

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кафедра теорії держави та права

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

**КУРС ІНТЕРАКТИВНИХ ЛЕКЦІЙ
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
для денної та заочної (дистанційної) форми навчання**

Київ 2023

Рекомендовано науково-методичною радою
Національної академії внутрішніх справ
(протокол № 5 від 20.01.2023 року)

Рецензенти:

Колодій Анатолій Миколайович – головний науковий співробітник Київського регіонального центру Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, Заслужений юрист України

Калиновський Богдан Валерійович – завідувач кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Обговорено та схвалено на засіданні
кафедри теорії держави та права
22.12.2022 року, протокол № 9.

Пендюра М. М. Теорія держави та права. Курс інтерактивних лекцій / М. М. Пендюра. – К. : 7БЦ, 2023. 468 с.

Підготовлений курс інтерактивних лекцій з навчальної дисципліни «Теорія держави та права» є суттєвим інноваційним внеском у наукове та навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в Національній академії внутрішніх справ, за формою та змістом відповідає державному стандарту та вимогам Міністерства освіти і науки України, Міністерства внутрішніх справ України та рекомендований для використання в освітньому процесі для здобувачів вищої освіти закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання в системі МВС України.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
ЛЕКЦІЯ 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГІЯ І ФУНКЦІЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА	9
ЛЕКЦІЯ 2. ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВИ	42
ЛЕКЦІЯ 3. ФОРМА ДЕРЖАВИ	87
ЛЕКЦІЯ 4. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ	114
ЛЕКЦІЯ 5. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ОБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА	145
ЛЕКЦІЯ 6. СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА	174
ЛЕКЦІЯ 7. ПРАВОУТВОРЕННЯ ТА ФОРМИ ПРАВА	199
ЛЕКЦІЯ 8. ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА	219
ЛЕКЦІЯ 9. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА	233
ЛЕКЦІЯ 10. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ	261
ЛЕКЦІЯ 11. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА	294
ЛЕКЦІЯ 12. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА	323
ЛЕКЦІЯ 13. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	340
ЛЕКЦІЯ 14. ЗАКОННІСТЬ, ДИСЦИПЛІНА, ПРАВОПОРЯДОК	364
ЛЕКЦІЯ 15. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ	391
ЛЕКЦІЯ 16. ПРАВОВА СИСТЕМА. ОСНОВНІ ПРАВОВІ СІМ'Ї	413
ГЛОСАРІЙ	441
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	457

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄС	- Європейський союз
КВК	- Кримінально-виконавчий кодекс України
КЗпП	- Кодекс законів про працю України
КК	- Кримінальний кодекс України
КПК	- Кримінальний процесуальний кодекс України
КНДР	- Корейська Народно-Демократична Республіка
КУпАП	- Кодекс України про адміністративні правопорушення
НАТО	- Організація Північноатлантичного договору
ОАЕ	- Об'єднані Арабські Емірати
ОАР	- Об'єднана Арабська Республіка
ООН	- Організація Об'єднаних Націй
СНД	- Співдружність Незалежних Держав
СК	- Сімейний кодекс України
США	- Сполучені Штати Америки
ФРН	- Федеративна Республіка Німеччина
ЦК	- Цивільний кодекс України
ЦПК	- Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Забезпечення розбудови України як суверенної, демократичної, соціальної та правової держави, вимагає від Українського народу як єдиного джерела влади в ній, створення міцного підґрунтя і зрозумілого для цивілізованого світу інтеграційного руху до євроатлантичного співтовариства, здійснення належних реформ державних (міжурядових) і громадянських інституцій, здатних в умовах вільної конкуренції забезпечити сталу соціальну безпеку і стабільність суспільства, гарантувати права та основоположні свободи людини і громадянина, створити рівні умови та можливості всебічного розвитку особистості.

Сьогодні, в умовах воєнного часу як ніколи зростає роль правової освіти, яка має на меті не тільки дати студентству відповідні знання, розуміння системи загальнолюдських принципів і цінностей тощо, але й створити належну мотиваційну можливість для формування стійкої життєвої позиції, установок людини та громадянина, яких вона потребує та буде потребуватиме в процесі інтеграції до євроатлантичної сім'ї. Усвідомлення підростаючим поколінням цінності права є надійним і ефективним засобом боротьби проти бездуховності, громадянської необізнаності, свавілля, суспільної і громадської агресивності, з одного боку, і пасивності, з іншого. Тому, акценти у навчанні повинні переміститись із звичного накопичення обсягу знань на формування постійної та системної здатності здобувачів вищої освіти самостійно аналізувати, переосмислювати, інтерпретувати й оцінювати різноманітну правову інформацію, а згодом її застосовувати як фахівці для вирішення юридичних справ.

Приступаючи до вивчення матеріалу лекцій, курсанти (студенти, слухачі) повинні ознайомитися з його змістом та робочою навчальною програмою з теорії держави та права, співвідносити їх з існуючими у здобувачів вищої освіти знаннями з основ правознавства, акцентувати увагу на нових знаннях, які вони повинні отримати, визначити змістовні зв'язки між різними темами і питаннями курсу, а також усвідомити, які знання та вміння вони отримають в результаті його вивчення. Подібним чином бажано діяти й при вивченні окремих тем, але окрім того додатково потрібно: декілька разів прочитати відповідний матеріал (перший раз оглядово з метою з'ясування основного змісту, другий – для того щоб виокремити основні складові теми, визначити їх зв'язки, третій – доповнити їх конкретизуючими характеристиками, а також визначити логічні зв'язки з попередніми темами); віднайти і проаналізувати основні/додаткові матеріали (нормативно-правові акти, підзаконні акти, підручники, посібники, монографії, наукові статті, відомості практики діяльності органів правопорядку тощо); скласти конспект, план-схему підготовки до семінарського/практичного заняття з конкретної теми з

необхідними цитатами, посиланнями, прикладами тощо, а також виокремити незрозумілі питання, а також сформулювати відповіді на контрольні питання теми; в процесі проведення семінарських занять під керівництвом науково-педагогічних працівників з'ясувати незрозумілі питання, доповнити конспекти новою інформацією; після проведення семінарських занять ще раз повернутися до матеріалів курсу лекцій та проаналізувати їх з урахуванням цієї нової інформації.

Підготовлений курс інтерактивних лекцій з навчальної дисципліни «Теорія держави та права» є суттєвим інноваційним внеском у наукове та навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в Національній академії внутрішніх справ, за формою та змістом відповідає державному стандарту та вимогам Міністерства освіти і науки України, Міністерства внутрішніх справ України та рекомендований для використання в освітньому процесі для здобувачів вищої освіти закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання в системі МВС України.

**Завідувач кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, доцент**

Максим ПЕНДЮРА

INTRODUCTION

Ensuring the development of Ukraine as a sovereign, democratic, social and legal state requires the Ukrainian people as the only source of power in it, the creation of a solid basis and understandable for the civilized world of the integration movement into the Euro-Atlantic community, the implementation of appropriate reforms of state (intergovernmental) and civil institutions capable in the conditions of free competition, to ensure permanent social security and stability of society, to guarantee the rights and fundamental freedoms of man and citizen, to create equal conditions and opportunities for comprehensive development of the individual.

Today, in wartime conditions, the role of legal education is growing more than ever, which aims not only to provide students with relevant knowledge, understanding of the system of universal human principles and values, etc., but also to create an appropriate motivational opportunity for the formation of a stable life position, attitudes of a person and a citizen, which it needs and will need it in the process of integration into the Euro-Atlantic family. Awareness of the younger generation of the value of law is a reliable and effective means of fighting against spiritlessness, civic ignorance, arbitrariness, social and public aggressiveness, on the one hand, and passivity, on the other. Therefore, the emphasis in education should shift from the usual accumulation of knowledge to the formation of a permanent and systematic ability of higher education students to independently analyze, rethink, interpret and evaluate various legal information, and later apply it as specialists to solve legal cases.

When starting to study the material of the lectures, cadets (students, listeners) should familiarize themselves with its content and the working curriculum on the theory of the state and law, correlate them with the existing knowledge of the fundamentals of jurisprudence held by students of higher education, and focus on the new knowledge that they must acquire, to determine meaningful connections between various topics and questions of the course, as well as to realize what knowledge and skills they will receive as a result of its study. It is advisable to act in a similar way when studying individual topics, but in addition it is necessary to additionally: read the relevant material several times (the first time in overview in order to clarify the main content, the second time - in order to single out the main components of the topic, determine their connections, the third time - supplement them with specific characteristics, as well as determine logical connections with previous topics); find and analyze the main/additional materials (normative legal acts, by-laws, textbooks, manuals, monographs, scientific articles, information on the practice of law enforcement agencies, etc.); draw up a synopsis, a plan-scheme of preparation for a seminar/practical class on a specific topic with the necessary citations, references, examples, etc., as well as highlight unclear questions, as well as formulate answers to control questions of the topic; in the

process of conducting seminar classes under the guidance of scientific and pedagogical workers, to clarify unclear questions, to supplement notes with new information; after conducting the seminar classes, return to the materials of the course of lectures once again and analyze them taking into account this new information.

The prepared course of interactive lectures on the academic discipline "Theory of the State and Law" is a significant innovative contribution to the scientific and educational and methodological support of the educational process at the National Academy of Internal Affairs, in terms of form and content it corresponds to the state standard and requirements of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and recommended for use in the educational process for students of higher education institutions with specific study conditions in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

**Head of the Department of Theory of State and Law
National Academy of Internal Affairs
candidate of legal sciences, associate professor
Maksym PENDIURA**

ЛЕКЦІЯ 1

ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГІЯ І ФУНКЦІЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти щодо правовідносин у сфері правоохоронної діяльності. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: предмету, об'єкту, методології і функцій теорії держави та права. Отримання навичок стосовно оцінювання сучасного стану правопорядку в Україні та уміння прогнозувати його динаміку в залежності від подій, що відбуваються у суспільстві. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право, Трудове право, Оперативно-розшукова діяльність тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 1.1. Об'єкт, предмет і структура теорії держави та права.

§ 1.2. Методи і методологія теорії держави та права.

§ 1.3. Функції теорії держави та права.

§ 1.4. Теорія держави та права в системі юридичних наук.

§ 1.5. Роль теорії держави та права в підготовці правників і працівників поліції.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні нормативні джерела

1. Акт проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серп. 1991 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1991. № 38. Ст. 502. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>

2. Декларація про державний суверенітет України : прийнята 16 лип. 1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 31. Ст. 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

3. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

4. Положення про Офіс Президента України : затв. указом Президента України від 25 черв. 2019 р. № 436/2019. *Офіційний вісник Президента України*. 2019. № 51. Ст. 1734. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2019#Text>

5. Про громадянство України : Закон України від 18 січ. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 4. Ст. 65. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>

6. Про державний кордон : Закон України від 04 лист. 1991 р. № 1778-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>

7. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01 лип. 2010 р. № 2398-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17>. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text>

8. Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
9. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
10. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
11. Про захист персональних даних : Закон України від 01 черв. 2010 р. № 2297-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
12. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>
13. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
14. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лют. 2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18>
15. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
16. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
17. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20-21. Ст. 190. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14>
18. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. № 63. Ст. 2075. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
19. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 10 верес. 2014 р. № 442. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF#Text>
20. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2365-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. Ст. 118. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
21. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 верес. 2011 р. № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19-20. Ст. 179. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

22. Про Прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2-3. Ст. 12. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>.

23. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 5 берез. 1998 р. № 183/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 35. Ст. 237. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>

24. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14-15, № 16-17. Ст. 133. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>

25. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 черв. 2001 р. № 2493-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 33. Ст. 175. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2493-14>

26. Про столицю України – місто-герой Київ : Закон України від 15 січ. 1999 р. № 401-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 11. Ст. 79. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-14#Text>

27. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>

28. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 берез. 2011 р. № 3166-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 27. Ст. 1123. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>

Підручники, навчальні посібники, практикуми, енциклопедії, словники, довідники

1. Балинська О. М., Яценко В. А. Методологія сучасного правознавства: посібник; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 372 с.

2. Загальна теорія права : підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.] ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

3. Загальна теорія права. Нормативний курс : підруч. для студ.-юристів за ред. д-ра юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021, 576 с.

4. Кельман М. С. Загальна теорія права : підручник / М. С. Кельман, В. М. Стратонов. Вид. 6-те, доп. Херсон: Олді-Плюс, 2020. 742 с.

5. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Практикум. Тести : підручник. [2-ге вид., випр. і допов.]. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 584 с.

6. Лісовська Ю. П., Лісовський П. М., Подоляка С. А. Правова держава : історія, теорія, методологія : навч. посіб. Київ : Кондор, 2018. 347 с.
7. Петков С. Поліетнічна Україна: формування поліетнічного та полірелігійного складу населення на теренах Східної Європи з найдавніших часів до XIX ст. Київ : АртЕк. 2019. 152 с.
8. Право і прогрес: запити громадянського суспільства / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко. Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Наукова думка, 2020. 367 с.
9. Правознавство : навч. посіб. / М. М. Пендюра, О. Я. Лапка, А. Л. Калінюк та ін. – К. : 7БЦ, 2022. – 548 с.
10. Правознавство: Підручник для студентів ВНЗ / Кол. авторів. Черкаси, 2019. 686 с. URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/1977/1/pravozn21.04.pdf>
11. Теорія держави і права : підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2018. 416 с.
12. Теорія держави і права : підручник / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва, Т. О. Гуржій та ін. ; за заг. ред. Л. В. Ніколаєвої, Т. О. Гуржії. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. – 424 с.
13. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозборов, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова ; Нац. акад. внутр. справ. Київ : Освіта України, 2017. 320 с.
14. Теорія держави та права : практикум / [Є. В. Білозборов та ін.]. Київ : Маслаков, 2018. 166 с.
15. Тертишник В. М. Права і свободи людини: підручн. Київ: Алерта, 2022. 432 с.
16. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

Монографії

1. Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, І. О. Кресіна, А. І. Кудряченко, Ю. С. Шемшученко та ін. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Національна академія наук України, 2019. 328 с.
2. Кравцова З. С. Конституційно-правові засади організації і здійснення державної влади в Україні : монографія. Київ : Ліра-К., 2019. 428 с.
3. Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук,

проф. О. В. Батанова, д-ра юрид. наук, проф. О. В. Марцеляка, д-ра юрид. наук, проф. А. Берлінгуера. Київ : ОСНОВА, 2020. 672 с.

4. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред.. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 552 с.

5. Правова ідеологія як засадничий принцип консолідації українського суспільства : монографія. / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Скрипнюк та ін.]. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 86 с.

6. Севрюков Д. К. Суверенітет. Генеалогія ідеї в контексті політичної та правової історії : монографія. Київ : Талком, 2018. 234 с.

7. Сучасний унітаризм: доктрина і практика : монографія. До 30-річчя незалежності України / [Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, О. В. Батанов та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юрид. думка, 2021. 514 с.

8. Явір В. А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт : монографія. Київ : Логос, 2018. 452 с.

Публікації науковців у збірниках наукових праць

1. Білозьоров Є. В. Методологічний підхід як інструмент пізнання права / Є. В. Білозьоров // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 90 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 32-37

2. Бондаренко А. І. Роль верховенства права у правозахисній діяльності сучасної держави / А. І. Бондаренко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 87 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 17-22

3. Даніліна М. І. Конституційні основи становлення соціальної держави / М. І. Даніліна // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 85 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 56-61.

4. Козинець О. Г. Платон та Арістотель про державу і право: порівняльна характеристика / О. Г. Козинець, А. І. Остапенко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 89 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 37-41

5. Костенко А. Н. Рашизм – "детская болезнь", проходящая со временем? (дата звернення: 28.05.2022).

6. Кравцова З. С. Зміст народного суверенітету та представницької демократії в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 75-79.

7. Курилюк Ю. Б. Значення державного кордону для забезпечення правопорядку в Україні / Ю. Б. Курилюк // *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 90 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 83-88.*

8. Лапка О. Я., Пендюра М. М. Верховенство права як основоположний принцип українського конституціоналізму. *Незалежність України: права людини та національна безпека : зб. матеріалів Першої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 трав. 2021 р.) / [упоряд. Л. В. Ярмол] ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2021. С. 98-102.*

9. Наукові засади державотворення і правотворення: історія сучасність і перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 серп. 2021 р.). До 30-річчя незалежності України / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2021. 372 с.

10. Пархоменко Н. М. Національна ідея як основа правового та патріотичного виховання. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – С. 15-19

11. Пендюра М. М. Роль права як аксіологічного феномена в розвитку сучасної демократичної, правової соціальної держави. *Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти : матеріали VIII всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22 берез. 2018 р.) / [редкол. : В. В. Черней, С. С. Чернявський, Д. В. Андреев, Б. В. Калиновський та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2018. С. 257-260.*

Інформаційні ресурси

1.	Бібліотека Національної академії внутрішніх справ	https://library.naiau.kiev.ua/
2.	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського	http://www.nbuv.gov.ua/
3.	Національна бібліотека Франції	https://www.bnf.fr/fr
4.	Німецька цифрова бібліотека	https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/
5.	Британська бібліотека	https://www.bl.uk/

ВСТУП

Теорія права та держави посідає особливе місце в системі суспільних наук. Будучи самостійною галуззю юридичних наук, спрямовує свою увагу не на вивчення суспільства загалом, а безпосередньо досліджує державу і право як суспільні явища, основні і загальні закономірності та ознаки виникнення розвитку і функціонування держави. Надалі, під час лекції будуть розкриватись поняття об'єкту і предмету теорії держави та права, її структура, методи, методологія та функції.

§ 1.1. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І СТРУКТУРА ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Кожна наука має свій об'єкт і предмет дослідження, які тісно взаємодіють і співвідносяться, але повністю не збігаються. Об'єкт пізнання - це все те, на що спрямована діяльність дослідника. Будь-які явище або процес об'єктивної дійсності можуть бути об'єктом дослідження різноманітних наук. Визначаючи предмет конкретної науки, в об'єкті пізнання виокремлюють ту або іншу його частину, причому вона входить до предмета науки не цілком, а лише тією стороною, що визначається особливостями цієї науки, тоді як усі інші аспекти розглядаються як другорядні. Таким чином, поняття «об'єкт науки» значно ширше за обсягом ніж поняття «предмет науки». Предмет будь-якої науки - це не просто явище або процес об'єктивного світу, а результат теоретичного абстрагування, що дає можливість виявити закономірності виникнення, розвитку та функціонування досліджуваного об'єкта, специфічні лише для цієї науки і ніякої іншої¹.

В юридичній науці проблема розмежування об'єкта та предмета розглядається як методологічно важлива. З цього приводу В. Сирих слушно відмічає, що визнання об'єкта загальної теорії права в якості її самостійного елемента, відмінного від того, що розуміється під предметом цієї науки, має принципово істотне значення. Адже саме за допомогою цієї категорії визначається коло явищ і процесів об'єктивної дійсності, з осмислення яких розпочинається складний, суперечливий процес пізнання предмета науки. Звідси слідує, що пізнання - це шлях, який веде від об'єкта до предмета, від первинних (чуттєвих, емпіричних) знань про державу і право до теоретичного, наукового-юридичного знання про ці явища суспільної дійсності.

Об'єкт теорії держави та права - це держава і право, а також інші пов'язані з ними явища суспільної дійсності, що пізнаються через узагальнені про них уявлення та поза межами конкретного історичного періоду.

¹ Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – С. 61.

Держава і право є об'єктом осмислення різних суспільних наук (філософії, соціології, політології та інші), але останні вивчають державу і право не в цілому, а лише у прикладному плані, в тому обсязі, який їм необхідний для більш глибокого пізнання предмета своєї науки.

Як і кожна наука, теорія держави та права має свій предмет. Саме предмет визначає самостійність науки, її специфічні властивості та місце у сфері наукового пізнання дійсності. Водночас предмет теорії держави та права створюється фактично всією системою юридичних наук. Це пояснюється тим, що галузеві та інші юридичні науки вивчають лише окремі сфери, аспекти держави і права або історію державно-правового життя та не можуть надати цілісного і повного уявлення про державно-правову організацію суспільства. З огляду на те, що предмет дослідження будь-якої науки є основою розуміння її сутності, специфіки і призначення, його чітке визначення має бути одним з головних завдань, яке має виконувати та чи інша наука. *Предмет теорії держави та права - це динамічна категорія, що постійно уточнюється.*

У сучасній юридичній літературі існують різні підходи до визначення предмета теорії держави та права. На підставі аналізу наявних позицій з цього приводу є всі підстави стверджувати, що **предмет теорії держави та права - це сутнісні властивості, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права, а також інших пов'язаних з ними явищ суспільної дійсності.**

Відповідно до цієї дефініції у **структурі предмета теорії держави та права** можна виокремити такі дві **змістові складові**:

- 1) сутнісні властивості (сутність, соціальне призначення) держави та права, а також інших пов'язаних з ними явищ суспільної дійсності;
- 2) найбільш загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, а також інших пов'язаних з ними явищ.

Першим елементом предмета, що досліджується загальнотеоретичною наукою, є сутність державно-правових явищ. Її становлять головні, найбільш істотні якості, що відрізняють ці явища від суміжних однорідних феноменів і зумовлені глибинними зв'язками й тенденціями їх розвитку (*наприклад, державу - від недержавних організацій влади, право - від інших видів соціальних регуляторів*). Для держави такою властивістю є наявність в країні політичної влади, що поширюється на все населення, для права - закріплення ним з високим ступенем деталізації міри можливої та необхідної поведінки. Уявлення про сутність держави і права забезпечують поглиблення та конкретизацію знань щодо природи юридичних явищ і є відправними для виявлення та дослідження діючих у державно-правовій сфері закономірностей.

Логічним вираженням сутності державно-правових явищ є юридичні поняття та категорії, що розробляються і формулюються теорією держави та права.

Зокрема, **правове поняття** - це словесні, концентровані формулювання думки як спосіб віддзеркалення типового або конкретного явища, стану або процесу в загальному предметі юридичної науки, як підсумок, сума здобутих наукових знань про них². Отже, правове поняття - це логічно оформлена загальна думка про предмет або явище, що відображає найбільш загальні, суттєві ознаки цих предметів або явищ. Вони виражаються термінами в словах, наприклад: строк (ч.1 ст. 251 ЦК), договір (ч.1 ст. 626 ЦК), заповіт (ст. 1233 ЦК) та ін.; словосполученнях, наприклад: позовна давність (ст. 256 ЦК), цінний папір (ч.1 ст. 194 ЦК), комерційна таємниця (ч.1 ст. 505 ЦК) та ін.; або за допомогою термінологічного звороту - особисті немайнові блага (ч.1 ст. 201 ЦК), місце вчинення правочину (ст. 211 ЦК), об'єкти вилучені з цивільного обороту (ч. 2 ст. 178 ЦК) та ін. Правові поняття характеризуються логічною будовою з виокремленням загальних та суттєвих ознак, тому є невід'ємними компонентами юридичної науки та практики, узагальнюючи її поняттєво-термінологічний апарат³.

Відповідно **правова категорія** - це найбільш загальні, фундаментальні та глибокі правові поняття, що є межею наукового узагальнення як у певній області юридичних знань, так і в правознавстві, юридичній практиці в цілому⁴. Правова категорія є родовим поняттям по відношенню до правового поняття. Як усталені поняття, правові категорії широко використовуються у юридичній практиці, правотворчій діяльності і законодавстві через закони та інші нормативно-правові акти. Правові категорії виділяються у складі кожної галузевої юридичної науки, так, у цивільному праві це - зобов'язання (ч.1 ст. 509 ЦК), спадкування (ст. 1216 ЦК), право власності (ч.1 ст. 316 ЦК), об'єкти цивільних прав (ст. 177 ЦК), правочин (ч.1 ст. 202 ЦК) і т. ін. Разом з правовими поняттями правові категорії складають загальний термінологічний або поняттєво-категоріальний апарат юридичної науки і юридичної практики⁵.

Поняттєво-категоріальний апарат теорії держави та права - це система погоджених і взаємозалежних юридичних понять і категорій,

² Словарь терминов по теории государства и права: учебное пособие. Рук. авт. кол. Н. И. Панов. – Х. : Основа, 1997. – С. 115.

³ Ткаченко І.М. Розмежування термінів: «правове поняття», «правова категорія» та «правовий концепт» (на прикладі норм Цивільного кодексу України) /І.М. Ткаченко // *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. – Симферополь : Информ.-изд. отд. ТНУ. – 2009. – Т. 22 (61). – № 1. – С. 387.

⁴ Словарь терминов по теории государства и права: учебное пособие. Рук. авт. кол. Н. И. Панов. – Х. : Основа, 1997. – С. 115.

⁵ Ткаченко І.М. Розмежування термінів: «правове поняття», «правова категорія» та «правовий концепт» (на прикладі норм Цивільного кодексу України) /І.М. Ткаченко // *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. – Симферополь : Информ.-изд. отд. ТНУ. – 2009. – Т. 22 (61). – № 1. – С. 387.

необхідних для теоретичного пізнання державно-правових явищ. Поняттєво-категоріальний апарат теорії держави та права є засобом організації юридичних знань. Він виконує не тільки логічну, пізнавальну, світогляду, але й методологічну функції, тому що безпосередньо впливає на характер і зміст системи понять усіх інших юридичних наук, у тому числі галузевих⁶.

Переходячи до розгляду другої складової предмета теорії держави та права, слід зазначити, що **державно-правові закономірності** - це *об'єктивні, необхідні, загальні, стійкі зв'язки взаємодії державно-правових явищ між собою та іншими суспільними явищами, що випливають з їх природи, сутності.*

У вітчизняній юридичній літературі існують різні підходи до інтерпретації та класифікації закономірностей виникнення, розвитку і функціонування держави і права як основи предмета теорії держави та права⁷. Так, вони, з одного боку, можуть бути загальними, оскільки властиві державі і праву як цілісним суспільним явищам, а з іншого - специфічними стосовно загальних закономірностей суспільства в цілому. Закономірності також можна диференціювати на ті, що одночасно притаманні державі та праву, або ті, що характерні тільки для держави чи лише для права. Перші розглядаються як загальні (спільні), а другі - як специфічні (особливі).

Досліджувані теорією держави та права загальні і специфічні закономірності в цілому поширюються й на їх структурні частини та напрями, слугують теоретичною основою їх пізнання. Це, насамперед, такі державно-правові закономірності як виникнення, історичного розвитку та сучасного функціонування держави і права; єдності й відповідності типу держави і права, переходу їх від одного типу до іншого; поєднання в сутності держави і права загальнолюдських категорій з класовими та іншими засадами; співвідношення типу та форми держави і права; формування і функціонування механізму діяльності держави та системи права; правотворчої та правозастосовної діяльності; співвідношення норм права з правовідносинами; межі правового регулювання в суспільстві, розвитку демократії, законності та правопорядку; формування демократичної, соціальної, правової держави⁸.

Якщо в узагальненій формі систематизувати розглянуті вище та інші державно-правові закономірності, то вони можуть бути поділені на:

⁶ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формулювання і розвитку правової системи України ; за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 121.

⁷ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Львів : Край, 2008. – С. 208 – 211.

⁸ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 18.

1) закономірності виникнення держави і права, що дозволяють з'ясувати, чому і на якій стадії розвитку людства з'являються держава та право;

2) закономірності функціонування, що розкривають, як і в який спосіб діють складові елементи державно-правового механізму та впливають на інші суспільні явища;

3) закономірності розвитку держави та права, покликані визначати, чому і в якому напрямі змінюються ці явища.

Отже, без розуміння загальних і специфічних закономірностей, властивих державі та праву як єдиній системі неможливо скласти не тільки цілісне уявлення про державно-правове життя суспільства, а й достатньо глибоко дослідити окремі державні чи правові явища. Тому вивчення цих закономірностей є неодмінним завданням теорії держави та права.

Не применшуючи значення закономірностей під час аналізу предмета теорії держави та права, доречно звернути увагу на міркування Ю. Оборотова про те, що в державно-правових процесах можливі також і випадковості, оскільки держава і право як соціальні явища не позбавлені елементів хаосу, ірраціональності. У зв'язку з цим, правознавець пропонує до складу предмета теорії держави та права поряд із закономірностями включити *випадковості* виникнення, функціонування і розвитку держави та права⁹.

Водночас у процесі розвитку науки зазнає змін і перетворень її предмет, адже саме життя висуває нові об'єкти пізнання та ліквідує те, що віджило. Традиційна проблематика будь-якої науки, в тому числі теорії держави та права, поповнюється новими напрямками досліджень, пов'язаних зі сферою інших галузей наукового знання. Практика свідчить, що інтеграція, злиття, об'єднання наук у комплексному дослідженні відповідних об'єктів має наслідком прогрес науки. При цьому сучасний розвиток теорії держави та права потрібно розглядати як процес усе більшої конкретизації наукового знання.

§ 1.2. МЕТОДИ І МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Ступінь достовірності пізнавальної діяльності визначається як відповідність її результатів «реальному стану речей», що залежить від обрання і використання правильного шляху та найбільш адекватних засобів наукового дослідження. Саме тому питання методологічного забезпечення є першочерговим для теоретичного осмислення в будь-якій предметній сфері. Лише за умови озброєності сучасною методологією вітчизняна юридична наука зможе виконати поставлені перед нею

⁹ Теорія держави і права : державний іспит / Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський, Л. Г. Матвеева. – Х. : Одісей, 2007. – С. 7.

завдання щодо визначення засад правової, демократичної держави та формування національної правової системи.

У буквальному значенні слово «методологія» (від лат. *methodus* - метод, *logos* - вчення) означає вчення про метод¹⁰. Структурно методологія має кілька рівнів, основними з яких є такі: *діалектико-світоглядний* - визначає головні напрями та загальні принципи пізнання в цілому (вищий рівень); *загальнонауковий* (міждисциплінарний) - використовується під час пізнання особливої групи однотипних об'єктів (середній рівень); *конкретно-науковий* - застосовується у процесі пізнання специфіки окремого об'єкта (нижчий рівень); *перехідний від пізнавально-теоретичної до практично-перетворюючої діяльності* - розкриває загальні шляхи та форми впровадження результатів наукових досліджень у практику. Між цими рівнями методології існують органічний зв'язок, залежність, підпорядкованість і взаємопроникнення.

Методологія теорії держави та права - це багаторівнева система принципів і способів організації, побудови та здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності у сфері дослідження сутнісних властивостей, загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування держави і права, інших пов'язаних з ними явищ суспільної дійсності, а також вчення про цю систему.

Методологія сучасної теорії держави та права становить складне і багатопланове утворення, що охоплює:

- проблеми структури наукового знання взагалі й наукових правових теорій зокрема;
- закони виникнення, функціонування та зміни правових теорій;
- поняттєво-категоріальний апарат теорії держави та права;
- систему методів і принципів пізнання предмета теорії держави та права;
- аналіз її наукової мови, формальних і формалізованих методів дослідження (методики і процедури дослідницької діяльності), типології систем наукового загальнотеоретичного знання тощо.

Основною «структурною» одиницею методології є метод. Термін «метод» (від лат. *methodus* - прийом, спосіб, метод) незалежно від конкретної науки, галузі знань чи навчальної дисципліни означає *спосіб* (підхід), за допомогою якого з'ясовується предмет цієї науки, досягається певна мета та вирішуються відповідні завдання. **Метод як засіб пізнання** - це спосіб відображення та відтворення в мисленні предмета, що вивчається. На відміну від предмета дослідження, який дає відповідь на запитання, що досліджує та чи інша наука, метод характеризує, як саме, за допомогою яких способів, засобів і прийомів це відбувається¹¹.

¹⁰ Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол.редак.). – К. : Абрис, 2002. – С. 374.

¹¹ Циппеліус Р. Юридична методологія / Р. Циппеліус ; Р. Корнута (пер., адапт., прикл. з права України і список термінів). – К. : Реферат, 2004. – С. 10.

Поняття методу ввели в науковий обіг стародавні греки, інтерпретуючи його як шлях дослідження, теорію, вчення, спосіб досягнення якої-небудь мети, вирішення конкретного завдання, сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності. Найвідоміші вчені надавали методам пізнання важливе значення. Так, загальновідомим є вислів англійського філософа XVII ст. Ф. Бекона, який порівнював метод з ліхтарем, який освітлює шлях ученому, вважаючи, що навіть кульгавий, який йде з ліхтарем по дорозі, випередить того, хто біжить у темряві по бездоріжжю¹². Застосування науково обґрунтованих методів є важливою умовою набуття нових істинних наукових знань. Головні елементи методу такі: принципи, правила, прийоми, способи, засоби та операції.

З урахуванням зазначених вище міркувань, **методи теорії держави та права** - це сукупність прийомів, способів і засобів дослідження та практичного засвоєння дійсності, за допомогою яких пізнаються державно-правові явища у процесі їх виникнення, розвитку та функціонування¹³.

При цьому стосовно питання про систему методів юриспруденції взагалі й теорії держави та права зокрема єдності серед учених-юристів немає¹⁴. На підставі осмислення різних позицій з цього приводу, можна зробити висновок про те, що *система методів теорії держави та права* включає такі складові: 1) загальні методи мислення; 2) філософські методи; 3) загальнонаукові методи; 4) конкретно-наукові (неюридичні та юридичні) методи.

Загальні методи мислення - це способи дослідження, що притаманні як науковому (теоретичному) пізнанню, так і практичній та буденній діяльності (практичному пізнанню). До загальних методів мислення, що застосовуються під час пізнання предмета теорії держави та права, належать:

- *аналіз* - це уявне розчленування з метою вивчення цілісного предмета на складові частини (аспекти, ознаки, елементи та ін.). Так, за допомогою аналізу виявляється внутрішня «конструкція» держави або права, створюються відповідні умови для утворення їх понять;

- *синтез* - це уявне поєднання частин предмета, розчленованого аналізом, у єдине ціле. Аналіз і синтез перебувають у нерозривній єдності, вони взаємопов'язані та взаємообумовлені: аналіз завжди допускає синтез, а синтез - аналіз. Завдяки синтезу формується загальне уявлення про істотні ознаки, зміст та обсяг понять держави і права та їх структурних частин;

¹² Машко А. Проблеми теорії держави та права. Основи : курс лекцій / А. Машко – К. : Четверта хвиля, 2008. – С. 134.

¹³ Гусарев С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – С. 21.

¹⁴ Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина І. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін.]. – 2-е вид., стереот. – К. : КНТ, 2008. – С. 46 – 47.

– *абстрагування* - це уявне виокремлення істотних ознак предмета та їх відокремлення від множини інших властивостей. Результат абстрагування називається абстракцією. Будь-яке поняття є абстракцією. Широке використання цього методу в теорії держави та права є цілком обґрунтованим, оскільки одним з головних завдань останньої є формування та вдосконалення поняттєво-категоріального апарату юриспруденції;

– *узагальнення* - це такий логічний спосіб, завдяки якому здійснюється уявний перехід від одиничного до загального через об'єднання однорідних предметів, зокрема держави і права, в класи на основі їх спільних ознак;

– *індукція* - це метод дослідження та спосіб мислення, в якому загальний висновок формується на основі конкретних посилянь. Так, вивчаючи норми права, що закріплюють форму державного правління (індуктивно), можна визначити, якою вона є - монархічною або республіканською;

– *дедукція* - це метод дослідження та спосіб міркування, за допомогою якого із загальних посилянь з необхідністю слідує висновок конкретного характеру. Наприклад, осмислюючи юридичну природу певної галузі права, можна попередньо з'ясувати особливості її окремих норм права;

– *аналогія* - це метод дослідження, згідно з яким на основі подібності об'єктів дійсності, в тому числі держави та права, за одними ознаками робиться висновок про схожість цих предметів й за іншими ознаками¹⁵.

У свою чергу **філософські методи** - це вищий рівень пізнання, система «м'яких» принципів, операцій, прийомів, що розташовані на найвищих «поверхах» абстрагування. Будучи універсальними за своїм змістом, вони визначають лише найзагальніші напрями дослідження, його основну мету. Через складність філософського знання класифікація методів його пізнання багато в чому залежить від характеристики філософських теорій і концепцій, кожній з яких зазвичай притаманний власний метод пізнавальної діяльності (герменевтичний, феноменологічний, аксіологічний тощо). Серед **філософських методів** як найбільш загальних і універсальних методів пізнання предмета теорії держави та права виокремлюють:

діалектичний метод - це універсальний метод, в основі якого лежить *діалектика*, тобто вчення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення. Діалектика становить цілісну систему категорій, законів і принципів мислення та діяльності, які відображають єдність і цілісність загальних характеристик реального світу, що

¹⁵ Жеребкін В. Є. Логіка : підруч. / В. Є. Жеребкін. – 10-те вид., стер. – К. : Знання, КОО, 2008. – С. 196.

розвивається. Вона дає можливість охопити світ у його цілісності, визначити місце досліджуваної проблеми серед множини інших, її зв'язку з ними тощо. Відповідно до вимог діалектичного методу, всі державно-правові явища мають розглядатися у взаємному зв'язку між собою та суспільним життям. Вони вивчаються не у статичності, а в динаміці, на основі відповідних законів діалектики: а) закон єдності та боротьби протилежностей (наприклад, аналіз правомірної поведінки та правопорушення в межах правової поведінки); б) закон про перехід кількісних змін у якісні (наприклад, розширення та звуження сфери державного соціального забезпечення фактично сприяють зміні історичного змісту держави); в) закон заперечення заперечення (наприклад, у правовій системі сучасної України присутні елементи нової та минулої системи). Водночас **категорії діалектики** - це гранично абстрактні поняття, що відображають найбільш загальні й суттєві властивості, сторони, зв'язки і відносини реальної дійсності та пізнання. Для теоретичного осмислення держави і права такими категоріями є: причина та наслідок, зміст і форма, сутність і явище, ціле та частина, абстрактне та конкретне, необхідність і випадковість тощо¹⁶.

Загальнонаукові методи - це наукові методи, що використовуються переважною більшістю або всіма науками. До загальнонаукових методів, що застосовуються під час пізнання предмета теорії держави та права, належать:

- *історичний метод* - це загальнонауковий метод, що передбачає пізнання певного об'єкта через призму структурних і функціональних процесів його виникнення та розвитку. Цей метод відіграє важливу роль у пізнанні держави і права, оскільки поза історичним контекстом, що пов'язує явища та процеси сучасності з тими процесами й явищами, які їм передували, та тими, що виникнуть на їх основі в перспективі, неможливо пізнати сучасність. Використання історичного методу дає змогу прослідкувати логіку змін у процесі розвитку держави та права, еволюцію правового регулювання, з'ясувати, під впливом яких факторів з'являлися конкретні форми права тощо;

- *системний метод* - це загальнонауковий метод, що використовується при дослідженні та конструюванні складних і надскладних об'єктів. У сучасній науці під поняттям «система» розуміється сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія; множинна взаємопов'язаних елементів, які у своїй органічній єдності утворюють нову якість. Застосування системного методу дозволяє розглядати державно-правові

¹⁶ Бачинін В. А. Філософія права : словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 193.

явища як цілісну сукупність різноманітних елементів (складових), що взаємодіють між собою та навколишнім середовищем¹⁷;

– *функціональний метод* - один з базових у теорії держави та права. Його сутність відображається у виокремленні форм взаємодії різноманітних суб'єктів або елементів і з'ясуванні їх місця та значення (функції). За допомогою цього методу можна простежити не стільки дію всієї системи, скільки функціонування її окремих ланок у їх зв'язку та залежності, а також визначити «провідну» ланку в державному механізмі, правовому регулюванні і, навпаки, побачити ділянку менш «дієву», недосконалу, що потребує змін. Такий метод надає змогу виявити зміни, що відбуваються в державному механізмі, системі права тощо;

– *синергетичний метод* - це такий метод, за якого державно-правові явища вивчаються як системи, що самоорганізуються, виникнення і зміна яких ґрунтується на випадкових процесах, особливо в їх нестабільних, кризових станах. Поняттєвий апарат цього методу утворюють поняття нерівноваги, кризи, еволюції, відхилення, самоорганізації, нелінійності, ймовірності випадку, параметра порядку тощо;

– *структурний метод* - це спосіб пізнання, що властивий різноманітним теоріям і дослідженням, головним об'єктом яких є структура соціальних, правових і державних систем, а також їх елементів. За допомогою структурного методу осмислюють залежність поведінки суб'єктів, виходячи з їх становища, місця та ролі в державно-правових організаціях. Зокрема проблеми структури правового статусу, державного апарату, правової системи та ін.;

– *інституціональний метод* - орієнтований на вивчення сталих форм організації та регулювання життя суспільства. Соціальну поведінку людей досліджують у тісному зв'язку з існуючою системою соціальних нормативів та інститутів, що забезпечують свідоме впорядкування та організацію діяльності соціальних суб'єктів, відтворення повторюваних і найбільш стійких зразків поведінки, навичок, традицій. Кожний соціальний інститут входить до певної соціальної структури, організовується для виконання тих або інших суспільно значущих цілей і функцій. Тим самим загальнотеоретичне дослідження передбачає вивчення державних і правових інститутів: органів держави, форм правління, державного устрою, державних режимів, інститутів права тощо¹⁸.

Конкретно-наукові (приватнонаукові) методи - застосовуються конкретними науками або їх окремими групами. Вони є сукупністю, комбінацією частини пізнавальних прийомів, набір яких залежить від

¹⁷ Ганьба Б. Системний підхід то його застосування в дослідженні державно-правових явищ / Б. Ганьба // *Право України*. – 2000. – № 3. – С. 42.

¹⁸ Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – С. 82.

природи об'єкта та умов процесу пізнання. Конкретно-наукові методи теорії держави та права поділяються на дві підгрупи: *неюридичні* та *юридичні (власні)*.

Так, ускладнення і розширення предмета дослідження, нові запити практики змушують теорію держави та права використовувати неюридичні конкретно-наукові методи, які розроблені в межах інших наук (соціології, математики тощо). Водночас проникнення в теорію держави та права методів дослідження, притаманних іншим наукам, не є суто формальним, механічним процесом, а супроводжується їх відповідною перебудовою, трансформацією до специфіки об'єктів державно-правової дійсності. До підгрупи *неюридичних конкретно-наукових методів* теорії держави та права належать:

- *конкретно-соціологічний метод* - виражається в осмисленні держави та права не на рівні абстрактних понять, а на основі реальних соціальних фактів, сформованих у суспільстві правил. Цей метод включає такі прийоми як анкетування, опитування, інтерв'ювання, соціальний експеримент, аналіз документів, вивчення та збирання статистичних даних. Конкретно-соціологічний метод використовується для визначення ефективності дії державно-правових інститутів на суспільні відносини, виявлення протиріч між законодавством і потребами соціального розвитку. У цілому конкретно-соціологічний метод підвищує науковий потенціал теорії держави та права, ефективність її впливу на суспільні відносини;

- *математичний метод* - це сукупність прийомів оперування з кількісними характеристиками, показниками. У зв'язку з тим, що багатьом державним і правовим явищам властиві ймовірнісно-статистичні закономірності, для їх дослідження використовуються математичні методи, зокрема математична статистика, теорія множин, факторний аналіз тощо. Актуальними завданнями застосування математичних методів є розробка теоретичних принципів проектування автоматизованих систем обліку, аналізу та пошуку статистичної правової інформації, а також створення організаційно-технічних передумов впровадження таких систем у практику;

- *статистичний метод* - передбачає опрацювання кількісних показників, що об'єктивно відображають стан, динаміку і тенденції розвитку державно-правових явищ у наукових чи практичних цілях. Цей метод набуває особливого значення під час вивчення масових явищ, наприклад, злочинності, юридичної практики, діяльності державних органів та ін. Статистичні дослідження державно-правових явищ охоплюють три стадії: збирання статистичного матеріалу, зведення його за єдиним критерієм та опрацювання;

– *кібернетичний метод* - це сукупність прийомів, що дозволяють за допомогою системи понять, законів і технічних засобів кібернетики (загальна наука про управління) вивчити державно-правові явища. Можливості кібернетики не зводяться лише до технічних засобів (комп'ютерів тощо). Глибше пізнати державно-правові закономірності можна й під час застосування системи понять кібернетики (управління, інформація, прямий і зворотній зв'язки та ін.) і теоретичних ідей (закон необхідної різноманітності та ін.).

– У свою чергу **юридичні конкретно-наукові методи** - це способи пізнання, що напрацьовані певною юридичною наукою та використовуються для вирішення конкретних завдань у межах юриспруденції. До **юридичних (власних) конкретно-наукових методів** теорії держави та права належать:

– *спеціально-юридичний метод* - це конкретно-науковий спосіб пізнання, сутність якого полягає в описі явищ державно-правової дійсності за допомогою юридичної термінології, висвітленні діяльності соціальних суб'єктів з погляду юридичних моделей поведінки, з позиції законного або протиправного, обов'язкового або можливого. У ході такого описування здійснюється реконструкція фактів та явищ державно-правової дійсності, їх юридична оцінка, виявляються тенденції і закономірності юридичної практики, а також удосконалюється юридична термінологія;

– *теоретико-юридичний метод* - це конкретно-науковий спосіб мислення, під час якого використовуються існуючі юридичні теорії та поняття, що відбивають основний зміст державно-правової дійсності, її структуру та закономірності розвитку. Властивий правовим теоріям і поняттям внутрішній логічний зв'язок дає можливість здійснювати теоретичний аналіз об'єкта дослідження без безпосереднього звернення до нього. У дослідницькому процесі виокремлення власне об'єкта вивчення досягається тільки на основі його теоретичного аналізу, виділення серед елементів соціальної дійсності лише тих, що стосуються предмета пізнання¹⁹;

– *порівняльно-правовий метод* - це зіставлення державно-правових явищ за конкретними подібними властивостями, в результаті якого виявляють спільне та відмінне між цими явищами. Метод порівняння має науковий характер лише тоді, коли порівнюють не випадковості, а закономірні й типові факти державно-правової дійсності, що мають достатній ступінь достовірності. Шляхом порівняння державно-правових явищ за єдиними критеріями (за часом, суб'єктами, обсягом та інше) виявляються їх загальні та особливі ознаки. У теорії держави та права

¹⁹ Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – С. 88 – 89.

порівняльно-правовий метод спрямований на виявлення подібних і відмінних ознак між державно-правовими системами різних країн, їх елементів (галузей, інститутів і норм права або органів держави, інших державних інституцій), а також загальних і специфічних закономірностей їх виникнення, розвитку та функціонування.

Кожен метод теорії держави та права має свою сферу застосування та відображає певний аспект дослідження. Відтак, методи можуть бути ефективними лише в сукупності, натомість необґрунтоване ігнорування якогось окремого способу теоретичного пошуку здатне привести до недостовірного наукового результату.

Розглянуті вище методи спрямовані на вивчення предмета теорії держави та права. Однак цього недостатньо для досягнення кінцевого результату, оскільки неврахованими залишаються *принципи наукового пізнання предмета теорії держави та права*. Своєю незаперечністю ці принципи покликані забезпечити концептуальність дослідження. До принципів, що мають сприяти осмисленню предмета теорії держави та права, належать:

- *принцип науковості* - передбачає пріоритетність об'єктивного наукового знання над певними тимчасовими кон'юнктурними інтересами тих або інших класів, соціальних груп чи окремих дослідників, адже наукова істина при аналізі та поясненні державно-правових явищ повинна стояти вище над усе;

- *принцип історизму* - вимагає розгляду державних і правових явищ у розвитку та історичному взаємозв'язку, а не тільки з точки зору їх сучасного стану. Важливими є питання щодо причин та умов виникнення держави і права, основних факторів їх становлення та генезису, а також аналіз останніх з урахуванням сучасного стану і майбутньої еволюції;

- *принцип всебічності* - передбачає пізнання якомога більшої кількості властивостей держави та права на основі їх взаємозв'язків і взаємодії з іншими суспільними явищами. Цей принцип вимагає вивчення держави і права не з якоїсь окремо взятої точки зору, а з урахуванням усіх аспектів, що формують загальне бачення досліджуваних явищ;

- *принцип об'єктивності* - передбачає істинне відображення державно-правової дійсності в науковому знанні, відтворення її такою, якою вона існує реально. Теорія держави та права, даючи пояснення природи держави і права, має розкривати сутність останніх, формулювати загальні та специфічні закономірності їх виникнення, розвитку і функціонування, в яких віддзеркалюється об'єктивна дійсність, реальні явища суспільного життя;

– *принцип конкретності* - вимагає детального аналізу всіх умов, у яких перебуває об'єкт пізнання, виокремлення головних, суттєвих ознак, зв'язків і тенденцій його розвитку. У поняттях і категоріях, які використовуються в теорії держави та права, повинна бути врахована та відповідним чином відображена практика функціонування державно-правових явищ, а також накопичений при цьому досвід, усі характерні для неї особливості й ознаки²⁰.

На підставі викладеного вище можна дійти висновку, що необхідний для пізнання держави та права методологічний арсенал має різний характер і є багаторівневою системою відповідних методологічних знань.

§ 1.3. ФУНКЦІЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Сутність і зміст теорії держави та права, її особливості, місце і роль у системі суспільних та юридичних наук найбільш повно і конкретизовано розкриваються через поняття та види функцій цієї юридичної науки, які вона виконує, впливаючи на державно-правову дійсність. Завдяки функціям можна простежити шляхи розвитку системи загальнотеоретичних знань, їх вплив на сукупність суспільних відносин, наукове і практичне значення результатів наукових досліджень, завдання, що стоять перед теорією держави та права.

Термін «**функція**» (від лат. *functio* - виконання, здійснення) означає *напрямок діяльності, спосіб діяння об'єкта, спрямований на досягнення певного результату*. Кожна з юридичних наук, у тому числі й теорія держави та права, виконує характерні власне їй специфічні функції, що визначаються предметом цієї юридичної науки, а з іншого боку, - спираються на суспільне життя та практичну діяльність, взаємодіючи з іншими юридичними науками²¹.

У наукових джерелах представлені різні підходи до визначення поняття функцій теорії держави та права²². Узагальнюючи наявні точки зору з цього приводу, можна зробити висновок, що **функції теорії держави та права** - це основні напрями її наукової та навчальної дії на державно-правову дійсність, що визначають і характеризують сутність, зміст, соціальне призначення, завдання і мету теорії держави та права в системі юридичних наук.

Варто погодитися з тим, що функції теорії держави та права як фундаментальної науки в системі правознавства забезпечують її повне та

²⁰ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 48.

²¹ Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина I. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін.]. – 2-е вид., стереот. – К. : КНТ, 2008. – С. 32.

²² Теорія держави і права : державний іспит / Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський, Л. Г. Матвєєва. – Х. : Одиссей, 2007. – С. 15;

всебічне перетворення в надійну теоретичну та методичну базу для вирішення актуальних політико-правових завдань у сфері науки і практики. Функції теорії держави та права характеризують соціальне призначення, визначають характер цієї науки та її особливості як самостійного виду наукової діяльності.

До *функцій теорії держави та права* як фундаментальної юридичної науки належать такі:

- *онтологічна* (від лат. *ontos* - *сущє*, *logos* - *вчення*) - виявлення сутності явищ і процесів державного та правового життя суспільства, об'єктивних умов їх існування. Теорія держави та права не лише вивчає в узагальненій формі державно-правові явища, а й пояснює об'єктивні процеси їх розвитку, з'ясовує, які закономірності знаходяться в основі цих процесів;

- *гносеологічна* (від лат. *gnoseos* - *знання*, *logos* - *вчення*) - теоретичне пізнання, відображення держави та права на рівні їх загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування; формування загальних уявлень про окремі державні та правові інститути; констатація сучасного стану генезису державності та правової дійсності. Процес пізнання держави і права є безперервним, оскільки протягом історії людства ці явища постійно розвиваються, що вимагає обов'язкового оновлення уявлень про державно-правову дійсність. Особливість цієї функції полягає в тому, що вона виконується наукою для свого розвитку;

- *евристична* (від лат. *heurisko* - *знаходжу*; *евристика* - *мистецтво знаходження істини, нових відкриттів*) - виражається в тому, що теорії держави та права притаманна певна система логічних прийомів і методологічних правил дослідження, які дозволяють їй не тільки пізнавати «наявність» буття, його тенденції, але й відкривати нові закономірності в розвитку держави та права. Реалізація евристичної функції є свідченням поступу як теорії держави та права, так і юридичної науки в цілому;

- *прогностична* (від лат. *prognōsis* - *передбачення, пророкування*) - наукове передбачення подальшого розвитку держави та права на основі адекватного відображення їх об'єктивних закономірностей; визначення перспектив розвитку державної та правової систем шляхом висунення гіпотез і прогнозів, аналізу альтернатив. Істинність гіпотез, висунутих теорією держави та права, перевіряється практикою. Крім того, виконуючи функцію наукового передбачення, теорія держави та права виявляє проблеми, що постануть перед правом і державою в майбутньому, аби скорегувати еволюцію цих явищ у потрібному для суспільства напрямі. Водночас варто звернути увагу й на інший бік проблеми. Прогностична функція може реально виявлятися лише за

умови фактичного сприйняття її висновків і пропозицій практикою державно-правового будівництва²³;

– *аксіологічна* (від лат. *axia* - цінність, *logos* - вчення) - оцінювання фактів (явищ і процесів) державного та правового життя суспільства, співвідношення права і моралі, міри гуманності. Ця функція теорії держави та права зводиться до виявлення цінності права як міри свободи, рівності та справедливості, правової оцінки чинного законодавства, діяльності держави;

– *методологічна* (від лат. *metodos* - шлях дослідження, *logos* - вчення) - виражається у формуванні поняттєво-категоріального апарату системи юридичних наук, створенні універсальної юридичної мови, що реально забезпечує одноманітність у класифікації та оцінці явищ фахівцями різних галузей права. Особливості методологічної функції полягають також у тому, що теорія держави та права надає юридичного змісту загальнонауковим методам, створює систему спеціальних методів, використовує галузеві методи, сприяє обміну інформацією між юридичними науками щодо методологічних знань;

– *ідеологічна* (від лат. *idea* - поняття, ідея, *logos* - вчення) - означає вироблення фундаментальних ідей про шляхи прогресивного розвитку держави та права, що впливають на правову свідомість громадян і суспільства. Ідеологічна функція безпосередньо пов'язана зі світоглядним значенням теорії держави та права, що полягає в розробці основоположних ідей і концепцій державно-правової політики. Спираючись на певні засади, теоретичне мислення в системі юридичної науки породжує нові духовні цінності, ідеї, що відображають державно-правову дійсність і покликані обслуговувати правотворчу та правоохоронну практику. Ідеї - продукт теоретичного мислення - реалізують себе як необхідний матеріал для творчо-перетворювальної діяльності у сфері державно-правового життя. Вони відображають цілі державно-правової активності, тому стають засобом їх досягнення²⁴;

– *виховна* - сприяє підвищенню рівня правової культури населення, оскільки надає знання про закономірності, сутність і соціальне призначення держави та права в сучасному суспільстві, обґрунтовує необхідність і доцільність неухильного дотримання та виконання норм права, активної участі у справах держави. Виховна функція, впливаючи на волю, свідомість і поведінку суб'єктів права, поряд з формуванням правової свідомості та правової культури виробляє почуття необхідності правомірної поведінки, що є важливою гарантією забезпечення законності та правопорядку. У цілому теорія держави та

²³ Шемшученко Ю. С. Юридична наука України на сучасному етапі / Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін // *Правова держава*. – 2005. – Вип. 16. – С. 9.

²⁴ Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / С. Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – С. 18.

права спрямована на виховання законослухняних громадян, а відтак, і на побудову громадянського суспільства і соціальної правової держави²⁵;

– *комунікативна* (лат. *comunicatio* - роблю спільним; повідомляю; з'єдную) - забезпечує передачу нових знань із сфери загальнотеоретичних наук юридичним і, навпаки, дотримання оптимальних темпів приросту та вдосконалення юридичних знань, запобігання дублюванню наукових досліджень та утворенню прогалів в юридичних знаннях. Ця функція теорії держави та права, по-перше, сприяє запозиченню юридичною наукою новітніх досягнень інших галузей знання та їх адаптації до її потреб; по-друге, створює умови для найкращої циркуляції інформативних потоків між різними галузями юридичної науки з метою їх взаємодії та взаємозбагачення²⁶;

– *прикладна* (практична, науково-прикладна, практично-прикладна, практико-орієнтуюча) - полягає у виробленні рекомендацій для практичного вирішення складних завдань державно-правового будівництва; реалізується через розробку проектів нормативно-правових актів, концепцій реформування державних і правових інститутів, аналіз та узагальнення юридичної практики. Ця функція зорієнтована на розв'язання практичних питань не тільки з позицій спеціальних, а й загальнотеоретичних уявлень, сприяє використанню теоретичних положень як засобу осмислення правової дійсності в усій багатоманітності її проявів, мінімізації можливості юридичних помилок, підвищенню ефективності дії державних, зокрема правоохоронних органів;

– *інтеграційна* (системоутворююча) - виявляється в тому, що теорія держави та права об'єднує всі юридичні науки у злагоджену, гармонійну пізнавальну систему і визначає її єдність. У процесі реалізації цієї функції відбувається інтеграція юридичних явищ і положень інших юридичних наук у загальнотеоретичні поняття, що мають абстрактний характер, а також формулюються їх дефініції, основні риси і загальні закономірності розвитку та функціонування. Ці юридичні поняття та їх доктринальні дефініції становлять каркас усієї юридичної науки, оскільки в концентрованій формі генерують спільні, найістотніші ознаки головних державно-правових явищ.

Окрім розглянутих вище основних напрямів дії теорії держави та права, в юридичній літературі додатково виокремлюють *політичну* (політико-управлінську), *інтерпретаційну*, *навчальну* й *інформаційну* функції²⁷.

²⁵ Теліпко В. Е. Універсальна теорія держави і права : підруч. / В. Е. Теліпко. – К. : БІНОВАТОР, 2007. – С. 26.

²⁶ Марчук В. М. Нариси з теорії права : навч. посіб / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2004. – С. 25.

²⁷ Пендюра М. М. Теорія держави і права : посіб. для підготов. до іспитів / М. М. Пендюра. – К. : ТЕКСТ, 2009. – С. 21 – 22;

Отже, є всі підстави стверджувати, що предмет теорії держави та права тісно пов'язаний і відповідним чином обумовлений функціями, що виконує ця юридична наука. Усі функції теорії держави та права взаємопов'язані між собою і можуть забезпечити позитивний результат лише за умови, що будуть здійснені в єдності, комплексі. Теорія держави та права виконує окреслені вище функції щодо свого предмета, використовуючи як власний доробок, так і напрацювання інших суспільних та юридичних наук.

§ 1.4. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНИХ НАУК

Поняття «**наука**» включає суму наукових знань про дійсність, що утворюють у сукупності наукову картину світу, а також діяльність з набуття цих знань, метою якої є опис, пояснення та прогнозування розвитку процесів і явищ дійсності, тобто в широкому розумінні - її теоретичне відображення.

Термін «наука» вживають для позначення однієї з форм суспільної свідомості, складової частини духовної культури суспільства, системи знань про дійсність, сфери людської діяльності, функцією якої є вироблення та систематизація об'єктивних знань про дійсність, а також для найменування окремих галузей наукового знання²⁸.

Багатоманітність форм прояву світу, в якому існує людина, зумовлює наявність значної кількості наук як відповідних сум знань. Залежно від об'єкта дослідження (характеру знань) науки поділяються на:

✓ **природничі** - вивчають об'єктивну дійсність, універсальні закони буття, закономірності виникнення і розвитку природи;

✓ **технічні** - осмислюють засоби та механізми, що створенні людиною з метою покращення умов її життєдіяльності, а також закономірності генезису науково-технічного прогресу;

✓ **суспільні (гуманітарні)** - досліджують закономірності виникнення, розвитку та функціонування суспільства.

З огляду на те, що суспільство є складною категорією, що характеризується наявністю різних суб'єктів, об'єктів і зв'язків, суспільна наука теж є системою та складається з низки самостійних наук: філософії, економіки, історії, соціології, політології, культурології, психології, юриспруденції та ін. Різновидом суспільних наук є юридичні, оскільки об'єктом їх вивчення є держава та право як основні соціальні інститути.

Юридична наука (юриспруденція) - це спеціалізована галузь наукових знань у сфері суспільних наук; наукова діяльність, спрямована на вивчення права

²⁸ Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н – П. – 2002. – С. 72.

в теоретичному і прикладному аспектах, правових форм організації та функціонування держави, суспільства, їх окремих інститутів.

Особливістю юридичної науки порівняно з іншими гуманітарними науками є те, що вона має прикладний характер, покликана обслуговувати практичні потреби правового регулювання суспільних відносин, сприяти вдосконаленню законодавства та юридичної практики. Саме тому юридичні наукові знання відрізняються конкретністю, точністю, виражаються в логічно пов'язаних, формалізованих поняттях, категоріях, наукових конструкціях²⁹.

Сучасна українська юридична наука є продуктом тривалого та неоднозначного процесу становлення і розвитку, зумовленого складним характером державно-правового будівництва в Україні, а також особливостями суспільно-політичного устрою на тому чи іншому етапі³⁰. Досліджуючи власний предмет, юридична наука має бути надійним дороговказом для вирішення актуальних проблем державотворення і правотворення в Україні.

У вітчизняних наукових джерелах представлені різні точки зору стосовно конструювання системи, або структури юридичної науки. На підставі аналізу наявних підходів з цього приводу можна зробити висновок про те, що сучасна система юриспруденції включає такі *види (групи, цикли) юридичних наук*:

1) *загальнотеоретичні та історичні (історико-теоретичні) юридичні науки* (теорія держави та права, історія держави та права України і зарубіжних країн, історія вчень про державу та право та ін.). Ці юридичні науки досліджують основні поняття, категорії праводержавознавства, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права, сутність, форми і типологію останніх, характеризують історичний шлях їх формування, а також погляди науковців, філософів, юристів-практиків на зміст державно-правових явищ тощо³¹;

2) *галузеві юридичні науки* (конституційне, цивільне, фінансове, адміністративне, кримінальне, трудове, сімейне та інші), що розкривають закономірності розвитку окремих галузей права. При цьому галузеві юридичні науки утворюють найбільшу за кількісним складом групу юридичних наук. Ураховуючи, з одного боку, генезис суспільних відносин та об'єктивну потребу в їх упорядкуванні нормами права, а з іншого - взаємодію галузевих юридичних наук, виникають і

²⁹ Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – С. 52 – 53.

³⁰ Мурашин О. Сучасна юридична наука: проблеми і пріоритети / О. Мурашин // *Підприємництво, господарство і право*. – 2003. – № 1. – С. 62.

³¹ Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / С. Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – С. 19.

розвиваються нові зв'язки міжгалузевого характеру, а отже, - міжгалузеві юридичні науки;

3) *міжгалузеві юридичні науки* (житлове, комерційне, морське, повітряне, митне, екологічне, транспортне право та інші галузі наук). Ці юридичні науки вивчають однорідні суспільні відносини, що виникають у сфері правового регулювання різних галузей права. Вони тісно пов'язані та взаємодіють з галузевими юридичними науками, однак мають притаманний лише їм предмет дослідження. Критерієм виокремлення міжгалузевих юридичних наук є галузі законодавства, що загалом не збігаються з галузями права. В останні десятиліття система комплексних галузей права, а відповідно й міжгалузевих юридичних наук, інтенсивно розвивається, що обумовлюється практичними потребами вивчення певних сукупностей норм права у взаємодії, концентровано, незважаючи на їх різну юридичну природу³²;

4) *спеціальні (організаційні) юридичні науки* (державне будівництво та місцеве самоврядування, судові та правоохоронні органи, прокурорський нагляд, адвокатура, нотаріат та інші галузі наук), що безпосередньо досліджують організацію, повноваження, структуру, функції, завдання державних органів і деяких недержавних організацій;

5) *прикладні юридичні науки* (криміналістика, кримінологія, судова медицина, судова психіатрія, правова статистика, судова бухгалтерія, оперативно-розшукова діяльність та ін.). Ці юридичні науки осмислюють суспільні відносини, що виникають у сфері державно-правової дійсності та потребують спеціальних знань з інших наук. Вони використовують досягнення природничих (фізика, хімія, біологія та ін.), технічних (механіка, кібернетика та ін.) і гуманітарних (соціологія, психологія, мовознавство та ін.) наук;

6) *юридичні науки, що вивчають зарубіжні державу та право*. Ці юридичні науки розглядають особливості державного і конституційного ладу, формування та функціонування виборчих систем, державних інститутів, структурних елементів і механізм дії права в зарубіжних країнах, а також здійснюють порівняння правових систем світу. До цієї групи юридичних наук належать такі: конституційне (державне) право зарубіжних країн, римське право, порівняльне правознавство (юридична компаративістика) та ін.;

7) *міжнародно-правові науки*. Цей вид юридичних наук досліджує суспільні відносини, що врегульовані нормами права у сфері міждержавних відносин. Специфіка цього різновиду юридичних наук полягає в наявності іноземних суб'єктів (іноземні держави, державні органи, їх посадові особи та міжнародні організації) і потребі впорядкування відносин між ними. До цього виду юридичних наук

³² Марчук В. М. Нариси з теорії права : навч. посіб / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2004. – С. 9.

відносяться міжнародне публічне право, міжнародне приватне право, європейське право та ін. Розвиток міжнародно-правових наук тісно пов'язаний із загальносвітовою тенденцією посилення інтеграційних процесів і міжнародного впливу на національні правові системи³³.

Таким чином, сучасна юриспруденція є розгалуженою системою знань про державу та право. Кожна юридична наука - це окремий, відносно самостійний елемент системи (структури) юриспруденції. Предмет, методологія, наукові результати кожної юридичної науки є частиною загального предмета, методології юриспруденції (праводержавознавства), системи юридичних знань у цілому. При цьому дуже важливо, щоб види (групи) юридичних наук адекватно відображали швидкоплинну та динамічну картину сучасного життя людини.

Теорія (лат. *theōria* - спостереження; споглядання, міркування) - 1) *вища, найбільш розвинута форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення щодо закономірностей і суттєвих зв'язків певної сфери дійсності;* 2) *комплекс основних поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення та пояснення будь-якого явища в тій чи іншій галузі знань.*

Як зазначалося вище, теорія держави та права належить до загальнотеоретичних та історичних (історико-теоретичних наук) і завдяки своїм властивостям займає провідне місце в системі юридичних наук.

Теорія держави та права - *це загальнотеоретична, фундаментальна юридична наука, що вивчає сутнісні властивості, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права, інших пов'язаних з ними явищ суспільної дійсності, а також здійснює інтеграцію юридичних наук у єдину систему та їх методологічне забезпечення.*

Ознаки теорії держави та права:

1) *є суспільною наукою.* Теорія держави та права відрізняється від природничих і технічних наук об'єктом наукового пізнання, яким є такі найважливіші суспільні явища як держава та право. Глибокий зв'язок теорії держави та права простежується з такими суспільними науками як філософія (використання філософських понять і загальних категорій), соціологія (вивчення держави та права як суспільних явищ з погляду їх соціального існування), політологія (осмислення держави і права в контексті їх взаємодії з політичною системою суспільства); економіка (аналіз держави і права з огляду на тісний зв'язок з економічною системою суспільства)³⁴. Взаємодіючи з різними суспільними науками, теорія держави та права одержує відповідні знання про державно-правові явища і використовує їх у своїх дослідженнях;

³³ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 17.

³⁴ Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина І. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін.]. – 2-е вид., стереот. – К. : КНТ, 2008. – С. 14.

2) *є юридичною наукою*. Теорія держави та права вивчає державу і право як самобутні та відносно автономні явища, в їх єдності та органічному зв'язку, взаємній і соціальній обумовленості. Формулюючи базові юридичні поняття та категорії, розглядаючи загальні положення про державу і право, а також соціальні, ідеологічні передумови їх виникнення і розвитку, теорія держави та права посідає чільне місце в системі юриспруденції. Вона надає найширші за обсягом і найглибші за змістом знання про державно-правові явища;

3) *є загальнотеоретичною наукою*. Теорія держави та права виявляє й пояснює загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права. Їх можна назвати фундаментальними закономірностями, оскільки вони властиві різноманітним державам та їх правовим системам. Наприклад, «людина - право - держава» є закономірним системоутворюючим зв'язком, без якого неможливе законодавче закріплення та державне забезпечення прав і свобод людини³⁵. Теорія держави та права перебуває в тісному діалектичному взаємозв'язку з історичними науками. Відмінність між теорією держави та права й історичними науками проявляється, передусім, у тому, що перша вивчає державу і право як абстрактні явища, які не належать до певного історичного періоду, країни, мислителя. Як результат, історичні науки використовують вироблений теорією держави та права поняттєво-категоріальний апарат, а фахівці-теоретики - напрацювання істориків, зокрема історичний матеріал для своїх узагальнень;

4) *властивий двоєдиний характер (предмет)*, що проявляється в дослідженні держави і права в межах однієї науки в їх діалектичній єдності, взаємозв'язку. Сучасна теорія держави та права виходить з того, що право є невідривним від держави. Держава і право - різні суспільні явища, органічного пов'язані між собою, обумовлюють один одного, знаходяться у відносинах нерозривної єдності та взаємного проникнення. Діючи у правових рамках, держава покликана охороняти встановлений у суспільстві правопорядок і застосовувати в передбачених правом випадках примус до правопорушників. У той же час право має верховенство над державою, що зокрема закріплено у ст. 8 Конституції України. Верховенство права проявляється, насамперед, у приматі прав і свобод людини та громадянина, які є невідчужуваними, непорушними і такими, що не можуть бути ні анульовані, ні звужені державою;

5) *є узагальнюючою (синтезуючою) наукою*. До складу теорії держави та права входять не тільки знання, одержані цієї наукою, а й в узагальненому вигляді наукові здобутки інших юридичних наук, що вивчають різні аспекти державно-правової дійсності. Виступаючи

³⁵ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – С. 10.

стосовно галузевих і спеціальних юридичних наук узагальнюючою та спрямовуючою наукою, теорія держави та права потрібна також для розроблення достатньо вузьких проблем, що стоять перед цими науками. Вона синтезує висновки галузевих знань, залучає їх до арсеналу власних наукових ідей. Однак це не означає, що висновки теорії держави та права обмежуються сукупністю вказаних ідей. У той час як галузеві юридичні науки акцентують увагу на сучасній державно-правовій практиці, дослідження теорії держави та права аж ніяк не обмежені у просторі та часі. Тому здійснювана нею інтеграція юридичних наук сприяє їх взаємозбагаченню, а загальна картина державно-правової дійсності стає більш цілісною³⁶;

6) є методологічною наукою. Загальні та специфічні закономірності, методи і принципи наукового пізнання, поняття та категорії, що вироблені теорією держави та права, використовуються іншими юридичними науками як засоби дослідження власного предмета, методологічні орієнтири для вирішення своїх завдань. Особливу роль виконує єдиний для всієї юриспруденції поняттєво-категоріальний апарат, що формується теорією держави та права;

7) є базовою, фундаментальною наукою. Наукові дослідження, проведені в межах теорії держави та права, мають теоретичний, методологічний, прогностичний і міждисциплінарний характер. Для теорії держави та права властивий високий рівень наукових узагальнень, вона містить положення, що утворюють теоретичну і методологічну базу (фундамент) юриспруденції, об'єднує юридичні науки в єдину, цілісну, внутрішньо узгоджену систему. У цьому контексті теорія держави та права - фундаментальна галузь правознавства, що виконує в її системі приблизно таку ж роль, як математика, біологія чи фізика у сфері різних груп природничих наук.

Окрім того, в юридичній літературі наголошується на вступній природі теорії держави та права, оскільки саме вона вводить суб'єкта навчання у світ юриспруденції, створює підґрунтя для вивчення інших юридичних наук, з неї розпочинається опанування юридичної професії.

Природа теорії держави та права як загальнотеоретичної юридичної науки характеризується постійним розвитком

Кельман М.С.

³⁶ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 32 – 33.

знань про державу і право, їх інтеграцією та диференціацією. Інтеграція передбачає заглиблення думки в природу державно-правового явища, а диференціація - збагачення. Як зазначає М. Кельман, сучасна теорія держави та права розвивається за трьома основними напрямками: по-перше, створення концептуальних і методологічних засад; по-друге, формування та формалізація нових юридичних знань; по-третє, розробка методів і апарата для вирішення цих завдань³⁷.

Таким чином, теорія держави та права в системі юридичних наук посідає ключове, центральне місце та відіграє провідну роль. Вона є фундаментальною, методологічною юридичною наукою, визначає загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ, генерує загальноправові принципи, методику осмислення окремих сфер правової дійсності, розробляє юридичну термінологію загальнонаукового використання. З огляду на це, теорія держави та права є важливим джерелом правового прогресу, впливає на розвиток юридичного мислення і зростання правової активності як усього суспільства, так і кожної особи в ньому. При цьому місце теорії держави та права в системі юридичних наук визначають її об'єкт і предмет як істотні характеристики процесу наукового пізнання.

§ 1.5. РОЛЬ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА В ПІДГОТОВЦІ ПРАВНИКІВ І ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ

Юридична наука органічного пов'язана з юридичною освітою. Жодна країна світу не може обійтися без юридичної науки та освіти. Українська юридична наука та освіта - це зліпок з нашого суспільства з його світлими й темними сторонами³⁸. У цьому контексті теорію держави та права необхідно розглядати не лише як юридичну науку, а й в якості навчальної дисципліни.

Навчальна юридична дисципліна - це науково обґрунтована система знань, умінь і навичок, що зібрані з метою їх вивчення.

Теорія держави та права як юридична дисципліна - це фундаментальна, методологічна навчальна дисципліна в системі вищої юридичної освіти, що має за мету підготувати юристів високої кваліфікації, сформувати в них гуманістичне правове мислення, здатність професійно забезпечувати реалізацію, охорону та захист прав і свобод (вільностей) людини, виявляти активність в утвердженні в Україні принципу Верховенства права, в розбудові демократичної, соціальної та правової держави.

³⁷ Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: методологічні проблеми розвитку та системний аналіз / М. С. Кельман. – Тернопіль : Терно-граф, 2007. – С. 45.

³⁸ Юридична наука і освіта на Україні / [Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко, Б. М. Бабій та ін.] ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 6.

При цьому теорія держави та права - одна з не багатьох юридичних дисциплін, що безпосередньо пов'язана з формуванням професійної правосвідомості курсанта (слухача, студента). Саме з вивчення теорії держави та права розпочинається закладання фундаменту індивідуальної правової культури в майбутнього правника (працівника поліції України), формування в нього наукової основи юридичного світогляду та глибокої поваги до права як соціальної цінності.

Під час викладання теорії держави та права передаються основні досягнення правової думки, система понять, що дозволяє вільно орієнтуватися в юридичній сфері. Теорія держави та права надає курсантам (слухачам, студентам) первинне уявлення про основні поняття юриспруденції, без яких неможливо усвідомити конкретні знання галузевих та інших юридичних дисциплін³⁹.

Саме на теорію держави та права як загальнометодологічну юридичну дисципліну покладаються важливі завдання з формування в майбутніх правоохоронців відповідних знань і умінь нормотворчого, правореалізаційного та правоохоронного характеру. *Роль теорії держави та права в підготовці правників і працівників поліції полягає в такому:*

1) виступає в якості загальнотеоретичної навчальної дисципліни, що знайомить курсантів (слухачів, студентів) вищих навчальних закладів системи МВС України з вихідними поняттями та категоріями юридичної науки, привчаючи їх до логічного та системного мислення;

2) надає знання про загальні поняття, ознаки, структуру, зміст, суб'єкти, об'єкти, підстави класифікації, групи, прийоми юридичної техніки, тлумачення норм права, методи наукових досліджень та інші характеристики державно-правових явищ, що потрібні працівникам юридичної сфери в їх повсякденній діяльності;

3) формує в курсантів (слухачів, студентів) уміння теоретичного аналізу державно-правових явищ, прищеплює їм навички використання державно-правових конструкцій і теоретичних моделей для більш точної інтерпретації та узагальнення фактів з багатоманітного світу держави та права;

4) на основі узагальнення історичного позитивного досвіду державно-правового будівництва в конкретних країнах формулює науково обґрунтовані рекомендації про шляхи подальшого вдосконалення діяльності різних органів в тому числі правоохоронних, усіх гілок державної влади;

5) забезпечує сприйняття права як універсального регулятора суспільних відносин, за допомогою якого потрібно розв'язувати конфлікти, досягати компромісу, реалізувати права і свободи людини та

³⁹ Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – 3-тє вид., стереот. – Львів : Новий Світ-2000, 2009. – С. 24.

громадянина, притягувати винних осіб до негативної юридичної відповідальності в разі їх порушення;

6) «озброює» правників і працівників правоохоронних органів науково обґрунтованими формами і методами роботи в нормотворчій діяльності, при здійсненні систематизації чинного законодавства, у процесі правореалізаційної (правозастосовної) діяльності, узагальненні юридичної практики, проведенні превентивної (профілактичної), оперативно-розшукової, виховної роботи та інших практичних дій;

7) вивчає правоохоронну діяльність і робить загальні висновки та практичні пропозиції, рекомендації стосовно вдосконалення законодавства і практики його застосування в цій сфері суспільної дійсності;

8) сприяє вихованню кваліфікованих працівників поліції для формування їх високої професійної правосвідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки. Адже лише ерудований працівник, який має глибокі знання і вміння, орієнтований на захист прав і свобод людини та громадянина, спроможний продуктивно працювати у складних умовах;

9) виробляє науково обґрунтовані механізми реалізації прав людини та громадянина, методiku правового виховання населення, забезпечує працівників поліції цими й іншими засобами зміцнення законності та правопорядку⁴⁰.

Висновки:

Якісне і ґрунтовне знання основних закономірностей розвитку та функціонування держави та права дозволяє правникам і працівникам поліції на практиці правильно кваліфікувати юридичні дії, з наукової позиції давати обґрунтовану оцінку складним державно-правовим явищам суспільного життя, розуміти їх соціальне призначення. Усе розглянуте вище зобов'язує віднести теорію держави та права до класу важливих, фундаментальних навчальних дисциплін у підготовці вмотивованих, висококваліфікованих працівників поліції.

⁴⁰ Коталейчук С. П. Теорія держави та права в запитаннях і відповідях : навч. посіб. / С. П. Коталейчук, П. Я. Пісний. – К. : КНТ, 2011. – С. 20 – 21;

ЛЕКЦІЯ 2

ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВИ

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти щодо правовідносин у сфері правоохоронної діяльності. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: щодо поняття, походження та функціонування держави. Отримання навичок стосовно оцінювання сучасного стану правопорядку в Україні та уміння прогнозувати його динаміку в залежності від подій, що відбуваються у суспільстві. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 2.1. Основні закономірності виникнення держави та формування держави у різних народів світу.

§ 2.2. Основні теорії походження держави. Типологія держав.

§ 2.3. Поняття та ознаки держави. Сутність держави.

§ 2.4. Функції держави: поняття, сутність, класифікація. Форми і методи здійснення функцій держави.

§ 2.5. Роль поліції України в реалізації сучасних функцій держави.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акт проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серп. 1991 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1991. № 38. Ст. 502.

2. Декларація про державний суверенітет України : прийнята 16 лип. 1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 31. Ст. 429.

3. Кириченко В. М., Кириченко Ю. В., Соколенко Ю. М. Політико-правова система України : підручник / за загальною редакцією В. М. Кириченка. Київ: Центр учбової літератури 2019. 304 с.

4. Пендюра М. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / Пендюра М. М. - К. : О. С. Ліпкан, 2013. - 304 с.

5. Протасова Вікторія Євгенівна. Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди [Текст] : монографія / В. Є. Протасова ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. - Х. : Право, 2009. - 208 с. - Бібліогр.: с. 183-206.

6. Сухонос Володимир Вікторович. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти) : монографія / Володимир Вікторович Сухонос; Передм. О. В. Скрипнюк. Суми : Університетська книга, 2015. 344 с.

7. Сухонос Володимир Вікторович. Державне правління: еволюція сучасних форм [Текст] : монографія / В. В. Сухонос ; ДВНЗ "Укр. акад. банк. справи Нац. банку України", Юрид. ф-т. - Суми : Університетська книга, 2013. - 310 с.

8. Теорія держави і права в схемах та таблицях: навчальний посібник / Кол. авт.; за заг. ред. Л. Р. Наливайко. — К.: «Хай-Тек Прес», 2020. — 296 с.

9. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг.

ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. - К. : НАВС, Освіта України, 2017. - 320 с.

10. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

Інформаційні ресурси

1.	Офіційне інтернет-представництво Президента України	https://www.president.gov.ua
2.	Офіційний портал Верховної Ради України	https://rada.gov.ua
3.	Європейський парламент	https://www.europarl.europa.eu/portal/en
4.	Урядовий портал	https://www.kmu.gov.ua/control/
5.	Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	http://www.ombudsman.gov.ua
6.	Агентство Європейського Союзу зі співробітництва у сфері кримінального правосуддя	https://www.eurojust.europa.eu/
7.	Міністерство внутрішніх справ України	https://mvs.gov.ua
8.	Інтерпол	https://www.interpol.int/
9.	Європол	https://www.europol.europa.eu/
10.	Національне центральне бюро Інтерполу (НЦБ) Україна	https://www.interpol.int/Who-we-are/Member-countries/Europe/UKRAINE
11.	Національна поліція України	https://www.npu.gov.ua/
12.	Міністерство освіти і науки України	https://www.mon.gov.ua
13.	Міністерство юстиції України	https://minjust.gov.ua/ua
14.	Верховний Суд	https://www.scourt.gov.ua
15.	Європейський Суд	https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/
16.	Офіс Генерального прокурора України	https://www.gp.gov.ua/

17.	Прокуратура Європейського Союзу European Public Prosecutor's Office (EPPO)	https://www.eppo.europa.eu/en
18.	Міжнародний кримінальний Суд International Criminal Court (CPI i ICC)	https://www.icc-cpi.int/
19.	Організація Об'єднаних Націй	https://ukraine.un.org/uk
20.	Організація з безпеки і співробітництва (OSCE)	https://www.osce.org/hcnm/
21.	Бібліотека Національної академії внутрішніх справ	https://library.naiau.kiev.ua/
22.	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського	http://www.nbuv.gov.ua/
23.	Національна бібліотека Франції	https://www.bnf.fr/fr
24.	Німецька цифрова бібліотека	https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/
25.	Британська бібліотека	https://www.bl.uk/
26.	Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ)	https://www.ohchr.org/en/ohchr_homepage
27.	Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)	https://www.unhcr.org/
28.	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)	https://www.unesco.org/en

ВСТУП

Держава посідає вагоме місце в політичній системі суспільства, надаючи їй єдності й стійкості. Питання розкриття її сутності привертало увагу вчених різних галузей науки, та незважаючи на це вона й досі є предметом досліджень та дискусій. Пояснити цей феномен можна тим, що держава представляє собою таке політичне явище, яке характеризується багатоаспектністю своєї діяльності, тому що саме в державі зосереджується та реалізується весь комплекс різносторонніх соціальних інтересів суспільства, зокрема економічних, політичних,

культурно-духовних, а також гарантується їх реалізація відповідно до положень законодавства.

§ 2.1. ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ ТА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВИ У РІЗНИХ НАРОДІВ СВІТУ

Людина почала відокремлюватися від тваринного світу згідно з науковими даними близько 3 млн. років тому. Більшу частину свого історичного шляху людство пройшло в умовах первісного суспільства. В епоху первісного суспільства людина не могла існувати сама. Сьогодні, коли на нашій Землі живе і хоче вижити близько 7 млрд. людей, ця істина набуває ще більш незаперечного характеру. Чим тісніше буде жити людство, тим міцнішими будуть зв'язки між людьми, і, відповідно, тим більш виразним буде наше суспільне життя.

Велике значення для характеристики первісного ладу, для розуміння питання суспільного самоуправління мала книга американського етнографа Л. Моргана "Стародавнє суспільство", у якій була зроблена спроба науково проаналізувати розвиток родової організації на прикладі північноамериканських індіанців. У своїх поглядах на первісне суспільство він наближався до матеріалістичного розуміння історії, але в цілому не міг зрозуміти ролі і значення економіки, виробничих відносин, суті та значення класового поділу суспільства.

Загальновідомо, що у давнину держави не було, їм створенню передували первісний лад - суспільно-економічна формація, певний тип суспільства, що характеризується колективною формою об'єднання людей, які спільно виробляли примітивні знаряддя праці, засоби для свого існування, і де панувала колективна власність та суспільна влада. Розглядають дородові (група людей, орда, первісне стадо) та родові спільноти людей.

Протягом тисячоліть людина є тією істотою, яка утворює спільність і пов'язує з нею своє буття. На цей шлях її привела необхідність захищати себе від зовнішніх небезпек (повінь, негода, неврожай тощо). Будівництво гребель на стрімких ріках, зрошувальних систем на засушливих землях, приготування до можливих скрутних часів згуртували людей уже більше як 6000 років тому у великі спільноти.

Льюїс Генрі Морган
(1818-1881)

Здобування харчів, виготовлення одягу, будівництво житла могла забезпечити лише колективна праця, яка має великі переваги завдяки розподілу виробничих функцій між різними людьми: якщо більше виробляється, то, відповідно, більше можна й споживати.

Властиво, спільна праця всіх членів общини виступає економічною формою організації людей.

Власність також мала спільний характер, інакше кажучи, земля, всі знаряддя праці, плоди, риба, звірі тощо, належали всім. Оскільки знаряддя праці та засоби до існування використовувались колективно, то і розподіл продуктів праці був рівний.

Первісний лад послідовно проходить у своєму розвитку декілька етапів, але тільки на певному з них він став переростати в державно організоване суспільство.

Період дикості (кам'яний вік, дитинство людського роду) більшість народів пережили приблизно 30 тисяч років тому. У цей період здійснювалося присвоєння готових продуктів природи, які добували за допомогою примітивних знарядь праці. Штучно створені людиною предмети (оброблений камінь, палиця, спис тощо) служили головним чином, допоміжними знаряддями такого присвоєння. У цей період з'являється **первісне стадо** - об'єднання окремих людей та їх груп для спільного полювання і споживання їжі, інших способів колективного існування.

Період варварства поділяється на дві великі епохи: бронзовий і залізний віки. У першій із них виникає домашнє тваринництво, починається вирощування сільськогосподарських культур, удосконалюються знаряддя праці для виконання різноманітних операцій (з'являються сокира, ніж, шило, наконечники для стріл і списів та ін.), нагромаджується досвід виробничої діяльності у вигляді спеціальних виробничих операцій у кожній конкретній справі. На полюванні, у рибальстві, прирученні і розведенні тварин - усюди успіх спирався на досвід предків.

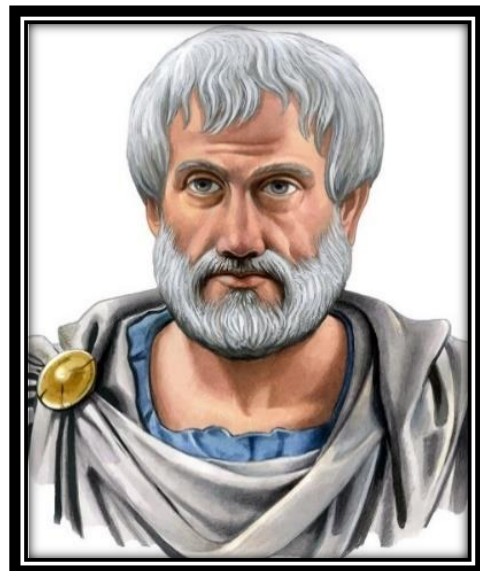
Продукт споживання став результатом праці, наприклад, приручені тварини, їх приплід, урожай злакових культур із засіяного поля (а не знайденого готовим у природі).

Змінились і виробничі відносини: колективне присвоєння продуктів природи переросло в колективне присвоєння продуктів праці, а спільне володіння знаряддями праці і продуктами споживання трансформувалося в общинну власність.

Стала іншою і спільна організація: первісне стадо замінюється більш досконалим об'єднанням людей - виникає окрема родина.

Духовним батьком цієї теорії справедливо вважають славнозвісного грецького філософа Аристотеля (IV ст. до н.е.), який називав людину за природою своєю "істотою суспільною", тобто істотою, яка обов'язково живе

в органічному єднанні з іншими собі подібними істотами. Завдяки цьому люди завжди об'єднані в певний суспільний союз, і мова може йти тільки про розвиток цього союзу. На думку Аристотеля, людство розвиває свої суспільні організації від родини як найпервіснішої форми людського об'єднання до громади і далі до держави. Дослідження Герберта Спенсера, Вестермарка і Вундта не тільки стверджують це положення, але й дають підстави вважати, що первісною родиною була саме моногамна родина, тобто союз одного чоловіка з однією жінкою. Форми полігамії (союз чоловіка з кількома жінками) чи поліандрії (союз жінки з кількома чоловіками) з'являються у деяких народів на подальших стадіях розвитку. Родинний зв'язок має у своїй основі статеве життя чоловіка з жінкою, наслідком якого є природне зростання родини за рахунок народження дітей. Родинний союз є і спільністю господарського характеру. В її рамках первісна людина здійснює свої перші господарські завдання і при цьому робить перші кроки на шляху розподілу продукту між членами родини. Зрештою, родинний союз є першим з'єднанням оборонного характеру, члени якого взаємно і спільними силами захищають одне одного від нападів диких тварин чи посягань сусідніх родин.

Аристотель
(384 до н.е. – 322 до н.е.)

Властиво, родинний зв'язок є основою усього суспільного ладу і основою людського життя взагалі.

"Я свідомий того, що овочі праці, до якої Вас взиваю, й після 10 років триватимуть непохитно. І що з роду в рід, і з віку в вік приносить ця праця й богові хвалу, а нам усім та й цілому нашому народові честь і силу.

Отже, ця праця, до якої я закликаю - це праця над родиною"¹.

Сім'я існує з найдавніших часів до наших днів. Стійкість цього об'єднання ґрунтується на споконвічній потребі людини у безпосередньому відтворенні життя, вихованні дітей, догляді за старими членами. Сім'я - це стосунки чоловіка і жінки (дружини), батьків і дітей. Це група кровних родичів, члени якої зв'язані між собою спільністю побуту, взаємодопомогою та відповідальністю.

Історично сім'я змінює свою форму. Спочатку вона постає як об'єднання людей (чоловіків та жінок), між якими існують статеві контакти. Пізніше створюється групова сім'я, нарешті - така, що зберіглася до нашого часу.

Історія сім'ї надзвичайно цікава. Ще й нині існують сім'ї, де верховодять жінки, де чоловіки офіційно мають декілька дружин, де

неофіційно чоловік має стільки дружин, скільки може утримувати матеріально тощо. Якби там не було, сім'я існує, виконує певні функції і, як свідчать демографи, не збирається віддавати їх будь-якому іншому суспільному об'єднанню.

Очевидно, що процеси об'єднання зусиль членів родини для досягнення спільних завдань, а також процеси розподілу їхніх господарських і оборонних обов'язків та розподілу праці відбувалися протягом віків, лише поволі змінюючи, удосконалюючи й ускладнюючи саму організацію родинного життя. На певному етапі це життя стало настільки розвинутим і складним, що з'явилась можливість переходу до наступного етапу суспільної організації об'єднання кількох родин у рід. Це був первинний виробничий, соціальний і етнічний колектив людей у докласовому суспільстві, який утворювався й існував, як правило, на кровно-родинних зв'язках.

У роді виключно високий авторитет мала жінка (матріархат), оскільки вона піклувалася про дітей, вела господарство. Її праця була більш стабільним, надійним джерелом існування, ніж праця чоловіка (головним чином, полювання). При безладі статевого життя зв'язки спорідненості достовірно могли бути відомі лише по материнській лінії, тому родова община існувала як материнський рід, пов'язаний спільним походженням від матері.

М. Морган, досліджуючи систему родових відносин у ірокезів, вирізняв, зокрема, такі їх основні риси: рід обирає старійшину чи вождя й може звільнити його з цієї посади; регулює шлюбні стосунки; слідкує за рівним поділом майна померлих членів роду; здійснює взаємодопомогу, захист і кровну помсту; має своє ім'я, спільне місце поховання й демократичні збори, де вирішуються корінні питання життєдіяльності².

А. Золотарьов зібрав і систематизував етнографічні свідчення жорстокого покарання за порушення екзогамії як найтяжчий злочин, що загрожує життєвим інтересам роду. Так, винуватців-чоловіків готтентоти спочатку катували, а потім вішали, жінок живцем спалювали на вогнищах. У зулусів суворість покарання залежала від рівня родинності й коливалась у широкому діапазоні: від страти до вигнання винуватців із роду¹.

М. Міклухо-Маклай, підкреслюючи специфіку розподільної рівності в межах роду, наводить приклад, як вождь одного з родів австралійського племені розірвав на дрібні шматки (й віддав їх своїм родичам) подаровану йому велику вовняну ковдру: в роді існував закон розподільної рівності.

Етнографічні, історичні, археологічні факти свідчать, що визначальними рисами родових стосунків є рівність усіх членів роду, відсутність майнових відносин між родичами, суворе дотримання екзогамії. Саме ці риси забезпечили, з одного боку, збереження пережитків цієї форми спілкування людей до наших днів, з другого розвиток у ширші об'єднання - племена і фратрії.

Плем'я - спільність людей у докласовому суспільстві, що складалася з кількох родів, які мали багато спільних рис та інтересів: загальний діалект мови, однакові звичаї і релігійні культи, спільну територію для полювання і проживання, загальне ім'я та ін.

Фратрія - братство двох і більше племен, що характеризується розширеними взаємними зв'язками між родами і племенами.

Очевидно, що родова організація суспільства мала перехідну стадію. Більшість учених визнає за таку перехідну стадію так звану задругу. *Задруга* - явище спільного зв'язку, яке існувало на початку XIX ст. у сербів. Це була велика родина, членами якої було декілька десятків людей. Родина ця мала спільне господарство, розпорядчі функції належали голові родини - "господареві". Влітку вона жила окремими меншими родинами (чоловік, жінка та їх діти), на зимовий період ці окремі родини переходили до спільної, опалюваної хати-задруги. В окремих випадках вони могли приймати людей сторонніх, які згодом ставали учасниками спільної праці й співвласниками майна великої родини.

Щось подібне до задруги існувало в російському дореволюційному селі, де також подекуди зберігалися великі родини, які мали спільне господарство, очолювані головою родини, так званим "большаком". На білоруських, а також частково на землях Гетьманської України існували великі родини у вигляді "дворищного" чи "сябринного" землеволодіння.

Без сумніву, все це явища далеко не первісного ладу. І в кожного з нас може постати питання: чому саме ця форма суспільного об'єднання збереглася так довго, тоді як зникли більш складніші форми об'єднання (племена, союзи племен). Відповідь одна - очевидна зручність, господарська і соціальна доцільність такої форми. Адже родина, ще більш давня форма людського союзу, не тільки збереглася до нашого часу, алей сьогодні є основною низовою ланкою об'єднання людей. Зрозуміло, що причиною цього є органічна, природна доцільність саме такого союзу, освяченого релігійними традиціями і скріпленого правовими нормами.

Якщо припустити, що задружна форма людської спілки була перехідною стадією від родини до роду, то можна простежити логіку поступового переходу до складнішого об'єднання, яким був рід. Спільне походження від одного предка тут щоразу перестає бути ясным для самих членів роду. І вони у своїх первісних релігійних віруваннях намагаються віднайти спільного предка в навколишньому тваринному світі, який стає "тотемом" цілого роду.

Тотемізм (тотем і табу) базувався на міфологічній свідомості й функціонував здебільшого як категорична заборона певних дій чи вчинків, порушення якої нібито неминуче призводить до тяжкої кари і навіть до смерті.

Автори фільму "Тарзан" змальовують епізод, коли представник племені, спільним предком якого буцімто був слон, випадково глянув на

"Скелю слонів". Це категорично заборонялося. Він помер, побачивши цю скелю поза власну волю. Його ніхто не карав, не бив, не переслідував. Він пішов із життя через недотримання вимог табу. Предки людини, визначені міфологічною свідомістю в якості тотему, вважалися священними і недоторканими істотами. У різних народів вони були різними: буйвіл, бізон, кінь, вівця, лев, собака, корова, тигр, пантера, черепаха тощо. Наприклад, Давній Єгипет був країною священних кішок, шакалів та ібісів. У деяких індійських племен наймогутнішим покровителем вважався змії. В Індії досі священною істотою є корова, яку обожнюють, приносять на її честь жертви, здійснюють поклони та молитви.

Як свідчить Е. Тайлор, у Європі не знайдено будь-якого достовірного випадку тотемізму, хоч він трапляється в усіх частинах світу. Тотем і табу як своєрідні символи виконували функцію громадського контролю. Ці символи добирались у відповідності з обставинами місця та часу.

Проте не тільки тотеми об'єднують членів роду. їх об'єднують також мова, звичаї, спільність території полювання, схожість господарських знарядь, кровні зв'язки, назва роду.

Колективна власність на засоби виробництва, соціальна єдність членів роду обумовлюють таку організацію влади, як первісне народовладдя, первісне самоврядування.

Суспільна влада - управління справами первісної спільності (роду, племені, фратрії, задруги), що здійснювалося усіма дорослими членами на загальних зборах, рада старійшин.

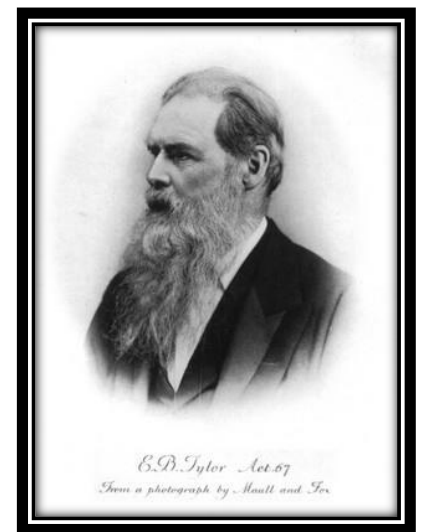
Структура суспільної влади: а) загальні збори членів роду; б) рада старійшин і вождів; в) старійшина; г) військовий вождь; г) ведучий на полювання.

Функції суспільної влади - напрями вольових відносин між людьми у первісному суспільстві, що визначають їх відповідну поведінку. Розрізняють функції керівництва, примусу, контролю, ведення війни тощо. Ці функції виконувалися усіма членами роду (племені) створенні спеціального апарату.

У родовій общині управління здійснювали всі дорослі члени роду (чоловіки і жінки). Найбільш важливі справи вони вирішували спільно на зборах членів роду.

Загальні збори членів роду - зібрання усіх дорослих членів роду, які вирішували найважливіші питання життя роду та обирали своїх представників для повсякденного керівництва родом і представляли інтереси роду в племені.

Збори старійшин племені - зібрання старійшин усіх родів для вирішення

спільних питань племені, обрання вождя племені та інших виборних осіб.

На таких зборах обирали старійшину (вождя) роду, військового вождя і ведучого на полювання.

Старійшина (вождь) - найбільш авторитетна особа в роді, яку обирали на загальних зборах для здійснення повсякденного керівництва.

Військовий вождь - виборна особа, яка здійснювала керівництво під час ведення війни між племенами.

Ведучий на полювання - найбільш умілий та кмітливий мисливець, що керував іншими членами роду (племені) під час полювання.

Ці обрані особи були "першими серед рівних". Вони стояли не над родом, а очолювали його. Їх поважали всі, схилялись перед їх мудрістю, хоробрістю, кмітливістю та іншими позитивними якостями.

Влада спочатку не давала ніяких матеріальних переваг, а ґрунтувалася на досвіді, інтелектуальних і емоційних перевагах, добровільному виконанні рішень керівників іншими членами роду. Ця суспільна влада співпадала безпосередньо з родовою общиною, не була відділена від неї, поєднувала в собі господарську, військову і наглядову (за дотриманням звичаїв) гілки.

Основні характерні риси соціальних норм первісного суспільства:

- норми звичаїв передавалися з покоління в покоління, ніде не фіксувалися, а зберігалися лише у пам'яті людей;
- у родових звичаях знаходила своє відображення єдина воля народу;
- головною гарантією виконання родових звичаїв було внутрішнє переконання, узгодженість поглядів членів роду з відповідними приписами;
- виконання родових звичаїв забезпечувалося застосуванням засобів громадського впливу і можливістю примусу (зауваження, обов'язок вибачатися, відшкодування збитків) до особи, яка не виконувала вимоги норм поведінки (первісних звичаїв, релігійних культів, первісних табу тощо). Вищою мірою примусу було вигнання з роду (племені). Рідше застосовувалася кровна помста та ін.;
- норми родових звичаїв не проводили розмежувань між правами і обов'язками членів суспільства.

Зрозуміло, що керівник родової общини вже має справу з більшим і складнішим людським суспільством, йому необхідно враховувати і вирішувати численні конфлікти між членами колективу (судова діяльність) і запобігати цим конфліктам справедливою організацією суспільного життя (адміністративна діяльність). Рід має вже складніші відносини з іншими, сусідніми, громадами, які в деяких випадках стають небезпечними. Так постає потреба у військових людях, які у хвилину небезпеки стануть на захист свого роду чи його членів (військова діяльність).

Зрозуміло, що цей суспільний союз потребує складніших приписів і правил, які б чіткіше регулювали співжиття між членами роду, ніж це було на попередній стадії. Та, безперечно, це ще не доба повного панування правових звичаїв, які передаються як правова традиція роду від батьків до синів, потім - до синів цих синів і т.д. їх знавцями стають старші й впливовіші, досвідченіші члени роду - родові старшини, які оточують родоначальника, утворюючи при ньому родову раду, допомагають йому в функціях управління родом, беруть участь у судовій діяльності, а в окремих випадках контролюють цю діяльність. Звичаї відігравали важливу роль у регулюванні виробничих процесів та інших суспільних відносин. Багато з них були пов'язані з нормами первісної моралі, релігійними веліннями.

Отже, соціальні норми первісного суспільства були більш суспільно вартісними за своїм змістом, за способом свого забезпечення і за характером свого існування.

Поміж родами існувала не тільки боротьба і ворожнеча. Мирні стосунки, що скріплювалися шлюбними зв'язками внаслідок заборони їх всередині роду, давали підставу для об'єднання збройної сили кількох родів для боротьби з більш сильними і небезпечними противниками. Організоване співжиття передбачало певні правила взаємин між окремими членами суспільства: забезпечення миру між окремими людьми, співпраця у розв'язанні різних завдань (які можна вирішити лише спільними зусиллями) для задоволення потреб щодо матеріальних благ і спільного захисту від ворогів. Так народжується нова, складніша і вища від попередніх, форма людського союзу, що має назву плем'я.

Плем'я - це суспільне об'єднання, яке складається з декількох родів, проте не вичерпується їхньою кількісною характеристикою, а визначається спільністю території, економічною характеристикою, відносинами одноплемінників, єдиною племінною культурою, самосвідомістю й традиціями.

Племенем управляла рада старійшин, яка обирала вождя племені. Роди продовжуючи ще довгий час існувати у середині племені як одна із складових ланок нової суспільної організації. Але функції цієї родової спілки тепер уже обмежуються, частина з них передається племінному союзу. Поширення впливу племінної влади й звуження функцій родової організації набуває сталого, а з часом і прискореного характеру.

Процес суспільної диференціації йде й охоплює все нові аспекти життя. У племінному союзі ускладнюється як система релігійних уявлень, так і культових обрядів. Рада старійшин стає органом поточного управління. З'являється племінна бюрократія (управлінська, військова, релігійна), яка здійснює керівництво суспільством уже не тільки в його загальних інтересах, а й у власних, групових інтересах. Влада проводить племені набирає характеру влади монархічного типу, тобто стає

постійною владою, незалежною від волі його членів і не обраною ними. Таким чином, у союзі племен влада зберігається за членами провідного племені.

Доволі стійкі пережитки племінних стосунків існують і нині. Традиційно племінний уклад життєдіяльності зберегли такі племена, як північноамериканські індіанці, туареги, курди, афганці, масаї. У пустелі Малі ведуть фактично замкнутий спосіб життя майже 450 чоловік племені Кель-кумель. Як свідчить французький дослідник А. Шевонтре, що пробув у племені понад 20 років, у племені Кель-кумель верховодять жінки. Тут не знають багатоженства, грошей, хоч, звичайно, відлуння цивілізації все ж проникає сюди і вносить зміни у традиційний уклад.

Родоплемінні відносини досить стійкі, хоч і поступаються сімейним. Вони збереглися до наших днів, особливо у деяких народностей Кавказу, Казахстану та інших середньоазіатських республік. Наприклад, на Крайній Півночі до встановлення радянської влади існували племена, що перебували на стадії родового устрою.

Загальна ж тенденція розкладу родоплемінних стосунків проходить по лінії становлення обміну та приватної власності. Рід, як відомо, не мав майнових відносин. Плем'я вже не могло обійтися без них. Це було зумовлено зміною характеру діяльності. Радикально нові стосунки між людьми викликав розподіл праці. Саме він дав поштовх розвитку виробництва, підняв продуктивність праці, зумовив формування залишкового продукту, обміну. Обмін результатами діяльності, а згодом і залишковим продуктом зумовив нерівномірність його концентрації у різних членів племені. Деякі з них, зокрема племінна верхівка, стали власниками майна, що виділяло їх у структурі племені в особливу соціальну групу, яка разом зі становленням інституту приватної власності перетворювалась на таке соціальне об'єднання, як клас. Власне, на руїнах родоплемінних стосунків виникають дві різнопланові спільності народності та суспільні класи. Потреба в регуляції стосунків між представниками обох спільностей породжує такий інститут, як держава.

Народність виникає з потреби збереження такої внутрішньої спільності людей, що формувалась під впливом їхнього проживання на одній території, в єдиному соціокультурному середовищі, внаслідок спілкування переважно однією мовою, співжиття в межах спільних традицій, звичаїв і, врешті-решт, рис характеру. Зрозуміло, що приватна власність руйнувала цю єдність. Вона розводила людей по різних соціальних полюсах. Власне, це був об'єктивно необхідний процес: кожен, хто володів власністю, бажав розпоряджатися нею. Проте люди не бажали втрачати надбання історично сформованої єдності. Перша потреба зумовила формування й розквіт класу, друга - народності.

Народність - це історична спільність людей, що утворюється з племен і передує нації. У нерозвиненому вигляді має всі ознаки нації: проживання на

спільній території, одна мова, спільний психологічний склад, що виявляється в особливостях культурного розвитку та побуту. Проте для народності характерною є слабкість внутрішніх економічних зв'язків.

Відносна ізоляція (натуральне господарство, замкнутий спосіб життя, труднощі зв'язків населення різних областей) не могла не відбитися на народності. Розмежування людей досягло такого рівня, що, наприклад, мешканець Шанхая не розумів мови пекінця, хоч обидва розмовляли китайською мовою. На сьогодні у світі існує 2796 мов і близько 8 тис. діалектів!

Звичайно, історія не стоїть на місці. Розвивається виробництво, зростає продуктивність праці, удосконалюється техніка й технологія, наука і культура. Від періоду становлення капіталістичних суспільних відносин і фактично аж до середини ХХ ст. жодне соціально значуще питання не могло бути вирішеним без урахування специфіки класового розмежування людей у суспільстві. Більше того, саме класові стосунки, на нашу думку, зумовлювали характер суспільно-історичного процесу. Вплив, звичайно, мали й процеси, зумовлені релігійними та національними мотивами, проте їхню сутність визначали саме класові відносини.

Особливе значення має виникнення держав Давнього Сходу. Інтерес до них пояснюється тим, що історія цих найбільш ранніх цивілізацій, де процес виникнення держави, як правило, не був ускладнений взаємодією з уже існуючими політичними структурами, дає можливість із найбільшою повнотою розкрити сам механізм становлення державності взагалі.

Ще у далекій давнині в долинах великих азіатських і африканських рік - Тигру і Єфрату в Месопотамії, Нілу в Єгипті, Інду і Гангу в Індії, Хуанхе і Яицзи в Китаї, а також у Закавказзі та Середній Азії - з'являються перші паростки цивілізації.

Саме у цих регіонах, де умови найбільш сприятливі для життя людини, виникли нові форми господарства і культури, зароджувалось рабство, з'являлася приватна власність. Первіснообщинний лад вступав у стадію свого розкладу, виникали передумови для утвердження класового суспільства. Крім основних передумов виникнення державності у цих народів, важливу роль відіграла організація суспільних робіт для побудови каналів, зрошувальних систем.

У Південній Європі держави утворилися пізніше - в епоху заліза. Там не було потреби в такій формі суспільної праці. Внаслідок розкладу общин виникли або приватна власність на землю (Афіни, Рим), або приватне землекористування при збереженні державної власності (Спарта).

Першою за часом серед них виникає Спартанська держава, утворена внаслідок злиття двох общин (племен), які вели війни за підкорення

сусідньої Мессенії. Отже, становлення держави відбувалось у значній мірі під впливом фактора завоювання.

Афіни являють собою "чисту", класичну форму виникнення держави, без будь-якого зовнішнього втручання. Першим кроком до утворення Афінської держави стали реформи Тезея. Завершили тривалий процес становлення держави в Афінах реформи Солона і Клісфена. Боротьба між родовою аристократією та демосом (народом) закінчилась перемогою останнього. Внаслідок цієї перемоги в Афінах виникла рабовласницька держава в формі демократичної республіки.

Час заснування Риму історична традиція пов'язує з 753 р. до н.е. Об'єднання трьох племен - латин, сабін та етрусків - привело до утворення римського народу. Подальша історія Риму пов'язана з тривалою боротьбою між патриціями (родова знать) і плебеями (решта населення), яка закінчилась перемогою плебеїв. Ця перемога плебеїв зруйнувала замкнуту римську родову організацію і розчистила тим самим шлях до утворення держави. А безпосереднім виконавцем цього став реке (монарх) Сервій Тулій, реформи якого в VI ст. до н.е., як і Солон в Афінах, завершили процес перетворення римської родової общини в державу.

Виникнення держави у давніх німецьких народів було прискорено захопленням території Римської імперії. Це був період розпаду первісних суспільних відносин. Для того, щоб тримати у покорі населення, загарбники почали створювати князівства, що сприяло більш швидкому переходу до феодального ладу. Державність у них виникла як ранньофеодальна і була запозичена у завойованих народів.

У інків і майя утворення державності було прискорене розвитком землеробства.

Шляхом виникнення феодальної держави з первісного ладу відбувався розвиток держав і на території Європи (Ірландія).

У східнослов'янських племен державність виникла як результат поступового переродження органів військової демократії в державні органи.

На утворення кожної держави впливає цілий комплекс причин економічних, політичних, внутрішніх, зовнішніх, тобто виникнення держави у кожного народу має свої особливості, характерні риси.

Право як особливий регулятор суспільних відносин виникло разом із державою. В юридичній літературі є різні теорії щодо виникнення права. Проте суперечки, що з'явились раніше - держава чи право - за рівнем безпредметності тотожні питанню про те, що кому передує: курка яйцю чи яйце курці. Вчені вирізняють право загальносоціальне і право юридичне. Як загальносоціальне явище право поділяють на права людини, нації, народу, об'єднань, людства. Юридичне право встановлюється або санкціонується державою.

Звідси можна зробити висновок, що юридичне право може набувати

своїх функцій лише водночас із виникненням держави. А якщо це так, то закономірності виникнення держави стосуються і виникнення права. Право в союзі з державою зазнає процесу могутнього росту і розвитку. Розрізняючи право і закон, слід відзначити, що право як інституціональне утворення стає таким завдяки, його джерелам, тобто зовнішній формі вираження.

Таким чином, юридичне право - це задекларовані державою правила поведінки суб'єктів. Право, порівняно з соціальними нормами первісного суспільства, - явище якісно нове. Більш детальний його аналіз у наступних темах курсу. Наразі коротко про різницю між звичаями і правовими нормами.

Первісні звичаї	Правові норми
1. Виражали волю всього суспільства.	1. Виражають волю частини суспільства.
2. Не зафіксовані в текстах.	2. Носять текстуальний характер.
3. Склалися протягом певного часу, процес виникнення тривалий.	3. Створюються згідно з волею панівної групи (прошарку, класу) й у відповідний час.
4. Виконання забезпечувалось, як правило, добровільно (за звичкою, внутрішнім переконанням).	4. Виконання забезпечується примусовою силою держави та іншими засобами.
5. Не відрізняють права від обов'язків.	5. Чітко розмежовують права і обов'язки.
6. Конкретні заходи впливу щодо порушників не передбачались.	6. Передбачають конкретні засоби впливу щодо правопорушників.
7. Захищали інтереси всього суспільства.	7. Захищають інтереси панівної групи (прошарку, класу).

Завершуючи розгляд цього питання, слід зауважити, що:

1. Держава і право - взаємопов'язані явища.
2. Виникнення держави і права закономірний результат розвитку суспільства.
3. У різних конкретних історичних умовах, у різних народів (націй) держава і право мають свої особливості.
4. Видання державою законів відіграє важливу роль у зміцненні державної організації.

Проте є немало народів і націй, які створили свої держави лише в ХХ столітті. Про ці конкретні причини утворення національних держав ми й поведемо мову.

§ 2.2. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ. ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ

Ще з глибокої давнини люди стали замислюватись над питаннями про причини і шляхи виникнення держави. Створювалось безліч теорій, які по-різному відповідали на це питання. Багато з цих теорій пояснюється історичними і соціальними умовами, в яких жили та працювали їх автори, різноспрямованістю ідеологічних та філософських позицій, якими вони керувались. Держава - це явище багатогранне і, на нашу думку, жодна з теорій не може повністю пояснити причини виникнення держави.

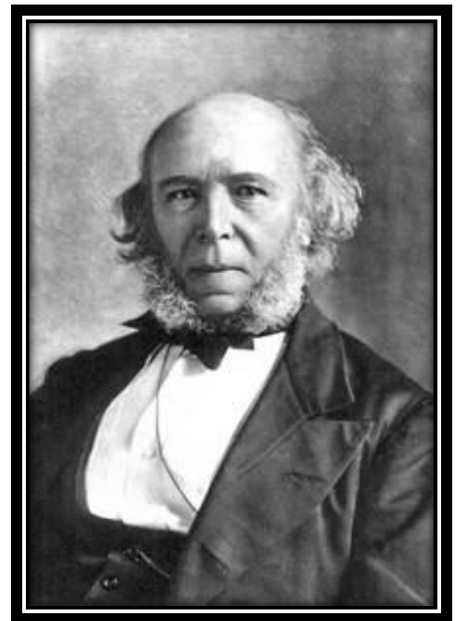
*Роберт Фільмер
(1588-1653)*

Патріархальна теорія - суть теорії полягає в тому, що держава виникає з патріархальної сім'ї внаслідок її розростання: родина → сукупність родин (селище) → сукупність селищ (держава). Глава ж патріархальної родини (патріарх) стає главою держави - монархом. Таким чином, його влада є проводженням влади батька, сам же монарх є батьком для всіх своїх підданих (Аристотель, Конфуцій). У 1642 році англійський філософ Р. Фільмер написав роботу «Патріархія, або Захист природного права королів», в якій намагався, посилаючись на Біблію, довести, що Адам отримав владу від Бога, потім передав цю

владу своєму сину - патріарху, а той уже своїм нащадкам - королям.

Теорія насильства - причина виникнення держави вбачається у військово-політичних чинниках - насильстві, завоюванні одних племен іншими, оскільки для управління завойованими народами та територіями потрібний спеціальний апарат примусу. Для цього і створюється держава (Л. Гумплович, К. Каутський, Є. Дюринг).

Л. Гумплович наприкінці ХІХ століття писав, що історія не надає нам жодного прикладу, коли б держава виникала не за допомогою акту насильства, а якось інакше. Держава завжди була результатом насильства одного племені над іншим; воно виражалось у завоюванні та підкоренні більш сильним чужим племенем більш слабкого вже осілого населення.

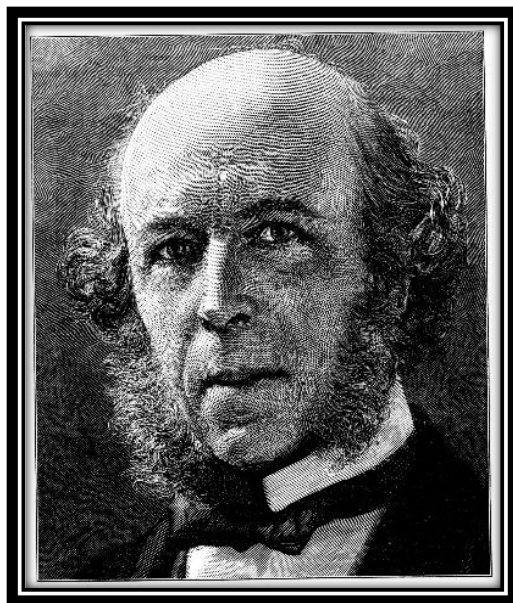

*Людвіг Гумплович
(1838-1909)*

Отже, прихильники теорії насильства стверджували, що первісні племена, зустрічаючись між собою, воювали. Переможці перетворювались на панівну частину суспільства, утворювали державу та використовували державну владу для насильства над підкореними народами. Держава, на думку представників цієї теорії, виникала з сили, що була нав'язана суспільству ззовні, а класовий поділ суспільства мав етнічне або расове походження.

З одного боку, військово-політичні чинники суттєво вплинули на утворення варварських королівств готів, гунів, слов'ян, франків, вандалів та інших союзів племен. Однак інші держави майже не використовували ці чинники або ж вони були другорядними порівняно з соціально-економічними.

Органічна теорія - проводиться аналогія між державою і біологічним організмом. Згідно з органічною теорією держава, як і будь-яке тіло, базується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється і розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Таким чином, органічна теорія передбачає, що держава зачинається, народжується, зростає, мужніє, старіє і вмирає, тобто вона є своєрідним аналогом організму. Щодо спеціалізації, то теорія передбачає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожен з яких виконує чітку, властиву лише йому функцію. У результаті утворюється система державних органів. І все це відбувається як у живому організмі, частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

*Герберт Спенсер
(1820-1903)*

Г. Спенсер писав, що держава - це суспільний організм, який складається з окремих людей так само, як і людський організм складається з клітин.

Теологічна (божественна) теорія - дана теорія наполягає на божественному походженні держави, державної влади, стверджує і захищає тезу: «Вся влада від Бога» (Тома Аквінський⁴¹, Аврелій Августин). Незважаючи на свій релігійний зміст, ця теорія відбиває певні реалії як-то: теократичний характер первинних держав

⁴¹ Аквинский Ф. Сумма Теологии / Фома Аквинский; [Пер. с лат. С.И. Еремеева, А.А. Юдина]. – К. : Эльга, 2006. – 571 с.

(владу жерців, значну роль храмів, поділ влади на релігійну і світську тощо).

Оцінюючи цю теорію, слід також мати на увазі, що освячення влади божественним началом (яке мало місце в первинних містах-державах), надавало владі як авторитету, так і безумовної обов'язковості. Не випадково, що ця теорія домінувала в епоху Середньовіччя а в епоху Революцій її використовували для обґрунтування необмеженості влади монарха.

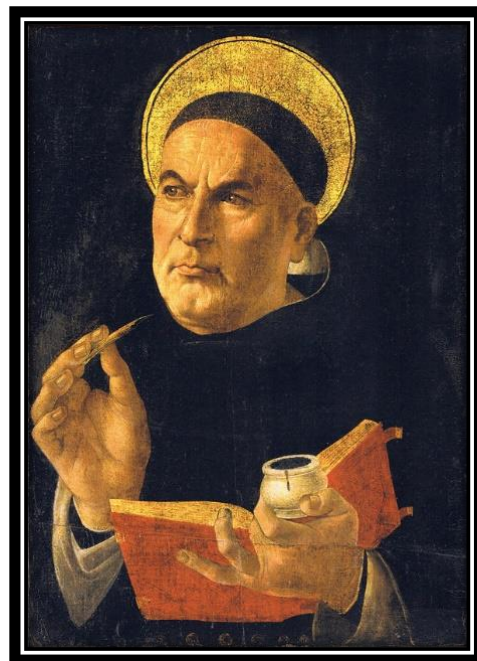
На сьогодні існує два варіанти сучасного звучання теологічної теорії. Перший з них - це християнсько-демократична концепція держави, заснована на підкресленні унікальності та самоцінності будь-якої людини, поваги до неї з боку держави, піклуванні кожного громадянина про суспільство, особу та державу, а також на допомозі з боку держави тим, хто самотійно не може себе забезпечити, - інвалідам, безробітним, особам похилого віку тощо. Прихильниками цієї концепції були такі відомі особистості, як Папа Римський Лев XIII, Папа Римський Іван Павло II, російські та українські політики В. Аксючиць, В. Борщев, О. Огородников, В. Савицький, Л. Черновецький, О. Чуєв, Г. Якунін та ін.

Другий варіант теологічної теорії - це теорія космічної експансії. Її розробниками є Е. Деникен, А. Елфорд, З. Ситчин, К. Ціолковський та ін. Відповідно до їх поглядів держава була дарована людству прибульцями з космосу.

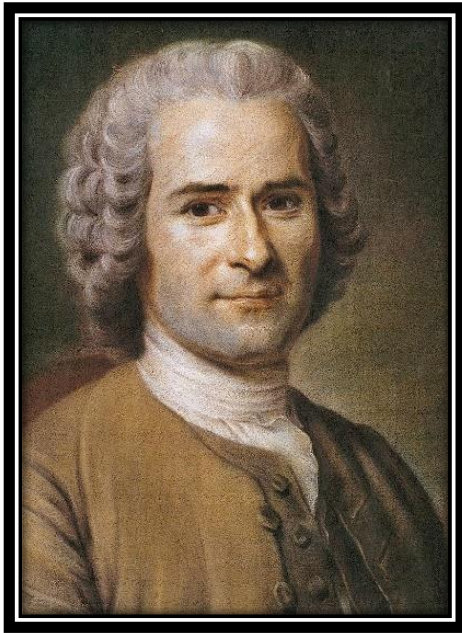
Теологічна теорія, так само як і теорія космічної експансії не можуть бути ані доведені, ані спростовані. Проте навіть у наш час з'являються твердження, що неолітична революція, що розпочалася 10-12 тис. років тому, мала божественне начало. При цьому теологи зазначають, що, на їх погляд, точних причин такого якісного злам у історії людства сучасна наука досі не встановила, а ось релігійне обґрунтування міститься ще в Біблії.

Договірна теорія - пояснює виникнення держави в результаті договору між людьми як наслідок усвідомлення ними своїх нагальних потреб та інтересів (Дж. Локк, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, О. Радіщев та ін.).

Причини укладення суспільного договору пояснювалися різними чинниками. Так, Т. Гоббс вважав, що причиною укладення суспільного договору є усвідомлення людьми необхідності забезпечити мир у суспільстві, гарантувати людині життя та безпеку, спрямувати її діяльність на досягнення загального блага. Дж. Локк вважав причиною

*Тома Аквінський
(1225-1274)*

Жан-Жак Руссо
(1712-1778)

переходу людей до громадського стану ненадійність прав у природному стані, де кожен був змушений самотійно відстоювати своє право і карати його порушників. Гарантувати свободу і надійне користування природними правами допомагало укладення суспільного договору. Ж.-Ж. Руссо причиною укладення суспільного договору вважав прагнення людей захистити себе від зовнішніх обставин (наприклад, стихійних лих), а також наявність приватної власності, яка породжує нерівність та роз'єднує людей. У результаті укладення договору колективним сувереном стає народ. Тим самим Ж.-Ж. Руссо сформулював теорію народного суверенітету (верховенства народу).

Ці погляди цілком поділяв О. Радищев. Він стверджував, що державна влада належить народу, проте передана ним монарху і повинна знаходитись під контролем народу. Люди ж, ставши підданими певної держави, лише обмежують, але не втрачають своїх природних прав і свобод. Звідси - теза про повстання та революційне усунення монарха від влади, якщо той зловживає владою.

Психологічна теорія - обґрунтовує виникнення держави на основі особливих властивостей людської психіки: потребою певних людей владарювати над іншими, прагненням одних підкорятися, наслідувати, а інших - підкоряти, бути прикладом. Згідно з цією теорією народ не здатний до прийняття управлінських рішень і постійно потребує керівництва з боку лідера (Л. Петражицький, Г. Тард, З. Фрейд).

Причини походження держави обумовлені тими здібностями, які первісна людина приписувала племінним вождям, жерцям, шаманам, чаклунам тощо. Їхня магічна сила та психічна енергія (вони робили полювання вдалим, боролися з хворобами) створювали умови для залежності свідомості членів первісного суспільства від вищезазначеної еліти. Саме від влади, що була притаманна цій еліті, починає виникати влада держави.

Разом з тим завжди існують особи, які не згодні з владою або ж виявляють агресивні наміри та інстинкти. Для підкорення різних, за своїми психічними особливостями осіб і виникає держава.

Психологічна теорія, таким чином, вважала, що держава є необхідною як для задоволення потреб більшої частини населення бути покірними певним особам у суспільстві, так і для придушення агресивних настроїв окремих індивідів. Звідси й ідея, що природа

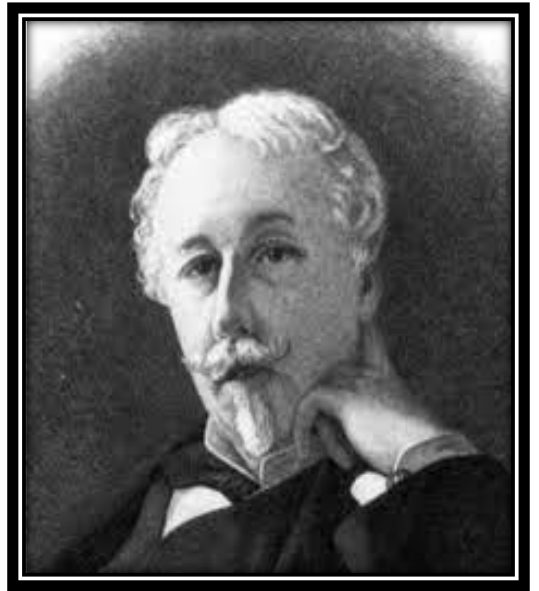
держави обумовлена закономірностями людської свідомості, тобто є психологічною. На думку представників психологічної теорії держава - це засіб вирішення психологічних протиріч між ініціативними (активними) особистостями, які здатні до прийняття відповідальних рішень, та пасивною масою, що здатна лише до наслідувальних дій та виконує вищезгадані рішення.

Історико-матеріалістична теорія - у відповідності з даною теорією держава виникла як результат природного розвитку первісного суспільства. Це, насамперед, економічний розвиток, що, поряд із забезпеченням матеріальних умов виникнення держави і права, враховує соціальні зміни в суспільстві. Останні також виступають важливими умовами і причинами виникнення держави (К. Маркс, Ф. Енгельс, С. Десницький, Л. Морган та ін.).

Історико-матеріалістична теорія містить два підходи. До 1990-х років домінувала сталінська інтерпретація історико-матеріалістичної теорії, що ґрунтувалася на роботах Ф. Енгельса. Згідно з нею головною передумовою виникнення держави є класова боротьба, у результаті якої клас-переможець створює державний апарат з метою організованого придушення переможеного класу; другою передумовою було виникнення приватної власності; третьою - твердження про те, що сама приватна власність обумовлена виникненням надлишкового продукту; четвертою - удосконалення знарядь праці; п'ятою - розподіл праці. Після 90-х років XX ст. згадали про іншу роботу Ф. Енгельса, присвячену походженню держави. Її суть полягала в тому, що держава виникає не після і не в результаті розподілу суспільства на класи, а до цього. Більше того, вона створює самі класи: панівна бюрократія перетворюється на перший панівний клас. Таким чином, іншою причиною походження держави була не класова боротьба, а необхідність виконання спільних справ. Однак для основоположників марксизму головним було не те, що раніше виникає - держава чи класи. Головним було: коли б не виник панівний клас (до або після виникнення держави), він за всіх часів прагне захопити цю державу, зробити її механізмом для придушення опору підкорених класів і видавати свої вузьокласові інтереси за загальні.

Расова теорія - зміст даної теорії складали тези про фізичну і психологічну нерівноцінність людських рас, положення про вирішальний вплив расових розходжень на історію, культуру, державний та суспільний лад, про розподіл людей на вищу і нижчу раси, з яких перші є творцями цивілізації та покликані панувати в суспільстві й державі, другі не здатні ні тільки до створення, але навіть і до засвоєння сформованої цивілізації. Їх доля - сліпа і беззаперечна покірність. Вищі раси повинні панувати над нижчими (Ж. А. де Гобіно, А. Гітлер).

Один із засновників расової теорії француз Ж. Гобіно називав арійців «вищою расою», покликаною панувати над іншими расами. Найбільший розвиток і поширення расова теорія держави і права одержала наприкінці ХІХ - першій половині ХХ в. Її було покладено в основу фашистської політики та ідеології. У фашистській Німеччині була розпочата спроба переписати всесвітню історію заново як історію боротьби арійської раси з іншими расами. Центром духу вищої арійської раси називалася Німеччина. До нижчих рас відносилися семіти, слов'яни та інші народи світу. На расовій основі створювалася особлива система цінностей: «душа раси», «чистота крові», «вождя нації» і т.п. Вищою метою арійця є збереження чистоти крові. Люди гинуть не через програні війни, а через втрату здатності до опору. Усе, що не є повноцінною расою на землі - плевели.

*Жозеф Артюр де Гобіно
(1816-1882)*

Расова теорія спричинила за собою дивовижну практику «узакононого» знищення цілих народів, національних меншостей, національних шарів, що непримиренно відносилися до фашизму. Історично расова теорія вижила себе і була цілком дискредитована декілька десятиліть тому. Вона не використовується більше як офіційна чи навіть напівофіційна ідеологія. Але як «наукова», академічна доктрина вона має розповсюдження в західних країнах і в даний час.

Серед альтернативних теорій виникнення держави також вирізняють **іригаційну теорію**. Цю теорію пов'язують з іменем німецького вченого К. Віттфогеля⁴², який пояснює виникнення держави необхідністю побудови гігантських іригаційних споруд в аграрних районах. І дійсно, в перших містах-державках - Месопотамії, Єгипту, Індії, Китаю проводили діяльність по створенню великих іригаційних систем. У зв'язку з цим сформувався прошарок управлінців, які знали як підтримувати роботу цих споруд, забезпечувати судоходство, розподіляти воду, ремонтувати споруди тощо. Ця теорія відображала деякі реальні процеси, які мали місце у східних регіонах, але в дійсності процеси виникнення держави і ведення іригаційних робіт йшли паралельно, хоча створення держави було первинним, оскільки саме держава була здатна проводити такі гігантські роботи як побудова зрошувальних систем.

⁴² Wittfogel K. Oriental despotism; a comparative study of total power. New Haven, Yale University Press, 1957. – 556 p.

Теорія інцесту (Клод Леві-Стросс). Згідно даної теорії, вихідним соціальним чинником у виокремленні людини зі світу природи, структуризації суспільства і виникнення держави виявилася існуюча в первісному суспільстві заборона інцесту, особливо на тому етапі розвитку родової общини, коли люди стали помічати, що від кровозмішення народжуються неповноцінні діти.

Для реалізації цієї заборони необхідно було створити спеціальні органи всередині родової общини, котрі здійснювали б контроль за дотриманням заборони, застосовували жорсткі заходи покарання до тих осіб, які її порушили, а також встановлювали б зв'язки з іншими общинами для обміну жінками. Ці контрольні органи з часом і трансформувалися в державний апарат (державу).

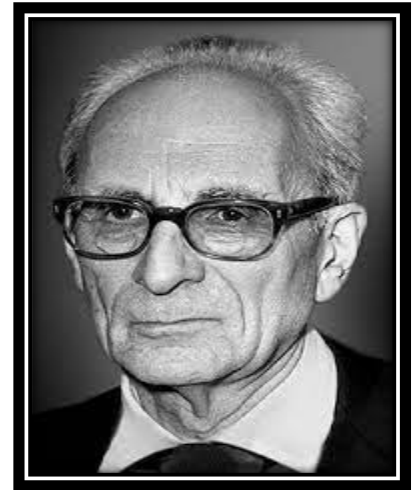
В юридичній літературі можна знайти й інші теорії походження держави (**спортивна, дифузна** тощо) однак, їх зміст все ще не набув широкого наукового визнання.

Всі вищезгадані теорії по-різному пояснюють шляхи виникнення держави, кожна з них розкриває одну з можливих сторін процесу виникнення держави. Але загальну уяву про цю проблему можна отримати лише синтезувавши всі ці теорії (в більшій або меншій мірі довіряючи кожній з них) в загальну універсальну теорію держави, враховувати комплекс факторів, об'єктивні процеси, що відбувалися в процесі розвитку суспільстві.

Під **типом держави** розуміють *взяті в єдності найбільш загальні риси різних держав, систему їх найважливіших властивостей і сторін, які породжуються відповідною епохою і характеризуються загальними суттєвими ознаками.*

До останнього часу в теорії держави і права питання типології держав розглядалися, як правило, з позиції *формаційного підходу*. Його сутність полягає у тому, що в основу типізації держав покладена категорія суспільно-економічної формації, яка ґрунтується на тому чи іншому способі виробництва і відображає співвідношення базису та надбудови, мети, завдань і функцій держави з позиції її соціального призначення.

Відома «тріада» К. Маркса поділяє світову історію на три макроформації: первинну (архаїчну), вторинну (економічну) і третинну (комуністичну), які отримали назву суспільних. Основними критеріями такої класифікації є, по-перше, наявність або відсутність приватної власності; по-друге, наявність або відсутність протилежних класів; по-третє, наявність або відсутність виробництва. Отже, державно організоване суспільство - елемент економічної суспільної формації, в

Клод Леві-Стросс
(1908-2009)

рамках якої виділяються відповідні способи виробництва: *рабовласницький, феодалний, буржуазний, соціалістичний*. У цьому випадку в основу поділу історії соціального розвитку покладена ідея природно-історичного процесу зміни однієї суспільно-економічної формації іншою, але кожна наступна логічно й історично виходить із попередньої, в надрах якої зароджуються всі економічні, соціальні і політичні елементи нової, більш високо організованої формації.

Першою суспільною формацією вважається первіснообщинна, яка не знала ні приватної власності, ні класів, ні товарного виробництва. Її спосіб виробництва, як ми вже відзначали, ґрунтується на загальній (общинній, колективній) формі власності, а влада - на авторитеті; вона виражає інтереси всього суспільства в цілому.

Перехід до державно організованого суспільства пов'язаний зі змінами в базисі первісного суспільства, з невідповідністю характеру виробничих відносин рівню розвитку виробничих сил, що передбачає епоху соціальної революції. Зміни у способі виробництва, який базувався на приватній власності, поява класів і різних соціальних груп із протилежними економічними і соціальними інтересами, вимагали їх політичного оформлення у вигляді держави.

Кожна нова суспільно-економічна формація на першому етапі становлення забезпечує прогрес у розвитку виробничих сил у силу того, що виробничі відносини за своїм характером випереджають їх рівень. Другий етап характеризується відповідністю розвитку виробничих відносин рівню виробничих сил суспільства, що забезпечує його розквіт. Однак діючий закон постійного розвитку виробничих сил суспільства призводить до того, що на третьому етапі рівень їх розвитку не відповідає «старим» виробничим відносинам. Це викликає формування «нових» виробничих відносин, які складаються поступово. Кількісне їх накопичення призводить до якісних змін, виникнення нових форм власності, що пов'язане з появою нових класів і соціальних груп із протилежними інтересами, а це у свою чергу вимагає їх державного оформлення. Відбувається політична революція, зароджується політична організація, інша за своєю сутністю, метою, завданнями і функціями; виникає інша держава.

Необхідно враховувати, що кожна держава розвивається у конкретному суспільстві, у конкретний час і в конкретних історичних, географічних, зовнішніх умовах. Категорія «тип держави» абстрагується від них і бере до уваги найбільш загальні риси їх виникнення та розвитку.

Поряд із формаційним підходом до вирішення питання типології держав широко використовується *цивілізаційний підхід*, засадами якого є ідея *співвідношення держави і соціально-економічного устрою* із врахуванням духовно-культурних факторів суспільного розвитку.

У власне загальному вигляді поняття «цивілізація» можна трактувати

як соціокультурну систему, яка охоплює як соціально-економічні умови життєдіяльності суспільства, так і етнічні, релігійні його основи, ступінь гармонізації людини і природи, а також рівень економічної, політичної, соціальної і духовної свободи особистості. Цивілізація, її цінності впливають не тільки на соціальну, але і на державну організацію суспільства.

За умови цивілізованого підходу тип держави визначається не стільки об'єктивно матеріальними, скільки ідеально духовними, культурними факторами. Професор А. Дж. Тойнбі пише, що культурний елемент становить душу, кров, лімфу, сутність цивілізації: у порівнянні з ним економічні і тим більше політичні плани видаються штучними, буденними створіннями природи і рушійних сил цивілізації.

Поняття цивілізації він сформулював, як відносно замкнутий і локальний стан суспільства, який вирізняється характером релігійних, психологічних, культурних, географічних та інших ознак, дві з яких лишаються незмінними: релігія і форми її організації, а також ступенем віддаленості від того місця, де це суспільство виникло. З 21 цивілізації, вважає А. Дж. Тойнбі, збереглися лише ті, які змогли послідовно засвоїти життєве середовище і розвинути духовний початок в усіх видах людської діяльності (*єгипетська, китайська, іранська, сірійська, мексиканська, арабська, західна, далекосхідна, православна тощо*). Кожна цивілізація надає стійку загальність усім державам, які існують у її рамках.

У типології держав інколи виділяють держави перехідного стану, так звані перехідні держави. Такі держави визнавали у свій час основоположники марксистської теорії, коли "державна влада на час отримує відому самотійність по відношенню до обох класів" (економічно пануючому і експлуатованому).

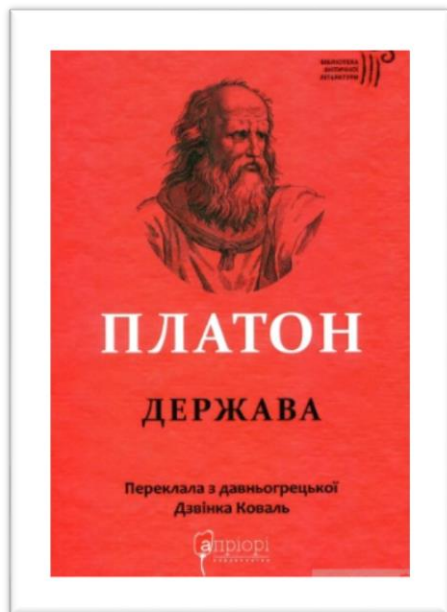
Спірним є питання про те, чи складає перехідна держава самотійний тип. Вважається, що державу перехідного стану можна віднести до самотійного типу з наступних підстав: по-перше, перехідний стан часто-густо займає довгий період і навіть може скласти цілу епоху; по-друге, перехідний стан передбачає не тільки зміну влади, форми держави, різних державно-правових інститутів, але й зміну цінностей суспільства, якісного його стану, громадських структур, зв'язків і відносин; по-третє, перехідна держава є явищем конкретно-історичним, яке володіє національно-культурною орієнтацією і відображає накопичені конкретним народом духовні та інші цінності.

Керуючись методологічними міркуваннями, ми повинні розширити цей погляд на значення різних типів державного існування. Питання про типи є питанням про методологічно правомірне осмислення явищ, незмінно плінних і мінливих, як сталих, так і тривалих. У науці про державу ми мусимо вдаватися до такого способу мислення, бо маємо тут справу з явищем, яке не тільки розвивається, а й зазнає деяких перетворень

і перевтілень. Так, скажімо, абсолютно-монархічна держава, без сумніву, виросла з феодальної, а держава конституційна - з абсолютно-монархічної. Але попри те, що цей перехід нерідко відбувався дуже повільно, і розвиток після цього переходу не припинився, так що кожна державна форма у свою чергу відбивала різні стадії розвитку, все ж держава з переходом від однієї форми до іншої перевтілювалася, і ми повинні уявляти собі кожен з цих форм у її найтиповіших рисах. Ці методологічні засади ми й можемо взяти за основу для подальшого розгляду питання, яке нас цікавить. З одного боку, ми будемо оглядатися на те, що кожна державна форма лише повільно входить у ту чи іншу конкретну державну організацію, з іншого - нам правитимуть за критерії оцінки ідеальні типи державного буття у своїй непохитній теоретичній єдності.

§ 2.3. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ. СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

Держава як продукт суспільного розвитку є складним соціальним явищем, тісно пов'язаним і багато в чому залежним від економічного, політичного та культурного розвитку суспільства.

Багато мислителів намагалися зрозуміти, що являє собою держава, чому вона виникає, якою є природа держави, що відрізняє її від інших організацій, створених людьми. Визначення держави зустрічаємо вже у мислителів стародавніх часів. Грецький філософ Платон уявляв ідеальну державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників. Основоположник утопічного соціалізму Т. Мор стверджував, що держава - це змова багатих проти бідних. Т. Гоббс назвав державу «природним тілом». І. Кант вважав, що держава - це об'єднання людей,

підвладних правовим законам. Г. Гегель писав про державу як про «ходу Бога у світі».

З часом характеристики держави поглиблюються, стають ширшими і точнішими. Своє визначення держави запропонував Б. Кістяківський: держава є правовою організацією народу, що повинна діяти відповідно до соціальних інституцій та регуляторних процедур і правил.

Сучасний період розвитку держави характеризується тим, що її метою є всебічний розвиток людини, забезпечення умов її життя, прав і

свобод. Все це знаходить своє відображення у сучасних державах - правових, демократичних, соціально-орієнтованих.

Необхідно зазначити, що держава повністю не зливається із суспільством, не розчиняється в ньому, вона є організацією, яка певним чином відокремлена, інституалізована у вигляді апарату держави (державної системи), має власні закономірності становлення, функціонування та розвитку, особливі потреби та інтереси.

Незважаючи на різноманітність підходів до визначення держави, в науковій літературі традиційно склався погляд на неї як на суспільне явище, до структури якої входить кілька головних та допоміжних елементів. Такими елементами є територія, населення і публічна влада. Саме наявність зазначених елементів відрізняє державу від додержавних та інших існуючих на рівні з нею суспільних утворень.

У сучасній навчальній літературі існують різні визначення терміну «держава», ми пропонуємо розуміння держави, що синтезує найбільш суттєві її ознаки.

Держава - це суверенна, політико-територіальна організація публічної влади в неоднорідному (поліетнічному) суспільстві, яка виражає, узгоджує і забезпечує інтереси населення шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки за участю спеціальних органів управління та правового примусу, вирішує загальносуспільні справи і виступає повноправним суб'єктом міжнародно-правових відносин.

Ознаки держави:

1) має суверенітет, який є немов би є збиральною ознакою держави. Він концентрує в собі найбільш суттєві риси державної організації суспільства. Суверенітет як властивість (атрибут) державної влади полягає у верховенстві та єдності державної влади в середині країни, та у незалежності та рівноправності її на міжнародній арені.

2) охоплює все населення країни на певній території. На відміну від первіснообщинного устрою, де суспільна влада поширювалась на людей за кровно-родинною ознакою залежно від їх належності до того чи іншого роду, племені чи союзу племен, при державному устрої влада поширюється на людей залежно від території їх проживання. Незалежно від кровно-родинних зв'язків люди, що проживають на території держави, стають її громадянами, чи особами без громадянства або іноземцями, які підпадають під юрисдикцію держави, під дію її законів. Основною ознакою, яка відрізняє державу від усіх соціальних явищ є територія, яка визначається державним кордоном. Зазвичай до складу державної території входять: суша і води (внутрішні і територіальні) у межах державних кордонів, повітряний простір над сушею і водами (тропосфера, стратосфера, іоносфера та значна частина простору, що

знаходиться вище), *надра*, що знаходяться під ними (до доступної глибини), а також дипломатичні представництва, торгіві, пасажирські й військові морські та повітряні судна, літаки та космічні апарати [43, с. 57].

Сухопутною територією держави вважається той об'єм суші, який знаходиться в межах державних кордонів. Вона включає як материкову частину суші, так і острови, а також надра під сушею і водами на фактично будь-яку глибину.

Відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 року **острів** – це природно утворений простір суші, оточений водою, що знаходиться вище рівня води під час приливу (ч. I статті 121) [44].

За винятком скель, не придатних для підтримки життя людини або самостійної господарської діяльності, острови в однаковій мірі з іншими частинами сухопутної території держави можуть мати територіальні води, зону, що прилягає, або континентальний шельф, економічну зону.

Анклав – частина території однієї держави, що оточена територією іншої держави. Так, наприклад, іспанський анклав Плівія у Франції, на території Швейцарії розташований анклав Бюзінген (ФРН), на території Нідерландів – Барле-Нассау, Барле-Хорті (Бельгія) і, навпаки, – Варле-Дус (Бельгія) у Нідерландів та ін.

Право доступу до анклав регулюється спеціальними угодами між державами.

Якщо частина території однієї держави відрізнена частково сухопутною територією і частково морською територією іншої держави, вона розглядається як **напіванклав**, оскільки є морський берег, до якого можливий доступ із боку моря (наприклад, Калінінград і Калінінградська область Росії, що мають вихід до Балтійського моря; іспанські території Сеута і Мелілья, оточені територією Марокко, але які мають вихід до Середземного моря) [45, с. 40].

Водну територію держави утворюють внутрішні води, а також територіальне море.

До внутрішніх вод відносяться: ріки, озера, водосховища, канали, які розташовані в межах сухопутних кордонів держави.

Відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 року внутрішніми морськими водами є: морські води, в тому числі й води держав-архіпелагів, які розташовані в сторону берегу від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря; води портів; води заток, берега яких належать одній державі, якщо їх ширина не перевищує 24 морські милі; а також історичні моря й затоки (напр., море Лаптевих).

43 Кельман М.Ч., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права: Підручник. – 3-є видання, стереотипне. – Львів: «Новий Світ-2000», 2007. – 584с.

44 Конвенція ООН з морського права: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 10.12.1982 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text

45 Територія і кордони у міжнародному праві: навчальний посібник / Ю.А. Дем'янюк, Д.А. Купрієнко, О.В. Діденко [та ін.]. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2014. – 232с.

Наприклад, Туреччині належать морські протоки Босфор і Дарданелли, які з'єднують між собою Чорне та Середземне моря. До акваторії України історично належать Бузький чи Дніпровський лимани.

До акваторії (території) держави не включаються територіальні води, які визначаються у 12 миль від морського узбережжя (лінії відпливу). Однак ця акваторія перебуває під повною юрисдикцією держави, до території якої вона прилягає. Більше того, державі належить і вся товща води територіальних вод та надра під їх дном.

Закон України «Про державний кордон України» від 18 грудня 1991 року *до внутрішніх вод України відносить:*

1) морські води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для обчислювання ширини територіального моря України;

2) води портів України, обмежені лінією, що проходить через постійні портові споруди, що найбільше виступають у бік моря;

3) води заток, бухт, губ і лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать Україні, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюються один або декілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морські милі;

4) води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні;

5) обмежену лінією державного кордону частину вод рік, озер та інших водоймищ, береги яких належать Україні (стаття 6) [46].

Територіальним морем є полоса прибережних морських вод шириною не більше 12 миль від лінії найбільшого відпливу чи від прямих вихідних ліній.

Територіальне море є частиною території відповідної держави. Проте обсяг суверенних прав прибережної держави в територіальному морі дещо вужчий, ніж у внутрішніх водах. З обсягу правомочностей держави устанавлюється виняток – право мирного проходу. Невійськові судна всіх держав користуються правом мирного проходу через територіальне море.

У відповідності зі статтею 13 Закону України «Про державний кордон України» мирний прохід через територіальне море України здійснюється з метою його перетинання без заходу у внутрішні води України, або з метою заходу у внутрішні води і порти України, або виходу з них у відкрите море [47].

Повітряна територія держави – *це стовп повітря над сухопутною і водною територією держави в межах її державних кордонів.*

46 Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>

47 Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>

В цілому межі висоти повітряної території конвенційно не визначені. У законодавстві України це питання також чітко не урегульоване. Так, згідно п. 81 ч.1 ст. 1 Повітряного кодексу України **повітряний простір України** – частина повітряної сфери, розташована над суходолом і водною територією України, у тому числі над її територіальними водами (територіальним морем), і обмежена вертикальною поверхнею, що проходить по лінії державного кордону України [48].

Правовий режим повітряного простору установлюється винятково державою. Але держави на засадах взаємності і за взаємною згодою беруть на себе міжнародні зобов'язання про польоти на їхню територію і через їхню територію (транзитом) іноземних повітряних апаратів. Ці зобов'язання складають предмет регулювання міжнародного повітряного права.

Важливою частиною державної території є також **надра**, які знаходяться під сухопутною й водною територією, а також надра континентального шельфу. Надра у міжнародному та внутрішньому національному праві не мають будь-яких обмежень по глибині.

Правовий режим надр регламентується в Україні Конституцією України [49] і Кодексом України про надра 1994 року [50]. Надра, згідно ст. 4 Кодексу України про надра, є виключною власністю народу України і даються тільки в користування. Угоди або дії, що у прямій або непрямій формі порушують право власності народу України на надра, є недійсними. Народ України здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради [51].

До надр належать суцільні породи, породи, що знаходяться в рідкому і газоподібному стані, у тому числі такі, що містять корисні копалини й енергетичні ресурси, а також наявні серед порід природні пустоти. Надра містять у собі не тільки підземні ділянки, але і ділянки дна водойм, континентального шельфу і виняткової (морської) економічної зони.

Умовна (квазі) територія держави включає території посольств, морські, річні, повітряні і космічні кораблі під прапором чи знаком держави, військові кораблі, кабелі та трубопроводи, прокладені у відкритому морі, що з'єднують території держав, технічні споруди на континентальному шельфі або в надрах відкритого моря, навіть якщо вони знаходяться у водах або глибоко на дні виключних морських зон.

48 Повітряний кодекс України: Закон України, Кодекс від 19.05.2011 № 3393-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text>

49 Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

50 Про надра: Закон України, Кодекс від 27.07.1994 № 132/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text>

51 Про надра: Закон України, Кодекс від 27.07.1994 № 132/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text>

Аналіз поняття та складових державної території вказує на те, що остання представляє собою не лише простір, в межах якого здійснюється суверенна влада держави, але і природне середовище з його компонентами – сушею, водами, повітрям, надрами та живими ресурсами. Все це складає матеріальний зміст державної території і перебуває у власності народу, який утворює конкретну державу. Ці компоненти державної території не можуть використовуватися іноземними державами, їх юридичними та фізичними особами без згоди територіального суверена. Відповідно до низки резолюцій Генеральної Асамблеї ООН держава в силу свого суверенітету самостійно вирішує питання про допуск іноземних осіб до експлуатації її природних ресурсів, а іноземні держави і особи зобов'язані поважати приналежність будь-яких природних ресурсів територіальному суверену та його право на власний розсуд визначати режим використання цих ресурсів;

3) має *спеціальний апарат управління* - систему державних органів, що складаються з особливої категорії осіб, професіоналів-управлінців основним завданням яких є виконання владних та управлінських функцій, що спрямовані на забезпечення нормальної життєдіяльності держави. Такі управлінці не створюють безпосередньо ні матеріальних, ні духовних благ, а займаються лише управлінням. Свої посади ці люди займають шляхом обрання, призначення, успадкування чи заміщення. Основними складовими частинами апарату управління, тобто апарату державної влади, є органи законодавчої влади, виконавчої влади, суду, прокуратури тощо. Через систему своїх органів і установ держава здійснює безпосереднє керівництво суспільством, закріплює і реалізує певний режим політичної влади;

4) має у своєму розпорядженні *апарат легального примусу* (збройні сили, установи і заклади примусового характеру: поліція, розвідка, контррозвідка, кримінально-виконавчі (пенітенціарні) установи тощо). Цей апарат складається із спеціально підготовлених людей;

5) в особі компетентних органів *видає загальнообов'язкові правила поведінки* (норми права), забезпечує їх реалізацію, тобто держава організовує життя суспільства на правових засадах, виступаючи, таким чином, як арбітр, що узгоджує індивідуальні, групові та суспільні інтереси. Вона забезпечує і охороняє права (свободи) своїх громадян, а також інших людей, що перебувають на її території. Без права та законодавства держава не в змозі ефективно керувати суспільством, забезпечувати здійснення прийнятих нею рішень;

6) має *офіційну систему оподаткування і фінансового контролю*. На першому етапі становлення і розвитку держави така система була необхідна лише для того, щоб утримувати армію, поліцію та інші примусові органи, а також державний апарат управління. Пізніше

завдяки системі оподаткування державою почали здійснюватись освітні, медичні, культурні, виховні та інші програми;

Перелічені ознаки є найбільш загальними ознаками держави, які характеризують її як специфічну організацію суспільства, як інститут, який завжди виділявся серед оточуючих її недержавних інститутів та організацій, що відіграє свою ключову роль в політичній системі суспільства⁵².

Сутність держави - це головна, основна властивість держави, що визначає її зміст, мету, функції.

Розглядаючи сутність держави, не можна не зазначити, що інститут держави пройшов великий історичний шлях розвитку (приблизно 5 тис. років). Природно, за цей період він змінювався, удосконалювався, його сутність зазнавала змін, відповідно до змін економічних, політичних, ідеологічних структур суспільства.

Виникнення більшості держав характеризується близькими економічними і політичними закономірностями. Економічно пануючий клас оформляв своє політичне панування у формі держави. За допомогою держави пануючі класи (рабовласники, феодалы, буржуазія, пролетаріат) забезпечували збереження існуючого економічного і політичного устрою.

Сутність держави не лишається незмінною. По-перше, змінювалися класи, політичним знаряддям яких була держава, а зі зміною місця класу в історичному процесі змінювалася і сутність держави. Навіть поверховий аналіз рабовласницької і ранньобуржуазної держави демонструє суттєву різницю між ними у найбільш істотних характеристиках. У першому - влада пануючого класу здійснювалася над безправним рабом, у другому - над вільним робітником. Не випадково саме у буржуазному суспільстві починаються процеси, які викликають серйозні зміни самої сутності держави. По-друге, змінилися соціальні умови існування класів, політичні відносини між ними. Поводитися з вільною людиною так, як можна було поводитися з рабом, неможливо у принципі. Держави, сутністю яких була диктатура одного класу (буржуазії), поступово перетворювалися у такі, сутністю яких стають соціальне партнерство, соціальний компроміс і соціальна злагода.

Процес зміни сутності держави обумовлений серйозними причинами. По-перше, зникають класи в їх марксистському розумінні (як великі групи людей, визначені соціальним ставленням до засобів виробництва). По-друге, серйозні зміни відбуваються у визначенні місця людини в суспільстві, у системі виробництва і розподілу. Вчення про непримиримість класових протиріч зазнає краху. Держава замість знаряддя насильства стає організацією, що долає протиріччя у

⁵² Вступ до правоохоронної діяльності: Навчальний посібник / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний, А. О. Осауленко; за заг. ред. Є.О. Гіди. – К. : ФОП О.С. Ліпкан, 2011. – С. 75 – 76.

цивілізованих формах, виступає у якості інструмента легітимної влади, діяльність якої вже не протилежна інтересам більшої частини населення. Держава стає активним і необхідним посередником в соціально-диференційованому суспільстві, що зберігає протиріччя з багатьох питань економічного, політичного, національного життя. На перше місце у такому разі виходить не насильницьке, класове, а соціальне призначення держави⁵³.

§ 2.4. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ: ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ, КЛАСИФІКАЦІЯ. ФОРМИ І МЕТОДИ ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ.

Питання функцій держави має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Воно дає можливість розглянути державу не лише зі сторони її форми, внутрішньої будови та змісту, але й охопити її багатосторонню діяльність, функціонування як в суспільстві, так і у взаємодії з іншими державами. За допомогою функцій можна визначити характер діяльності держави, правильність вибору нею на тому чи іншому етапі розвитку пріоритетів, рівень її організованості та ефективності.

Саме тому пізнання функцій є: по-перше, передумовою пізнання головного та визначального в державі, виявлення її соціального змісту та сутності. По-друге, значення питання функцій держави зумовлено тим, що функції визначають її структуру, тобто способи, закономірності організації елементів держави як складної соціальної системи.

Функції держави традиційно визначають як основні напрями діяльності держави, що обумовлені її сутністю, змістом і соціальним призначенням, а також тими завданнями, які стоять перед нею на тому чи іншому етапі розвитку.

Зміст функцій держави проявляється в такому: 1) це наукова абстракція, за допомогою якої єдина державна діяльність поділяється на види. Вони відрізняються характером об'єкта, метою, матеріально-технічними засобами, методами та інше; 2) функції не є видами діяльності, що притаманні тільки державі. Поряд з державою аналогічну діяльність можуть здійснювати також і недержавні організації; 3) специфіка функцій держави полягає в тому, що вона в якості органу політичної влади надає їм загальнообов'язковий характер; 4) функції держави характеризуються відносною постійністю; 5) через функції держава реалізує своє соціальне призначення; 6) державам різних історичних типів притаманні аналогічні з організаційно-технічної точки зору функції; 7) кожна функція держави повинна розглядатись як елемент єдиної системи функцій, поза системою поняття функції не має

⁵³ Зайчук О.В. Теорія держави та права: підручник [Електронний ресурс]/ О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. - Київ, 2006. – 688 с. http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part2/411.htm

значення.

За своїм характером функції держави не можуть бути нейтральними, через них завжди відображається та реальна, соціально зумовлена роль, яку відіграє держава в процесі вирішення завдань соціально-економічного розвитку суспільства. Саме це знайшло своє втілення, наприклад, у теорії «держави нічного сторожа», яка полягає в ідеї повного, або принаймні мінімального втручання держави в економіку, а згодом – у «теорії загального благоденства», що є символом посилення ролі держави у вирішенні питань економіки на благо суспільства.

Таким чином, **функції держави** – це основні напрями її діяльності з управління суспільством, включаючи механізм державного впливу на розвиток суспільних процесів, в яких знаходить свій прояв її сутність і соціальне призначення.

Необхідно наголосити на тому, що в сучасній юридичній літературі запропоноване визначення функцій держави не тільки як напрямів її діяльності, а й механізму державного впливу на суспільні процеси. І це є природно, оскільки виконуючи певні функції в тих чи інших сферах суспільного життя, держава, разом з проведенням необхідних реформ, різного роду перетворень, правового регулювання суспільних відносин впливає на стан суспільних процесів. Здійснення конкретних функцій може як стабілізувати умови розвитку суспільства, так і посилити його кризовий стан.

Так, в умовах війни, коли перед державою та суспільством стоїть завдання захисту країни від нападу ззовні, на перший план виходить функція оборони. Її пріоритетність у цей період безсумнівна. У період економічної кризи, коли вирішуються завдання стабілізації економіки та її росту, на перший план виступає економічна функція в силу об'єктивних причин.

Ознаки функцій держави:

- 1) вони є соціально значущими напрямками її внутрішньої або зовнішньої діяльності;
- 2) у функціях держави знаходить своє вираження та конкретизацію її історична сутність і соціальне призначення;
- 3) функції держави мають чітко визначений предмет, що означає їх постійний характер на довгому періоді існування держави;
- 4) реалізація функцій держави здійснюється притаманними їм методами і в притаманних їм формах залежно від змісту окремих функцій, конкретики завдань, які вирішуються державою на певних етапах розвитку суспільства;
- 5) у функціях держави проявляються та об'єктивуються притаманні їм особливості й закономірності розвитку, динаміка соціально-економічних, політичних і духовних перетворень у житті суспільства.

Сутність держави та її соціальне призначення є вирішальними факторами у визначенні спрямованості діяльності держави, постановці її мети та завдань на відповідному етапі розвитку суспільства. Функції держави є багатоплановими, їх формування відбувається в процесі становлення та розвитку держави. Послідовність виникнення функцій залежить від черговості завдань, які постають перед суспільством у його історичному розвитку та кінцевої мети. Ці завдання та мета не є довільними. Вони залежать від низки умов, найважливішими з яких є: економічні можливості суспільства, потреби та інтереси населення, окремих соціальних груп і прошарків, можливостей партнерства між ними, морального та культурного рівня суспільства, професіоналізму державних структур.

Кожна функція має відповідний зміст, оскільки передбачає діяльність держави в конкретній сфері суспільного життя. За своїм змістом функції держави є сукупністю однорідних напрямів її діяльності, що характеризуються внутрішньою єдністю та істотною відмінністю їх від інших напрямів. Зміст функцій показує *що* робить держава, *чим* займаються її органи, *які* питання вони вирішують. Наприклад, економічна функція охоплює діяльність держави в різних галузях національної економіки, соціальна функція «розщеплюється» залежно від соціальних потреб особистості та суспільства (охорона здоров'я, соціальне забезпечення, житлово-комунальне господарство), культурна функція є сукупністю напрямів у сферах духовного життя (освіта, наука, культура тощо).

За своєю зовнішньою формою функції держави – це сукупність основних видів державної діяльності, які іноді називають державним керівництвом, чи державним управлінням (у широкому значенні цього слова). Наприклад, економічна функція – це державне управління (керування) економікою, культурна функція – управління в галузі культури.

Вивчення функцій держави неможливе без правильної та науково обґрунтованої класифікації. У наукових і практичних цілях функції держави можуть бути класифіковані за різними критеріями: часом дії, об'єктом, принципом поділу влади, ступенем значущості, походженням, сферою політичної спрямованості.

Класифікація функцій держави. Форми і методи здійснення функцій держави.

Щодо основних *критеріїв класифікації функцій сучасної держави* в юридичній літературі виділяють наступні:

1) відповідно до сфер діяльності держави:

внутрішні - це такі напрями діяльності держави, що здійснюються в межах даної держави і в яких конкретизується внутрішня політика у сфері економічних, ідеологічних, політичних, екологічних, культурних та інших

аспектів життя суспільства, що зумовлені необхідністю вирішення внутрішніх задач, які стоять перед державою:

До внутрішніх функцій держави відносяться:

- ✓ *політичні* - напрями діяльності держави (її органів) пов'язані із створенням умов для формування і функціонування державної влади на засадах демократії;

- ✓ *соціальні* - створення належних умов для реалізації громадянам права на працю, на достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, на пенсійне забезпечення тощо;

- ✓ *економічні* - це такі напрями діяльності держави (її органів) пов'язані з впливом на сферу економічних відносин шляхом створення сприятливих умов для сучасного виробництва, підтримки і сприяння розвитку всіх форм власності тощо;

зовнішні - це напрями діяльності держави за її межами, що забезпечують здійснення її зовнішньої політики у взаємовідносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим товариством у цілому, та вирішенням інших цілей і завдань, які стоять перед нею на міжнародній арені. До зовнішніх функцій держави відносяться:

- ✓ *оборона держави* - полягає у захисті економічними, дипломатичними та воєнними засобами державного суверенітету та території;

- ✓ *зовнішньоекономічна* - встановлення та здійснення торгово-економічних відносин з іноземними державами та їх об'єднаннями;

- ✓ *підтримка міжнародного миру та світового правопорядку* - запобігання виникненню міжнаціональних і міждержавних конфліктів та участь в їх урегулюванні; протидія міжнародному тероризму;

- ✓ *дипломатична* - встановлення і підтримання дипломатичних відносин з іноземними державами;

- ✓ *культурна* - встановлення і розвиток культурних зв'язків з іншими державами; участь у збереженні пам'яток світової культури;

- ✓ *інформаційна* - участь у розвитку світового інформаційного простору з метою забезпечення вільного обміну інформацією між країнами, народами й окремими громадянами.

2) в залежності від соціального значення державної діяльності:

основні (головні):

- ✓ *оподаткування та фінансового контролю* - запровадження і забезпечення функціонування системи оподаткування і контролю за законністю прибутків індивідів та організацій, а також і за використанням податків;

- ✓ *екологічна* - охорона і забезпечення раціонального використання природних ресурсів; забезпечення екологічної безпеки суспільства;

- ✓ *культурна* - забезпечення консолідації нації, формування загальної для всієї країни культури і водночас сприяння розвитку

культури всіх народів (національних меншин), що проживають на території держави; заохочення науки, освіти; охорона культурної спадщини;

✓ *правоохоронна* - контроль за неухильним дотриманням Конституції та законів, встановлення і притягнення до юридичної відповідальності винних у їх порушеннях;

✓ *забезпечення реалізації і захисту прав та свобод людини і громадянина* - створення найсприятливіших умов для реалізації суб'єктивних прав і свобод, а також ефективних засобів їх охорони, захисту і поновлення.

неосновні (організаційні, додаткові). Неосновні функції держави є складовими елементами основних функцій, але самі собою не розкривають сутності держави. Необхідно зазначити, що поняття «основні функції» та «неосновні функції» є певною мірою умовними, що допомагають виділити із усієї сукупності функцій держави такі, що є більш або менш широкими за своїм обсягом. До них належать: управління персоналом; матеріально-технічне забезпечення та управління майном; забезпечення реалізації бюджетної справи та бухгалтерського обліку; пошук, збирання і поширення необхідної для управління інтелектуальної інформації тощо.

Отже, **неосновні функції** є напрямками діяльності держави з виконання її завдань у визначеній, вузькій сфері суспільних відносин. Їх здійснення забезпечується відповідною діяльністю окремих ланок державного апарату, а не державою в цілому;

3) залежно від часу реалізації або від тривалості у часі функції держави поділяються:

✓ *постійні* (наповнення Державного бюджету країни);
✓ *тимчасові* (програма підготовки та проведення в Україні Євробачення 2023);

4) відповідно до принципу розподілу влади (стримань і противаг):

✓ *законодавчі*;
✓ *виконавчі*;
✓ *судові*.

Через зв'язок із сутністю, соціальним призначенням, формами держави у змісті функцій будь-якої держави можна побачити як загальносоціальні, так і національні ознаки.

До **загальносоціального змісту функцій держави**, управлінню суспільними справами відноситься все те, що спрямоване на вирішення основних економічних, соціальних, політичних та інших завдань з метою забезпечення інтересів суспільства на відповідному історичному етапі його життєдіяльності. Основні загальносоціальні функції забезпечують існування, добробут і виживання самого суспільства. Саме в цьому державна організація суспільства набуває найбільшого значення. Загальносоціальні функції характеризують динамічну сторону держави.

Невиконання або неякісне виконання цих функцій призводило та призводить держави до занепаду та розпаду.

Важливе значення в життєдіяльності держави, особливо останнім часом, відіграє й **національний зміст функцій**. Ця характеристика пов'язана з тією діяльністю держави, яка спрямована на збереження та розвиток національної культури, мови, традицій, самого існування етносу, який і виступає в державно-організованій формі.

Національний зміст функцій держави близький до загальносоціального, але не співпадає з ним. Досить часто державна діяльність повинна забезпечувати саме національні інтереси етносу, який формує державу, відповідно до геополітичних інтересів, захисту співвітчизників, які в силу різних обставин перебувають на території інших держав, розвитку національної свідомості, релігійного відродження тощо. Сюди ж можна віднести і гармонізацію інтересів етносу та етнічних меншин всередині держави, якщо населення має багатонаціональний склад.

Національна характеристика функцій держави охоплює не тільки їх зміст, спрямованість, але й те, як цей зміст реалізується, тобто в яких формах, за допомогою яких засобів ці функції здійснюються: в демократичних чи авторитарних, політичних чи насильницьких формах. Аналіз національного змісту функцій держави вказує і на соціальну цінність держави, ефективність існування етносу в державно-організованій формі. Цей аналіз показує, чому розпад чи зникнення держави є національною катастрофою. Однак, як свідчить історичний досвід, часто постає питання про соціальну ціну, яку платить народ при здійсненні національно-функціональної діяльності держави, особливо в сучасних умовах, коли тісно поєднані національні, політичні, територіальні та інші інтереси, коли існує безліч силових засобів для вирішення міжнаціональних та етнічних конфліктів.

Функціональна характеристика держави охоплює не лише зміст її функцій, але й форми і методи їх реалізації. Під **формами здійснення функцій держави** потрібно розуміти їх зовнішній прояв. Питання форм є перш за все питанням щодо специфіки видів державної діяльності.

Здійснення функцій сучасної держави відбувається в процесі її діяльності та виражається в *правових і організаційних (фактичних)* формах.

У правових формах відображається взаємозв'язок держави та права, підкреслюється необхідність держави діяти при реалізації своїх функцій у межах права. У правових формах, їх існуванні та рівні розвиненості відображається бажання держави до використання чи навпаки до невикористання правових засобів у своїй діяльності.

Правові форми здійснення функцій держави – це управлінська чи регулятивна діяльність державних органів, що полягає у вчиненні юридично значимих дій з виконання державних функцій у порядку, визначеному законом, і

має правові наслідки.

Правові форми діяльності держави характеризується рядом ознак, які відрізняють їх від інших організаційних форм.

1) Вони є системою юридично значущих дій, які здійснюються органами держави, посадовими особами та іншими уповноваженими на те суб'єктами. Дії набувають властивості «юридично значущих» завдяки їх спрямованості на реалізацію суспільних потреб саме правовими засобами. Вихідне і заключне призначення цих дій полягає в забезпеченні впливу держави на суспільні відносини шляхом створення нормативних приписів, прийняття нормативно-правових актів та забезпечення їх реалізації.

2) Предметом юридично значущих дій є певне коло юридичних питань, які підлягають вирішенню на користь і для задоволення інтересів зацікавлених суб'єктів. Так, прийняття закону повинно відповідати інтересам народу і держави, винесення судом рішення - інтересам позивача чи відповідача.

3) Здійснення юридично значущих дій відбувається за допомогою таких юридичних засобів, як розробка і прийняття нормативно-правових актів, видання актів тлумачення норм права, прийняття індивідуально-правових актів в порядку застосування норм права тощо. Правові форми здійснення функцій держави уособлюють механізм правового регулювання.

4) Результати застосування окремих правових форм закріплюються у визначених законом юридичних актах (закон, постанова Уряду, рішення суду, міжнародний договір тощо).

5) Порядок здійснення юридично значущих дій, як правило, регулюється процедурно-процесуальними нормами. Він може бути регламентованим детально (наприклад, регулювання процедури діяльності судових органів процесуальними кодексами) або ж фрагментарно (регламентація процедури діяльності окремих органів держави, посадових осіб при вирішенні ними юридичних питань).

Головними правовими формами здійснення функцій держави є такі:

– *правотворча діяльність* - сукупність дій, спрямованих на розробку, прийняття, зміну та систематизацію нормативних приписів, нормативно-правових актів; за її допомогою держава здійснює вплив на суспільні відносини шляхом закріплення або встановлення нормативно-правової основи їх регулювання;

– *правозастосовна діяльність* - сукупність юридично значущих дій органів держави, посадових осіб по створенню індивідуально-правових приписів, які є засобом застосування правових норм відповідно до конкретних життєвих ситуацій; через них відбувається індивідуалізація загальних правових правил поведінки;

– *правоохоронна діяльність*, предметом якої є ті юридичні питання, що пов'язані з можливим або наявним порушенням норм права. Вона спрямована на захист закріплених в нормах права суспільних відносин від усяких посягань, відновлення правового стану у разі нанесення шкоди суб'єктам права, інтересам суспільства, правопорядку;

– *контрольно-наглядова діяльність* - здійснення дій по нагляду за відповідністю закону змісту правових актів, їх приписів, а також додержанням, виконанням та застосуванням норм права суб'єктами суспільних відносин;

– *інтерпретаційно-правова діяльність* уповноважених на те державою суб'єктів права по офіційному тлумаченню чинних норм права, результатом чого є видання спеціального інтерпретаційного акта;

– *засновницька (установча) діяльність* - сукупність юридично значущих дій, спрямованих на створення, формування, перебудову державних органів, їх структурних підрозділів та державних установ.

Поряд із правовими формами функції держави здійснюються також і в неправових формах.

Організаційні (неправові) форми здійснення функцій держави – це специфічні види організаційної чи іншої діяльності державних органів та організацій, що спрямовані на реалізацію функцій держави, які не тягнуть правових наслідків.

Види організаційних (фактичних) форм здійснення функцій держави:

– *організаційно-регламентуюча форма* - підбір, розміщення, виховання і визначення ефективності діяльності кадрів у сфері здійснення державних функцій (кадрова робота, підготовка документів);

– *організаційно-економічна форма* - це організація матеріально-технічного забезпечення здійснення державних функцій;

– *організаційно-контрольна форма* - це організація недержавного контролю в сфері здійснення державних функцій;

– *організаційно-виховна форма* - це організація виховання, пропаганди, агітації, інформації та іншого забезпечення виховного впливу на населення в сфері здійснення державних функцій.

Функції держави характеризуються не тільки своїми особливими формами, але й методами реалізації. Під **методами здійснення державних функцій** розуміють способи та засоби діяльності державних і недержавних органів та організацій, що спрямовані на вирішення завдань, що постають перед державою на певному етапі її розвитку.

Методи діяльності державних органів є досить різноманітними. Так, у процесі здійснення правоохоронної діяльності державних органів широко застосовуються методи переконання та примусу. Вони відносяться перш за все до таких державних функцій як охорона правопорядку, прав та свобод громадян та ін. При здійсненні функцій

держави, що відносяться до сфери економіки та фінансів, широко застосовуються методи матеріального стимулювання, планування, прогнозування тощо.

Під час здійснення своїх функцій держава за допомогою державних органів та їх посадових осіб застосовує низку методів:

– *метод переконання* - здійснюється шляхом заохочення суб'єктів суспільних відносин до певної діяльності чи дій, що відповідають їх волі без застосування силового тиску, таким чином забезпечуючи свободу вибору. Переконання в основному здійснюється через такі юридичні засоби як суб'єктивні права, законні інтереси, пільги;

– *методи рекомендації і заохочення* - мають місце тоді, коли держава орієнтує й спонукає суб'єктів суспільних відносин до певного варіанту поведінки, який є бажаним з її точки зору. Використовуючи ці методи, держава може досягти значних успіхів у стимулюванні суспільно корисної діяльності;

– *метод примусу* - полягає в застосуванні до суб'єктів, які вчинили правопорушення у сфері здійснення державних функцій, передбачених нормами права заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, заподіяної такою поведінкою. Примус може здійснюватись через такі юридичні засоби, як міри припинення здійснення правопорушень, покарання тощо. Крім перелічених держава використовує й інші форми і методи. Однак названі належать до ключових, основоположних⁵⁴.

§ 2.5. РОЛЬ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В РЕАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНИХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ

Правовий статус поліції полягає перш за все у визначенні її соціального призначення як органу держави. Одним з основних елементів статусу поліції є її компетенція, що включає функції поліції в державі та конкретні повноваження (права та обов'язки).

Фактично можна стверджувати, що роль поліції в забезпеченні правопорядку є досить значною. За умов демократичної держави положення поліцейського апарату в системі органів влади зумовлено розмежуванням компетенції та повноважень між судовою та виконавчою владою. Функції визначення вини та застосування репресивних заходів за порушення закону належать судовим інстанціям, тоді як поліція, будучи органом виконавчої влади, покликана забезпечити для цього належні умови.

Поліцейська діяльність у сучасній європейській державі

⁵⁴ Мельничук С. М. Правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна [Електронний варіант] http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/14760/1/avtoreferat_melnichuk_sm.pdf

визначається двома основними моделями її організації: «англосаксонської» та «континентально-європейської». У Великобританії та багатьох штатах США діяння, що мають ознаки складу злочину, розслідуються поліцією, яка за наявності достатніх підстав самостійно висуває обвинувачення та передає справу на розгляд до суду. В країнах континентальної Європи поліція повинна доповідати про злочин спеціальній посадовій особі – судовому слідчому, який проводить слідство самостійно або за допомогою поліцейських співробітників. Після цього матеріали надаються в прокуратуру для порушення кримінальної справи. Нормативно діяльність поліції цих держав поділяється на два види: судову та адміністративну. Так, судова поліція сприяє судам при встановленні порушень норм кримінального законодавства, займається пошуком і наданням необхідних доказів, розшуком і передачею осіб, винних у скоєнні злочину. У свою чергу адміністративна поліція здійснює превентивні заходи для того, щоб діяння приватних осіб не спричиняли шкоду суспільству.

Саме таке розмежування судової та адміністративної поліції на практиці має вагоме значення, оскільки визначає обсяг повноважень працівників поліцейського апарату у сфері відносин, що пов'язані із здійсненням правосуддя та кримінальним переслідуванням, де права громадян здебільшого обмежуються.

Параграф 1 Рекомендацій Рес (2001) 10 Комітету Міністрів державам – учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики»⁵⁵, містить виклад найважливіших цілей поліції в демократичній державі, керованій Верховенством права. Забезпечення спокою та закону в суспільстві і є класичними загальними цілями поліції та її головною відповідальністю, яку часто називають завданням забезпечення поліцією «публічного порядку». Це дуже широке поняття включає в себе цілу низку заходів, що здійснює поліція, серед яких можна назвати охорону безпеки і недоторканності осіб (як фізичних, так і юридичних), і майна (як приватного, так і публічного), і застосування закону у відносинах між державою і приватними особами, а також між особами. Дотримання основоположних прав осіб і свобод (вольностей) у тому вигляді, в якому вони закріплені в Європейській конвенції про права людини як завдання поліції, можливо, є, напевне, головною суттєвою рисою поліції, що стоїть на службі суспільства, керованому верховенством права. Ця мета передбачає не тільки окремий обов'язок з захисту цих прав, а й наявність обмежень у діях поліції при виконанні інших завдань. Формулювання «зокрема, в Європейській конвенції про

⁵⁵ Рекомендація Рес (2001) 10 Комітету Міністрів державам – учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики» (Ухвалена Комітетом міністрів 19 вересня 2001 на 224 765-му засіданні заступників міністрів). URL: <http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/rec1.pdf>

права людини» було обране для того, щоб дати конкретне посилення на конкретний правовий інструмент, не заперечуючи при цьому важливості інших документів, що стосуються прав людини. Функція попередження злочинності вирішується по-різному в державах-учасниках, але в більшості випадків зазвичай вважається, що вона належить до загальної відповідальності держави. Попередження злочинності часто поділяється на соціальне попередження та на ситуаційне попередження, обидва з яких належать до відповідальності поліції. Як це впливає з Рекомендації № R (83) 7 Комітету міністрів Ради Європи про участь громадськості в політиці з боротьби зі злочинністю, для того, щоб попередження злочинності було ефективним, потрібна участь всього суспільства, включаючи громадськість.

Виявлення злочинів у всіх державах є одним з класичних першочергових завдань поліції. Навіть якщо виявлення злочинів часто становить лише порівняно невелику частину всього комплексу задач поліції, воно все ж є одним з найважливіших елементів її діяльності. Надання допомоги населенню є ще одним аспектом діяльності більшості органів поліції, але такі функції в різних державах є більш чи менш розвиненими. Включення до завдань поліції функції надання послуг є дещо іншим, так як це змінює роль поліції, яка перестає бути «силою», яка застосовується до суспільства, і стає в цьому випадку органом надання «послуг» суспільству. Протягом останніх років у Європі простежується чітка тенденція повніше інтегрувати поліцію в громадянське суспільство і наближати її до населення. Ця мета в низці держав-учасниць досягається за допомогою розвитку «діяльності поліції в інтересах громади» (community policing). Одним з головних засобів для досягнення цієї мети є наділення поліції статусом органу публічної служби, а не просто органу, відповідального за застосування закону. Для того, щоб це перетворення не залишилося виключно «мовною вправою», то розділ «послуг» слід ввести в список завдань сучасної демократичної поліції. Як правило, надання поліцією допомоги стосується конкретних ситуацій, в яких вона повинна бути зобов'язана втручатися, наприклад, коли потрібно надати допомогу людині в небезпеці або допомагати людям зв'язатися з іншими органами влади або соціальними службами, при цьому аспект «послуг» у діяльності поліції залишається розмитим, і він важко піддається визначенню. Його не можна плутати з деякими покладеними на поліцію адміністративними завданнями (наприклад, виданням паспортів). В цілому, функція поліції як органу публічної служби пов'язана з роллю поліції як органу, до якого може звертатися населення, і доступність поліції є в цьому сенсі одним з найбільш важливих і основних елементів. В цьому контексті рух демократичної України до правової соціальної держави після Революції гідності, зумовив перегляд соціального призначення правоохоронних органів, головним

завданням яких тепер стають не безпека правлячого режиму, а забезпечення ефективного правового захисту людини, її прав і основоположних свобод. У зв'язку з цим ключовими моментами нової концепції служби в поліції стали такі ідеї: посилення демократичних засад служби; її деполітизація; комплексний підхід до регламентації служби; забезпечення поєднання централізованих та децентралізованих засад у вирішенні кадрових питань; усунення надмірної бюрократизації службових відносин; націленість на повноцінне забезпечення правового і соціального захисту працівників. Публічна служба в поліції здійснюється в системі виконавчих органів, які займаються організаційно-управлінською, виконавчо-розпорядчою діяльністю. З позиції практичного здійснення завдань, служба в поліції є одним із видів платної суспільно корисної діяльності. Вона безпосередньо не стосується вироблення ні матеріальних, ні духовних цінностей. Оскільки поліція являє собою своєрідний механізм у державно-правовій системі, здатний переводити правові настанови на поведінку людей, то професійна робота працівників цих органів безпосередньо пов'язана з державним управлінням як діяльністю з підтримки встановленої системи норм і правил суспільного життя, упорядкування суспільних відносин. Безпосередній зміст цієї діяльності полягає у впливі на людину, особистість з метою створення (корекції) умов для її правомірної поведінки, а також припинення неправомірних дій; до того ж вплив цей – безпосередній, а людина – конкретна. Сучасна концепція служби в поліції, базуючись на гуманістичних і моральних орієнтирах демократичної правової держави, націлює на забезпечення надійного захисту особистості, суспільства і держави від злочинних посягань та інших протиправних діянь і в той же час на якісне, високопрофесійне обслуговування населення. Ознакою публічної служби демократичної держави є її сервісний характер. У процесі своєї діяльності у цілому та в поліцейській діяльності зокрема реалізуються широко коло завдань. Так, відповідно до ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію» основними завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах забезпечення публічної безпеки і порядку; охорони прав і основоположних свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидії злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги⁵⁶. Зазначимо, що про завдання поліції йдеться не лише в автономній нормі Закону України «Про Національну поліцію», але й у низці інших нормативно-правових

⁵⁶ Про Національну поліцію. Закон України від 2 липня 2015 р. // Відомості Верховної Ради. 2015. № 40-41. Ст. 379. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

актів, де загальні завдання поліції деталізуються відносно окремих служб і підрозділів⁵⁷.

Висновки:

Цілі державної діяльності - це ті кінцеві результати, яких необхідно досягти. Як вихідні моменти державної діяльності вони визначають доцільність існування завдань, які повинні бути поставлені для їх вирішення.

Держава протягом свого існування здійснює функції через свій механізм шляхом використання різних форм і методів. Серед форм сучасної діяльності держави пріоритетне місце посідають правові форми - юридичні засоби здійснення державних функцій. Саме в них відображається зв'язок держави і права, обов'язок держави при здійсненні своїх функцій діяти на основі права і в межах закону.

Правові форми діяльності держави - це визначений законом (юридичне оформлений) порядок здійснення компетентними органами і особами юридичне значущих дій, спрямованих на здійснення функцій.

⁵⁷ Пендюра М. М. Нова філософія задач поліції як сервісної служби в демократичній правовій державі. Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.) / [редкол.: В. В. Черней, М. В. Костицький, С. Д. Гусарев та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – С. 221-224 URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/17890/1/%d0%9a%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%bd%d1%86%d1%96%d1%8f %d0%a4%d1%96%d0%bb%d0%be%d1%81%d0%be%d1%84%d1%96%d1%8f 26.11.2020.pdf>

ЛЕКЦІЯ 3 ФОРМА ДЕРЖАВИ

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: щодо форм держави (форм державного устрою, правління та режиму). Отримання навичок стосовно оцінювання сучасного стану правопорядку в Україні та умінь прогнозувати його динаміку в залежності від подій, що відбуваються у суспільстві. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 3.1. Поняття «форма держави» та її структурні елементи.

§ 3.2. Поняття і види форм правління.

§ 3.3. Поняття і види форм державно-територіального устрою.

§ 3.4. Поняття і види форм державного режиму.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. Монографія. – Запоріжжя: Юридичний ін-т, 2005. – 540 с.

2. Бостан С. К. Розвиток форми державного правління України в умовах євроінтеграційних процесів / С. К. Бостан // Тиждень науки. Тези доповідей науково-практичної конференції, Запоріжжя, 18–12 квітня 2016 р. / редкол. Ю.М. Внуков (відпов. ред.) та ін. – В 5 т. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2016. – Т.4. – С.122–124

3. Бостан С. К. Форми державного правління країн Європейського Союзу: юридичні моделі і політична практика : монографія. К. : Центр навчальної літератури, 2018. 204 с.

4. Державне право зарубіжних країн (у схемах) [Текст]: навч. посіб. / Б.В. Калиновський [та ін.]; [за заг. ред. О. Я. Лапки]; Нац. акад. внутр. справ. - К. : КНТ, 2012. - 526 с.

5. Пендюра М. М., Старицька О. О. Унія як форма державного устрою // [Актуальні питання державотворення в Україні]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 року) / Редкол.: д.ю.н. І. С. Гриценко (голова), к.ю.н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. – В 3-х томах. - Том 1. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – С. 52-53.

6. Пендюра М. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / Пендюра М. М. – К. : О. С. Ліпкан, 2013. – 304 с.

7. Протасова Вікторія Євгенівна. Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди [Текст] : монографія / В. Є. Протасова ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. - Х. : Право, 2009. - 208 с. - Бібліогр.: с. 183-206.

8. Сухонос Володимир Вікторович. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти) : монографія / Володимир Вікторович Сухонос; Передм. О. В. Скрипнюк. Суми : Університетська книга, 2015. 344 с.

9. Сухонос Володимир Вікторович. Державне правління: еволюція сучасних форм [Текст] : монографія / В. В. Сухонос ; ДВНЗ "Укр. акад.

банк. справи Нац. банку України", Юрид. ф-т. - Суми : Університетська книга, 2013. - 310 с.

10. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.

Інформаційні ресурси

1.	Офіційне інтернет-представництво Президента України	https://www.president.gov.ua
2.	Офіційний портал Верховної Ради України	https://rada.gov.ua
3.	Урядовий портал	https://www.kmu.gov.ua/control/
4.	Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	http://www.ombudsman.gov.ua
5.	Бібліотека Національної академії внутрішніх справ	https://library.naiau.kiev.ua/
6.	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського	http://www.nbuv.gov.ua/
7.	Національна бібліотека Франції	https://www.bnf.fr/fr
8.	Німецька цифрова бібліотека	https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/
9.	Британська бібліотека	https://www.bl.uk/

ВСТУП

Форма держави – це штучна (синтетична) категорія державознавства, яка є результатом теоретичного узагальнення форм окремо узятих держав світу Це набір основних параметрів, які з часів античності для характеристики держави вважаються важливими, виходячи з них держава може бути охарактеризована як найбільш повно.

Форма держави тієї або іншої країни розкриває найбільш істотні, визначальні риси (сторони) організації державної влади конкретного суспільства на певному історичному етапі його розвитку.

Основними елементами форми держави називають: форму державного правління (найстаріший елемент: вченими він став виділятися ще в Древній Греції); форму державного устрою (активно

вивчається починаючи з XVII-XVIII ст.); форму державного режиму (наукою став виділятися тільки на початку XX ст.).

Таким чином, поняття «форма держави» відбиває єдність, універсальність модельного уявлення про різноманітні прояви загальнополітичної, структурної, територіальної сторін діяльності держави, про юридичну визначеність усіх аспектів організації державної влади. Держава – складно організована система, тому кожен з аспектів її форми можна розглядати ізольовано лише на теоретичному рівні: в реальному житті держави вони характеризуються взаємодією і взаємовпливом.

§ 3.1. ПОНЯТТЯ «ФОРМА ДЕРЖАВИ» ТА ЇЇ СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ

Вивчити державу з точки зору її сутності означає виявити, волю, та інтереси яких верств населення, груп та класів вона в першу чергу виражає та захищає. Дослідити державу з точки зору її змісту означає встановити, як і в яких напрямках вона функціонує. Вивчити ж форму держави - означає знати її будову, складові частини, внутрішню структуру та основні методи та прийоми, що використовуються державною владою у відносинах із суспільством.

Таким чином, **форма держави** є *безпосереднім вираженням та носієм її сутності та змісту*.

Вчення про форму держави бере своє коріння ще з часів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Філософи та юристи того часу висловлювали різні думки з приводу того, що саме слід вважати формою держави, які саме її форми існують тощо.

Давньогрецький філософ Платон, розглядаючи форму держави, звертав увагу переважно на форму правління, до якої входили деякі елементи форми державного режиму. Він вважав, що найкращою формою правління ідеальної держави (держави кращих та шляхетних) є законна влада небагатьох - аристократія. Остання призводить до появи приватної власності на землю та перетворення вільних людей в рабів і може перетворитися на тимократію. Тимократія це критсько-спартанський тип держави, панування найбільш сильних воїнів, що може поступово перетворитися на олігархію. Остання є такою формою правління, яка заснована на майновому цензі та владі невеликої кількості багатих людей. Демократія - влада народу і для народу, однак мислитель застерігає, що демократія може призвести до оп'яніння народу свободою та може перетворитись на свою протилежність - тиранію. Остання є найгіршою формою держави. За неї панує свавілля, насильство та безправність широких верств населення. Глава держави - тиран, який пригнічує народ від імені народу.

Форма держави за Аристотелем визначається чисельністю тих, хто нею управляє, а також тією метою, яку ставлять перед собою правителі, які очолюють державну владу. За першою ознакою давньогрецький філософ відрізняв: правління одного, правління небагатьох та правління більшості. За другою ознакою Аристотель поділяв форми держави на правильні (в них досягається загальне благо) та неправильні (в них переслідуються приватні інтереси). На його думку до правильних форм держави відносяться монархія (державою управляє один), аристократія (правління небагатьох) та політія (правління більшості в інтересах всіх і для загальної користі)⁵⁸.

Полібій висунув змішану форму держави, як гармонійне поєднання монархічних, аристократичних та демократичних елементів⁵⁹. Цей тип був узятий з дійсності - Рим, на думку Полібія, досяг такого ідеалу.

У подальшому питанню форми держави приділяли значну увагу окремі мислителі Середньовіччя, Відродження та Реформації, особливо активно це питання дискутувалось в період підготовки і проведення буржуазних революцій в Західній Європі.

Так, Т. Гоббс розглядав форму держави як організацію чи образ управління суспільними справами. На його думку форм держави може бути лише три:

- 1) монархія (представником народу є ода людина);
- 2) демократія (представником народу є зібрання всіх, хто хоче приймати участь в управлінні);
- 3) аристократія (представником народу є лише певна частина жителів).

Тиранію та олігархію він визначав лише як різні назви монархії та аристократії.

Ш. Л. Монтеск'є визначав форму держави як чинники, що визначають методи здійснення державної влади (тобто державно-правовий режим):

- 1) республіка (організацію та здійснення державної влади визначають добродетель і рівність);
- 2) монархія (основа влади - честь);
- 3) деспотія (основа влади - страх).

Держава за Ж. Ж. Руссо - структурна організація вищих державних органів, тобто лише форма правління:

- 1) монархія - форма держави, в якій владу здійснює одна особа;
- 2) аристократія - владу здійснює невелика група осіб;
- 3) демократія - владу здійснюють усі члени суспільства⁶⁰.

⁵⁸ Історія вчень про державу та право: [посібник для підготовки до іспитів] / О.І. Осауленко, А.О. Осауленко, В.К. Гіжевський. – К. : ФОП Ліпкан О.С., 2010. – С. 38.

⁵⁹ Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: [навч. посіб.] / В.О. Котюк. – К.: Атіка, 2005. – С. 131.

⁶⁰ Теорія держави і права: [навч. посіб.] / упоряд. Л.М. Шестопалова. – К.: Прецедент, 2004. – С. 40.

I. Кант, аналізуючи форму держави, перейшов уже до двочленного поділу і протиставив монархії тільки республіку. Протягом ХІХ ст. подвійний поділ витіснив потрійний, що пояснюється відсутністю в той період держав аристократичного типу.

Питання форми держави залишається актуальним і в теперішній час. У сучасній теорії держави та права продовжують висловлюватись різноманітні точки зору та підходи до визначення поняття і змісту форми держави.

Найбільш розповсюдженим є підхід згідно з яким **форма держави** розглядається як певний порядок організації державної влади відносно форми правління, форми державного устрою та форми державно-правового режиму.

Таким чином, поняття **форми держави** складається з таких структурних елементів:

1. порядок організації і розподілу державної влади між вищими органами держави, а також характер їх відносин між собою та населенням (**форма державного правління**);

2. порядок організації та розподілу влади за територіальною ознакою, територіальна структура державної влади, характер відносин держави в цілому з її територіальними частинами (**форма державного устрою**);

3. форми і методи здійснення державної влади (**форма державного режиму**).

Окрім структури, форму держави характеризують **принципи її організації та функціонування**. Вони такі:

Принцип легальності означає, що форма держави має своє закріплення на рівні Основного закону держави (писаної Конституції) або декількох правових актів (неписаної Конституції, наприклад, у Великобританії).

Принцип легітимності полягає в тому, що форма держави, яка закріплена формально, має бути визнана більшістю населення країни.

Принцип координації елементів форми держави передбачає, що елементи форми держави (форма правління, форма державного устрою та державний режим) мають поєднуватися, не повинні суперечити один одному, вони мають доповнювати один одного.

Принцип політичної ефективності передбачає, що форма держави має створювати умови, що є найбільш ефективними для політичного управління країною, узгодженої взаємодії всіх елементів механізму держави.

§ 3.2. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ФОРМ ПРАВЛІННЯ

Поняття форми правління пояснює з яких основних інститутів складається державна влада, як вони формуються і як взаємодіють один з одним.

Таким чином, **форма державного правління** - це спосіб організації державної влади, що включає в себе порядок утворення та діяльності вищих державних органів (глави держави, парламенту та уряду), їхню компетенцію та порядок їх взаємовідносин один з одним, а також із населенням.

Форма державного правління має такі ознаки:

- 1) характеризує порядок формування вищих органів державної влади, їх структуру і термін повноважень;
- 2) визначає зміст принципу розподілу влади між вищими органами держави;
- 3) характеризує компетенцію вищих державних органів у процесі здійснення ними владних повноважень та їх взаємодію, у тому числі з іншими центральними та місцевими органами влади, органами місцевого самоврядування, іншими громадськими організаціями⁶¹.

У сучасній науковій літературі існує значна кількість критеріїв для класифікації держав залежно від форми правління. Серед них найбільш розповсюдженими є наступні:

- 1) кількість осіб, що здійснює державну владу (так званий кількісний критерій);
- 2) юридичний статус вищих державних органів (юридичний критерій);
- 3) виборність чи наслідуваність вищих державних органів.

Враховуючи вищезгадані критерії, форми правління держав поділяються на дві великі групи: монархії та республіки.

Монархія - це така форма правління в якій вища державна влада повністю або частково (реально чи формально) належить одній особі, передається у спадок (престолонаслідування) і здійснюється, як правило, довічно.

Монархії властиві такі юридичні ознаки:

- 1) безстроковість влади монарха;
- 2) набуття монархом влади за спадком по праву крові;
- 3) монарх представляє державу не за чийсь дорученням, а за власним правом;
- 4) монарх не може притягатися до юридичної відповідальності за свою діяльність і за її результати.

Монархії, в свою чергу, також класифікуються за різноманітними підставами: різний ступінь концентрації влади в руках однієї людини (монарха); наявність чи відсутність конституційних актів, які здійснюють стримуючий вплив на прояв монархічної влади; функціонування у країні поряд з монархічними інститутами республіканських інститутів (наприклад парламенту) тощо.

Необхідно відрізнити обмежені та необмежені монархії. Останні, в свою чергу, поділяються на деспотичні, абсолютні та неабсолютні.

⁶¹ Актуальні проблеми теорії держави і права: [навчальний посібник] / [Є.В. Білозьоров, Є.О. Гіда, А.М. Завальний, А.О. Осауленко та ін.]; за заг. ред. Є.О. Гіди. – К. : ФОП О.С. Ліпкан, 2010. – С. 24.

Деспотична монархія характеризується тим, що влада монарха обожнюється, а він сам офіційно визнається божеством. Цей різновид необмеженої монархії був поширений у державах рабовласницького типу, і насамперед на Древньому Сході (в Єгипті, Вавилоні, Ассирії).

Абсолютна монархія була характерна для держав періоду пізнього феодалізму. В них монарх фактично виконував функції глави держави, функції законодавчої та виконавчої гілок влади, контролював правосуддя, отримував владу у спадок у від батька тощо.

Значну кількість вищезазначених ознак абсолютної монархії зберегли й сучасні держави арабського Сходу. Це пояснюється наявністю «сприятливої» соціально-економічної бази та відсутністю характерних для класичного абсолютизму гострих соціальних суперечностей. Вищезазначене зумовлено багатими природними ресурсами, що дозволяє владі здійснювати соціально-спрямовану політику й таким чином гальмувати об'єктивні процеси руйнування станово-кастового суспільства, у якому ці країни ще перебувають та їх перехід до громадянського суспільства.

У цих державах зміст монархії визначається нормативно-правовими актами: конституціями або ж прирівняними до них конституційними законами. Ці нормативно-правові акти виступають прикриттям, «сучасною оболонкою» монархічної форми правління оскільки походять від монарха, який виступає джерелом всієї влади в державі. Водночас в таких державах існує можливість функціонування різного роду дорадчих установ, які хоч і не обмежують владу монарха, але певним чином на неї впливають.

Враховуючи вищезазначені фактори, професор С. Бостан сучасні монархічні держави арабського Сходу (Бахрейн, Оман, Саудівська Аравія тощо) визначає як **неабсолютні монархії**⁶².

Обмежена монархія - це така форма монархічного правління за якої влада монарха обмежена в тій чи іншій мірі повноваженнями певних державних органів. Різновидами обмеженої монархії є дуалістична і парламентська монархії.

Дуалістична монархія характеризується тим, що ній розподіл влад здійснюється таким чином, що монарх позбавляється законодавчих повноважень. В його руках зосереджується лише виконавча влада, законодавча ж - належить парламенту. Монарх формує склад уряду без участі в цьому процесі парламенту. Уряд, сформований монархом підзвітний лише йому. Монарх керує урядом особисто або через призначеного ним прем'єра. Більшість дуалістичних монархій існували в Західній Європі в перехідний період від феодалізму до капіталізму. Вони стали немов би компромісом між абсолютною монархією та

⁶² Бостан С.К. Форма правління сучасної держави: проблеми теорії і практики: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Бостан Сергій Костянтинівич. – Запоріжжя., 2006. – С. 163-164.

республіканською формою правління. В сучасному світі існує лише декілька дуалістичних монархій (Йорданія, Марокко, Непал).

Незначна кількість дуалістичних монархій в теперішній час пояснюється тим, що практика їх функціонування показала їх недосконалість, тому більшість обмежених монархій в сучасній Західній Європі є парламентськими монархіями.

Парламентська монархія це така форма монархічного правління при якій влада монарха суттєво обмежена, він є главою держави лише номінально та виконує лише незначні представницькі функції та є так званим «символом нації» (Велика Британія, Нідерланди, Іспанія, усі Скандинавські держави за винятком Фінляндії).

Законодавча влада за такої форми монархічного правління належить парламенту, виконавча - уряду, який формується з представників партій, що перемогли на виборах. Уряд несе відповідальність за свою діяльність перед парламентом.

Республіка (лат. *respublica* - публічна справа) - *форма правління, при якій вищі органи державної влади обираються громадянами-виборцями або формуються загальнонаціональними представницькими (виборними) установами.*

В якості підстав для поділу республіканської форми правління на підвиди можуть виступати відмінності в рівні їх розвитку, неоднакова ступінь причетності всього населення чи його частини до процесу здійснення державної влади, домінуюче положення в системі вищих органів державної влади тих чи інших інститутів, зокрема інституту президенства чи парламентаризму тощо.

Протягом історичного розвитку форми правління республік існували два типи: *аристократична та демократична.*

За **аристократичної республіки** більшість населення не приймала участі у формуванні органів державної влади, яка здійснювалась відокремленою соціальною групою - аристократами. В сучасному світі не існує держав з цією формою правління. На певному етапі свого розвитку аристократичними були Стародавня Спарта та Римська республіка. У Стародавньому Римі поява терміна «республіка» засвідчила зміни в організації державного володарювання, порівняно з попереднім періодом царів.

У сучасному світі більшість республік за своїми формальними ознаками є **демократичними**, тобто такими, де право обирати і бути обраним належить всім громадянам держави, які досягли встановленого законом віку та є дієздатними.

Основні юридичні ознаки демократичної республіки:

1) влада вищих державних органів обмежена строком перебування на посадах вищих державних службовців;

- 2) наявність системи стримувань і противаг між гілками влади (законодавчою, виконавчою, судовою);
- 3) виборність і періодична змінюваність складу вищого органу законодавчої влади та глави держави (президента);
- 4) відповідальність глави держави;
- 5) верховенство актів, які видаються вищим представницьким органом країни.

Республіканська форма державного правління, в сучасному світі, поділяється на *президентську, парламентську та змішану*. При характеристиці кожного з видів демократичних республік потрібно звертати увагу на порядок формування інститутів президента, парламенту та уряду, а також на аспекти їх взаємодії один з одним (див. узагальнену таблицю).

Спільним для всіх демократичних республік є наявність президента, уряду та парламенту. Останній в усіх республіках обирається виборним шляхом та здійснює законодавчу функцію. Приклади різних видів демократичних республік, а також їх позитивні та негативні риси ми розглянемо нижче.

Вид республіки	Орган держави		
	Парламент	Президент	Уряд
Парламентська республіка	- формується виборним шляхом - здійснює законодавчу функцію - затверджує програму діяльності уряду - може оголосити урядові вотум недовіри	- є малоактивною політичною фігурою у справах внутрішньої політики - обирається або парламентом, або парламентською колегією - не має впливу на уряд - акти президента не мають сили без підпису голови уряду або міністра, до компетенції якого відноситься предмет певного акту	- формується партією, що перемогла на виборах до парламенту (однопартійний уряд), або парламентськими партіями, що створили коаліцію (коаліційний уряд) - несе політичну відповідальність перед парламентом - очолює прем'єр-міністр, який є головною політичною фігурою виконавчої влади
Президентська республіка	- формується виборним шляхом - здійснює законодавчу функцію - не в змозі впливати на політику уряду	- є центральною політичною фігурою - обирається народом держави чи за окремою процедурою - одночасно є главою держави і, як правило, главою уряду, формує уряд - може відправити уряд у відставку - видає нормативні акти з різних питань суспільного життя. Має право «вето» на закони парламенту	- формується президентом, несе перед ним політичну відповідальність - урядову вертикаль очолює президент

Змішана республіка	- формується виборним шляхом - здійснює законодавчу функцію - обсяг повноважень щодо урядової політики залежить від конкретної держави з республіканською формою правління (наприклад, затверджує кандидатуру прем'єр-міністра)	- обирається народом держави - обсяг повноважень залежить від конкретної держави з республіканською формою правління (наприклад, пропонує парламенту кандидатуру на посаду прем'єра, призначає силових міністрів)	- у формуванні беруть участь і президент і парламент - несе змішану відповідальність і перед парламентом, і перед президентом

Аналіз положень вищезазначеної таблиці дає можливість дійти висновку, що головним критерієм, за яким демократичні республіки поділяються на основні види (парламентські та президентські), є форма політичної відповідальності уряду. Уряд несе відповідальність перед тим органом, який його формує: у парламентських республіках - перед парламентом; у президентських - перед президентом.

Отже, **парламентська республіка**. Сучасними парламентськими республіками є, зокрема, Болгарія, Естонія, Індія, Італія, Конго, Латвія, Македонія, Молдова, Німеччина, Польща, Португалія, Угорщина, Чехія.

Позитивною *рисою парламентської республіки* є єдність вищих органів державної влади, оскільки уряд на чолі з прем'єр-міністром формується і контролюється парламентом, точніше - його парламентською більшістю. Виконавча влада є по суті продовженням законодавчої і організовує виконання законів. Завдяки цьому зводяться до мінімуму можливі конфлікти між гілками влади. Для уряду створюються досить стабільні умови на весь період підтримки його діяльності з боку парламенту. Значно підвищується і конкретизується його політична відповідальність не тільки перед парламентом, а й перед політичними партіями, фракціями та групами в парламенті, політичну лінію яких він зобов'язаний підтримувати, реалізуючи відповідні закони, розробляючи урядові програми та законопроекти.

Президентська республіка характеризується зосередженням в руках президента великої політичної, військової і соціально-економічної влади.

Позитивними *рисами президентської республіки* є: створюються оптимальні умови для реалізації принципу поділу влади; всенародно обраний президент уособлює єдність країни, виступає символом єдності нації, дає можливість зосередити вищу управлінську владу в одних руках, що є надзвичайно важливим в умовах швидкого розв'язання екстраординарних загальнонаціональних проблем та необхідності концентрації сил на перехідних кризових та інших особливих етапах

розвитку країни; виключає або суттєво послаблює свою залежність від різних партійно-фракційних конфліктних ситуацій, які можуть виявлятися у парламентській діяльності.

Однак цей тип республік має і недоліки (президент не залежить від вотуму довіри парламенту, не несе відповідальності перед ним; часто виникає загроза конфліктів між парламентом і президентом). Водночас у рамках президентської республіки посилюється небезпека протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади, особливо коли обраний народом президент представляє одну партію, а більшість депутатів парламенту належать до іншої партії (блоку партій).

Класичним прикладом президентської республіки є США. Згаданий вид республік є поширеним у Латинській Америці (Бразилія, Венесуела, Коста-Ріка, Мексика, Суринам), у деяких країнах Азії (наприклад, Сирія) та Африки (Мозамбік, Нігерія).

Практика державного будівництва останніх десятиліть свідчить про те, що як парламентські так і президентські республіки поступово трансформуються у змішані республіки.

Змішана республіка передбачає наявність ознак як президентської так і парламентської республік, розподіл повноважень президента і парламенту здійснюється таким чином, щоб усунути недоліки двох вищеперерахованих класичних форм республіканського правління та подолати недоліки, конфлікти і протистояння у діяльності державних органів. Спільна участь президента і парламенту і формуванні уряду дає змогу уникнути урядових криз внаслідок внутрішньопарламентських суперечок, подолати авторитарні тенденції президентських республік.

Залежно від кількості ознак президентської та парламентської республік змішані республіки можна поділити на *президентсько-парламентські* та *парламентсько-президентські*.

Крім того, існують змішані форми правління, що поєднують деякі риси монархії та республіки. Так, Малайзія є *виборною (ротаційною) монархією*. Главу держави - монарха - обирають на п'ятирічний строк. Елементи виборності існують і в Об'єднаних Арабських Еміратах. Ця держава є *колективною монархією*, що очолюється Радою емірів. Еміри семи еміратів (Абу-Дабі, Аджман, Дубай, Фуджейра, Рас-ель-Хайма, Шарджа й Умм-ель-Кувейн), що об'єдналися, обирають на п'ять років голову Ради емірів (монарха найбільшого емірату Абу-Дабі), якого нерідко називають президентом.

До нетипових республік можна віднести *республіки з довічним президентством* (Уганда, Індонезія, Корейська Народно-Демократична Республіка) і *республіки без офіційного глави держави* (Китай, Куба).

Яка ж форма правління в сучасній Україні? Відповідно до статті 5 Конституції України, Україна є **республікою**. На основі аналізу

Основного Закону нашої держави можна визначити Україну, як парламентську-президентську республіку.

Однією із сутнісних ознак парламентсько-президентської республіки є компетенційна перевага парламенту у формуванні уряду, що здебільшого зумовлено використанням юридичної інвеститури при формуванні вищого органу виконавчої влади. Конституція України (статті 83 і 114) визначає, що коаліція депутатських фракцій вносить пропозиції щодо кандидатури Прем'єр-міністра Президенту України та кандидатур до складу уряду (окрім Міністра оборони й Міністра закордонних справ). За поданням Президента Верховною Радою України призначаються Прем'єр-міністр, Міністр оборони й Міністр закордонних справ, а за поданням Прем'єр-міністра - інші члени Кабінету Міністрів України. Як свідчить зарубіжний досвід побудови парламентсько-президентських республік, винятки для глав держав стосовно внесення кандидатур окремих членів уряду зазвичай не передбачаються.

Серед юридичних ознак парламентсько-президентської республіки необхідно виділити наділення президента суттєвими повноваженнями у внутрішній і зовнішній політиці, функціонально поєднаними зі сферою виконавчої влади, пов'язаними з його можливістю втручатися в законотворчий процес (право законодавчої ініціативи, відкладального вето й видання актів, що мають силу закону). Складники правового статусу президента близькі до глави держави з парламентською формою державного правління: він представляє державу всередині країни й за кордоном; укладає договори самостійно або за згодою парламенту; акредитує і приймає послів; звертається до парламенту та його комітетів; ініціює питання щодо проведення референдуму; а найголовніше - він звільнений від безпосереднього впливу на виконавчу владу.

§ 3.3. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ФОРМ ДЕРЖАВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ

Форма державного устрою є внутрішнім поділом держави на складові частини - територіальні одиниці, автономні, культурні, політичні утворення чи навіть суверенні держави. Вона також відображає характер співвідношення держави в цілому та окремих її частин.

Форма державного устрою охоплює такі складові:

1. територіальну організацію населення;
2. розподіл держави на основні складові частини;
3. правове положення територіальних складових держави;
4. принципи побудови взаємовідносин центра та регіонів.

У літературі, як правило, виділяють дві основні форми державного устрою - *прості держави (унітарні)* та *складні держави* (імперія, федерація, конфедерація, унія, союз, співдружність, протекторат).

Унітарна держава - це єдина держава, територія якої поділяється на територіальні одиниці, які не мають ознак державності. Унітарні держави є найбільш поширеною формою державного устрою.

Юридичні ознаки унітарної держави такі:

- 1) вона не містить відокремлених територіальних утворень, що мають ознаки держави;
- 2) являє собою централізовану державу (місцеві органи підконтрольні центральній владі);
- 3) у міжнародних відносинах є єдиним суверенним суб'єктом міжнародного права (адміністративно-територіальні одиниці такого права не мають);
- 4) має єдину систему права та законодавства;
- 5) має єдину систему державних органів
- 6) має одноканальну систему загальнодержавних податків (на відміну від федеративних держав);
- 7) має єдине громадянство.

Унітарними державами в сучасний період є більшість країн світу, зокрема Італія, Ірландія, Норвегія, Польща, Швеція, Естонія, Латвія, Литва, Фінляндія, Франція, Греція, Португалія, Японія та багато інших.

В основу територіального устрою унітарної держави покладені принципи єдності державної території; її неподільності, недоторканності, цілісності, комплексності і керованості її частин, поєднання державних і регіональних інтересів.

Розрізняють два види унітарних держав:

1. **централізовані** - це така унітарна держава, де підпорядкування регіональних органів центру здійснюється за допомогою посадових осіб, яких призначають з центру на засадах централізації (наприклад, Нідерланди, Казахстан та ін.);

2. **децентралізовані** - це така унітарна держава, де регіональні органи утворюються незалежно від центру, на місцях («знизу») і, як правило, шляхом виборів (наприклад, Нова Зеландія, Японія та ін.).

Хоча унітарна держава і характеризується тим, що її складові частини не мають ознак державності, проте в деяких випадках до складу унітарних держав можуть входити одна або декілька територіальних одиниць, які мають особливий статус автономій.

Автономія - це політично-національне утворення в рамках єдиної держави, що має право широкого внутрішнього самоврядування, проте не має державного суверенітету і права вільного виходу зі складу держави, до складу якої вона входить.

Автономії мають власний законодавчий орган, який функціонує в межах своєї компетенції. Його компетенція, як і компетенції інших органів влади автономії, зазвичай, закріплюється конституцією держави і спеціальним законом, який приймається національним парламентом.

Автономії в сучасних унітарних державах утворюються за адміністративним чи національним (етнічним) принципами, враховуючи історичні та географічні фактори⁶³.

У деяких випадках унітарні держави, які мають автономії називають *складними унітарними державами* (Іспанія, Італія, Франція тощо), а ті які не мають автономних утворень - *простими унітарними державами* (Болгарія, Вірменія, Польща, Чехія тощо).

Складні держави - це такі держави, які складаються з окремих державних утворень, що мають певні ознаки державності, зокрема і суверенітет, але певну частину своїх суверенних прав, переважно у сфері зовнішньої політики, передали центральним союзним органам держави. Це також одна або декілька суверенних держав, які створили єдину велику і складну централізовану державу в результаті завоювання інших суверенних держав або політичного насильства чи неоколоніальної політики⁶⁴. До складних держав належать: *федерація, конфедерація, імперія, унія, протекторат*.

Федерація (від лат. foedus - об'єднання, союз) - це єдина держава, до якої входить кілька територіальних утворень (суб'єктів федерації), що володіють суверенітетом або мають певні ознаки державності. У сучасному світі близько двадцяти федерацій. У цих державах проживає фактично третина населення Землі (Бразилія, Індія, США, ФРН та ін.).

Таким чином, федерація означає створену за принципами федералізму єдину суверенну державу, що складається з особливих територіальних одиниць - державних утворень суб'єктів, які мають деякі риси держави і наділені самостійною юрисдикцією поза межами компетенції федеральної державної влади.

Однак, як свідчить світова практика, всі *федеративні держави* повинні відповідати певним специфічним *ознакам*, які полягають у тому, що:

- 1) кожна федерація має подвійну організацію державного апарату: дві системи вищих органів влади (органи федеральні і органи суб'єктів федерації), а також відповідно дві системи інших державних органів (судових, контрольно-наглядових та ін.);
- 2) вони мають федеративну систему законодавства (законодавство федеральне і законодавство суб'єктів федерації);
- 3) наявність спільної території та спільних державних кордонів;
- 4) спільні збройні сили;

⁶³ Коталейчук С.П. Теорія держави та права: [навч. посіб.] / С.П. Коталейчук. – К.: КНТ, 2009. – С. 61 – 62.

⁶⁴ Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: [навч. посіб.] / В.О. Котюк. – К.: Атіка, 2005. – С. 169.

5) можливість подвійного громадянства (громадянин федерації та суб'єкту федерації);

6) суб'єкти федерації мають право на самовизначення.

Види федерації:

1. За способом утворення:

– *союзна федерація* (федерація, що заснована на договорі), суб'єктами якої є суверенні держави, що зберігають за собою значний обсяг повноважень, аж до права виходу зі складу федерації.

Юридичні ознаки союзної федерації:

1) утворення на основі договору (союзу) між суверенними державами. У такому союзі суверенні держави, що мають наміри утворити федерацію, визначають повноваження, які вони передають загальнофедеративним органам і які залишають виключно у своїй компетенції, місцезнаходження столиці федерації тощо. Таким чином, для утворення федерація необхідне добровільне волевиявлення декількох суверенних держав, яке знаходить свій вираз у відповідному договорі між ними;

2) територія федерації складається з територій її суб'єктів;

3) наявність конституції федерації в цілому і конституцій у кожного з її суб'єктів та, відповідно, систем законодавства і державних органів як всієї федерації, так і в кожного з її суб'єктів;

4) існування громадянства як усієї федерації, так і громадянства її суб'єктів. Це означає, що кожен громадянин одночасно є громадянином всієї федерації і громадянином одного з її суб'єктів;

5) у міжнародних стосунках може виступати як федерація в цілому, так і кожен з її суб'єктів;

6) збереження за суб'єктами федерації широких повноважень аж до права виходу з її складу;

7) *федерація, заснована на автономії* - її суб'єктами є державні утворення, що не мають суверенітету, але мають певні ознаки державності у вигляді повноважень самостійно вирішувати питання місцевого значення.

Юридичні ознаки федерації, заснованої на автономії:

➤ утворення автономних одиниць рішенням вищих органів державної влади країни на прохання населення певної частини території держави;

Порядок створення цього виду федерації принципово відрізняється від порядку створення союзної федерації. На відміну від союзної федерації, цей її вид створюється в межах кордонів суверенної держави за такою схемою:

А) населення певної частини території держави звертається до вищих органів державної влади з проханням надати цій території автономію. Це означає отримання права створювати спеціальні органи,

які б автономно, тобто незалежно від загальнодержавних органів, але в межах конституції і законів держави, вирішували певні питання, що мають виключно місцеве значення. При цьому не може бути й мови про будь-які претензії на одержання права вирішувати питання про вихід зі складу даної держави. Світовий досвід показує, що такі прохання в абсолютній більшості випадків надходять від територій, населення яких за певними ознаками (національними, культурними, релігійними тощо) відрізняється від більшості населення країни. Тому мова може йти про автономні права, що стосуються вирішення питань, пов'язаних саме з такими особливостями, або мають виключно місцеве значення, наприклад організація навчальних закладів з викладанням національною мовою, поліпшення стану місцевих шляхів сполучення тощо.

Б) у разі задоволення вказаного клопотання парламент приймає закон, що визначає межі території, населення якої одержує права автономії, та перелік питань, які підлягають автономному вирішенню. При цьому, звичайно, відповідні рішення не можуть суперечити законодавству даної держави. Таким чином, створення автономних одиниць, їхні територіальні межі та обсяг компетенції цілком залежать від рішення загальнодержавних органів. Зрозуміло, що інтересам будь-якої держави не відповідає виникнення в межах її території одиниць, що можуть претендувати на статус держави. Тому автономні одиниці не мають ознак, притаманних суб'єктам союзної федерації, тобто не мають ознак державності;

- суб'єкти федерації одержують право вирішувати питання, що мають виключно місцеве значення;

- відсутність усіх ознак союзної федерації, тобто суб'єкти федерації, заснованої на автономії, не мають права виходити з її складу та вступати в дипломатичні відносини з іншими державами тощо.

2. За характером правової основи:

- *конституційні* - створені шляхом закріплення у конституції принципу розподілу країни на суб'єкти федерації з відповідним розподілом повноважень (наприклад, США, Канада). Водночас, зміна конституції є винятковим правом федеральних органів влади;

- *договірні* - створені на основі союзу, шляхом об'єднання раніше самостійних держав у федерацію з одночасним переданням їй частини суверенних повноважень (наприклад, Швейцарія). В договірних федераціях її суб'єкти мають велику ступінь самостійності, оскільки правове положення суб'єктів федерації - результат їх взаємного волевиявлення, що формально допускає можливість зміни федеративного договору;

- *конституційно-договірні* - мають певні ознаки двох попередніх різновидів, тобто є федераціями змішаного типу.

3. Згідно з принципом побудови:

– *національні* - федерації побудовані з урахуванням національного складу населення, тобто її суб'єкти відрізняються за складом населення і називаються за основною (титульною) нацією (наприклад, Бельгія). Іншими словами національна федерація характеризується багатонаціональним складом населення, що компактно проживає на території суб'єктів федерації.

Ознаки національної федерації:

- 1) суб'єктами є національні державні утворення, які мають рівний правовий статус;
 - 2) будується на принципі добровільного об'єднання суб'єктів;
 - 3) забезпечує суверенітет великих і малих націй, їх вільний розвиток;
 - 4) суб'єкти мають власні органи державної влади: парламент, президента, судову систему, їх органи виконавчої влади самостійно здійснюють зовнішню політику;
 - 5) вищі органи федерації формуються із представників суб'єктів і лише координують діяльність останніх;
 - 6) право суб'єктів на вільний вихід із союзу;
- *територіальні* - федерації побудовані за територіальною ознакою, де всі суб'єкти однонаціональні або багатонаціональні, але жодна з національностей не має абсолютної більшості, або представники однієї національності проживають на території різних суб'єктів федерації, а в основу об'єднання покладено принцип загальних економічних, політичних культурних інтересів (наприклад, Нігерія).

Ознаки територіальної федерації:

- 1) державні утворення в її складі не є суверенні, вирішення питань зовнішньої і внутрішньої політики залежить від центральних органів влади;
 - 2) юридичне розмежування повноважень між центральними і місцевими органами влади здійснюється на основі конституції;
 - 3) суб'єкти не мають права представництва у міжнародних організаціях ;
 - 4) федеративна конституція не передбачає або забороняє односторонній вихід суб'єктів із союзу;
 - 5) збройні сили підпорядковані союзним органам, головнокомандуючий - глава держави. Суб'єктам у мирний час забороняється утримувати професійні збройні сили;
- *національно-територіальні* - федерації, що поєднують національні та територіальні ознаки. Наприклад, Канада є національно-територіальною, оскільки складається з десяти провінцій, з яких 9 заселені англомовним населенням, а одна (Квебек) - франкомовним.

4. Відповідно до характеру та обсягів повноважень суб'єктів федерації:

- *симетричні* - федерації, де всі суб'єкти мають рівний правовий статус;
- *асиметричні* - федерації, де правовий статус суб'єктів федерації неоднаковий. Наприклад, у Індії територія поділяється на штати і союзні території; штати управляються парламентом, а території - федеральною владою. У Німеччині суб'єкти федерації мають неоднакове кількісне представництво у парламенті⁶⁵.

На відміну від федерацій як єдиних союзних держав **конфедерація** являє собою *державно-правовий союз суверенних держав, створений для досягнення певних цілей шляхом утворення одного або кількох спільних органів*. В усіх інших питаннях союзні держави зберігають повну самостійність.

Особливості й ознаки конфедерації полягають у тому, що:

- 1) вона не створює будь-якої нової держави: члени конфедерації зберігають свій суверенітет і не втрачають права виходу з конфедерації будь-коли;
- 2) конфедерація утворюється на основі договору, укладеного між двома або кількома державами, тобто конфедерація - це об'єднання міжнародно-правового характеру;
- 3) конфедерація не має єдиного законодавчого органу (кожний член конфедерації здійснює законодавчі функції в межах суверенної території), єдиної території створюваного об'єднання, громадянства, фінансової системи (хоча можуть за домовленістю об'єднуватися митниця, оборона, управління транспортом, зовнішня торгівля тощо);
- 4) конфедерація не має єдиної централізованої влади: органи конфедерації утворюються лише з представників держав, що входять до союзу, і не здійснюють прямої влади над громадянами держав - членів конфедерації;
- 5) рішення органів конфедерації забезпечуються тільки урядами держав-членів конфедерації, але вони також мають право нуліфікації, тобто право скасовувати рішення загальноконфедеративного органу;
- 6) у конфедерації відсутня єдина податкова система: її фінансові ресурси формуються з надходжень - внесків держав;
- 7) конфедерація - союз тимчасовий: вона або перетворюється на федеративну державу, або розпадається на окремі унітарні держави.

Конфедерація часто розглядається в якості проміжного ланцюга на шляху руху держав до створення федерації. Прикладами цього можуть служити конфедерації, які існували до переростання їх у федерації на території США (з 1776 до 1787), конфедерація земель Німеччини (з 1815 по 1867), а також конфедерація, яка складалась із кантонів Швейцарії (з

⁶⁵ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 136 – 138.

1815 по 1848). Одною з останніх конфедерацій була Сенегамбія (1982-1989 рр.), яка розпалась на Сенегал та Гамбію.

У сучасний період конфедерацією з формально-юридичної сторони вважається лише Швейцарія. Хоча реально за своєю формою територіального устрою, вона є федерацією.

На думку Н. Пархоменко, особливими формами об'єднання держав є **співдружність** і **співтовариство** - союзи держав, що виступають як асоційовані члени при збереженні ними повного суверенітету, з метою спрощення візової системи та митних кордонів, досягнення успіхів у сферах економіки, культури тощо. Правовою основою співдружності є договір (статут, угода) або інший нормативний документ. Приклад - Європейський Союз (який складається з Європейського економічного співтовариства, Європейського співтовариства з атомної енергії, Європейського об'єднання вугілля і сталі), Британська співдружність тощо⁶⁶.

Досить поширеною формою складної держави в минулому була імперія.

Імперія - це велика багатонаціональна держава, створена шляхом насильницького приєднання раніше незалежних держав або частин інших держав. Правове становище населення імперії характеризується дискримінацією щодо представників непанівної нації. Вони не наділялися найважливішими, насамперед політичними, правами й свободами. Система державних органів імперії абсолютно централізована. Представники імперського уряду на місцях (губернатор, намісник) мали необмежену владу. Місцеві органи самоврядування, якщо навіть і створювалися, могли розв'язувати лише питання, що стосувалися окремих випадків реалізації наказів центру.

Імперії трималися на військовій силі, насильстві та завоюванні, на державному примусі, тому в імперії встановлювався військовий або диктаторський режим стосовно до завойованих держав і народів. В основі імперії - зазвичай монархічна форма правління, яка пов'язана з військовим або диктаторським режимом⁶⁷.

Практично всі імперії припинили своє існування в результаті визвольної боротьби пригноблених народів, а також зменшення насильства та диктатури (наприклад, Римська імперія).

З метою збереження імперських зв'язків, насамперед економічних, уряди імперій робили спроби провадити певну модернізацію відносин між центром імперії (метрополією) та її складовими частинами (колоніями). Прикладом може слугувати перетворення Британської

⁶⁶ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С.139.

⁶⁷ Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: [навч. посіб.] / В.О. Котюк. – К.: Атіка, 2005. – С.172.

імперії на Британську співдружність націй, до складу якої входить понад 40 держав, що раніше були колоніями Великобританії.

У минулому значне поширення мали також такі специфічні форми державного устрою, як унія і протекторат.

Унія - це об'єднання декількох монархічних держав, очолюваних єдиним монархом⁶⁸. Унія відрізняється від конфедерацій рядом ознак. По-перше, конфедерації виникають за участю як республік, так і монархій. Унія завжди об'єднує монархії. По-друге, конфедерацію засновують договором між державами, а унія виникає в силу належності одному монарху права на престол у двох і більше державах. Договір хоч і може бути укладений учасниками унії, але не є обов'язковою умовою її існування.

Учасники унії в повній мірі зберігають свою державність, а монарх стає володарем суверенних прав водночас у декількох державах.

Розрізняються **два види уній** - особиста і реальна.

Особиста унія встановлюється між державами, в яких умови й порядок престолонаслідування різні. Наприклад, в одних жінки відсторонені від спадкування трону, а в інших вони мають таке право. Такі унії виникають випадково, в результаті того, що одна й та ж особа стає спадкоємцем водночас двох монархів у різних державах. Рано чи пізно хтось із нащадків спільного монарха в одній з країн займе престол, тоді як за законом другої держави його царювання не відбудеться. Так, у ХІХ ст. розпалася унія між Англією та Ганновером. Причиною цього стало те, що за законами Англії королева Вікторія мала право царювати в Ганновері, але за законами останнього особи жіночої статі займати престол не могли.

У **реальних уніях** законодавство держав встановлює єдиний порядок престолонаслідування. Спадкоємець трону в одній країні водночас є спадкоємцем в усіх державах, що складають унію. У реальних уніях висока ймовірність встановлення союзницьких стосунків. Наприклад, Австро-Угорщину об'єднувала не лише династія Габсбургів, але й засновницькі документи, що закріплювали політичний союз, - закони 1867 р., схвалені окремо австрійським та угорським парламентами.

Протекторат можливий у формі протекторату держав і міжнародного протекторату.

Протекторат держав - це засноване на письмових чи інших угодах нерівноправне об'єднання держав, в якому підопічна сторона передає державі-протектору права на здійснення частини своїх суверенних прав (політичної дієздатності) на умовах збереження власної державності (суверенітету) та одержання політичної, воєнної, фінансової допомоги, а також інших послуг.

⁶⁸ Пендюра М.М., Старицька О.О. Унія як форма державного устрою // [Актуальні питання державотворення в Україні]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 року) / Редкол.: д.ю.н. І. С. Гриценко (голова), к.ю.н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. - В 3-х томах. - Том 1. - К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. С. 52-53

У протектораті беруть участь дві сторони - держава-протектор і підопічна держава. Це завідомо нерівноправний союз держав, своєрідна юридична форма підкорення однієї держави іншій. Причиною встановлення протекторату можуть бути насильницькі дії однієї держави щодо більш слабких країн, в результаті яких панівна сторона примушує підкорений народ до укладення нерівноправної угоди, зберігаючи, однак, державність останнього. Можливо також, що протекторат встановлюється над країнами, які через внутрішню нестабільність, малочисельність населення, економічну відсталість та інші обставини не мають ресурсів для повноцінного здійснення всіх притаманних державі функцій. Наприклад, в 1912 році Франція нав'язала Марокко договір про протекторат.

Протекторат також може встановлюватися як проміжний стан країни, що існує в період між її звільненням від колоніальної залежності та одержанням повної незалежності. Так, за конституцією 1959 р. Кот-Д'Івуар була заснована як держава, залежна від Франції. Згодом вона одержала статус суверенної держави.

Міжнародний протекторат (опіка) - встановлюється світовою співдружністю, міжнародними організаціями над територіями, які не мають своєї державності, в яких населення політично не організоване. Він має зовнішню схожість з протекторатом держав, оскільки здійснення міжнародної опіки територій звичайно доручається конкретним державам. Наприклад, Східне Самоа знаходиться під опікою ООН, а управління цією територією доручене США. Протекторат держав, навпаки, встановлюється над країнами, де існує суверенна державність. Наприклад, Каролінські, Маріанські та Маршаллові острови в Тихому океані раніше були під міжнародним протекторатом (опікою) ООН і управлялися Сполученим Штатами. Із сформуванням на цих островах державних утворень вони вийшли з-під міжнародної опіки і, вже будучи державами, уклали із США угоди, якими оформлюються відносини вже не міжнародного, а міждержавного протекторату.

Якою ж є форма державного устрою сучасної України?

Стаття 2 Конституції України визначає, що Україна є **унітарною державою**, наголошуючи на цілісності території України. У ст. 132 Конституції України визначається, що територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади (державного управління з місцевим самоврядуванням).

Це підтверджує низка **ознак**:

- 1) територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою;
- 2) єдине громадянство;

3) єдині органи державної влади: Верховна Рада України (Парламент) - вищий законодавчий орган влади; Президент України - глава держави, виступає від її імені, представляє Україну у міжнародних відносинах, Кабінет Міністрів України (Уряд) - вищий орган виконавчої влади, судові влада на чолі з Верховним Судом.

Відповідно до ст. 133 Конституції України систему адміністративно-територіального устрою України складають 24 області, Автономна Республіка Крим, міста Київ та Севастополь (мають спеціальний статус).

Таким чином, особливістю України, як унітарної держави, є існування у її складі Автономної Республіки Крим як невід'ємної складової, межі повноважень якої визначені Конституцією України. Автономна Республіка Крим має органи влади - Верховна Рада АРК, Рада міністрів АРК (призначається Верховною Радою АРК за погодженням з Президентом України). Правосуддя в АРК здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України. Верховна Рада АРК може приймати нормативно-правові акти (рішення та постанови) у межах повноважень, визначених Конституцією України, їх дія може бути зупинена Президентом України.

Отже, за формою державного устрою Україну можна охарактеризувати як **унітарну державу з автономним утворенням**.

§ 3.4. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ФОРМ ДЕРЖАВНОГО РЕЖИМУ

Форма державного режиму дозволяє провести чітку межу між різними державами. Він є певною мірою «лакмусовим папірцем» за допомогою якого можна визначити відповідність між проголошеними положеннями, насамперед, форми державного правління та їх реальним втіленням у життя.

Як й інші складові частини форми держави, що розглядалися вище - форма державного режиму має безпосередній зв'язок з владою. Однак, на відміну від інших елементів форми держави вона не асоціюється прямо ні з порядком формування вищих органів державної влади, ні з внутрішньою побудовою держави чи територіальною організацією влади. Форма державного режиму виступає як реальний прояв організаційно-оформленої влади, як процес її функціонування.

Форма державного режиму вказує на сукупність прийомів, методів і засобів здійснення державної влади. Вони дуже різні і конкретизують основні показники форми державного правління й устрою в конкретній країні. **Загальними показниками будь-якого державного режиму є:**

- ступінь реальності забезпечення прав та свобод громадян;
- ступінь захищеності та забезпеченості гарантіями прав і свобод громадян (політичного й ідеологічного вибору, економічної свободи) та

ступінь врахування інтересів різних соціальних груп (у тому числі меншин) тощо;

- роль права у житті суспільства та вирішенні державних справ;
- способи легітимації (узаконення) державної влади;
- співвідношення правових і неправових способів здійснення владних функцій;
- методи, інтенсивність і правова обґрунтованість використання силових структур, інших ресурсів влади;
- місце та роль у державному житті апарату примусу;
- участь громадян та їх об'єднань у політичному житті держави;
- основні способи вирішення конфліктів, що виникають у суспільстві;
- механізм ідеологічного тиску.

Для ґрунтового розгляду форми будь-якої держави необхідно обов'язково звертатись і до державного режиму. Це пов'язано з тим, що і монархії і республіки можуть бути як реальними так і номінальними (формальними). Державний режим допомагає відрізнити демократичну форму держави, що реально забезпечує політичну свободу і антидемократичну, за якої політична свобода або ще не досягнута, або придушується. Різниця демократичних і антидемократичних режимів показує, що суб'єкти державного спілкування в номінальній монархії лише формально можуть бути підданими, але фактично вони є громадянами, які можуть активно приймати участь у формуванні та здійсненні реальної державної влади. І навпаки, можливими є випадки, коли за антидемократичного режиму у номінальній республіці більшість громадян фактично можуть перетворитися в пасивний об'єкт влади, в підвладних, які не здатні впливати на формування і здійснення влади.

Поняття «державний режим», як правило, не ототожнюють з поняттям «політичний режим», хоча за значенням вони й близькі один одному. Останнє поняття має ширше значення і характеризує не тільки методи діяльності державних органів, що визначаються поняттям «державний режим», а й можливості та форми діяльності всіх елементів політичної системи - політичних партій, рухів, інших об'єднань громадян⁶⁹.

Таким чином, залежно від характеру засобів, методів та способів, які використовуються державною владою, розрізняють демократичний та антидемократичний державні режими.

Серед багатьох форм, засобів і методів *реалізації державної влади* в досягненні соціально-політичних, економічних та інших завдань і цілей є два основні *способи*:

⁶⁹ Актуальні проблеми теорії держави і права: [навчальний посібник] / [Є.В. Білозоров, Є.О. Гіда, А.М. Завальний, А.О. Осауленко та ін.]; за заг. ред. Є.О. Гіди. – К. : ФОП О.С. Ліпкан, 2010. – С. 25.

- правильний, правовий, законний, моральний, який базується на правових формах, засобах і методах;
- неправильний, антиправовий, антизаконний, антиморальний (аморальний), який виражається в насильницьких, диктаторських, деспотичних, волюнтаристських формах і методах управління⁷⁰.

Демократичний державний режим - це стан політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини.

До основних ознак демократичного державного режиму належать:

- 1) основне джерело влади у державі - народ (громадяни);
- 2) законодавча влада здійснюється виборним колегіальним органом - парламентом;
- 3) рівність громадян перед законом, гарантованість державою їх прав і свобод;
- 4) виборність представницьких органів влади населенням;
- 5) юридично визначена строковість повноважень представницьких органів;
- 6) розвинена система демократичних інститутів;
- 7) пряма участь громадян у вирішенні загальних справ;
- 8) реальне здійснення поділу державної влади;
- 9) відсутність єдиної державної ідеології, багатопартійна політична система;
- 10) політичний плюралізм із врахуванням інтересів меншин.

Демократичний державний режим має кілька основних різновидів:

- *ліберально-демократичний*, заснований на системі гуманістичних принципів здійснення державної влади, визначенні свободи людини, її діяльності, забезпеченні рівності всіх перед законом;
- *консервативно-демократичний*, побудований на переважному застосуванні таких принципів державного управління, які склалися історично, отримали закріплення у свідомості суспільства, є характерними саме для цієї держави, що не бажає перейти до нових форм і методів державного управління;
- *радикально-демократичний*, здійснюється шляхом постійного введення нових форм реалізації державної влади, використання рішучих заходів для підвищення ефективності державного управління⁷¹.

Антидемократичні державні режими - це режими, за яких державна влада здійснюється шляхом обмеження і порушення формально проголошених прав і свобод людини.

⁷⁰ Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: [навч. посіб.] / В.О. Котюк. – К.: Атіка, 2005. – С. 177.

⁷¹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 141 – 142.

До основних ознак антидемократичного режиму в умовах сьогодення належать:

- 1) формальне закріплення в конституційних актах мінімуму прав і свобод громадян при відсутності правових механізмів та інших гарантій їх здійснення;
- 2) надмірна централізація державної влади;
- 3) тенденція до застосування неправових засобів здійснення влади;
- 4) застосування примусових методів управління;
- 5) протиправне використання силових структур;
- 6) у деяких випадках авторитаризм може досягати крайнощів у прагненні держави (одержавленні) повністю контролювати всі сфери суспільного життя (економіку, ідеологію, духовно-культурний розвиток і т. ін.).

Форми антидемократичного державного режиму:

– *деспотичний державний режим* - тобто режим необмеженої влади і свавілля в управлінні при відсутності його правових і моральних основ, повній безправності підданих. Нерозривно пов'язаний з деспотичними формами монархічного правління. Такий тип державного режиму був характерним переважно для рабовласницьких типів держав;

– *авторитарний державний режим* - інститути демократії існують формально, державні рішення приймаються правлячою елітою, функції якої не обмежуються законом, офіційно визнається пріоритет державних інтересів перед інтересами особи;

– *тоталітарний державний режим* є крайньою формою авторитарного та ***характеризується такими ознаками:***

- 1) повним або тотальним самодержавством диктатора - царя, тирана, фюрера, вождя;
- 2) жорстким контролем держави у всіх сферах економічного і політичного життя, а також життя окремого громадянина; повним одержавленням усього громадянського життя;
- 3) наявністю однопартійної системи, яка є пануючою в суспільстві, і відсутністю партійної опозиції або іншої легальної опозиції;
- 4) наявністю однієї пануючої ідеології в усіх сферах життєдіяльності суспільства;
- 5) догматичним підходом до всіх сфер суспільного і державного життя, який ігнорує і придушує науковий підхід у сфері управління економікою, політикою тощо;
- 6) відсутністю або формальною (фальшивою) реалізацією різних форм демократії - безпосередньої та представницької; ліквідацією або суттєвим обмеженням демократичних і громадянських прав і свобод громадян;
- 7) застосуванням репресій проти всіх демократичних, ліберальних, прогресивних і миролюбних сил;

8) приматом держави і каральних органів стосовно до різних інститутів суспільства, ліквідацією громадянського суспільства, його інститутів і принципів;

9) мілітаризацією політичної та економічної системи, створенням військово-промислових комплексів, які домінують над усіма іншими сферами народного господарства;

10) нетерпимістю до дисидентів та інакомислення, наявністю стереотипів, однієї віри - атеїстичної чи релігійної;

11) ліквідацією права і правового режиму, свободи, рівності й рівноправності, справедливості в суспільному житті.

Необхідно відзначити, що у реальному житті в будь-якому державному режимі завжди проявляються поєднання рис різних його видів, тобто «чистих» державних режимів практично не існує.

Яка ж форма державного режиму в Україні? Статтею 1 Конституції України – Україна визначається як демократична держава. Народ визнається носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Лише він має право визначати і змінювати конституційний лад в Україні. Це право не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

На підставі аналізу статей Конституції України робимо висновок, що:

- права і свободи людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави, держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав людини є головним обов'язком держави (ст. 3);

- в нашій державі закріплені принципи розподілу влад (ст. 6) та верховенства права (ст. 8);

- багатоманітність, а також наявні широкі гарантії прав і свобод людини і громадянина (розділ II Конституції України).

Тому можемо визначити державний режим України як демократичний у стадії становлення.

Висновки:

Таким чином, поняття «форма держави» відбиває єдність, універсальність модельного уявлення про різноманітні прояви загальнополітичної, структурної, територіальної сторін діяльності держави, про юридичну визначеність усіх аспектів організації державної влади. Держава – складно організована система, тому кожен з аспектів її форми можна розглядати ізольовано лише на теоретичному рівні: в реальному житті держави, вони характеризуються взаємодією і взаємовпливом.

ЛЕКЦІЯ 4

МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності у здобувачів вищої освіти щодо сутності та призначення сучасної держави, що передбачається програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо ролі та значення правової держави в суспільстві, виокремлення основних напрямків удосконалення діяльності механізму держави. Отримання слухачами та курсантами вичерпної інформації про умови, що обумовлюють найбільш ефективно забезпечення здійснення функцій держави та проілюструвати їх дію на вітчизняному досвіді.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів щодо визначення місця та ролі держави в сучасному суспільстві.

Сприяти розвитку у здобувачів навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: давати визначення поняттям “держава”, “правова держава”, “сучасна держава”, перераховувати основні їх ознаки; окреслювати функціональну взаємодію інститутів правової держави та громадянського суспільства; аналізувати основні напрямки оптимізації будівництва правової держави в Україні тощо.

Крім перерахованого, засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень, прищеплювати слухачам та курсантам раціональні способи пізнавальної діяльності.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової свідомості, правової культури, моральних, естетичних та інших якостей особистості, вихованню колективу.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 4.1. Поняття та елементи механізму держави. Апарат держави як складова механізму держави.

§ 4.2. Поняття, ознаки та види органів держави: поняття та принципи функціонування.

§ 4.3. Національна поліція в механізмі держави.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні нормативні джерела

1. Акт проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серп. 1991 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1991. № 38. Ст. 502.
2. Декларація про державний суверенітет України : прийнята 16 лип. 1990 р. № 55-ХІІ. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
3. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Положення про Офіс Президента України : затв. указом Президента України від 25 черв. 2019 р. № 436/2019. *Офіційний вісник Президента України*. 2019. № 51. Ст. 1734.
5. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листоп. 2011 р. № 4061-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 10-11. Ст. 73. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>
6. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 груд. 2016 р. № 1798-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: zakon.rada.gov.ua/go/1798-19
7. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
8. Про громадянство України : Закон України від 18 січ. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 4. Ст. 65. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>
9. Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>

10. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>
11. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лют. 2015 р. № 192-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 18, № 19-20. Ст. 132. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19>
12. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
13. Про захист персональних даних : Закон України від 01 черв. 2010 р. № 2297-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17
14. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.
15. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лют. 2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18>
16. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
17. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
18. Про місцеві вибори : Закон України від 14 лип. 2015 р. № 595-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19#Text>
19. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20-21. Ст. 190. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14>
20. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. № 63. Ст. 2075. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
21. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 10 верес. 2014 р. № 442. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF#Text>
22. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2365-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. Ст. 118. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
23. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2-3. Ст. 12. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>
24. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 5 берез. 1998 р. № 183/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*.

1998. № 35. Ст.237. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>

25. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14–15, № 16–17. Ст. 133. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>

26. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2229-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>

27. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 черв. 2001 р. № 2493-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 33. Ст.175. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2493-14>

28. Про столицю України – місто-герой Київ : Закон України від 15 січ. 1999 р. № 401-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 11. Ст. 79. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-14#Text>

29. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>

30. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 берез. 2011 р. № 3166-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 27. Ст. 1123.

Підручники, навчальні посібники, практикуми, енциклопедії, словники, довідники

1. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.] ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика. 2019. Т. 3. М – Я. 992 с.

2. Кириченко В. М., Кириченко Ю. В., Соколенко Ю. М. Політико-правова система України : підручник / за заг. ред. В. М. Кириченка. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 304 с.

3. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень : навч. посіб. / А. П. Лелеченко, О. І. Васильєва, В. С. Куйбіда, А. Ф. Ткачук. Київ : Рада Європи, 2017. 110 с.

4. Орлова О. О., Кучук А. М., Мінченко О. В. Загальна теорія права : навч.-метод. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 237 с.

5. Пендюра М. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / М. М. Пендюра – К. : О. С. Ліпкан, 2013. – 304 с.

6. Теорія держави і права : підручник / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва, Т. О. Гуржій та ін. ; за заг. ред. Л. В. Ніколаєвої, Т. О. Гуржії. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. – 424 с.

7. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг.

ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова ; Нац. акад. внутр. справ. Київ :
Освіта України, 2017. 320 с. URL:
<http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/1601/1/Theory%20of%20state%20and%20law%20reference%20guid.%20-%20K.%2c%202017.%20-%20320%20s.pdf>

8. Теорія держави та права : практикум / [Є. В. Білозьоров та ін.].
Київ : Маслаков, 2018. 166 с. URL:
<http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/7750/1/Theory%20of%20state%20and%20law%20%20workshop%20%20Y.%20Bilozorov%20et%20al.%20Kiev%2c%20IE%20Maslakov%2c%202018.pdf>

9. Теорія держави та права. Підручник. Практикум. Тести. /
Крестовська Н.М. Матвєєва Л.Г. К.: Юрінком Інтер, 2020. 584 с.

Монографії

1. Булкат М. С. Теоретико-правові засади розвитку та функціонування судової влади : монографія / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Юрид. думка, 2018. 502 с.

2. Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, І. О. Кресіна, А. І. Кудряченко, Ю. С. Шемшученко та ін. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Національна академія наук України, 2019. 328 с.

3. Кравцова З. С. Конституційно-правові засади організації і здійснення державної влади в Україні : монографія. Київ : Ліра-К., 2019. 428 с.

4. Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря, Л. Л. Кияниця, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с.

5. Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. В. Батанова, д-ра юрид. наук, проф. О. В. Марцеляка, д-ра юрид. наук, проф. А. Берлінгуера. Київ : ОСНОВА, 2020. 672 с.

6. Сухонос В. В. Механізм держави і місцеве самоврядування: дихотомія антиномії і симбіозу в конституційно-правовій парадигмі : монографія. Суми : Університетська книга, 2018. 287 с.

Публікації науковців у збірниках наукових праць

1. Бондаренко А. І. Роль верховенства права у правозахисній діяльності сучасної держави / А. І. Бондаренко // Актуальні проблеми

держави і права : зб. наук. пр. Вип. 87 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 17-22

2. Гусарєв С. Д., Пендюра М. М., Кривицький Ю. В. Здобутки кафедри теорії держави та права крізь призму сторічного поступу Національної академії внутрішніх справ : матеріали круглого столу. – К. : ФОП Маслаков, 2021. 176 с.

3. Даніліна М. І. Конституційні основи становлення соціальної держави / М. І. Даніліна // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 85 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 56-61.

4. Лапка О. Я., Пендюра М. М. Верховенство права як основоположний принцип українського конституціоналізму. *Незалежність України: права людини та національна безпека* : зб. матеріалів Першої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 трав. 2021 р.) / [упоряд. Л. В. Ярмол] ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2021. С. 98-102.

5. Мінченко О. В. Правові принципи як форми права. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7, 2021. С.12-14.

6. Назаренко О. А. Правові цінності: загальнотеоретичний огляд. *European potential for the development of legal science, legislation and law enforcement practice*. Włocławek, Republic of Poland. 2021. February 26-27. S. 42-46

7. Наукові засади державотворення і правотворення: історія сучасність і перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 серп. 2021 р.). До 30-річчя незалежності України / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2021. 372 с.

8. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2022. 552 с.

9. Пендюра М. М. Нова філософія задач поліції як сервісної служби в демократичній правовій державі. Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.) / [редкол.: В. В. Чернеї, М. В. Костицький, С. Д. Гусарєв та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 221-224

10. Пендюра М. М. Особливі методи комунікації поліції в демократичному суспільстві із національними меншинами: європейський досвід. Х-ті наукові читання, присвячені пам'яті академіка В. В. Копейчикова : зб. матеріалів (м. Київ, 18 лист. 2020 р.) / Редкол. : М. М. Пендюра, Ю. В. Кривицький. Київ : НАВС, 2020. С. 135-137

11. Пендюра М. М., Лапка О. Я. Толерантність і європейські правові цінності. Альманах права. Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Випуск 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 276-281 http://almanahprava.org.ua/zmist_nomeriv.html

12. Процюк І. В. Виконавча влада в парламентських державах / І. В. Процюк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 91 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 174-185.

13. Севрук В. Г. Взаємодія органів Національної поліції України з іншими підрозділами правоохоронних органів під час протидії злочинам, що вчиняються організованими групами й злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі / В. Г. Севрук // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 91 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 186-197

14. Сухарко А. В. Система органів суддівського врядування в Україні / А. В. Сухарко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 88 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 128-134.

15. Халюк С. О. Поняття принципів конституційно-правового статусу Вищої ради правосуддя / С. О. Халюк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 91 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 217-222

16. Чорна А. М. До характеристики правового статусу окремих центральних органів виконавчої влади як суб'єктів / А. М. Чорна // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 87 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 198-204

Інформаційні ресурси

1.	Офіційне інтернет-представництво Президента України	https://www.president.gov.ua
2.	Офіційний портал Верховної Ради України	https://rada.gov.ua
3.	Європейський парламент	https://www.europarl.europa.eu/portal/en
4.	Урядовий портал	https://www.kmu.gov.ua/control/
5.	Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	http://www.ombudsman.gov.ua

6.	Агентство Європейського Союзу зі співробітництва у сфері кримінального правосуддя	https://www.eurojust.europa.eu/
7.	Міністерство внутрішніх справ України	https://mvs.gov.ua
8.	Інтерпол	https://www.interpol.int/
9.	Європол	https://www.europol.europa.eu/
10.	Національне центральне бюро Інтерполу (НЦБ) Україна	https://www.interpol.int/Who-we-are/Member-countries/Europe/UKRAINE
11.	Національна поліція України	https://www.npu.gov.ua/
12.	Міністерство освіти і науки України	https://www.mon.gov.ua
13.	Міністерство юстиції України	https://minjust.gov.ua/ua
14.	Верховний Суд	https://www.scourt.gov.ua
15.	Європейський Суд	https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/
16.	Офіс Генерального прокурора України	https://www.gp.gov.ua/
17.	Прокуратура Європейського Союзу European Public Prosecutor's Office (EPPO)	https://www.eppo.europa.eu/en
18.	Міжнародний кримінальний Суд International Criminal Court (CPI i ICC)	https://www.icc-cpi.int/
19.	Організація Об'єднаних Націй	https://ukraine.un.org/uk
20.	Організація з безпеки і співробітництва (OSCE)	https://www.osce.org/hcnm/
21.	Бібліотека Національної академії внутрішніх справ	https://library.naiau.kiev.ua/
22.	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського	http://www.nbuv.gov.ua/
23.	Національна бібліотека Франції	https://www.bnf.fr/fr
24.	Німецька цифрова бібліотека	https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/
25.	Британська бібліотека	https://www.bl.uk/
26.	Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ)	https://www.ohchr.org/en/ohchr_homepage

27.	Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)	https://www.unhcr.org/
28.	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)	https://www.unesco.org/en

ВСТУП

При всіх можливих наукових аспектах розуміння сутності держави у практичному відношенні на перший план завжди виступає її конкретна характеристика, що знаходить свій вияв у державній діяльності, здійсненні державою функцій щодо управління суспільством.

Функції держави здійснюються за посередництвом спеціально утвореного для цього інституціонального механізму, який визначається як «механізм держави», складається із різних державних органів, які об'єднуються у відносно виокремлену структуру — державний апарат, та інших державних інституцій¹. На такому підході засновується тлумачення сутності і змісту державності під кутом зору інституціонального підходу, головною особливістю якого є те, що держава трактується насамперед як механізм (інститут) влади та управління в суспільстві.

З іншого боку, механізм держави має розглядатися в контексті виконання певним прошарком людей певного різновиду суспільне корисної праці, що виділився історично як результат суспільного розподілу праці, — управлінської діяльності на постійних професійних засадах. У такому людському вимірі механізм держави виступає своєрідним фізичним (людським) її втіленням як відносно відокремлений, конституюваний в окремий інститут і структурно організований прошарок людей, який виокремився на етапі формування державності внаслідок суспільного розподілу праці на керуючих (працівників державного апарату) і керованих (населення).

Такий підхід позначив перехід у дослідженнях соціального управління від традиційного акценту на формальні її складові до так званого «людського фактору» з позицій широкого гуманістичного підходу, який покликаний привести до певної переоцінки співвідношення об'єктивних і суб'єктивних факторів у системі управління суспільством на користь останнього. Зокрема, людський вимір проблематики функціонування механізму і апарату держави є методологічним підґрунтям, яке дає змогу більш предметне аналізувати

нові для вітчизняної юридичної науки, але надзвичайно актуальні й складні питання його кадрового забезпечення, організації та проходження державної служби, бюрократії тощо.

§ 4.1. ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ. АПАРАТ ДЕРЖАВИ ЯК СКЛАДОВА МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ

В інституційному розумінні механізм держави є атрибутом держави, що відбиває інституціональний аспект державності, зміст якого складає система державних організацій, а саме державних органів, державних підприємств та установ, які покликані забезпечити реалізацію завдань та функцій держави.

Для нього притаманні такі **ознаки**:

1) Механізм держави – це система взаємозв'язаних, взаємодіючих, ієрархічно підкорених державних органів, державних підприємств та установ.

2) Організаційна структура та відносини між елементами механізму будуються на принципі субординації (мають ієрархічний характер):

– рішення вищестоящих елементів механізму є обов'язковими для нижчестоящих;

– державні підприємства та установи здійснюють свою діяльність під керівництвом державних органів.

3) Структурні елементи механізму держави є юридичними особами. Згідно із ст. 80 ЦК, юридичною особою визнається організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку, яка наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді. Вона має відокремлене майно, може від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести обов'язки (відповідальність).

4) Створюється та функціонує механізм держави на *державній формі власності*. У державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, що належать державі Україна. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади (ст. 73 ЦК).

Мета існування механізму держави – *забезпечення реалізації завдань і функцій держави*. Для їх реалізації кожний з елементів механізму держави наділяється правовим статусом, який утворюють нормативно закріплені: предмет відання (коло суспільних відносин та об'єкти, на які розповсюджується компетенція державної організації) та сама компетенція, яка складається з функцій та повноважень (прав й обов'язків) державної організації. Повноваження деталізують функції державної організації, визначають її напрямки дії з позицій можливого та необхідного (прав та обов'язків).

Наведені ознаки у своїй сукупності дають можливість відмежувати державні організації від недержавних структур у політичній системі суспільства. Але треба мати на увазі, що таке розмежування переважно має інституційний характер і не виключає необхідності взаємодії усіх елементів політичної організації суспільства. Державний механізм діє та розвивається не ізольовано від інститутів громадянського суспільства. Його взаємодія, наприклад з органами місцевого самоврядування, які не входять до системи органів державної влади, має дві правові підстави. Вона ґрунтується на спільності завдань, які вирішуються у сфері економіки та соціального розвитку, на можливості наділення органів місцевого самоврядування окремими державними повноваженнями. Причому останнім повинні бути передані необхідні матеріальні та фінансові ресурси для їх реалізації. Держава контролює реалізацію переданих повноважень.

Частина механізму держави, а саме, систему всіх державних органів, що наділені державно-владними повноваженнями з метою безпосереднього управління суспільством та виконання завдань та функцій держави називають державним апаратом.

В теорії держави та права вказується на можливості подальшого розширення змісту поняття механізму держави, яке по суті спричиняє формування принципово нового методологічного підходу до аналізу цієї категорії. Так, юрист Ю. Тихомиров, для якого механізм держави – це така специфічна структура, що включає в себе державні органи та організації, публічні служби та корпорації, а також такі два важливі елементи як ресурсне забезпечення і процедури прийняття державних рішень. Подібне ускладнення механізму держави він пояснює процесом неухильного ускладнення функцій держави, механізмів визначення цілей, розробки та прийняття рішень.

Не заперечуючи, що механізм держави характеризує організацію державної влади (а не публічної влади в цілому), слід визнати, що його невід'ємною частиною є ті інститути, які дозволяють державі взаємодіяти з суспільством, і що найважливіше – брати громадянам та їх об'єднанням участь у державному управлінні.

Окремої аргументації потребують саме «додаткові» елементи механізму держави. Отже, говорячи про публічні служби як один з елементів механізму держави, мають на увазі три групи служб, без яких не може існувати практично жодна сучасна держава.

По-перше, це спеціальні органи та інститути, які покликані гарантувати правопорядок, законність, безпеку, обороноздатність країни тощо. Тобто мають на увазі: армія, поліція, прикордонні війська тощо. Діяльність усіх цих органів регулюється законодавством.

По-друге, це чисельні служби, які покликані забезпечувати нормальну життєдіяльність суспільства в енергетичній, інформаційній,

транспортній, електронній сферах, а також у галузі зв'язку. Вони є в усіх без виключення сучасних державах і, як правило, існують у формі державних агенцій. Як приклад, можна навести Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України (Держенергоефективності України) – *центральный орган виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сферах ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива.*

По-третє, це державні корпорації, які поєднують у собі функції самостійних господарюючих суб'єктів і державного управління. Наявність цього елемента пояснюється зміною фундаментальних уявлень про роль і потреби діяльності держави в процесі забезпечення економічного розвитку, а також про її функції у сфері господарювання.

Наступним елементом у механізмі держави є процедура прийняття державних рішень. Усього виокремлюють п'ять таких процедур, а саме: а) вибори та референдуми; б) самостійна процедура прийняття рішень державними органами на основі чинного законодавства; в) спільне прийняття рішень декількома суб'єктами, що утворюють механізм держави; г) узгоджене прийняття рішень; ґ) прийняття рішень відповідно до норм міжнародного права, або актів міждержавних об'єднань. І останнім елементом є система ресурсного забезпечення, яка включає в себе: управління державною власністю; регулювання бюджетно-фінансових і податкових відносин; використання природних ресурсів; матеріально-технічне забезпечення механізму держави; режим використання людських ресурсів відповідно до законодавства про працю та зайнятість⁷².

Державний апарат. У сучасній юридичній літературі відсутнє єдине розуміння державного апарату. Так, у широкому розумінні державний апарат – це сукупність державних органів, їх ланок і підрозділів, уповноважених здійснювати державну владу та управління, які спираються на можливість застосування примусу. В іншому, більш вузькому розумінні, державний апарат характеризується як апарат виконавчої влади; та в широкому – як сукупність владних структур, збройних сил, поліції, дипломатичних представництв тощо. У номінальному розумінні державний апарат характеризується як система органів, що здійснюють державну владу, а у структурно-функціональному – як сукупність органів, за допомогою яких практично здійснюється державна влада. Деякі джерела взагалі не вміщують поняття державного апарату, замінюючи його механізмом держави.

На наш погляд, **державний апарат** – це конституційно передбачена система державно-владних структур (посадових осіб, інституцій), наділених

⁷² Бистрик Г. Механізм держави в системі сучасних теоретико-правових досліджень / Г. Бистрик / *Юридична Україна*. – 2013. – № 10. – С. 8 – 15.

визначеними повноваженнями представницького, управлінського та судового характеру.

Державний апарат є структурованою категорією. Структура державного апарату знаходить свій вияв через його внутрішню будову, а також через порядок взаємодії та співвідношення складових його елементів. Основними серед них є: система органів державної влади; система органів державного управління; система судових органів (три гілки влади). Кожна з цих систем є носієм відповідної державної влади.

Окрім цього, в юридичній літературі до органів державного апарату відносять також систему органів прокуратури, главу держави, збройні сили, дипломатичні представництва за кордоном, правоохоронні органи, установчу та контрольну владу. Це у свою чергу суттєво розширює поняття державного апарату й не забезпечує можливість відокремлення категорій «державний апарат» і «механізм державної влади». Ототожнюючи категорії «механізм» та «апарат» у межах вузького розуміння механізму держави та зважаючи на самотійне значення категорії «*державний апарат*», можемо виокремити такі його *особливі ознаки*:

- 1) це система створених державою структур, що мають форму органу держави;
- 2) наявність виключно владних повноважень, які визначають функціональне призначення органу;
- 3) наявність чиновників, які реалізують повноваження від імені держави на професійній основі;
- 4) наявність нормативно закріпленої структури та законодавчо визначених повноважень (компетенції);
- 5) зв'язаність із державою, оскільки всі рішення відображають її волю та приймаються від її імені;
- 6) фінансування з бюджету;
- 7) забезпечення реалізації державних функцій і завдань з управління суспільством;
- 8) система органів, розподілених відповідно за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову;
- 9) система органів наділених матеріально-технічними та організаційними засобами.

Отже, наведені ознаки категорії «державний апарат» надають можливість відокремити її від таких категорій як:

– *політична система суспільства*, яка розуміється як комплекс різноманітних державних і недержавних структур, що реалізують політичну владу та забезпечують політичні інтереси;

– *механізм держави* як сукупність різноманітних державних структур, що забезпечують економічні, соціальні, політичні та правоохоронні функції;

– орган держави як колектив службовців, чиновників, який є структурним елементом державного апарату.

§ 4.2. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВИ: ПОНЯТТЯ ТА ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Державні органи. Незалежно від змісту, який ми вкладаємо в поняття державного апарату його основними та невід’ємними частинами є саме державні органи. **Державний орган** є складовою частиною механізму держави, що має відповідно до закону власну структуру, чітко визначені повноваження з управління конкретною сферою суспільного життя та органічно взаємодіють з іншими частинами державного механізму. **Державний орган** також можна визначити як організовану відповідним чином групу людей, які діють у певній сфері, в межах своєї компетенції та беруть участь у реалізації відповідних державних функцій.

Кожен державний орган є відносно самостійною, структурно незалежною ланкою апарату, що створюється державою для здійснення чітко визначеного виду діяльності. Кожна така ланка наділена відповідною компетенцією та в процесі реалізації своїх функцій покладається на організаційну, матеріальну та примусову силу держави.

Специфічними ознаками, що відрізняють державні органи від недержавних, є такі:

- 1) створення їх відповідно до закону за волею держави та здійснення ними своїх функцій від імені держави за принципом «дозволено лише те, що прямо передбачено законом»;
- 2) формування з однієї особи або групи людей, які здійснюють управління суспільством на професійній основі;
- 3) виконання кожним державним органом чітко визначених, законодавчо встановлених видів і форм діяльності;
- 4) наявність у кожного державного органу юридично закріпленої: організаційної структури, територіального масштабу діяльності, спеціального положення, що визначає його місце та роль у державному апараті, а також порядку взаємовідносин з іншими державними органами та організаціями;
- 5) наявність у державних органів державно-владних повноважень.

Саме наявність останньої ознаки надає можливість чітко розрізняти державні органи, з одного боку, і державні організації (підприємства та установи) та недержавні органи та організації з іншого.

З метою належного виконання завдань і функцій держави, органи держави організовані відповідно до системи **принципів**, які визначають основні підходи до їх формування та функціонування:

принцип пріоритетності прав і свобод людини – передбачає обов’язок для державних органів і службовців визнавати, реалізовувати та

охороняти права та свободи людини;

принцип демократизму – втілюється в широкому залученні громадян до формування та організації діяльності державних органів, він включає в себе: *принцип народовладдя* – передбачає, що джерелом влади в Україні є народ; *принцип поділу влади* – передбачає структурний і функціональний принцип раціональної організації влади; *принцип взаємної відповідальності особи та держави* – передбачає обмеження державної влади правами і свободами людини та громадянина;

принцип законності – передбачає точне і неухильне дотримання та виконання норм права всіма громадянами, державними органами та іншими суб'єктами права;

принцип професіоналізму та компетентності – забезпечує умови для залучення кваліфікованих і професійних кадрів до діяльності в органах державної влади;

принцип гласності – передбачає відкритість діяльності державних органів, право кожного на отримання інформації, яка стосується його прав і законних інтересів⁷³.

Серед науковців, що займаються проблематикою державної влади, відсутня єдина думка щодо того, яким повинен бути державний апарат, як повинні співвідноситись між собою різні гілки державної влади, а відповідно і їх носії – державні органи. Чи вони повинні бути рівними між собою чи повинна існувати їх субординація?

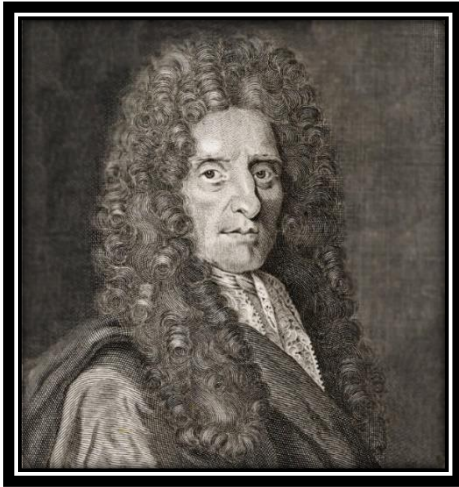
За однією точкою зору всі гілки державної влади та їх носії повинні перебувати в цілком однаковому положенні, врівноважувати одна одну. В країнах з тоталітарним чи авторитарним режимом поширена ідея про те, що носій виконавчої влади, як сама виконавча влада, повинен домінувати в структурі державного апарату. Однак, як свідчить історичний досвід, реалізація цієї концепції призводить до диктатури, а не до демократії. Адже ще в середині XVIII ст. відомий представник французького просвітництва Ш. Л. Монтеск'є попереджував у зв'язку з цим у своїй роботі «Про дух законів» (1748 р.), що коли одній і тій самій особі чи одному їй тому ж складу посадових осіб надана і законодавча і виконавча влада, тоді відсутня свобода, і є вірогідність того, що монарх, або сенат будуть створювати

Ш.Л. Монтеск'є
(1689-1755)

⁷³ Теорія держави і права : навч. посіб. / [С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : Академія, 2013. – С. 122 – 124.

тиранічні закони, а потім тиранічно їх виконувати. Відсутня також свобода, якщо судова влада не відокремлена від законодавчої чи виконавчої.

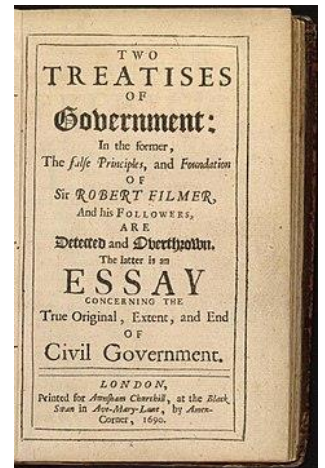
Дж. Локк
(1632-1704)

Інше рішення цієї проблеми співвідношення влади та її носіїв передбачає, що на перший план виступає державна, джерелом якої є народ. У сучасних демократичних країнах ця концепція отримала загальне визнання. Політична практика визнала життєздатність цієї концепції, яка була розвинена ще в XVII ст. англійським філософом-матеріалістом Дж. Локком. У своїй праці «Два трактати про правління» (1690 р.) Дж. Локк зазначав, що заради збереження суспільства, може існувати всього одна гілка – верховна влада, а саме законодавча, якій усі решта повинні підкорятись, але й

вона є лише насправді тільки довіреною владою, яка повинна діяти задля відповідної мети, і тому в народі завжди залишається верховна влада замінити чи усунути законодавчий орган.

На теперішній час в юридичній науці переважає точка зору, згідно з якою функціями органів державної влади є основні напрями їх діяльності, в яких виявляється їх сутність і призначення в державному механізмі. Кожен державний орган відповідно до своєї компетенції виконує притаманні йому функції. Функції держави в цілому здійснюються через функції окремих державних органів. Державний орган, виконуючи свої функції, тим самим одночасно бере участь у реалізації різних функцій держави.

Слід мати на увазі, що компетенція державних органів стосовно компетенції держави має похідний характер. При цьому компетенція державного органу визначає точні межі його діяльності і тим самим координує її з діяльністю інших органів публічної влади, а отже і з діяльністю всього державного апарату. У свою чергу функції реалізуються через компетенцію. Функції та компетенція будь-якого державного органу перебувають у тісному зв'язку між собою. Функція державного органу вказує головний напрям його діяльності, шлях до загальної мети. Для вирішення конкретних завдань, що постають на цьому шляху, за органом юридично закріплюються певні потенційні можливості, які окреслюють у праві через вид і міру можливої й належної владної поведінки (повноваження), сферу її застосування (предметну підвідомчість) і територію дії (територіальну підвідомчість).

Компетенція являє собою юридично встановлену «систему координат», за допомогою якої можна чітко встановити належність конкретної справи до «сфери володарювання» певного органу та конкретну роль останнього у вирішенні цієї справи. Елементами компетенції є юридичні явища, які дають можливість робити висновок про «належність», правомочність владного органу в конкретних публічних правовідносинах. «Належність» органу визначається двома чинниками: підвідомчістю та повноваженнями. Саме ці два юридичні явища і є елементами компетенції органів публічної влади.

Значна кількість органів мають тотожні повноваження (наприклад, міністерства), але компетенція кожного з них суворо індивідуальна завдяки відмінності у підвідомчості. Водночас предмети відання деяких органів частково перетинаються (приміром, сфера забезпечення обороноздатності та національної безпеки України), проте повноваження цих органів у «спільних» сферах є виключно індивідуальними, неповторними, а тому ніякої «конкуренції компетенцій» не відбувається.

Повноваження державного органу є його «правообов'язками», оскільки за наявності необхідних юридичних факторів орган не може не реалізувати свої повноваження, виступаючи як носій суб'єктивного права стосовно підвладного суб'єкта. Адже сама форма надає можливість найбільш точно висвітлити «двоїсту» сутність зазначених повноважень: вказати права органу, водночас дати зрозуміти неприпустимість їхнього незастосування. При цьому слід мати на увазі що орган є правозобов'язаним не тільки перед державою і перед суспільством, але й перед громадянином, що знайшло своє відображення у ст. 3 Конституції України від 28 червня 1996 р.

У сучасній державознавчій літературі та чинному законодавстві терміни «підвідомчість», «предмети відання» і «коло підвідомчих справ» використовуються як рівнозначні. Однак зміст цих термінів дещо не співпадає. Підвідомчість є родовим поняттям, а предмети відання – видовим, більш вузьким за змістом.

Підвідомчість – це юридична вказівка на коло суспільних публічно-правових відносин, повноправним суб'єктом яких виступає конкретний орган публічної влади. Однак точність такої вказівки може бути досягнута лише шляхом визначення якісної (змістової) та кількісної (територіальної) специфіки певних відносин. Юридична вказівка на особливості змісту цих відносин саме і являє собою предмети відання, але сама по собі дана вказівка не надає необхідної точності й повноти для характеристики підвідомчих правовідносин, оскільки містить у собі загрозу територіального «перехрещення» повноважень різних органів. Тому другим елементом підвідомчості є територіальна підвідомчість. Територіальний показник використовується законодавцем як один із засобів для визначення сфери суспільних відносин, повноважним

суб'єктом яких виступає конкретний орган публічної влади, і розмежування компетенції органів, що виконують однорідні функції, мають рівний правовий статус або тотожні повноваження в однорідних за змістом правовідносинах.

Органи держави як складові частини державного апарату відрізняються один від одного за порядком утворення, видами діяльності, що ними виконується, характером та обсягом компетенції, особливостями виконання покладених на них повноважень, формами та методами здійснення ними державних функцій. Отже, *класифікувати* їх можна за такими критеріями:

1. За місцем у системі державного апарату:

- *первинні* – виникають у порядку наслідування (монарх) або формуються безпосередньо народом як джерелом влади і мають представницький характер (президент, парламент);

- *вторинні* – формуються первинними органами, походять від них і підзвітні їм (уряд, центральні органи виконавчої влади).

2. За порядком утворення:

- *виборні* – органи, що обираються на певний строк населенням чи представницькими органами (наприклад, глава держави переважно у президентських республіках обирається народом, а в парламентських – парламентом);

- *призначувальні* – органи, що призначаються главою держави чи вищестоящим за підлеглистю органом (наприклад, відповідно ст. 106 Конституції України Президент України призначає половину складу Ради Національного банку України; половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення);

- *успадковані* – органи, що успадковуються в Україні відсутні, але як приклад посада глави держави за монархічної форми правління.

3. За порядком прийняття рішень:

- *колегіальні* – ті, що приймають рішення після обговорення шляхом голосування (наприклад, відповідно до ст. 84 Конституції України рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування);

- *єдиноначальні* – рішення від імені яких приймаються керівниками особисто (наприклад, ст. 41 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р.).

4. За часом функціонування:

- *постійні* – створюються на невизначений строк (без обмеження терміну дії), але їх склад оновлюється через законодавчо визначений термін (наприклад, представницькі органи держави, суд);

- *тимчасові* – створені в умовах надзвичайного стану або для виконання певного завдання (наприклад, Верховна Рада України може формувати тимчасові спеціальні комісії для підготовки та попереднього

розгляду питань або тимчасові слідчі комісії для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес).

5. За територією дії:

– *загальнодержавні* – повноваження яких поширюється на всю територію держави (наприклад, глава держави);

– *місцеві* – діють у межах території адміністративно-територіальної одиниці (наприклад, місцеві суди).

6. За характером та формами реалізації державної влади:

Законодавча влада. Парламент (або легіслатура) – це повністю або частково виборний вищий законодавчий і колегіальний

представницький орган держави. Ступінь демократичності та реальна роль парламенту в системі державних органів визначаються цілою низкою факторів і можуть бути різними в різних країнах.

Парламенти відіграють важливу роль в управлінні країною, формуванні її державної політики. Щоб виконувати такі важливі функції, сам парламент

повинен бути дієздатним і раціонально організованим, а саме: 1) бути налаштованим до ефективного функціонування, уникнення внутрішніх конфліктів і чіткого дотримання власного регламенту; 2) володіти всебічною інформацією про стан справ у державі на тому ж рівні, що й виконавча влада; 3) мати допоміжні структури, які б забезпечували постійні комітети та парламентарів аналітичними матеріалами з різних проблем державного будівництва, політики, економіки, культури, освіти, науки тощо.

Парламенти країн світу є однопалатними та двопалатними. Однопалатний парламент є природним для унітарних держав, а двопалатний – для федеративних держав. Вважається що верхня палата представляє інтереси суб'єктів федерації. Проте є також унітарні держави з двопалатним парламентом. У них верхня палата традиційно є поміркованою і стримує революційні рішення нижньої палати.

Виділяючи особливу роль парламентів у політичному житті

<https://www.parliament.uk/>

суспільства та держави, конституції деяких країн спеціально наголошують не тільки на тому, що парламент є вищим органом державної влади, але й на тому, що він є єдиним законодавчим органом держави.

Конституції ж інших країн з цією метою звертають увагу на те, які норми та правила мають міститись у законах, що приймаються парламентом. Так, чинна Конституція Франції встановлює, що в законах можуть міститись правила, що стосуються «громадянських прав та основних гарантій, що надаються громадянам для користування публічними свободами», «обов'язків, що покладаються національною обороною особисто на громадян та їх майно», «визначення злочинів та правопорушень, а також покарання за них» та ін. З огляду на норму ст. 75 Конституції України, де закріплена сучасна конституційна доктрина наявності в державі єдиного органу законодавчої влади – Верховної Ради України, вітчизняне законодавство характеризується перевагою порівняно з підходами до відповідної проблеми низки основних законів деяких держав, які відносять до суб'єктів, наділених правом, прийняття законів, крім парламентів, також інші органи. Як зазначав В. Погорілко, *«... наша Конституція вважає пріоритетною саме законодавчу функцію Верховної Ради, проголошуючи парламент насамперед ... законодавчим органом»*. Законодавча функція є засадничою в діяльності цього представницького органу. Її здійснення дає змогу парламенту істотно впливати на всі політичні процеси, що відбуваються в суспільстві. Таке розширення має здійснюватися щодо надання представницькому органу права приймати закони з будь-яких питань загального значення, а не лише тих, що вичерпно визначені в Конституції⁷⁴.

Іншою особливістю сучасних парламентів є те, що не в усіх країнах законодавча влада є виключним привілеєм парламентарів. Так, у Великобританії повноваженнями на видання нормативних актів Парламентом наділяються міністри корони, органи місцевого управління, англіканська церква, незалежні корпорації. Кожен з цих органів та організацій має право приймати, змінювати чи скасовувати нормативно-правові акти тільки з санкції – за дорученням чи з дозволу – Парламенту. Таким чином, підтримується суверенітет вищого законодавчого органу в правовій сфері.

Стосовно України, то необхідно підкреслити, що Конституція України 1996 р. уперше в конституційній правотворчості України впровадила доктрину абсолютно обмеженої компетенції Верховної Ради України, акумульовану в ст. 92 Основного Закону. Вона встановлює закритий перелік питань, які Верховна Рада України вирішує шляхом прийняття законів. Тим самим конституційно закріплюється обмеження

⁷⁴ Органи державної влади України : [монографія] / [В. Ф. Погорілко, Л. Т. Кривенко, Н. Г. Григорук та ін.] ; під ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.

сфери законодавчої діяльності парламенту, оскільки Верховна Рада України не має права схвалювати закони з питань, не включених у цей перелік. Таким чином, Конституція України утворила механізм, який відкрив простір для первинної нормотворчості Президента України та інших органів виконавчої влади шляхом прийняття підзаконних актів з питань, які не входять у перелік, закріплений ст. 92 Основного Закону. Зазначене дає всі підстави стверджувати, що доктрина абсолютно обмеженої компетенції Верховної Ради України конфліктує з її визначенням єдиним законодавчим органом, заперечуючи та впливаючи на таке визначення.

Що ж до президентських республік, то в них парламент у формально-юридичному плані є більш незалежним. Він, як правило, не може бути розпущений президентом. Законодавча ініціатива належить перш за все депутатам. Однак навіть за таких умов виконавча влада в особі президента має багато шляхів впливу на парламент.

Виконавча влада. Система органів виконавчої влади здійснює в державі виконавчо-розпорядчу діяльність. Систему органів виконавчої влади, наприклад, в Україні становлять: Кабінет Міністрів України,

міністерства та інші центральні органи виконавчої влади [75], місцеві державні адміністрації [76].

Виконавча діяльність органів державного управління виявляється в тому, що вони виступають як безпосередньо виконавці вимог, що містяться в актах органів державної влади та вищестоящих актах органів

державного управління. **Розпорядча діяльність** цих органів виражається в тому, що вони приймають заходи та забезпечують шляхом видання своїх власних актів (розпоряджень) виконання підпорядкованими органами та організаціями даних вимог. Уся діяльність органів державного управління базується на основі законів і покликана виконувати закони.

У межах власної компетенції органи державного управління наділені необхідною для їх функціонування оперативною самостійністю. На них покладені завдання з правового регулювання та керівництва різними сферами життєдіяльності

⁷⁵ Про центральні органи виконавчої влади Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>

⁷⁶ Про місцеві державні адміністрації Закон України від 9.04.1999 № 586-XIV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>

суспільства та держави. Ці завдання, місце та роль органів управління в державному апараті закріплюються в конституціях і поточних актах.

Залежно від складності завдань і територіального масштабу діяльності органи державного управління поділяються на центральні та місцеві. До *центральных* відносяться ті органи державного управління, діяльність яких поширюється на всю територію країни чи на територію держав – суб'єктів федерації. До *місцевих органів державного управління* належать органи, діяльність яких обмежується територією однією чи декількох адміністративно-територіальних одиниць. До їх числа входять виконкоми місцевих органів влади, адміністрації підприємств та установ.

Залежно від організаційно-правових форм розрізняють: а) уряди; б) ради міністрів, що мають статус уряду; в) міністерства; г) державні комітети; д) служби; е) головні управління, управління; ж) інспекції; з) агентства; і) департаменти; к) адміністрації. Форми органів виконавчої влади самі по собі не завжди визначають їх місце, призначення, характер компетенції, принципи діяльності. Часто ці критерії закріплені в нормативно-правових актах, що встановлюють правових статус тих чи інших органів.

За порядком вирішення підвідомчих питань розрізняють колегіальні та одноособові органи. **Колегіальні органи** – організаційно та юридично об'єднані групи осіб, яким надається перевага при прийнятті рішень з усіх питань компетенції цих органів. У колегіальних органах рішення приймаються більшістю їх членів. Колегіальність надає можливість найбільш правильно вирішувати складні питання за участю спеціалістів. **Одноособові органи** – це органи, в яких вирішальна влада з усіх питань їх компетенції належить керівнику, котрий очолює цей орган. Одноособовість забезпечує оперативність керівництва, використання індивідуальних здібностей і досвіду керівника, що підвищує їх індивідуальну відповідальність за результати роботи органу.

Залежно від характеру, обсягу та змісту повноважень органи державного управління поділяють на органи загальної, галузевої та спеціальної компетенції.

Провідну роль у системі органів державного управління виконують **уряди**. Вони є вищими виконавчими та розпорядчими органами держави та очолюють усю систему органів державного управління. Відповідного до законодавства на уряди покладається завдання із загального керівництва економікою та соціально-культурним господарством країни, розробці та здійсненню державних бюджетів, захисту інтересів держави, охороні власності та суспільного порядку, забезпечення та захисту прав та свобод громадян, забезпечення державної безпеки та ін.

Глава держави. Одним з найважливіших елементів державного механізму є глава держави. **Глава держави** – це особа, яка займає формально вище місце в структурі державних інститутів і водночас здійснює функцію

представництва самої держави в цілому. З іншого боку, глава держави розглядається як один з її вищих органів.

Інститут глави держави виник і сформувався в період становлення

сучасної державності. Його статус залежить від форми державного правління, прийнятій у тій чи іншій країні. Реальна роль глави держави у здійсненні влади багато в чому зумовлена й існуючим політичним режимом.

У країнах з монархічними формами правління главою держави є монарх (король, герцог, імператор, емір та ін.), з республіканськими – президент.

Особливості конституційного статусу глав держав визначають і характер їх повноважень. У президентських республіках глава держави одержує свій мандат від виборчого корпусу і завжди наділений широкими і реальними повноваженнями. Тут президент є головною ланкою в державному механізмі та відіграє чи не найважливішу роль у державно-політичному житті. Зазначене вище стосується і глав держав у деяких країнах зі змішаною республіканською формою правління. У парламентських республіках президент отримує мандат від парламенту, і його влада є похідною від нього. Тому він, як правило, не має суттєвих владних повноважень і реалізує свою компетенцію здебільшого у взаємодії з урядом. Статус такого президента в цілому аналогічний статусу глави держави в парламентській монархії.

Судова влада. Важливе місце в механізмі держави займає система судових органів, основною соціальною функцією яких є здійснення правосуддя.

Термін «судова влада» вживається в різних значеннях. Можна стверджувати, що судова влада – це суд, система відповідних установ, або всі суди. Конституція України містить розділ VIII «Правосуддя», де закріплено норми, що визначають не лише компетенцію різних судів, але й основи побудови судової системи, правове положення суддів, принципи судової діяльності.

Судова влада – це вид влади, яку здійснюють відповідні органи. Влада це не тільки ті чи інші установи, посадові особи,

але й ті функції, які їм належать, здійснення цих функцій та їх реалізація. Аналізуючи поняття судової влади було б неправильно вести мову про неї як про державний орган, влада це те, що цей орган може зробити в силу своїх можливостей, це повноваження, функція, але не її виконавець. І тому, говорячи про будь-яку владу необхідно вести мову не про орган чи систему органів, що її здійснюють, а про право, засновану на праві можливість цих органів виконувати відповідні дії та саме виконання цих дій.

Судова влада здійснюється шляхом конституційного, цивільного, адміністративного та кримінального судочинства. Судочинство передбачає законодавче регулювання всього порядку діяльності суду шляхом встановлення процесуальної процедури, що гарантує права та свободи особи, законність і справедливість рішень суду.

Найважливішою функцією судової влади є – здійснення правосуддя.

Правосуддя це виключна компетенція судової влади. Проте крім здійснення правосуддя судова влада має і низку інших, притаманних їй повноважень, до яких належать: конституційний контроль; контроль за законністю та обґрунтованістю рішень і дій державних органів, посадових осіб і державних службовців у випадку їх оскарження в суді; контроль за законністю та обґрунтованістю

арештів, що проводяться органами слідства; роз'яснення з приводу питань судової практики; участь у формуванні суддівського корпусу та низка інших.

Таким чином, **судова влада** – це надані спеціальним органам держави (судам) повноваження з вирішення питань, що віднесено до їх компетенції, виникають при застосуванні права, та реалізація цих повноважень шляхом судочинства з дотриманням процесуальних форм, що створюють гарантії законності та справедливості рішень, які приймаються судами.

Судова влада має низку **особливостей**, а саме: 1) це вид державної влади. Вона здійснюється державними органами, виражає волю держави, її змістом є державно-владні повноваження; 2) вона належить тільки судам – державним органам, що створюються у встановленому порядку, формуються з людей, які здатні на основі спеціальної підготовки та власних якостей здійснювати правосуддя та реалізовувати судову владу в інших формах. До складу суду крім суддів, які діють на професійній основі, можуть входити представники народу, котрі тимчасово виконують свої функції із здійснення правосуддя; 3) виключність судової влади. Судову владу здійснюють тільки суди. Ні законодавчі, ні

виконавчі, ні інші державні органи, посадові особи, державні службовці, громадські організації не мають права володіти повноваженнями, що належать лише суду або перебирати на себе ці повноваження; 4) незалежність і самостійність як характеристики судової влади при здійсненні своїх функцій судді підкоряються лише закону. Втручання в суддівську діяльність при вирішенні судових справ є злочином проти правосуддя та тягне за собою кримінальну відповідальність. Самостійність судової влади означає, що судові функції суд не розділяє з іншими державними органами, а рішення суду не потребують будь-яких санкцій чи підтвердження; 5) процесуальний порядок діяльності значить, що тільки законом встановлюються правила діяльності суду та прийняття ним рішення в конкретних справах. Він встановлює процесуальну форму як судових дій, так і судових рішень та документів; 6) здійснення повноважень шляхом судочинства. Судочинство це діяльність, яка починається за наявності передбачених законом підстав (невизначеність у конституційності нормативного акта та відповідне звернення до Конституційного Суду; спір, що виник з цивільних правовідносин та звернення до суду за захистом права чи законного інтересу).

Органи прокуратури. Важливе значення в державному механізмі відіграє система органів прокуратури. Вона була та залишається одним з основних правоохоронних органів України, який відіграє істотну роль у механізмі стримувань і противаг та захисті прав людини.

Метою прокурорської діяльності є захист прав і свобод людини, загальних інтересів держави та суспільства, що охоплює різні прояви діяльності в межах покладених на прокуратуру функцій щодо: 1) сприяння в реалізації таких прав і свобод; 2) недопущення їх порушень шляхом попередження останніх і нагляду за додержанням таких прав, свобод та інтересів з боку інших уповноважених органів; 3) відновлення прав та інтересів, порушених неправомірними діями; 4) притягнення до відповідальності винних у порушенні прав, свобод та інтересів.

З метою реалізації своїх функцій прокуратура здійснює міжнародне співробітництво.

Систему прокуратури України становлять: Офіс Генерального прокурора; обласні прокуратури; окружні прокуратури; Спеціалізована антикорупційна прокуратура.

Офіс Генерального прокурора організовує та координує діяльність усіх органів прокуратури, забезпечує належне функціонування Єдиного реєстру

досудових розслідувань та його ведення органами досудового розслідування, визначає єдиний порядок формування звітності про стан кримінальної протиправності і роботу прокурора з метою забезпечення ефективного виконання функцій прокуратури, а також здійснює управління об'єктами державної власності, що належать до сфери управління Офісу Генерального прокурора.

Офіс Генерального прокурора очолює *Генеральний прокурор*, який має двох перших заступників та заступників, а також заступника Генерального прокурора - керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури.

У структурі Офісу Генерального прокурора утворюються департаменти, управління, відділи, а також Генеральна інспекція.

В Офісі Генерального прокурора утворюється (на правах самостійного структурного підрозділу) **Спеціалізована антикорупційна прокуратура**, на яку покладаються такі *функції*:

1) здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України;

2) підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях;

3) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених цим Законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями, а також представництво у межах своєї компетенції інтересів держави у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Призначення прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури здійснюється керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури за результатами відкритого конкурсу, який проводить конкурсна комісія у складі керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та визначених ним і Генеральним прокурором осіб.

Прокуратура України не належить до жодної гілки державної влади, що породжує політичні спекуляції та намагання підпорядкувати її іншим органам. Проте в сучасних умовах включити прокуратуру до якоїсь гілки державної влади не є можливим. На майбутнє необхідно вирішення питання щодо місця прокуратури серед гілок влади, оскільки її сучасне незалежне положення суперечить ст. 6 Конституції України, яка передбачає, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

§ 4.3. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ В МЕХАНІЗМІ ДЕРЖАВИ

Національна поліція – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку [77].

Діяльність Національної поліції спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ, який реалізує державну політику у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Завданнями поліції відповідно до ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію» та ст. 3 постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію» від 28 жовтня 2015 року № 877 [78], є надання поліцейських послуг у сферах:

1. забезпечення публічної безпеки і порядку;
2. охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
3. протидії злочинності;
4. надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги;
5. внесення на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики в зазначених сферах.

У своїй діяльності поліція керується Конституцією України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цим та іншими законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами.

Діяльність поліції будується на принципах:

Верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

⁷⁷. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

⁷⁸. Про затвердження Положення про Національну поліцію : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 28.10.2015 № 877. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text>.

Принцип верховенства права застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Дотримання прав і свобод людини. Під час виконання своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації.

Обмеження прав і свобод людини допускається виключно на підставах та в порядку, визначених Конституцією і законами України, за нагальної необхідності і в обсязі, необхідному для виконання завдань поліції.

Законності. Поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України.

Поліцейському заборонено виконувати злочинні чи явно незаконні розпорядження та накази.

Відкритості та прозорості. Поліція здійснює свою діяльність на засадах відкритості та прозорості в межах, визначених Конституцією та законами України.

Забезпечує: а) постійне інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також громадськості про свою діяльність у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку; б) доступ до публічної інформації, володільцем якої вона є, у порядку та відповідно до вимог, визначених законом.

Політичної нейтральності. Поліція забезпечує захист прав та свобод людини незалежно від політичних переконань та партійної належності. У своїй діяльності є незалежною від рішень, заяв чи позицій політичних партій та громадських об'єднань.

Взаємодії з населенням на засадах партнерства. Діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб.

Рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції. Оцінка рівня довіри населення до поліції проводиться незалежними соціологічними службами.

Безперервності. Поліція забезпечує безперервне та цілодобове виконання своїх завдань. Кожен має право в будь-який час звернутися за допомогою до поліції або поліцейського.

Поліція не має права відмовити в розгляді або відкласти розгляд звернень стосовно забезпечення прав і свобод людини, юридичних осіб, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань з

посиланням на вихідний, святковий чи неробочий день або закінчення робочого дня.

Систему поліції складають:

- 1) центральний орган управління поліцією;
- 2) територіальні органи поліції (ст. 13 Закону України «Про Національну поліцію»).

У складі поліції функціонують:

- 1) кримінальна поліція;
- 2) патрульна поліція;
- 3) органи досудового розслідування;
- 4) поліція охорони;
- 5) спеціальна поліція;
- 6) поліція особливого призначення.

Структуру центрального органу управління поліції затверджує керівник поліції за погодженням з Міністром внутрішніх справ України. Складається з керівництва, окремих департаментів (наприклад, Департаменту карного розшуку (у складі кримінальної поліції), Департаменту кримінальної розвідки (у складі кримінальної поліції)); Головного слідчого управління; окремих управлінь (наприклад, Управління з питань запобігання корупції та проведення люстрації, Управління організації діяльності підрозділів поліції на воді та повітряної підтримки); окремих відділів (відділу організації кінологічної діяльності, відділу спеціального зв'язку); Сектору з питань пенсійного забезпечення.

Територіальні органи поліції утворюються як юридичні особи публічного права.

Основні повноваження поліції передбачені ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію», зокрема:

- 1) здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень;
- 2) виявлення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, прийняття в межах своєї компетенції заходів щодо їх усунення;
- 3) вжиття заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припинення виявлених кримінальних і адміністративних правопорушень;
- 4) вжиття заходів, спрямованих на усунення загроз життю і здоров'ю фізичних осіб і громадської безпеки, що виникли в результаті вчинення кримінального, адміністративного правопорушення;
- 5) здійснення своєчасного реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;
- 6) здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень в межах певної підслідності;

7) розшук осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законом;

8) у випадках, визначених законом, здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення, прийняття рішень про накладення адміністративних стягнень та забезпечення їх виконання;

9) регулювання дорожнього руху та здійснення контролю за дотриманням правил дорожнього руху його учасниками і за правомірністю експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі;

10) здійснення супроводу транспортних засобів у випадках, визначених законом;

11) прийняття всіх можливих заходів щодо надання невідкладної, зокрема медичної, допомоги особам, які постраждали від кримінальних або адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя і здоров'я.

Висновки:

Механізм сучасної держави є атрибутом держави, що відбиває інституціональний аспект державності, зміст якого складає система державних організацій, а саме органів, підприємств та установ, які покликані забезпечити реалізацію завдань та функцій держави.

На думку більшості українських вчених, згідно структурно-функціонального підходу, поняття «механізм держави» передбачає винятково систему державних організацій. Останні, залежно від свого основного призначення, поділяють на:

- державний апарат, що є системою державних органів (законодавчі, виконавчі, судові), які наділені державно-владними повноваженнями для реалізації завдань і функцій держави;

- державні підприємства та установи, які під керівництвом державних органів практично здійснюють завдання і функції держави у сфері економіки (виробничу, науково-дослідну, торговельну та іншу господарську діяльність) – підприємства, або діяльності, пов'язаної зі створенням нематеріальних цінностей у соціальній та духовній сферах – установи.

Частину механізму держави, а саме, систему всіх державних органів, що наділені державно-владними повноваженнями з метою безпосереднього управління суспільством та виконання завдань та функцій держави називають **державним апаратом**.

До основних напрямків удосконалення механізму сучасної демократичної держави можна віднести:

- 1) створення державою належних умов для запровадження принципів самофінансування щодо елементів механізму держави;
- 2) децентралізація і скорочення штату службовців державного апарату;
- 3) удосконалення роботи з кадрами державного апарату, підвищення професіоналізму державних службовців;
- 4) реорганізація державного апарату з метою усунення дублювання повноважень його структурних елементів;
- 5) неухильне дотримання в організації та функціонуванні державного апарату конституційного принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову;
- 6) переорієнтація роботи державного апарату на проблеми забезпечення повної та безперешкодної реалізації прав і основоположних свобод (вольностей) людини та громадянина;
- 7) розробка правових процедур вирішення конфліктів між елементами державного механізму;
- 8) підвищення ролі судових органів, забезпечення їх незалежності.

Основними специфічними властивостями, які виражають якісну індивідуальність державних органів, є те, що вони:

- 1) створюються відповідно до закону шляхом безпосередньої демократії (виборів) або представницької демократії (державними органами, що сформовані народом).
- 2) складаються з однієї особи або групи людей, які здійснюють управління суспільством на професійній основі.
- 3) реалізують свою компетенцію від імені держави, керуючись загальним принципом «дозволено лише те, що прямо передбачене законом».
- 4) мають територіальний масштаб діяльності.
- 5) наділені повноваженнями державно-владного характеру.

Практичне вираження ці повноваження дістають у виданні державними органами від імені держави юридично обов'язкових нормативних та індивідуальних актів, у здійсненні ними нагляду за реалізацією вимог, що містяться в даних актах, у забезпеченні й захисті цих вимог від порушення шляхом застосування заходів виховання, переконання, роз'яснення та заохочення, а в разі необхідності – і державного примусу.

ЛЕКЦІЯ 5

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ОБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти щодо правовідносин у сфері правоохоронної діяльності. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: щодо загального вчення про право. Отримання навичок стосовно оцінювання сучасного стану правопорядку в Україні та уміння прогнозувати його динаміку в залежності від подій, що відбуваються у суспільстві. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 5.1. Поняття, ознаки та сутність права.

§ 5.2. Походження права. Історичні типи права.

§ 5.3. Принципи та функції права.

§ 5.4. Співвідношення права і закону.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий енциклопедичний словник юриста. [в 3-х томах] / [уклад. В.В. Галунько, О.Ю. Дрозд, Д.В. Журавльов, та ін]; за ред Коротюк О.В. К. : ОВК. 2018. - 1392 с.
2. Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин, В. В. Лемак, С. І. Максимов та ін.; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2020. 568 с.
3. Загальна теорія права. Академічний курс: підруч. для студ.-юристів / за ред. Д-ра юрид. наук, проф. С.В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер. 2021. 576 с.
4. Заморська Л. І. Функції права: змістово-теоретичний аналіз / Л. І. Заморська // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2015. – Вип. 6. – С. 3 – 9.
5. Козюбра М.І., Погребняк С.П., Цельєв О.В., Матвєєва Ю.І. Загальна теорія права. - К. : Ваїте , 2015 . - 392 с.
6. Конституційне право України: Підручник. 11-е видання: (присвячене 25-ій річниці Конституції України та 30-ій річниці незалежності України) перероблене та доповнене. Ужгород: РІК-У, 2021. 516 с. ISBN 978-617-7868-82-7
7. Оновлений курс HELP «Вступ до ЄКПЛ та ознайомлення з ЄСПЛ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/updated-help-course-on-introduction-to-echr-and-ecthr-is-available-in-ukrainian>
8. Скаун О.Ф. Теорія держави і права : Підручник. 4-те вид. стереотипне. Київ : Алерта, 2021. 528 с.
9. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.
10. Тертишник В.М. Права і свободи людини: підручн. Київ: Алерта, 2022. 432 с.

Публікації науковців у збірниках наукових праць

1. Бондаренко А. І. Роль верховенства права у правозахисній діяльності сучасної держави / А. І. Бондаренко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 87 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 17-22
2. Гусарєв С. Д., Пендюра М. М., Кривицький Ю. В. Здобутки кафедри теорії держави та права крізь призму сторічного поступу Національної академії внутрішніх справ : матеріали круглого столу. – К. : ФОП Маслаков, 2021. 176 с.
3. Лапка О. Я., Пендюра М. М. Верховенство права як основоположний принцип українського конституціоналізму. *Незалежність України: права людини та національна безпека* : зб. матеріалів Першої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 трав. 2021 р.) / [упоряд. Л. В. Ярмол] ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2021. С. 98-102.
4. Мінченко О. В. Правові принципи як форми права. *Юридичний науковий електронний журнал*. №7, 2021. С.12-14.
5. Назаренко О. А. Правові цінності: загальнотеоретичний огляд. *European potential for the development of legal science, legislation and law enforcement practice*. Włocławek, Republic of Poland. 2021. February 26-27. S. 42-46
6. Наукові засади державотворення і правотворення: історія сучасність і перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 серп. 2021 р.). До 30-річчя незалежності України / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2021. 372 с.
7. Пендюра М. М., Лапка О. Я. Толерантність і європейські правові цінності. Альманах права. Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Випуск 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 276-281 http://almanahprava.org.ua/zmist_nomeriv.html

Інформаційні ресурси

1.	Офіційне інтернет-представництво Президента України	https://www.president.gov.ua
2.	Офіційний портал Верховної Ради України	https://rada.gov.ua
3.	Європейський парламент	https://www.europarl.europa.eu/portal/en
4.	Урядовий портал	https://www.kmu.gov.ua/control/

5.	Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	http://www.ombudsman.gov.ua
6.	Міністерство внутрішніх справ України	https://mvs.gov.ua
7.	Національна поліція України	https://www.npu.gov.ua/
8.	Міністерство освіти і науки України	https://www.mon.gov.ua
9.	Верховний Суд	https://www.scourt.gov.ua
10.	Європейський Суд	https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/
11.	Офіс Генерального прокурора України	https://www.gp.gov.ua/
12.	Прокуратура Європейського Союзу European Public Prosecutor's Office (EPPO)	https://www.eppo.europa.eu/en
13.	Бібліотека Національної академії внутрішніх справ	https://library.naiau.kiev.ua/
14.	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського	http://www.nbuv.gov.ua/
15.	Національна бібліотека Франції	https://www.bnf.fr/fr
16.	Німецька цифрова бібліотека	https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/
17.	Британська бібліотека	https://www.bl.uk/

ВСТУП

Навряд чи можна знайти такі юридичні проблеми, з приводу яких точилося б стільки довгих і запеклих дебатів, як проблема права. Ці нескінченні дебати між юристами, про які з подивом писав І. Кант ще у ХІХ столітті, продовжуються точитися і нині, на початку ХХІ століття.

Питання праворозуміння, таке важливе, складне і багатоаспектне, завжди привертало до себе увагу не тільки юристів, а й філософів, соціологів, психологів.

Воно повинно бути в центрі їхньої уваги і в Україні, де, з одного боку, конституційне проголошена правова держава, принцип верховенства права, а з другого боку, ще не подоланий правовий нігілізм, тобто спроба вирішення певних питань поза правом, а часом і всупереч йому.

Звертаючись до історичного минулого, ми зустрічаємося з різними підходами до характеристики права. Так, В. Соловйов розглядає право як мінімум моралі. Р. Ієрінг вбачає в праві захищений інтерес, Ф. Савіньї і Г. Пухта – втілення національного духу певного народу. Більшість

позитивістів стверджують, що правом є сформульовані державою правила поведінки людей. Соціологи вважають, що право втілюється в юридичній практиці. Прибічники психологічної школи розглядають право як ті чи інші емоції людей, пов'язані з їхнім уявленням про взаємні права й обов'язки, марксистки – як відображення класової волі. Різноманітність уявлень про право відображає сторони і риси цього складного явища, різні інтереси окремих авторів. Водночас увагу привертає те, що, незважаючи на зміну уявлень про справедливість за різних історичних умов, право завжди розглядалося як прояв справедливості і її втілення.

§ 5.1. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СУТНІСТЬ ПРАВА

Право дуже складне соціальне явище, і щоб розкрити його поняття необхідно відмежувати його від інших соціальних явищ. У юридичній науці існує декілька концепцій щодо розуміння права. Крім того, потрібно розрізняти право, яке створене державою, і право природне, яке виникає в результаті історичного розвитку.

Будь-яке багатогранне явище потребує різноманітних методів, підходів для встановлення та вивчення відповідних ознак та елементів, що складають цю множинність. Більш того, якщо йдеться про таке складне явище як право, то слід вести мову про теоретико-правовий плюралізм, що обумовлений як об'єктивними (соціокультурні відмінності суспільств - цивілізаційний плюралізм) так і суб'єктивними чинниками (особливості теоретичного пояснення пізнання окремою людиною світу). Тому *праворозуміння* - це теорії (доктрини, концепції, вчення) зміст яких відображає процеси і результати цілеспрямованої розумової діяльності людства відносно пізнання права, його оцінки та ставлення до права як до цілісного соціального явища.

Роль права у наш час велика, як ніколи раніше, оскільки воно стає не тільки засобом управління, а й системою основних прав та свобод людини і громадянина. Дуже важливо визначити сутнісні ознаки права, що допоможе не тільки у його вивченні і пізнанні, але й буде надійною теоретичною базою для юриста-практика в його правоохоронній та правозастосовній діяльності.

У юридичній літературі склалася думка, що поняття права повинно відображати такі важливі сутнісні ознаки:

1) При державно-вольовому характері.

Право виражає волю громадян конкретної країни. Виказану думку не слід розуміти у тому значенні, що державна воля, виражена у праві, завжди є втіленням волі кожного окремого громадянина чи волі всього суспільства. Такі норми права приймаються, але далеко не завжди (наприклад, прийняття Конституції України 1996 року). Частіше за все

правові норми приймають парламенти, президенти, уряди, які є представниками певних політичних партій, рухів, що одержали перемогу на виборах. Історичний досвід останнього століття свідчить, що у демократичних державах абсолютних (стовідсоткових) переможців практично не буває. Парламенти, президенти приходять до влади з невеликою перевагою перед стороною (сторонами), що програли. Вони приймають правові акти загальнообов'язкового значення, і останні є результатом діяльності органів держави, хоча частіше всього у них виражений інтерес не всього суспільства, а тих сил, що одержали перемогу. Проте визнано, що правові акти держави мають державно-вольовий характер, оскільки у них виражена державна воля. Це пояснюється також тим, що, по-перше, норми права є результатом вольової діяльності осіб, яким належать нормотворчі функції, а також право - продукт волі людей. По-друге, правовий акт після вступу в силу суттєво впливає на волю людей, забороняючи або дозволяючи певний вид поведінки.

Для того, щоб зрозуміти, про яку волю, виражену в праві, йдеться, як співвідноситься воля окремої людини з волею, вираженою у праві, необхідно розрізняти такі поняття, як «воля у психологічному значенні» та «державна воля».

Воля у психологічному значенні - це функція нормального працюючого людського мозку, одне із спрямувань свідомого життя людини. Спеціалісти-психологи визначають волю як таку сторону психічного життя особи, яка виражена у її свідомих діях та вчинках. Право є виразом не будь-якої волі, а тільки втіленої у офіційних актах держави у вигляді законів і підзаконних актів. Саме така воля набуває значення державної, походить від імені держави, адресується всім громадянам як загальнообов'язкова. Іншими словами, поза офіційними актами державна воля суспільства, політичної групи, партії, класу не є державною, а, отже, не може бути визнана і виражена як право. Ось чому право має не просто вольовий, а саме державно-вольовий характер. Праву, закону передують соціальні умови життя суспільства, суспільна у них потреба.

Отже, в основу волі, що виражена у праві, покладено певні потреби та інтереси (економічні, політичні, моральні тощо). Магістральними серед них є інтереси економічні. Різноманітні потреби, що відображені у свідомості людей, впливають на їх волю. Безпосереднім джерелом вольових дій є усвідомлені людьми інтереси і потреби у формі мотивів, що призводять до прояву волі зовні. Для того, щоб одержати санкцію закону, економічні факти повинні одержати форму юридичного мотиву.

2) При нормативному характері.

Державно-вольовий характер права органічно пов'язаний з його нормативністю. Право складається з норм - загальних правил поведінки, спрямованих на регулювання і охорону суспільних відносин.

Нормативний характер права відображає об'єктивну потребу охопити загальним правилом повторювані кожного дня акти виробництва, розподілу і обміну продуктів та намагання зробити так, щоб окрема людина підкорялася загальним законам виробництва і обміну. Нормативність - універсальна і глибинна якість права. Норма є і у стародавньому звичаї, і в сучасному законі.

Найважливіша якість правових норм полягає у тому, що кожна з них є встановленим чи санкціонованим державою загальнообов'язковим правилом поведінки. Правові норми передбачають ту поведінку, котру вимагає держава і якій вона гарантує необхідний захист і підтримку. Ці загальні правила поведінки розраховані не на разові, індивідуальні обставини, а на систему, на ряд обставин, що повторюються.

У юридичній літературі переважним є підхід, згідно з яким під правом слід розуміти систему (сукупність) норм, правил поведінки загального характеру. Разом з тим висуваються також аргументи проти нормативного розуміння права; деякі вчені пропонують ширший підхід до розуміння права.

Нормативний характер права - це найважливіша ознака, що дозволяє відрізнити право від правосвідомості, суб'єктивного права і правовідносин.

Слід мати на увазі, що припинення реального значення нормативності права об'єктивно заважає зміцненню законності. До того ж норма права - загальне правило поведінки, що поширюється на необмежену кількість осіб і розраховане на багаторазове застосування.

Коли йдеться про правові відносини, то розуміємо, що це особливий, самостійний, відмінний від правової норми елемент правової надбудови, з властивими тільки правовідносинам, а не праву, елементами: суб'єктивне право, юридичні обов'язки, об'єкт, юридичний факт тощо. Коли мова іде про правові ідеї, принципи, правосвідомість, то це також тісно взаємопов'язані з правом, але відмінні від нього явища, не лише такі, що відображені у праві, а й ті, що існують самостійно, у вигляді правової ідеології, правової психології, діють до появи правової норми і продовжують жити після її відміни.

Погоджуючись з тим, що нормативне розуміння права досить вузьке, не можна визнати, що широке його розуміння слушніше, оскільки воно є судженням про правові явища взагалі, про дію права, його взаємозв'язки чи про права людини. Такий підхід створює досить розпливчату уяву про право, оскільки найбільш високі ідеали при всій їх значущості як такі не можуть замінити владного нормативного регулятора відносин між людьми (власне для цього і створювалося право), слугувати об'єктивним

критерієм правомірності чи протиправності вчинків людей. На практиці вбачається, що наприклад, багато з природних прав і свобод людини різні люди розуміють неоднаково, оскільки суспільство складається з різних соціальних прошарків, груп населення, і у кожної з них є своє розуміння цього поняття. Майже у кожного громадянина, акціонера, власника тощо є власна уява про справедливість, зміст прав та свобод. У такій ситуації без об'єктивного критерію, тобто діючого позитивного права (закону, підзаконного акта), що містить норми права, важко вирішити правові суперечки суб'єктів.

Для того, щоб пізнати сутність права глибше, необхідно абстрагуватися від окремого суб'єкта, певного учасника правових відносин, слід відмітити найбільш суттєві риси права, властиві йому як цілісному феномену. Потрібно визнати найважливіші значення суб'єктивного права. Проте значення і розуміння (поняття) - різні категорії. Необхідно визнати, що право - це система (сукупність) норм (правил поведінки загального характеру), які:

1. Виражають волю держави, обумовлену певними економічними, політичними і соціальними умовами.
2. Встановлюються чи санкціонуються державою.
3. Підтримуються у випадку необхідності примусовою силою держави.

4. Впливають на суспільні відносини з метою закріплення правопорядку (системи відносин), вигідних всьому суспільству або політичним силам, що здійснюють державну владу. Слід підкреслити, що вказане вище належить до позитивного (письмово оформленого, чинного тощо) права. Не можна не визнати важливість наявності певних прав і свобод, що відносяться до природних прав та свобод людини, тобто до прав, що належать людині від народження, існують об'єктивно, незалежно від закріплення (чи не закріплення) їх у позитивному (писаному) праві. Ці права не потребують державного визнання, хоча їх підтвердження і захист - перший обов'язок будь-якої держави, що претендує на статус демократичної. Це - права людини на життя, ім'я, честь, гідність, власність, вибір місця проживання, свободу думки, віросповідання. У наведених правах і свободах концентруються найбільш цінні, високоморальні вимоги людини до держави, суспільства, інших громадян. Проте, по-перше, гарантії цих прав суттєво посилюються, коли визнаються державою; по-друге, нормативне визначення права не принижує значення названих природних прав людини.

У даному випадку йдеться про конкретні права людини, а не про право як особливий соціальний феномен, який також вважається виразом ідеї справедливості і свободи. Справедливим є те, що слугує благу людини, не утискує права інших людей, не спричинює шкоди суспільству тощо. Якщо норма права, видана державою, закріплює,

розширює і гарантує права та свободи громадян, встановлює відповідальність за порушення, то саме тим вона слугує також природним правам людини. Позитивне право, його найважливіші якості визначаються тим, що воно діє у самому житті, у реальній дійсності. Його сутність полягає у тому, що воно може реально впливати як на окрему людину, так і на все суспільство.

3) *При специфічній формі виразу.* Державна воля, щоб вважатися правом, повинна бути оформлена як правове веління. Його можна оголосити як заяву, програму, звернення. У таких документах оголошується про наміри, побажання тощо. Для права історичною практикою напрацьовані свої, специфічні форми існування. Це - санкціоновані державою звичаї, адміністративний чи судовий прецедент, нормативний акт, виданий компетентними органами, договір, укладений між сторонами. Найпоширенішою формою закріплення державної волі в якості права є законодавство. Іноді право ототожнюється із законом. Це не зовсім вірно. Закон - найважливіша форма права, проте лише одна з форм його існування. Правові ідеї, наміри, державне волевиявлення втілюється в різних формах, набуваючи якості права. Виникнення тієї чи іншої форми права пов'язане з історичними умовами становлення позитивного права, з його національними традиціями, правовою психологією та ідеологією народу.

4) *При системному характері.* У будь-якій сучасній державі право повинно бути узгодженою, взаємообумовленою системою. Між чинними правовими нормами і новими нормативними актами має бути певна узгодженість, спадкоємність, інакше право буде не регулювати відносини в суспільстві, а, навпаки, породжувати протиріччя і конфлікти. Історії відомо багато випадків руйнування існуючої правової системи і створення нової (революції, контрреволюції, зміна політичного курсу тощо). Ці процеси завжди супроводжувалися руйнуванням правових традицій, появою правового романтизму, посиленням правового нігілізму, що негативно впливало на правопорядок, спричиняло порушення прав і свобод громадян, неповагу до них. Необхідні були десятиліття щоб налагодити потрібні взаємодії усередині права, поновити його системність, яка є досить потужним стабілізуючим фактором у всіх відносинах. Системоутворюючі зв'язки у праві - найважливіша, іманентна його ознака, обов'язковий атрибут законодавчого процесу.

5) *При формальній визначеності.* Ця ознака надає певної чіткості, зрозумілості, визначеності правовим приписам, а, отже, і самому праву. Право виступає як формальний масштаб, однаково рівний для всіх учасників відносин, що регулюються. У правових приписах визначені межі поведінки кожного із суб'єктів права, закріплені їх права і обов'язки. Право тим ефективніше виконує завдання формального регулятора

суспільних відносин, чим досконаліша законодавча техніка. Не випадково право визначається як «формальна свобода». Завдяки формальній визначеності правових приписів суб'єкти права - держава, організації, посадові особи, громадяни, іноземці, особи без громадянства знають надані їм права, у рамках яких вони можуть діяти, можуть вимагати необхідних дій від інших суб'єктів права, мають можливість реалізувати свої права і обов'язки.

Питання про сутність права - одне з основних, головних, найбільш важливих вчень про право, тим більше, що сутність права багатоаспектна. Питання про сутність права (крім своєї наукової значущості) мало до останнього часу велике політичне значення, оскільки в умовах ідеологізованості юридичної науки є одним з предметів принципової політичної дискусії між представниками соціалістичної юридичної науки і, так званої, буржуазної. Причому це не була схоластична дискусія. Це були дійсно два принципово протилежні підходи до поняття сутності права. Оскільки «сутність» означає сукупність найбільш глибоких, стійких якостей предмета (у даному випадку - права), що визначають його походження, характер і напрями розвитку, предметом дискусії як раз і були причини виникнення права, його визначення, роль у суспільстві, якісні ознаки тощо. Для одних суб'єктів право - це інструмент справедливості і свободи, засіб захисту людини від влади, надбання людської культури і розуму, для інших - лише класовий регулятор суспільних відносин.

Слід зазначити, що погляди на сутність права довгий час були пов'язані з певною ідеологізацією юридичної науки. Саме така ідеологізація стає основною причиною однобічного розроблення сутності права, оскільки було неможливо відійти від класового підходу щодо сутності права, особливо, якщо це стосувалося характеристики права західних країн.

Багато мислителів стародавнього світу намагалися проаналізувати і пояснити такі важливі питання, як поняття, сутність, соціальне призначення права. Причому в деяких з них мало місце багато спільного в розумінні права, проте були і зовсім протилежні оцінки та визначення. Протиріччя у підходах до розуміння сутності права, його призначення, ролі у житті суспільства і окремої людини зберігаються до цього часу.

Проте такі протиріччя можна пояснити. Право - значуща цінність для сучасного суспільства, для кожної людини: досить глибоким і складним є його вплив на життя держави, суспільства в цілому, кожного громадянина; тому воно не може мати просте, однобічне пояснення. У останні роки значення права у міжнародних і внутрішніх справах держав постійно зростає, не кажучи вже про його значення для забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Дана проблема є вихідною, центральною у вченні про право, її глибоке вивчення багато у чому

визначає подальше дослідження інших питань теорії права. Під сутністю права розуміють ті внутрішні і необхідні, загальні та основні, головні і стійкі риси, ознаки та якості правових явищ, єдність і взаємообумовленість яких визначають якісну специфіку та закономірності розвитку права як самостійної субстанції. Риси, якості і ознаки, що складають сутність права, іманентні останньому, невіддільні від нього, необхідно знаходяться у ньому. Пізнати сутність - означає зрозуміти правові явища, зрозуміти чому вони саме такі. Ця методологічна вимога полягає у тому, що явища сутності повинні бути проаналізовані в суспільних відносинах у дії, як реальне буття права.

Розглядаючи це питання, слід зазначити, що більшість дослідників сутності права зосередили увагу на одному її найважливішому моменті - державній волі (волі пануючого класу). Однак сучасний підхід до пізнання сутності права передбачає врахування не тільки державної волі як такої, а й інших якостей та явищ, синтезованих сутністю: норм, функцій тощо. Сутність права взагалі не може бути розкрита однією категорією, її можна пізнати і виразити лише за допомогою системи категорій, що відтворюють дійсну природу та історію права.

Одним з недоліків у пізнанні вітчизняного права як раз і була відсутність відповідності у підході до з'ясування категорій «сутність права» і «явище права». Остання категорія практично не досліджувалася. Категорія «сутність права» є більш розробленою у вітчизняній юридичній думці. Категорія «сутність права» виступає як фундаментальне поняття теорії права. А система понятійних рядів теорії права показує, яким чином сутність права проявляється історично. Кожне окреме правове явище може демонструвати не всю сутність права, а її окремих момент, сторону, рису. Воно ніколи не демонструватиме всю сутність права, інакше не було б окремим. Аналіз взаємозв'язку економіки і права, наприклад, повинен охоплювати вплив економіки на розвиток права, економічні важелі у праві для того, щоб, у свою чергу, показати роль права, значення законодавства для зміцнення і розвитку економіки. Дослідження політичної ролі права - це пізнання його політичного змісту, політичної спрямованості. Рамки сутності не є раз і назавжди сталі, вони не статичні, а динамічні і змінюються, розвиваючись під впливом різних причин, рушійних сил. Відповідно не є незмінними і рамки сутності права, яка, розвиваючись, породжує нові зв'язки, відносини, охоплюючи все ширші явища. Завдання теоретичного дослідження полягає у проникненні в ці нові зв'язки і явища, в усвідомленні нових відносин. Цим самим проявляється багатство сутності права, що, в першу чергу, доводиться фактами позитивного соціального значення, а також новими явищами у самому праві, що також зазнає певних змін під впливом розвитку тих чи інших соціальних факторів. Названий процес збагачення, розвитку сутності права

безперервний, невичерпний. Пізнання головного у сутності права - це досягнення поглибленого вивчення зв'язків і процесів права. Це проникнення в його стійкий і закономірний зв'язок, у його внутрішній механізм. Право являє собою єдність форми та змісту, сутності і явища. Слід враховувати, що однією із сторін сутності, яка впливає на суспільні відносини, є функція права. Функція - це розгортання сутності права у суспільних відносинах. Категорія «сутність права» виражає загальні закономірності розвитку правової дійсності, а окремі правові явища - лише специфічні закономірності їх розвитку. В сутності права представлені всі основні, суттєві, головні риси правових явищ у їх єдності.

§ 5.2. ПОХОДЖЕННЯ ПРАВА. ІСТОРИЧНІ ТИПИ ПРАВА

Людство на протязі різних історичних епох по різному ставилося до права і виробило певні типи праворозуміння.

Згідно *легістського підходу*, під правом розуміють продукт держави (його влади, волі, розсуду, свавілля), право - наказ (примусове правило, норма, акт) офіційної (державної) влади, і тільки це є право. Право зводиться до примусово-владних наказів, тобто закону - до того, що офіційно наділене в даний час і в даному місці законною (владно-примусовою) силою.

Для *юридичного типу праворозуміння* характерна та чи інша версія розмежування права і закону (позитивного права). При цьому під правом (в тій чи іншій формі) мають на увазі дещо об'єктивне, що не залежить від волі, розсуду чи свавілля заоновстановлюючої (державної) влади, тобто певне, відмінне від інших соціальне явище (особливий соціальний регулятор і т. ін.) зі своєю об'єктивною природою та специфікою, своєю сутністю, відмінними принципами і т. ін. Також в межах юридичного типу праворозуміння зазначені науковці виділяють два підходи: 1) *природно-правовий підхід*, що виходить з визнання природного права, що протистоїть праву позитивному; 2) *лібертарно-юридичний підхід*, який виходить з розмежування права і закону (позитивного права) і під правом має на увазі не природне право, а буття і нормативне вираження (конкретизацію) принципу формальної рівності (як сутності і відмінного принципу права).

О. Скаун, А. Поляков вважають, що сучасні наукові концепції (теорії) праворозуміння можна звести до трьох основних типів праворозуміння: *природно-правовий, нормативістський та соціологічний*.

Отже, розглянемо *основні підходи до розуміння права*.

1. Природно-правовий тип праворозуміння (юснатуралізм, ідеологічний, аксіологічний) - один з найдавніших типів праворозуміння. Природне право трактується як постійне та незмінне та подібне досконалим законам природи. Виникнення природно-правової ідеології

обумовлене соціокультурними чинниками буття аграрного суспільства. Починаючи з античності, природне право уподібнювалося розумним законам природи яким підкоряється усе живе (це природні закони, що примушують людей захищати свою безпеку і своє майно, вступати до шлюбу, мати дітей та піклуватися про них і т. д.). Фактично природне право ототожнюється з природною закономірністю, такою як, наприклад, народження і подальша смерть. В середньовіччі природне право отримало теологічне (божественне) обґрунтування (його трактували як волю Бога, яка знаходить відображення в людському розумі та Святому Писанні). Найбільш логічного завершення теорія природного права отримала під час буржуазних революцій в XVII-XVIII ст.ст. коли представники юснатуралізму (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, О. Конт та ін.) пов'язали природне право з правами і свободами людини, які безпосередньо випливали з природи самої людини. І вже під кінець Новітнього часу природне право починають розглядати як певний правовий ідеал (сукупність моральних вимог до права) на який необхідно рівнятись позитивному (державою встановленому) праву.

Загальна характеристика природно-правового типу праворозуміння:

- в межах даного типу праворозуміння розділяються право і закон;
- природне право розуміють як існуюче незалежно від держави, суспільства і свідомості людини (реіфіційована соціальна реальність);
- відбувається ототожнення права і моралі (такі моральні цінності як справедливість, свобода, рівність складають ядро природного права, визначають собою правотворчу та правозастосовну діяльність);
- природне право як явище ідеальне і абсолютне не підвладне «псуванню».

Слабкою стороною природно-правового типу праворозуміння є те, що при такому підході до розуміння права (як сукупності абстрактних моральних цінностей) «зменшуються» його формально-юридичні властивості, і як наслідок втрачаються чіткі критерії законного та протизаконного (уявлення про справедливість у різних людей може бути неоднакове) тому таке праворозуміння більше пов'язане з правосвідомістю.

2. Нормативістський (етатистський, позитивістський) тип праворозуміння. Назва даного типу праворозуміння походить від французького слова «etat» - держава. За своєю суттю етатистський тип праворозуміння є ідейною протилежністю природно-правовому. Згідно даного підходу, право створюється або санкціонується державою. Таким чином, право - це сукупність норм (правил поведінки) встановлених або санкціонованих державою у формі закону.

Ідеї, що є характерними для даного типу праворозуміння висловлювались ще древньогрецькими софістами, свій подальший

розвиток, цей тип праворозуміння отримує під час формування західноєвропейських абсолютистських держав та утвердження капіталістичних відносин, а філософське обґрунтування в ученні позитивізму.

Загальна характеристика етатистського типу праворозуміння:

- право ототожнюється з законом держави;
- право - це зовнішній нормативний порядок, що підтримується за допомогою фізичного примусу;
- право виразник волі держави;
- питання про справедливість права, його моральну обґрунтованість, відповідність правосвідомості, тобто питання про ціннісну легітимацію права, як і питання про його реальну комунікативну дію - не розглядаються прихильниками правового етатизму з предмету юридичної науки або визнавалися неіснуючим.

Недоліками етатистського типу праворозуміння є абсолютизування формальної сторони права та ігнорування його змістовної сторони (прав особи, моральних засад юридичних норм і т.п.), а також перебільшення ролі держави у встановленні ефективних норм права.

3. Соціологічний тип праворозуміння. Цей тип праворозуміння починає формуватись у другій половині XIX ст. Основні представники - Є. Ерліх, Г. Гурвич, Р. Паунд. Для соціологічного типу праворозуміння характерне прагнення зрозуміти право як соціальне явище, що відображає закономірні умови соціального буття і яке відносно незалежне від держави. Для соціологічного типу праворозуміння право це не просто нормативний припис, наказ, а те, що реально визначає поведінку суб'єктів, їх права й обов'язки і втілюється в правових відносинах. Правові відносини передують нормі права. Право розглядається не як система абстрактних і формальних норм, а як «живий» порядок, як система фактичних правовідносин. Право - це частина життя, яка змінюється разом із навколишньою дійсністю, тому право може існувати поза буквою закону.

Загальна характеристика етатистського типу праворозуміння:

- суспільство та право розглядаються як цілісні, взаємопов'язані явища;
- право, виникає безпосередньо в суспільстві, в окремих правовідносинах;
- етапами виникнення та існування права є: 1) «живе право», що існує у правилах самого життя і виявляється як «внутрішній порядок людських союзів»; 2) формування «права юристів», що міститься у судових рішеннях; 3) виникнення та функціонування офіційного права, що його формулюють офіційні органи в законах та інших актах;

- вивчати слід не лише норми права, що встановлені державою, але й усю сукупність правових відносин, що склалися в суспільстві;
- право є засобом соціального контролю та досягнення соціальної рівноваги;
- значна увага відводиться судовій гілці влади.

Недоліком соціологічного типу праворозуміння є те, що виникає небезпека у розмитті поняття права, втрати правом своїх меж і, як наслідок - з'являється більше можливостей для порушення закону, свавілля з боку судових й адміністративних органів. Крім того, недооцінюються морально-гуманістичні засади права.

Кінець ХХ століття актуалізував завдання теоретичного обґрунтування цілісної концепції права, яка могла б на базі сучасної філософської методології об'єднати життєві ідеї основних правових шкіл і напрямів. Наприклад, Г. Дж. Берман пише в своєму фундаментальному дослідженні, що нам необхідно подолати помилки відносно винятковості політичної і аналітичної юриспруденції («позитивізм»), або винятковості філософської і моральної юриспруденції («теорія природного права»), або винятковості історичної і соціоекономічної юриспруденції («історична школа», «соціальна теорія права»). Нам потрібна юриспруденція, яка інтегрує всі три традиційні школи і виходить за їх межі. Така єдина юриспруденція підкреслювала б, що в право треба вірити, інакше воно не працюватиме; а це включає не тільки розум, але також відчуття, інтуїцію і віру. Це вимагає повного суспільного усвідомлення.

Інтегративний підхід до праворозуміння полягає у спробі інтегрувати окремі концепції природного права, позитивізму і нормативізму теорії соціологічної юриспруденції, створивши нову школу права, яка б відповідала сучасним вимогам. Згідно з інтегративним підходом до розуміння права всі його ознаки є істотними і необхідними. Інтегративне визначення права дається авторами як сукупність визнаних у даному суспільстві та забезпечених офіційним захистом нормативів рівності і справедливості, що регулюють конкуренцію і злагоду різної волі у їх взаємовідносинах одне з одним.

Незалежно від визначення права, всі вчені та науковці вказують на певні особливості права як регулятора суспільних відносин, що відрізняють його від інших соціальних регуляторів суспільних відносин.

Право є *загальнообов'язкове*, тобто дія права розповсюджується на всіх осіб, які перебувають на території країни.

Така ознака як *системність* означає, що право є сукупністю норм права, що взаємодіють між собою, доповнюють одна одну, не суперечать одна одній. Наприклад, норми Загальної частини Кримінального кодексу України доповнені нормами Особливої частини цього кодексу, норми Закону України «Про Регламент Верховної Ради» доповнюють і

розширюють норми Розділу IV Конституції України, норми Закону України «Про Національну поліцію» норми Розділу VI Конституції України тощо.

Під *формальною визначеністю* права розуміють те, що модель поведінки особи закріплюється в різних формах його існування (наприклад у нормативно-правових актах). Це означає, що право має «писаний» характер і знаходить свій вияв у законах, постановах, інструкціях тощо.

Нормативність права означає, що право (норми права) мають узагальнений характер, тобто переважно вони визначають лише загальні риси, ознаки, принципи поведінки особи. Так, Законом України «Про Національну поліцію» визначає одним з обов'язків «давати відповідно до законодавства дозвіл на придбання, зберігання, носіння і перевезення зброї, боєприпасів, вибухових речовин та матеріалів, інших предметів і речовин, щодо зберігання і використання яких встановлено спеціальні правила, а також на відкриття об'єктів, де вони використовуються, контролювати додержання зазначених правил та функціонування цих об'єктів», не даючи конкретний перелік з назвами моделей зброї на яку поліція зобов'язана видавати дозволи.

Вольовий характер права можна розуміти як групову та індивідуальну волю громадян в їх гармонійному поєднанні, злагоді та компромісах. Воля пронизує діяльність людини, її цілеспрямовану поведінку в усіх, у тому числі й у правовій, сферах життя. Розуміння волі в праві виключає зведення права до знаряддя насильства держави, засобу придушення нею індивідуальної волі. Створюється ілюзія, що право виходить від держави. Насправді, в ідеалі, держава через свої законодавчі органи «оформлює в закон» суспільні, групові та індивідуальні інтереси, що відповідають принципам справедливості, свободи, демократії, рівності, гуманізму.

Встановленість і забезпечуваність державою означає, що видання норм права є виключною прерогативою держави. Тобто створенням права займаються лише спеціально уповноважені на те органи і особи: Верховна рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та ін. За дотриманням права слідкують спеціальні органи: поліція, прокуратура, Служба безпеки України, суд та інші правоохоронні органи.

Право є *регулятором суспільних відносин* - це означає, що основна мета права спрямована на впорядкування суспільних відносин певним чином.

За порушення норм права існує можливість *застосування легального примусу* у вигляді юридичної відповідальності.

Право не одразу існувало в тому вигляді, в якому воно існує в наш час. У своєму розвитку воно пройшло декілька етапів.

Перший етап має назву **кулачне право**. Особа самостійно визначала власну свободу та міру своєї поведінки в суспільстві на підставі власних уявлень про добро і зло, правильне і не правильне. Загалом на даному етапі розвитку права можна виділити єдине правило «Хто сильніший той і правий».

Другий етап - це виникнення та застосування **правових звичаїв і прецедентів**. Тут право існує у вигляді правових звичаїв і судових (правових або адміністративних) прецедентів. За нових життєвих обставин - рішення у судах виносилось на підставі звичаїв і традицій, які панували на певній місцевості, де проводилось слухання, особистих уявлень про справедливість судді та присяжних засідателів. Цей вид права у вигляді прецедентів широко розповсюджений і в наш час на території багатьох країн світу (Велика Британія, Канада, Нова Зеландія тощо)

Третім етапом формування права є його **позитивний або нормативний** вигляд. На цьому етапі почали з'являтися конкретні, уповноважені органи або особи, які створювали норми права і оформлювали їх в нормативно-правові акти.

Історичний тип права - сукупність певних суттєвих ознак, які властиві державно-правовим системам, що існують у межах однієї суспільно-економічної формації і характеризується єдністю економічної основи, соціальної сутності та зовнішніми формами виявлення.

За цим критерієм розрізняють такі типи права: *рабовласницький; феодалний; буржуазний; соціалістичний; перехідний та соціально-демократичний.*

Рабовласницький тип права - першим в окремих країнах виникає саме цей тип права. Рабовласницьке право представляє собою втілену в законі волю рабовласників. Основними завданнями даного типу права є: закріплення приватної власності на засоби виробництва та рабів, які розглядались не як суб'єкти права, а як об'єкти, а також охорона основ рабовласницького строю.

Юридична історія Стародавнього світу знає дві основні рабовласницькі державно-правові моделі: давньосхідну й античну. Перша модель була поширена на територіях держав, що існували у IV тис. до н. е. - 1-й пол. I тис. н. е. на азійському й африканському континентах (Єгипет, Вавилон, Індія, Китай і ін.), друга - у Стародавній Греції й у Стародавньому Римі. Основна відмінність між цими моделями полягає в тому, що давньосхідна правова система була побудована на перевазі держави над особою, а антична, навпаки, на свободі особи та її автономії від держави. Така свобода була можливою завдяки широкому поширенню в античних державах приватної власності. Саме приватна власність забезпечувала громадянам певну незалежність від держави, у той час як у країнах Стародавнього Сходу власність належала державі й

була пов'язана з посадою: для того щоб стати власником, необхідно було займати певне місце в державній ієрархії.

Відмінність між двома правовими системами рабовласницького права носило не абсолютний, а відносний характер. Давньосхідна та антична правові системи мали більше подібних рис, ніж відмінностей:

- обидві системи юридично закріплювали станово-класову нерівність, тобто нерівність не тільки між вільними й рабами, але й нерівність між окремими групами вільних людей;

- обидві системи були тісно пов'язані з релігією. Поняття гріховного й злочинного багато в чому збігалися, релігійні норми служили джерелом норм права, правосуддя часто-густо відправлялось священнослужителями;

- норми права, закріплені в більшості законодавчих пам'яток обох систем, являли собою записи конкретних випадків із судової практики - *казусів*, або інструкції для суддів, не містили в собі загальних правил поведінки та носили казуїстичний характер. Вирішальне значення для юридичної діяльності мало дотримання певної форми її здійснення;

- обидві системи не знали розподілу права на галузі;

- за винятком римського приватного права, усьому стародавньому праву був властивий невисокий рівень юридичної техніки: не була розроблена єдина правова термінологія, законодавці користувалися повсякденною мовою.

Вершиною рабовласницького права є римське право. Воно поділялося на приватне та публічне. Римське право відрізнялося найвищим рівнем юридичної техніки, точністю формулювань, обґрунтованістю рішень, конкретністю, практичністю, життєвістю. Найвищого рівня розвитку воно досягло в регулюванні майнових відносин, насамперед відносин власності. Навіть після падіння Римської імперії римське приватне право продовжувало існувати, спричиняючи значний вплив на законодавство європейських країн (зокрема, у період формування й розвитку буржуазних держав), на правову думку та правову історію людства.

Феодалний тип права - це право-привілею, класова сутність якого полягала в захисті інтересів великих земельних феодалів і особи самого феодала, а також в закріпленні кріпосної залежності селян. Феодалне право мало яскраво виражений релігійний характер, завдяки активній діяльності церкви, яка була найбільшим і найзаможнішим землевласником. Її основне завдання полягало в юридичному оформленні й урегулюванні права власності феодалів на землю й інші засоби виробництва, забезпеченні їх політичного й економічного панування в середньовічному суспільстві.

Феодалне право характеризувалося наступними рисами:

- основне місце у феодальному праві займали норми, що регулювали земельні відносини, оскільки саме земля являла собою головне багатство в середньовіччя;

- феодальне право було правом-привілеєм, що закріплювало нерівність різних станів середньовічного суспільства. Соціальний статус людини визначався відповідно до його місця у феодальній ієрархії. Для кожного стану створювався свій суд, тільки селяни підлягали суду феодала, оскільки перебували поза феодальною ієрархією;

- широко використовувався пошуковий (інквізиційний) процес, побудований на системі формальних доказів, з яких найбільш суттєвим доказом вважалося визнання обвинуваченим своєї вини. Показання свідків бралися до уваги з урахуванням соціального положення свідка;

- феодальне право - це право сильного. Воно відкрито визнавало насильство як джерело права (насамперед з боку феодала по відношенню до селянина);

- феодальному праву властива відсутність єдиної системи права в масштабі всієї країни. Право носило роздроблений характер, на місцях переважали акти місцевих феодалів і місцеві звичаї;

- як і право стародавнього світу, феодальне право зберігало тісний зв'язок з релігією;

- феодальне право не знало розподілу на галузі права. Складовими його частинами були матеріальне право, міське право, торгівельне право, канонічне право та королівське право.

У процесі розвитку у феодальному суспільстві товарно-грошових відносин феодальне право запозичило ряд інститутів і норм римського права. Цей процес одержав назву рецепції римського права і почався в період середньовіччя, а закінчився у новий час - епоху становлення буржуазних відносин.

Буржуазний тип права - сформувалося в період XVII-XIX ст.ст. як результат правотворчої діяльності буржуазної держави з метою зміцнення капіталістичного суспільства та державного устрою. Буржуазне право - проголошує принцип «священної недоторканості приватної власності», ідеї природних та невід'ємних прав людини, поділ права на приватне та публічне і т.д. У сучасній юридичній науці буржуазне право ще називають сучасним правом, оскільки воно у своїх основних рисах діє й донині.

Для буржуазного права характерні такі риси:

- світський характер - це право, яке не пов'язане з релігією;
- високий рівень юридичної техніки та створення розгалуженої галузевої системи права;
- поділ права на приватне та публічне;

– визнання закону основною формою права. Основним завданням буржуазного права є охорона капіталістичної власності на землю та збереження основних засобів виробництва в руках буржуазії.

Соціалістичне право являє собою на першому етапі (етапі становлення й розвитку соціалістичної держави) - зведено в закон волю пролетаріату, селян і трудової інтелігенції, а на другому етапі (етапі розвиненого соціалізму) - зведено в закон волю всього народу. Воно не є вічним: виникаючи разом з державою як класовий інститут, соціалістичне право відіме разом з нею. У реальності, соціалістичне право носило декларативний характер і цілком підкорялось державі.

Перехідний тип права соціально-демократичної орієнтації - *це система загальнообов'язкових правил поведінки, що встановлені або санкціоновані державою, зорієнтована на соціальну демократію, виражає волю більшості населення країни, спрямована на врегулювання відносин відповідно до цієї волі та загальносоціальних потреб (зокрема, з метою створення умов для здійснення та захисту основних прав людини, нації, народу), що забезпечується державою.*

За сучасних умов право такого типу існує у двох основних різновидах:

– право держав, що існують у промислово розвинених країнах соціально-орієнтованого капіталізму;

– право держав, що існують у країнах, які переходять від авторитарно-бюрократичного устрою псевдосоціалізму до громадянського суспільства і перетворюються з організації тоталітаризованої влади колишньої партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення⁷⁹.

Соціально-демократичний тип права - *це система формально-обов'язкових норм загального характеру, що встановлені або санкціоновані соціально-демократичною державою, виражають волю більшості населення країни - трудящих-власників спрямовані на регулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі та забезпечують реальне здійснення і захист основних прав людини, прав нації, народу на загальнолюдських засадах свободи, справедливості, солідарності.*

У наш час формаційний підхід до типології права зазнає серйозної критики. Розуміння права винятково як зведеної в закон волі якогось одного класу, що панує в даному суспільстві, застаріло.

Сучасна юридична наука під правом розуміє закріплені державою уявлення суспільства про правомірне та неправомірне, дозволене та заборонене. Право виступає не знаряддям класового панування, а засобом досягнення соціального компромісу. У той же час цивілізаційний підхід до типології права орієнтує дослідників на вивчення специфіки права кожної цивілізації. Однак подібна методологія не дозволяє виявити

⁷⁹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посібник / П. М. Рабінович ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Вид. 9-е, зі змін. – Л. : Край, 2007. – С. 97 – 100.

загальні риси й закономірності правового розвитку людства та створити єдину класифікацію. Тому сучасна юридична наука, вивчаючи історію права, віддає перевагу не поняттю «тип права», а таким науковим категоріям, як «правова система» та «правова сім'я».

Право, як явище неоднорідне і системне можна поділити на декілька парних категорій.

По-перше, право поділяється на об'єктивне і суб'єктивне.

Об'єктивне право - це сукупність норм права, що виступають як нормативний регулятор, який є системою загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою, служать критерієм правомірної чи протиправної поведінки особи, юридичною підставою, на базі якої визначається наявність або відсутність у особи суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Суб'єктивне право - це сукупність норм, що виступають для суб'єкта як вид та міра можливої поведінки, яка підлягає забезпеченню та охороні з боку держави. Тобто можна сказати, що суб'єктивне право виступає як сукупність прав і свобод людини, які були закріплені в об'єктивному.

По-друге право поділяється на приватне і публічне.

Приватне право - це сукупність норм права, що регулюють відносини в сфері приватного інтересу (особистого життя) індивідів - майнові, шлюбно-сімейні, відносини права власності (цивільне право, сімейне право).

Публічне право - це цілісна сукупність норм права (державних, адміністративних, кримінальних), що регулюють відносини в сфері загальнодержавного чи іншими словами (публічного) інтересу індивідів (конституційне право, кримінальне право).

По-третє, право можна поділити на матеріальне і процесуальне.

Матеріальне право - сукупність норм права, за допомогою яких держава здійснює вплив на суспільні відносини, шляхом прямого, безпосереднього правового регулювання (адміністративне право, кримінальне право).

Норми матеріального права закріплюють форми власності (юридичний стан майна та осіб); визначають порядок утворення та структуру державних органів; правовий статус громадян та юридичних осіб; права та обов'язки за різними угодами (дарування, купівлі - продажу) тощо.

Процесуальне право - це система норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають в процесі розслідування злочинів, розгляді та вирішенні кримінальних та цивільних справ. Процесуальне право є похідним від матеріального та покликане обслуговувати інтереси останнього задля його ефективної роботи (цивільно-процесуальне право, кримінально-процесуальне право).

Нормам процесуального права притаманна відносна самостійність та розподіл на інститути та галузі.

По-четверте право може бути регулятивним і охоронним.

Регулятивне право - це система норм права, які закріплюють існуючі суспільні відносини, розподіляють між їх учасниками права та обов'язки, вказують на бажані моделі поведінки (трудове право, конституційне право).

Охоронне право - система норм, які розраховані на випадки порушення регулятивних норм, для чого містять в своєму складі санкції з метою відновлення порушених прав, можливого відшкодування збитків та притягнення винних до юридичної відповідальності (кримінальне право, адміністративне право).

§ 5.3. ПРИНЦИПИ ТА ФУНКЦІ ПРАВА

Принципи права знаходять своє виявлення у всіх сферах правового життя, будь-то діяльність державного органу, розгляд кримінального провадження або прийняття особи на роботу.

Принципи права - об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), що висувуються до учасників суспільних відносин з метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і суспільних інтересів. Іншими словами, це своєрідна система координат, у межах якої розвивається право, і одночасно вектор, що визначає напрям його розвитку.

Систему принципів права становлять загальносоціальні та спеціально-юридичні принципи.

До загальносоціальних принципів права відносять:

- домінування загальнолюдських цінностей над інтересами класів, націй та ін.;
- верховенство громадянського суспільства над державою;
- різноманітність і рівноправність різних форм власності;
- свобода підприємницької діяльності;
- верховенство прав і свобод людини над правами держави.

Спеціально-юридичні принципи можна поділити на такі види:

Загальні принципи - поширюються на всі галузі права:

принцип свободи означає, що право виступає як міра свободи - політичної, економічної, ідеологічної. Принцип свободи реалізується через надання свободи вибору суспільного ладу та форми правління, забезпечення захисту прав людини та задоволення основних потреб її життя, формування органів державної влади шляхом народного волевиявлення, створення умов для утвердження в суспільстві норм гуманістичної моралі, користування різними соціальними послугами держави і приватних осіб та ін.;

принцип справедливості означає, що право виступає як міра справедливості, як морально-правова відповідність вкладеного та отриманого в усіх сферах життєдіяльності людини та їх правового забезпечення. Принцип справедливості містить у собі вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп)

у житті суспільства та їх соціальним становищем, між їх правами та обов'язками, кримінальним правопорушенням і покаранням, заслугами людей та їх суспільним визнанням. Принцип справедливості є важливим при вирішенні конкретних юридичних справ (наприклад, при визначенні міри кримінального покарання). Він конкретизується у принципі рівності;

принцип рівності означає рівність усіх перед законом, рівність прав та обов'язків, незалежно від національної, релігійної та іншої належності, службового та іншого становища, рівну відповідальність перед законом, рівний захист у суді.

Важливими складовими елементами принципу рівності є:

✓ єдність (взаємозв'язок) прав і обов'язків, тому що говорити про реальність будь-якого права можна лише за наявності відповідного йому юридичного обов'язку (приміром, право громадянина на судовий захист реалізується через обов'язок судів здійснювати такий захист);

✓ взаємна відповідальність держави та особи, тому що вони пов'язані взаємними правами та обов'язками.

принцип гуманізму, тобто людинолюбства, розкриває одну з найважливіших ціннісних характеристик права, домінування у формуванні та функціонуванні правової системи природних невідчужуваних прав людини. Це право на життя, здоров'я, особисту свободу та безпеку, право на охорону своєї честі та репутації, недоторканність особи та ін.; створення всіх умов, необхідних для нормального існування та розвитку особи;

принцип демократизму знаходить свій прояв у тому, що право та законодавство виражають волю народу, волю всіх і кожного, формуються через форми народовладдя: безпосередню (шляхом прямого голосування народу) та представницьку (шляхом дій осіб, обраних до парламенту, Президента або уряду) демократію;

принцип законності отримує вираз у таких вимогах:

✓ суворого додержання та виконання норм права усіма суб'єктами - громадянами, їх громадськими та некомерційними організаціями, посадовими особами, державними органами. Передбачає також недопустимість зловживання суб'єктивним правом;

✓ щодо якості нормативно-правових актів, непротивіччя їх один одному (між ними має бути ієрархічна субординація залежно від юридичної сили);

✓ невідворотної відповідальності за вину громадян і посадових осіб.

принцип взаємної відповідальності держави та особи означає, що вони пов'язані взаємними кореспондуючими правами і обов'язками. Порушення однією зі сторін своїх юридичних обов'язків тягне за собою юридичну відповідальність. Держава зобов'язана відшкодувати людині

завдану їй матеріальну чи/та моральну шкоду у відповідності зі ст. 56 Конституції України

У діяльності правоохоронних органів знаходять свій вияв всі види принципів права. В основному вони закріплені в таких нормативно-правових актах як Конституція України, Закон України «Про Національну поліцію», Кримінальний процесуальний кодекс України, Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та інших правових актах, що є правовою основою діяльності правоохоронних органів.

Так, у відповідності з вищезгаданими нормативно-правовими актами діяльність поліції будується на принципах *законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з населенням*. Ці загальні принципи права закріплені у ст.ст. 1, 8, 22, 36 Конституції України, й статтях Закону України «Про Національну поліцію» та інших нормативно-правових актах.

1. Галузеві принципи - ті принципи, які діють тільки у певній галузі права. Властиві конкретній галузі права (наприклад, принцип рівності сторін у майнових відносинах - у цивільному праві; рівності держав, повага державного суверенітету, невтручання у внутрішні справи держави - у міжнародному публічному праві та ін.).

Галузеві принципи, наприклад принципи кримінального процесу такі як з'ясування істини; забезпечення підозрюваному, обвинувачуваному, підсудному права на захист; безпосередність дослідження доказів і т.д. Ці принципи встановлюють основу кримінально-процесуальних правовідносин, де одним із суб'єктів виступає правоохоронний орган або відповідна посадова особа.

2. Міжгалузеві принципи - мають значення і діють тільки в деяких галузях права (наприклад, принципи гласності та змагальності сторін судового розгляду - в кримінально-процесуальному та цивільно-процесуальному праві; принципи недоторканності власності, свободи економічної діяльності, свободи укладати договір, необхідності конкуренції та заборони монополізації - у підприємницькому та банківському праві).

Поряд з цим необхідно звернути особливу увагу на міжгалузеві принципи на основі яких діють правоохоронні органи і, які закріплені законодавством України. **До основних принципів діяльності правоохоронних органів належать:**

- забезпечення права кожної людини знати свої права та обов'язки;
- створення дієвого механізму захисту і відновлення порушених прав та свобод людини і громадянина;
- гарантованість права на звернення та доступу до правосуддя;
- презумпцію невинуватості особи;

- повагу та захист честі й гідності людини;
- застосування примусових і запобіжних заходів лише в разі крайньої необхідності;
- забезпечення права на правову допомогу;
- неприпустимість подвійного притягнення до юридичної відповідальності (дисциплінарної, адміністративної тощо) за одне й те ж правопорушення;
- забезпечення права на невиконання явно злочинного розпорядження чи наказу⁸⁰.

3. Принципи правових інститутів - діють тільки в межах однорідних суспільних відносин, що регулюються нормами окремого інституту. Їх не слід ототожнювати з загальноправовими або галузевими принципами, оскільки вони становлять цілком самостійну наукову категорію і виступають конкретизуючим елементом системи загальних принципів права.

Так, інституту призначення покарання у кримінальному праві відповідає ціла система принципів, які є логічним продовженням загальних засад, характерних для держав з демократичною і гуманістичною спрямованістю, зокрема:

- законність покарання в розумінні конкретного його прояву;
- визначеність покарання у вирокі суду;
- обґрунтованість і обов'язковість його мотивування у вирокі;
- гуманність конкретного покарання, яке не може спричиняти фізичних страждань засудженому або принижувати його людську гідність;
- індивідуалізація покарання, тобто відповідність покарання небезпеці злочинця (врахування особи винного);
- справедливість покарання, яке адекватне небезпеці кримінального правопорушення і відповідає уяві суспільства про карність вчинків певного роду.

Інститутам цивільного процесу: позовному провадженню, провадженню у справах, що впливають з адміністративно-правових відносин, інституту судового рішення, перегляду цивільних справ, виконання судових рішень і багатьом іншим, відповідає своя система принципів, адекватна принципам права в цілому, а також указаної галузі, що і зумовлює їх нормальне функціонування. Наприклад, у стадії виконавчого провадження можна вирізнити такі принципи:

- виконання судових рішень державними виконавцями;
- швидке й реальне виконання судових рішень;

⁸⁰ Використання досвіду поліції зарубіжних країн в діяльності міліції України по забезпеченню прав та свобод людини (організаційно-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / В.О. Січка; Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://librar.org.ua/sections_load.php?s=economy_legal_science&id=293

- мирова угода у виконавчому провадженні;
- диспозитивність виконавчого провадження;
- повернення стягнення на майно боржника та ряд інших⁸¹.

Різноманітність розглянутих принципів дозволила дослідникам дійти висновку про неможливість дати вичерпний перелік принципів, що діють у праві. Це означає, що нові принципи можуть виводитися з соціальної дійсності та досліджуватися як відносно самостійні феномени.

Функції права - це основні напрями впливу права на суспільні відносини, що виражають його сутність і соціальне призначення в суспільстві, а також способи організації суспільних відносин.

Розрізняють два види функцій права: *загальносоціальні* та *спеціально-юридичні*.

До загальносоціальних функцій права відносять:

- 1) *інформативну* (інформує суспільство про волю законодавця);
- 2) *виховну* (сприяє формуванню у особи певних якостей, створює у її свідомості певну модель поведінки);
- 3) *комунікативну* (забезпечує взаємозв'язок між державою і особою);
- 4) *ціннісно-орієнтаційна* (поведінка людини оцінюється з погляду волі законодавця, держави, вказує на варіанти безконфліктної поведінки особи);
- 5) *гуманістичну* та ін.

Другий різновид функцій права - це **спеціально-юридичні**:

1) *регулятивна функція* - полягає в закріпленні основних прав та свобод і громадянина, державних органів, посадових осіб, різних видів організацій. Складається з двох різновидів:

✓ *регулятивно-статична*, полягає у створенні та забезпеченні уповноважуючих та забороняючих норм, реалізація яких відбувається у вигляді правових відносин пасивного типу;

✓ *регулятивно-динамічна* полягає у створенні та забезпеченні зобов'язуючих норм, при цьому право передбачає майбутню поведінку людини і реалізується в активних правовідносинах⁸²;

2) *охоронна функція* забезпечує існування та повноцінну реалізацію встановлених норм права. Це відбувається шляхом діяльності різноманітних правоохоронних органів, шляхом видання індивідуально-правових актів, виконання яких гарантується державним примусом. Охоронна функція забезпечується і гарантується такими нормативно-правовими актами як Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закон України «Про Національну

⁸¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богочова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.

⁸² Правознавство: Навчальний посібник. – Ірпін: Академія ДПС України, 2001. – 309 с.

поліцію», Закон України «Про Службу безпеки України» тощо. Правоохоронна діяльність, у контексті охоронної функції права, за своєю структурою може бути поділена на:

- ✓ попередження виникнення умов і причин суспільно небезпечних явищ;
- ✓ припинення процесу їх розвитку;
- ✓ ліквідацію наслідків таких явищ.

§ 5.4. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА І ЗАКОНУ

Співвідношення права і закону досить складне питання, оскільки, для його висвітлення необхідно порівняти різні типи праворозуміння. Зазвичай закон висвітлюють у нормативному або позитивістському підході до розуміння права, у відповідності з яким, закон може бути двох видів: **правовий і неправовий**.

Правовий закон відповідає принципам права, втілює справедливість, рівність усіх перед законом, закріплює та забезпечує інтереси особи, груп осіб, суспільства, не суперечить іншим законам та конституції, як основному закону. Проте будь-який закон - правовий чи не правовий, що прийнятий належним чином, підлягає виконанню, доки він не втратить юридичної сили. У країнах з демократичним режимом (а такою є і Україна) ця вимога не поширюється на явно злочинні розпорядження і накази (ст. 60 Конституції України).

У країнах із тоталітарним режимом неправових законів, постанов, наказів було і є чимало. Прикладом є фашистська Німеччина, у якій на підставі законів переслідувалися особи з політичних, расових і релігійних мотивів, скажімо, Закону «Про захист німецької крові та німецької честі» від 15 вересня 1935 р. На Нюрнберзькому процесі (судовому процесі у справі головних німецьких злочинців, що відбувався з 20.11.1945 по 01.10.1946) обвинувачені відповідали за злочиння відповідно до міжнародного закону - Статуту Міжнародного трибуналу. Сторона, що їх захищала, заявила, що вони не повинні нести відповідальність, тому що як офіцери фашистської армії виконували закони і накази своєї держави, тобто діяли правомірно. Представники сторони обвинувачення (одним із них був прокурор Української РСР Р. Руденко) не заперечували того, що підсудні не порушували юридичних актів своєї держави, однак самі акти були несправедливими, антиправовими, оскільки суперечили природним правам людини, народів, людства - насамперед правам на життя, мир, свободу. Відповідно до Статуту Міжнародного трибуналу посадове становище підсудних, так само як і той факт, що підсудний діяв за розпорядженням уряду або за наказом начальника, не звільняє його від відповідальності, коли йдеться про кримінальні правопорушення проти людства.

Щодо неправового закону, то в ньому право не втілюється, він виступає формою узаконеного свавілля. Неправовими є і закони, дія яких призводить до результатів, що прямо протилежні тим, на які розраховував законодавець або підзаконні нормативно-правові акти, що повинні за своїм змістом відповідати положенням закону, але насправді суперечать йому.

З іншого боку, існують і такі неправові по своїй суті закони або окремі їх статті, що прямо не пов'язані зі свавіллям, але які суттєво відхиляються від принципів справедливості та не відповідають потребам суспільного розвитку, через що є не тільки вкрай неефективними, але й шкідливими. Це відбувається внаслідок недостатньої компетентності або недостатніх юридичних знань відповідними органами й особами у тих питаннях, які вони законодавче урегульовують. Мова може йти про відсутність наукової обґрунтованості або про суттєві недоліки концепцій нормативних актів; перевищення органом, що їх видає, своєї компетенції, створення колізій між нормами з одного і того ж предмета регулювання, внаслідок чого одна з цих норм є чинною, а інша ні, тобто є неправовою, і т. ін.

Оцінка закону як правового та ставлення до нього значною мірою залежать від загальної і правової культури суспільства. Виявлення неправового закону має практичне значення - і полягає у створенні механізму контролю за змістом законів та їх відповідністю загальнолюдським цінностям. За допомогою такого механізму знаходять та скасовують закони, що визнані неправовими. У більшості розвинутих демократичних країн такий механізм існує. Він має назву *конституційний контроль*. В Україні його здійснює Конституційний суд, який згідно зі ст. 147 Конституції України, вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції. Провідний принцип конституційного контролю виражається в тому, що конституція країни втілює прийняті в цій країні уявлення про права людини, про справедливість, рівність, свободу, про механізм управління та здійснення державної влади. Таким чином, визнається, що конституція - це основний правовий закон, а всі інші закони мають бути підпорядковані її положенням. Якщо закон не відповідає положенням конституції, він вважається неправовим і скасовується.

Відмінність правового закону від неправового має неабияке значення в юридичній практиці, зазвичай суб'єкт правозастосування не має права і не повинен ставити себе на місце законодавця і визначати, чи є той чи інший закон (нормативний акт) правовим або неправовим - він повинен застосовувати чинний закон незалежно від своєї оцінки його змісту. Водночас той, хто зіткнеться із неправовим характером того чи іншого закону, має можливість і навіть морально зобов'язаний застосовувати всі законні способи, щоб він був скасований.

Звичайно, абсолютно правового ідеалу, що задовольняв би всіх, не існує. Практично неможливо об'єктивно визначити справедливість, оскільки немає механізму її виокремлення. Конституція - це наближення до ідеалу, яке на певному етапі розвитку країни відповідає рівню політичної, правової, нарешті, загальнолюдської культури суспільства. У питаннях про права людини такою точкою відліку є міжнародні акти про права людини. Кожний підготовлений парламентом закон має бути перевірений на предмет його відповідності цим актам⁸³.

Отже, **право і закон - не одне й теж**. Проте було б неправильним протиставляти їх одне одному, вважати, що норми права можуть існувати без їх вираження у законі чи інших санкціонованих державою формах. Право завжди має зовнішню форму вираження: основною з цих форм є закон.

Висновки:

Роль права у наш час велика, як ніколи раніше, оскільки воно стає не тільки засобом управління, а й системою основних прав та основоположних свобод (вольностей) людини і громадянина.

Найважливіша якість правових норм полягає у тому, що кожна з них є встановленим чи санкціонованим державою загальнообов'язковим правилом поведінки. Правові норми передбачають ту поведінку, котру вимагає держава і якій вона гарантує необхідний захист і підтримку. Ці загальні правила поведінки розраховані не на разові, індивідуальні обставини, а на систему, на ряд обставин, що повторюються.

⁸³ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

ЛЕКЦІЯ 6

СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях: система права та система законодавства та їх співвідношення, що передбачено програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо права як соціокультурного явища цивілізації;

Розвиваючі: розвивати інтелектуальні здібності, мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність слухачів, курсантів, студентів, прищеплювати їм раціональні способи пізнавальної діяльності з зазначеної теми;

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової свідомості, правової культури, моральних, естетичних та інших якостей особистості, вихованню колективу.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 6.1. Норма права: поняття, структура та види

§ 6.2. Поняття та елементи системи права

§ 6.3. Система законодавства та її співвідношення із системою права

§ 6.4. Систематизація законодавства

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Положення про Офіс Президента України : затв. указом Президента України від 25 черв. 2019 р. № 436/2019. *Офіційний вісник Президента України*. 2019. № 51. Ст. 1734. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2019#Text>
3. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
4. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
5. Про захист персональних даних : Закон України від 01 черв. 2010 р. № 2297-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
6. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
7. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лют. 2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18>
8. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
9. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
10. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20-21. Ст. 190. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14>
11. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. № 63. Ст. 2075. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
12. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 10 верес. 2014 р. № 442. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF#Text>
13. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2-3. Ст. 12. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>.

14. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14–15, № 16–17. Ст. 133. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>
15. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 черв. 2001 р. № 2493-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 33. Ст. 175. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2493-14>
16. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>
17. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 берез. 2011 р. № 3166-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 27. Ст. 1123. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>

**Підручники, навчальні посібники, практикуми, енциклопедії,
словники, довідники**

1. Загальна теорія права : підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.] ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.
2. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів за ред. д-ра юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021, 576 с.
3. Кельман М. С. Загальна теорія права: підручник / М. С. Кельман, В. М. Стратонов. Вид. 6-те, доп. Херсон: Олді-Плюс, 2020. 742 с.
4. Лісовська Ю. П., Лісовський П. М., Подоляка С. А. Правова держава : історія, теорія, методологія : навч. посіб. Київ : Кондор, 2018. 347 с.
5. Правознавство : навч. посіб. / М. М. Пендюра, О. Я. Лапка, А. Л. Калінюк та ін. – К. : 7БЦ, 2022. – 548 с.
6. Теорія держави і права : підручник / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва, Т. О. Гуржій та ін. ; за заг. ред. Л. В. Ніколаєвої, Т. О. Гуржії. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. – 424 с.
7. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова ; Нац. акад. внутр. справ. Київ : Освіта України, 2017. 320 с.
8. Теорія держави та права : практикум / [Є. В. Білозьоров та ін.]. Київ : Маслаков, 2018. 166 с.
9. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

Інформаційні ресурси

1.	Офіційне інтернет-представництво Президента України	https://www.president.gov.ua
2.	Офіційний портал Верховної Ради України	https://rada.gov.ua
3.	Європейський парламент	https://www.europarl.europa.eu/portal/en
4.	Урядовий портал	https://www.kmu.gov.ua/control/
5.	Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	http://www.ombudsman.gov.ua
6.	Міністерство юстиції України	https://minjust.gov.ua/ua
7.	Верховний Суд	https://www.scourt.gov.ua
8.	Європейський Суд	https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/
9.	Офіс Генерального прокурора України	https://www.gp.gov.ua/
10.	Прокуратура Європейського Союзу European Public Prosecutor's Office (EPPO)	https://www.eppo.europa.eu/en
11.	Міжнародний кримінальний Суд International Criminal Court (CPI i ICC)	https://www.icc-cpi.int/
12.	Бібліотека Національної академії внутрішніх справ	https://library.naiau.kiev.ua/
13.	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського	http://www.nbuv.gov.ua/

ВСТУП

Категорія «система» використовується в найрізноманітніших галузях людських знань. З філософської точки зору – це специфічно виокремлена із навколишнього середовища цілісна множина елементів, які поєднуються між собою сукупністю внутрішніх відносин і зв'язків. У цьому контексті в юридичній літературі широко використовується поняття «система права», «система законодавства», «правова система», «політична система» та ін. З'ясувати зміст цих понять означає встановити їх складові елементи, їх взаємозв'язки, спосіб організації в процесі утворення та розвитку.

Щодо понять «система права» і «система законодавства», то вони використовуються для характеристики національного права і законодавства. Перше з них фіксує аспекти структурної диференціації правових норм, друге – аспекти структурної диференціації законодавчих актів, яка склалася в тій чи іншій країні в її національному праві. Іншими словами, поняття «система права» виражає структуру змісту, а поняття «система законодавства» – структуру форми позитивного права. Їх структури перебувають у тісному взаємозв'язку.

§ 6.1. НОРМА ПРАВА: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА ВИДИ

Упорядкування суспільних відносин у правовій державі здійснюється насамперед за допомогою норм права, адже позаправові регулятори соціальної поведінки людини ніколи не були достатніми для урегулювання та примирення людських інтересів, утримування людини в межах вимог, встановлених суспільством. Саме тому в системі соціальних норм норми права відіграють надзвичайно важливу роль. При цьому поняття, структура та види норм права, співвідношення категорій «правова норма», «юридична норма» та «норма права» й донині залишаються доволі дискусійними серед науковців у вітчизняній і зарубіжній юридичній доктрині.

Здебільшого **норма права** визначається як *формально визначене правило загального характеру, що встановлене чи санкціоноване державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою регулювання чи охорони суспільних відносин та забезпечується можливістю застосування державного примусу.*

Ознаки норми права:

1) є *вольовим правилом*, адже відображає волю суб'єктів правотворчості, серед яких суспільство, народ, держава в особі органів державної влади та гармонійно акумулює в собі суспільну, групову й індивідуальну волю громадян;

2) *встановлюється чи санкціонується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості в чітко визначеному порядку*, тобто ухвалюється уповноваженим на те суб'єктом правотворчості в межах його компетенції відповідно до чітко визначеної процедури;

3) *має формально визначений характер*, що полягає: а) в однозначності сприйняття суб'єктами права її змісту, що досягається точністю та ясністю певної мовної форми; б) у текстуальному закріпленні в нормативно-правових актах або інших формах (джерелах) права (конкретної юридичної сили та сфери дії в часі, просторі та за колом осіб);

4) *має загальний характер*, що зводиться до неконкретності (неперсоніфікованості) адресата та поширеності на невизначену кількість випадків чи осіб;

5) забезпечується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості, включаючи можливість застосування державного примусу;

6) має за мету регулювання (впорядкування) та охорону суспільних відносин.

Важливого значення для з'ясування змісту, функцій, ролі норм права як правового феномену, визначення місця в системі права та їх взаємозв'язку в механізмі правового регулювання є розкриття їх плюралізму за допомогою класифікації.

Класифікація норм права:

1. За суб'єктами правотворчості: норми права як результат прямого волевиявлення народу; норми законодавчої влади; норми глави держави; норми органів виконавчої влади; норми органів місцевого самоврядування та ін.

2. За предметом правового регулювання: норми конституційного права; норми цивільного права; норми трудового права; норми сімейного права; норми адміністративного права; норми кримінального права; норми екологічного права; норми права соціального забезпечення; норми міжнародного права та ін.

3. За методом правового регулювання (за способом встановлення диспозиції):

- імперативні норми права – категоричні правила, що чітко та однозначно визначають поведінку суб'єктів суспільних відносин;

- диспозитивні норми права – надають можливість суб'єктам права самотійно встановлювати для себе певні взаємні права та обов'язки;

- рекомендаційні норми права – встановлюють варіанти бажаної поведінки з позиції суб'єкта правотворчості з метою врегулювання суспільних відносин;

- заохочувальні норми права – визначають форму та міру заохочення за схвалюваний державою і суспільством варіант поведінки.

4. За способом правового регулювання або за характером диспозиції регулятивних (правовстановлюючих) норм права:

- уповноважуючі (дозвільні) норми права – вказують на наявність певних можливостей у суб'єктів вчиняти позитивні дії у власних інтересах;

- зобов'язуючі норми права – вказують на необхідність здійснювати певні дії, покладають на суб'єктів конкретні обов'язки;

- забороняючі норми права – вказують на необхідність утриматися від вчинення дій певного роду, встановлюють заборони.

5. За функціональним призначенням норм права (спеціалізацією) в механізмі правового регулювання:

- регулятивні (правовстановлюючі) норми права – спрямовані на впорядкування, гармонізацію різноманітних суспільних відносин, шляхом встановлення прав і обов'язків учасників правовідносин;

– *охоронні (правоохоронні) норми права* – регламентують засоби державно-примусової форми реалізації юридичної відповідальності за недотримання встановлених у регулятивних (правовстановлюючих) нормах права прав і обов’язків учасників правовідносин;

– *спеціалізовані (нетипові) норми права* – це обов’язкові, формально визначені, цілісні, логічно завершені правила підвищеного рівня загальності, що відповідають визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлені чи санкціоновані та гарантовані державою або іншим уповноваженим суб’єктом правотворчості з метою субсидіарного (допоміжного) впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії механізму правового регулювання⁸⁴.

Види спеціалізованих норм права:

норми-декларації – це різновид спеціалізованих норм права найвищого рівня загальності, що розкривають цілі, завдання, предмет і напрям правового регулювання певної сукупності норм права (галузі чи інституту), а також інші інформаційно-ціннісні положення, та спрямовані на субсидіарне впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії механізму правового регулювання. Наприклад, ч. 1 ст. 1 КК від 5 квітня 2001 р. – «Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам»;

норми-принципи – це різновид спеціалізованих норм, що виражають засадничі, фундаментальні положення сутнісного характеру, відрізняються універсальністю, раціональністю, імперативністю, підвищеним рівнем загальності, та спрямовані на субсидіарне впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії механізму правового регулювання. Наприклад, ч. 3 ст. 2 КК – «Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за те саме кримінальне правопорушення більше одного разу»;

норми-дефініції – це різновид спеціалізованих норм права, що розкривають зміст та (або) встановлюють обсяг правових понять шляхом вираження їх основних юридично важливих ознак та (або) сукупності предметів, мислимих у цих поняттях права, спрямовані на субсидіарне впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії механізму правового регулювання. Наприклад, ст. 1

⁸⁴ Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Кривицький Юрій Віталійович. – К., 2010. – С. 103, 124 – 135.

Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. – «Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку».

6. За рівнем правового регулювання:

– *матеріальні* – норми, які визначають зміст прав і обов'язків суб'єктів права, їх правове становище та безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин;

– *процесуальні* – норми, які регламентують порядок, форми й методи реалізації прав і обов'язків, передбачених у нормах матеріального права.

7. За терміном дії в часі:

– *постійні* – норми невизначеної в часі дії;

– *тимчасові* – норми визначеної в часі дії.

8. За сферою територіальної дії (дією в просторі):

– *загальні* – поширюються на територію всієї країни;

– *місцеві* – поширюються на територію певної адміністративно-територіальної одиниці.

9. За колом суб'єктів, на яких норма поширює свою дію:

– *загальні* – поширюються на все населення або на всі органи і організації держави;

– *спеціальні* – поширюються на певне коло осіб;

– *виняткові* – вилучають або усувають дію норми права щодо певних суб'єктів.

Розглянута вище класифікація норм права не є вичерпною, оскільки поділ норм права на види можна здійснювати й за іншими критеріями.

Особливу роль у з'ясуванні складної природи норми права є окреслення її структури. **Структура норми права** – це сукупність чітко визначених елементів, що у процесі взаємодії, в межах єдності існуючих між ними зв'язків, забезпечують функціональну самостійність норми права.

Гіпотеза – це структурний елемент норми права, що вказує на конкретні життєві обставини (умови), наявність або відсутність яких надає можливість суб'єктам права реалізувати закріплені в диспозиції права та обов'язки.

Гіпотези норм права класифікують за такими критеріями як:

1) кількість обставин (умов), передбачених гіпотезою норми права:

– *проста гіпотеза* – передбачає наявність лише однієї обставини (умови), при наявності якої реалізується норма права;

– *складна гіпотеза* – включає дві або більше обставини (умови), сукупність яких є обов'язковою умовою для початку дії норми права;

– *альтернативна гіпотеза* – включає в себе кілька обставин (умов), при настанні кожної з яких починає діяти норма права;

2) форма виразу:

– *абстрактна гіпотеза* – це гіпотеза, в якій умови реалізації норми права визначаються загальними родовими ознаками, без глибокої деталізації, що надає можливість охопити, а також піддати регулюванню значну кількість однорідних випадків;

– *казуїстична гіпотеза* – визначає умови дії норми права, використовуючи більш вузькі, спеціальні, видові ознаки;

3) ступінь визначеності:

– *абсолютно визначена гіпотеза* – це гіпотеза, що вичерпно визначає умови, з наявністю або відсутністю яких пов'язується дія норми права;

– *не повністю визначена гіпотеза* – це гіпотеза, що містить формулювання в загальній формі типу «в необхідному випадку», а наявність або відсутність цієї потреби визначається відповідними суб'єктами;

– *відносно визначена гіпотеза* – це гіпотеза, що не містить достатньо повних відомостей про обставини дії норми права, обмежуючи умови застосування останньої колом формальних вимог.

Диспозиція – це структурний елемент норми права, що вказує на те, якою повинна бути поведінка суб'єктів при настанні умов, передбачених гіпотезою.

Диспозиції норм права класифікують за такими критеріями як:

1) кількість варіантів поведінки:

– *безальтернативна диспозиція* – це диспозиція, в якій суб'єкту права пропонується лише один варіант поведінки;

– *альтернативна диспозиція* – це диспозиція, в якій суб'єкту права надано декілька можливих варіантів поведінки;

2) склад (характер) варіантів поведінки:

– *проста диспозиція* – це диспозиція, яка передбачає один конкретний варіант поведінки, що настає при наявності конкретних фактичних обставин;

– *складна диспозиція* – це диспозиція, яка передбачає декілька варіантів поведінки, що одночасно настають при наявності певних фактичних обставин;

3) спосіб викладення правила поведінки (прав та обов'язків):

– *описова диспозиція* – це диспозиція, що описує всі істотні ознаки поведінки (права та обов'язки) суб'єкта права;

– *відсильна диспозиція* – це диспозиція, що не містить повністю правила поведінки (права та обов'язки), а відсилає для повного ознайомлення з ним до інших норм права, які знаходяться в цьому ж самому нормативно-правовому акті;

– *бланкетна диспозиція* – це різновид відсильної диспозиції, що з метою розкриття змісту прав та обов'язків суб'єкта спрямовує до іншого

нормативно-правового акта;

- *змішана диспозиція* – це диспозиція, котра поєднує в собі способи викладення прав та обов'язків, що характерні для інших видів диспозиції, зокрема описової, відсильної та бланкетної;

4) спосіб описання правила поведінки (прав та обов'язків):

- *абстрактна диспозиція* – це диспозиція, в якій права та (або) обов'язки суб'єкта викладені в загальному вигляді;

- *конкретна диспозиція* – це диспозиція, в якій права та (або) обов'язки суб'єкта сформульовані за допомогою спеціальних, індивідуалізованих ознак;

5) ступінь визначеності:

- *абсолютно визначена диспозиція* – це диспозиція, що з вичерпною конкретністю і повнотою визначає права та обов'язки суб'єкта права;

- *не повністю визначена диспозиція* – це диспозиція, що вказує лише на загальні ознаки поведінки в межах яких суб'єкти уточнюють свої права та обов'язки самостійно;

- *відносно визначена диспозиція* – це диспозиція, що вказує на права та обов'язки суб'єктів, але дає можливість для їх уточнення в залежності від конкретних обставин;

6) форма виразу (характер уміщених прав та обов'язків):

- *уповноважуюча диспозиція* – це диспозиція, що надає суб'єктам право на здійснення передбачених у них (правилах) позитивних дій, визначає той чи інший варіант їх можливої, дозволеної поведінки;

- *зобов'язуюча диспозиція* – це диспозиція, що покладає на суб'єктів обов'язок здійснення певних позитивних дій, вказує їм можливість того чи іншого варіанту зобов'язуючої поведінки;

- *забороняюча диспозиція* – це диспозиція, що містить заборону здійснення відповідної протиправної дії або бездіяльності.

Санкція – це структурний елемент норми права, що встановлює невідгідні (негативні) наслідки на випадок порушення прав і обов'язків, визначених у диспозиції.

Санкції норм права класифікують за такими критеріями як:

1) галузева ознака (сфера застосування): конституційна, цивільна, адміністративна, дисциплінарна, кримінальна санкції;

2) ступінь визначеності:

- *абсолютно визначена санкція* – це санкція, що точно визначає вид і міру впливу, яка повинна бути застосована до особи у випадку порушення нею прав та обов'язків;

- *відносно визначена санкція* – це санкція, в якій межі негативної юридичної відповідальності описані від мінімальної до максимальної;

- *альтернативна санкція* – це санкція, що передбачає кілька несприятливих наслідків, кожен з яких може бути заснований самостійно;

3) характер негативних наслідків:

– *правовідновлююча (компенсаційна) санкція* – це вказівка на міру державного примусу, що застосовується для: а) примусового виконання невиконаного обов'язку та поновлення порушеного права; б) ліквідації «уявних правовідносин», тобто тих, котрі виникли в результаті незаконних дій; в) скасування нормативно-правових актів, які суперечать закону;

– *штрафна (каральна) санкція* – це такі заходи державного примусу, за допомогою яких здійснюється превенція правопорушень, їх застосування не сприяє усуненню збитків, що завдані правопорушенням;

4) склад негативних наслідків:

– *проста санкція* – це санкція, що включає лише один негативний наслідок;

– *складна санкція* – це санкція, що передбачає застосування одночасно кількох негативних наслідків.

Отже, норма права – це важливий елемент системи права, за допомогою якої здійснюється впорядкування суспільних відносин, що має складну будову та може бути класифікованою за різноманітними критеріями.

§ 6.2. ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ СИСТЕМИ ПРАВА

Дослідження тих чи інших юридичних феноменів здійснюється за допомогою різноманітних методологічних підходів і принципів. Одним з сучасних методів спеціального наукового пізнання в правознавстві, мета і завдання якого полягає в дослідженні певних правових явищ як складних систем, є системний підхід. Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається на різноманітність внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи. Застосування цього підходу спрямо появи та розвитку таких юридичних категорій як правова система, система права, система законодавства тощо.

Система права – це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певного суспільства, що полягає в єдності та узгодженості всіх норм права, їх розподілі (диференціації) за галузями, підгалузями та інститутами.

Отже, під системою права мають на увазі певну форму організації норм права, що діють у державі, такий порядок їх побудови, при якій норми об'єктивного права знаходяться в єдності, узгодженості та взаємозв'язку і диференціюються на інститути, підгалузі та галузі. Поняття «система права» розкриває не стільки структуру об'єктивного

права (хоча й її теж), скільки саме об'єктивне право як певну систему.

Ознаки системи права:

1) *об'єктивна зумовленість* – реально зумовлена історичними особливостями політичного, соціально-економічного, культурного розвитку суспільства; відображає реальний стан суспільних відносин;

2) *органічна єдність і узгодженість* – структурна цілісність і взаємозв'язок норм права; їх взаємна узгодженість і цілеспрямованість; відсутність суперечностей усередині системи; система права ґрунтується на єдиних загальнолюдських принципах свободи, рівності та справедливості;

3) *структурна різноманітність (внутрішній розподіл)* – складається з неоднакових за змістом та обсягом структурних елементів, що логічно поєднують і розподіляють нормативний матеріал, відповідно до його функціональної спрямованості;

4) *поділ (диференціація) і структурна ієрархічність* – поділ системи права на відносно самостійні структурні елементи та наявність між ними певних рівнів ієрархії, зверху вниз: галузі, підгалузі, інститути, норми права. Основою побудови системи права прийнято вважати два критерії, що використовуються в їх єдності та взаємодії й виступають у якості системоутворюючого фактору – це предмет і метод правового регулювання суспільних відносин. При цьому предмет і метод правового регулювання не протистоять один одному – особливості характеристик предмета правового регулювання визначають конкретний зміст і спрямованість методу правового регулювання.

Успіх вивчення системних явищ правової дійсності, одним з яких і виступає система права, залежить від знання його частин, складових. В юридичній літературі поняття «структура права» і «система права» розпочали розрізняти лише у 1980-х рр.

Структура системи права – це спосіб зв'язку та взаємодії елементів у системі, внутрішня будова системи права.

Основними структурними елементами системи права є *галузь, підгалузь, інститут та норма права*. Зважаючи на те, що в попередньому підрозділі ми детально розглянути такий елемент системи права як норма права, вважаємо за доцільне приділити увагу іншим складовим.

Галузь права – це відносно самостійна сукупність норм права в межах підгалузей та інститутів права, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин особливим методом правового регулювання.

Галузь права виникає внаслідок об'єктивних факторів, що зумовлені соціальними і практичними потребами, а не шляхом волевиявлення.

Ознаки галузі права:

1) охоплює конкретну якісно однорідну сферу суспільних відносин;

2) відзначається своєрідністю обсягу, кількістю інститутів, що її складають; наявністю або відсутністю підгалузей права;

- 3) об'єднує самотійну сукупність норм права;
- 4) володіє властивим лише їй режимом правового регулювання, що забезпечує ефективність дії як галузі в цілому, так і підгалузей та інститутів права, які утворені в її складі;
- 5) є стійкою та автономною у своєму функціонуванні.

Традиційно виокремлюють досить значний перелік галузей права: конституційне право, цивільне право, господарське право, земельне право, трудове право, повітряне право, сімейне право, фінансове право, адміністративне право, кримінальне право, цивільно-процесуальне право, кримінально-процесуальне право, кримінально-виконавче право тощо. Більшість з цих галузей права нині зазнають уточнення, зміни предмета свого регулювання, меж із суміжними нормативними масивами.

Класифікація галузей права:

1. За фундаментальністю норм права, сконцентрованих у галузях права, їх можна поділити на:

- *базові (фундаментальні)* – об'єднують базові (вихідні) норми права, що регулюють первинні суспільні відносини, та володіють вихідними юридичними режимами правового регулювання, які мають особливу значущість для інших галузей права і використовуються ними (наприклад, конституційне (державне), цивільне, адміністративне, кримінальне право);

- *профільюючі (спеціальні, конкретизуючі)* – об'єднують норми права, що регулюють сфери суспільних відносин і пов'язані з первинними суспільними відносинами та спрямовані на конкретизацію, підсилення дії певних норм базових галузей права. Сфери та режими регулювання профільюючих галузей права «відокремлюються» від сфер і режимів регулювання базових галузей права, але без зв'язку з ними існувати не можуть (наприклад, трудове, сімейне, земельне, кримінально-виконавче право тощо);

- *комплексні* – об'єднують норми права, що регулюють сфери державного та господарського життя (господарське, аграрне, екологічне, морське право тощо), виникають на основі подальшого розвитку комплексних інститутів права, що утворюються на стику суміжних галузей права і користуються режимами, які належать цим галузям (господарське, аграрне, екологічне, житлове, транспортне право).

2. Види галузей права за субординацією в правовому регулюванні:

- *матеріальні* – об'єднують норми права, що безпосередньо впорядковують суспільні відносини (наприклад, конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне право);

- *процесуальні* – об'єднують норми права, що визначають процедуру, порядок здійснення норм матеріального права (наприклад, адміністративно-процесуальне, цивільно-процесуальне, кримінально-

процесуальне, господарсько-процесуальне право).

Галузі норм права діалектично взаємопов'язані та характеризуються органічною єдністю. Але при цьому різняться за своїм значенням, нормативним обсягом, роллю в процесі упорядкування суспільних відносин. У межах галузей права виокремлюють підгалузі права (нормативно-правові підгалузі). Однак якщо галузі права діють на всі відносини певного роду, то підгалузі – лише на їх конкретну частину. Однак питання доречності існування зазначеної юридичної категорії є доволі дискусійним серед науковців. Деякі з дослідників пропонують «...замість пустого (з нульовим обсягом) поняття «підгалузь права» використовувати загальне поняття «комплексний інститут»⁸⁵.

Підгалузь права – це система однорідних предметно пов'язаних інститутів певної галузі права, що впорядковують спеціальні види суспільних відносин.

Підгалузі існують у багатьох галузях права, хоча і не в кожній. Здебільшого вона утворюється найширших за обсягом нормативного матеріалу галузей права. Галузі права, для яких нехарактерні значні обсяги нормативного матеріалу, не мають у своєму складі підгалузей права. Однак за об'єктивної потреби в регулюванні суспільних відносин та розвитку нормативного матеріалу, підгалузь права може набувати характер самостійної галузі права. Наприклад, сімейне право виокремилось з галузі цивільного права.

Зовнішнім вираженням підгалузі права є наявність у ній такої групи норм права, що охоплюють загальні принципові положення, властиві декільком (але не всім) інститутам цієї галузі. Наприклад, *підгалузі цивільного права* – зобов'язальне право, спадкове право, інтелектуальне право тощо; *підгалузі фінансового права* – банківське право, податкове право⁸⁶.

Інститут права – це система відносно самостійних норм права в межах певної галузі (підгалузі) права, що регулюють окрему якісно однорідну групу взаємозалежних суспільних відносин.

Ознаки інституту галузі права:

- 1) впорядковує не всю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, а окремі видові особливості (сторони, ознаки) одного роду суспільних відносин або здійснює особливі завдання, функції в цьому регулюванні, тобто має видову однорідність соціального змісту;
- 2) володіє відносною нормативною самостійністю, стійкістю та автономністю функціонування, але на іншому рівні, ніж галузь права;
- 3) формується об'єктивно, а не створюється штучно; має

⁸⁵ Добробог Л. М. Підгалузь права і комплексна галузь права як елементи системи права: проблемні аспекти / Л. М. Добробог // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. – 2014. – № 11. – С. 27 – 29.

⁸⁶ Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. П. Я. Пісний. – К. : КНТ, 2011. – С. 235.

відособленість від інших інститутів права – його норми не можуть з волі суб'єкта правотворчості переміщуватися в межі іншого інституту права;

4) характеризується специфічністю засобів правового регулювання;

5) втілює у своєму змісті особливу юридичну конструкцію, деякі загальні положення, єдині принципи;

6) має можливість формувати загальні поняття у власних межах, що допомагають забезпечувати відсутність прогалин у регульованих ним (інститутом права) відносинах.

Предмет регулювання галузі співвідноситься з предметом регулювання інституту як рід і вид⁸⁷, адже галузі права регулюють суспільні відносини певного роду, а інститути – конкретного виду. Головне призначення інституту права полягає в тому, щоб у межах своєї групи однорідних суспільних відносин забезпечити цілісне, відносно завершене їх упорядкування.

Види інститутів права:

– ***за галузевою приналежністю:*** інститути конституційного права – інститут громадянства, інститут виборчого права, інститут президентства тощо; інститути цивільного права – інститут купівлі-продажу, інститут представництва, інститут спадкування, інститут відшкодування шкоди, інститут дарування тощо; інститути кримінального права – інститут необхідної оборони, інститут крайньої необхідності, інститут співучасті, інститут судимості тощо; інститути екологічного права – інститут права власності на природні ресурси та об'єкти, інститут природокористування тощо;

– ***за функціональним призначенням у механізмі правового регулювання:*** регулятивні (правовстановлюючі) – інститут застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї працівниками поліції; охоронні (правоохоронні) – інститут адміністративних правопорушень, що посягають на власність;

– ***залежно від елементного складу:*** прості (галузеві) – поєднують подібні норми права в середині якоїсь певної галузі права (наприклад, інститут застави в цивільному праві); складні (комплексні, міжгалузеві) – складаються з сукупності відносно відособлених норм права різних галузей і спрямовані на регулювання певної групи (виду) взаємозалежних суспільних відносин (наприклад, інститут власності складають норми конституційної, цивільної, кримінальної та інших галузей права);

– ***за характером або за субординацією у правовому регулюванні:*** інститути матеріального права (наприклад, інститут множинності злочинів); інститути процесуального права (наприклад, інститут закриття кримінального провадження).

⁸⁷ Лук'янець Д. Методологічні аспекти визначення структури системи права / Д. Лук'янець // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 3. – С. 8 – 9.

Отже, система права – це не проста сукупність або сума елементів, а цілісне утворення, наділене конкретними властивостями, зв'язками, внутрішньою структурою, що зумовлена суспільними відносинами, що склалися в суспільстві та національними, історичними, культурними або іншими соціальними факторами. Зважаючи на те, що система права характеризується динамічністю, здатністю змінювати свою внутрішню організацію під впливом зовнішнього середовища порушена проблематика потребує подальшого поглибленого вивчення на тлі широкомасштабної правової реформи.

§ 6.3. СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА ТА ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ СИСТЕМОЮ ПРАВА

Інтерпретація поняття «система законодавства» є доволі плюралістичною серед науковців. Здебільшого поняття «система законодавства» розглядають у таких основних значеннях:

- у вузькому розумінні – як цілісна сукупність законів, прийнятих уповноваженими суб'єктами;
- у широкому розумінні – як цілісна сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів (законів і підзаконних нормативно-правових актів).

Ознаки системи законодавства:

- 1) є цілісною (системною, внутрішньоузгодженою), адже кожен нормативно-правовий акт хоча й діє самостійно, але відповідно до тих цілей і завдань, що закріплені в інших нормативно-правових актах;
- 2) є ієрархічною, що знаходить прояв у субпідрядних зв'язках одного нормативно-правового акта з іншими нормативно-правовими актами;
- 3) є інтегративною, що проявляється в тому, що вона одночасно виступає і джерелом права, і формою його існування.

Структура системи законодавства – це зумовлена системою права внутрішня організація нормативно-правових актів, що виражається в їх єдності, об'єктивності, визначеності, а також у розподілі законів і підзаконних нормативно-правових актів за галузями та інститутами законодавства⁸⁸.

Види структурної організації законодавства:

- 1) субординаційна, або ієрархічна (вертикальна) – зумовлена різною юридичною силою нормативно-правових актів, що залежить передусім від їх різновиду (закон чи підзаконний нормативно-правовий акт) і від місця правотворчого органу, який приймає відповідні акти, в апараті держави. Конституція має найвищу юридичну силу та становить першооснову законодавства, далі йдуть конституційні, звичайні закони, в тому числі й кодекси, та підзаконні нормативно-правові акти, що

⁸⁸ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 397.

видаються на виконання законів і не повинні їм суперечити;

2) *галузева (горизонтальна)* – відображає поділ, розташування нормативно-правових актів відповідно до предмета правового регулювання суспільних відносин. За обсягом нормативного матеріалу в межах галузевого структурного «зрізу» системи законодавства виокремлюють галузь законодавства та інститут законодавства. **Галузь законодавства** – це внутрішньо узгоджена сукупність нормативно-правових актів, об'єднаних за певними сферами правового регулювання суспільних відносин. Як правило, цілісності та узгодженості галузі законодавства надає кодифікований нормативно-правовий акт – кодекс. Внутрішню будову галузі законодавства складають **інститути законодавства**, що регулюють певну сторону однорідних суспільних відносин. Інститут законодавства може бути галузевим або міжгалузевим. При цьому в одних випадках галузі права повністю збігаються з галузями законодавства: цивільному праву відповідає цивільне законодавство, кримінальному – кримінальне; в іншому випадку – існує галузь права, а галузі законодавства немає (наприклад, морське право є, а відповідної галузі законодавства не існує), оскільки відсутній кодифікований нормативно-правовий акт. Окрім того, на основі однієї галузі права можуть існувати декілька галузей законодавства. Наприклад, у конституційному праві виділяють виборче, інформаційне законодавство тощо. І, нарешті, окремі галузі законодавства можуть не мати відповідної галузі права, наприклад, митне та пенсійне законодавство;

3) *федеративна (державно-організаційна)* – розглядається як організаційний принцип, що впливає з федеративної форми державного устрою, який передбачає наявність двох основних рівнів законодавства: федеративного (загальнодержавного) та законодавства суб'єктів федерації (наприклад, структура системи законодавства ФРН)⁸⁹.

Категорії «система права» та «система законодавства» є однопорядковими, а не тотожними, зокрема вони виражають структуру змісту і структуру форми об'єктивного права відповідно.

Синтезуючи думки дослідників щодо питання співвідношення системи права та системи законодавства, вважаємо за необхідне зауважити, що вони характеризують сутність одного явища – права, і *співвідносяться* між собою як *зміст і форма*. Водночас між ними існують і суттєві *відмінності*:

1. Система права є невидимою, оскільки розкриває внутрішню будову права, а система законодавства є видимою, зовнішньою формою системи права.

2. Система права є сукупністю правових норм, а система законодавства – сукупністю нормативно-правових актів.

⁸⁹ Гусарев С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – С. 116 – 117.

3. У системі права норми права логічно розподілені за галузями, підгалузями та інститутами. У системі законодавства нормативно-правові акти об'єднані за галузями законодавства, які поділені на інститути законодавства.

4. Система права складається з галузей права, сформованих на основі єдності предмета і метода правового регулювання, а система законодавства охоплює галузі законодавства, в яких відсутній метод регулювання, а предмет регулювання є неоднорідним (галузь законодавства може містити норми різних галузей права (комплексні галузі) або створюватися на підґрунті інституту або підгалузі права. Можливим є варіант, коли галузь законодавства існує без галузі права (наприклад, митне законодавство).

5. Система права має лише горизонтальну (галузову) будову, а система законодавства може мати будову і горизонтальну (галузову), і вертикальну (ієрархічну).

6. Первинним елементом системи права виступає норма права зі своєю структурою: гіпотеза, диспозиція, санкція, а первинний елемент системи законодавства – стаття закону, яка містить нормативне розпорядження, котре, як правило, не містить у собі всі три структурні елементи логічної правової норми. Нормативне розпорядження нерідко складається лише з гіпотези і санкції; диспозиція може міститися або в іншій статті цього закону (відсильний спосіб викладу), або в іншому правовому акті (бланкетний спосіб викладу). Закони, що включають норми різних галузей права, забезпечуються санкціями, які викладені в інших нормативно-правових актах (наприклад, закони про власність, підприємницьку діяльність тощо).

7. Система права формується об'єктивно, відповідно до розвитку суспільних відносин, а система законодавства створюється в результаті цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів, тобто має суб'єктивний момент.

8. Структурні елементи системи права не мають зовнішніх реквізитів: назв розділів, статей, глав та інших частин, властивих закону. Структурні елементи системи законодавства (нормативно-правові акти), як правило, мають назви розділів, глав, статей. Вони можуть містити преамбули, формулювання цілей і принципів, загальні нормативні визначення, що складають загальну частину тощо.

Отже, система законодавства є головною, але не єдиною формою існування системи права, оскільки:

1) право може існувати до законодавства, коли воно формувалося завдяки звичаям, які підтримувалися тільки-но виниклою державою (т. зв. «дозаконодавче право»);

2) право існує поза законодавством: природні права людини мають правовий характер незалежно від закріплення їх у законі (т. зв.

«позазаконодавче право»)⁹⁰.

Зважаючи на зазначено вище, галузь права та галузь законодавства не завжди співпадають. *Причини розбіжності деяких галузей права та галузей законодавства зводяться до такого:*

- об'єктивно не можливо виразити зміст кожної окремої галузі права в одному нормативно-правовому акті. Збіг галузі права та галузі законодавства можливий тоді, коли остання представлена актами однієї юридичної сили – законами, і кількість актів невелика. Здебільшого зміст галузі права виражений у численних нормативно-правових актах;

- залежність системи законодавства та формування її галузей від цілеспрямованої діяльності суб'єктів з їх систематизації, інтересів держави, потреб юридичної практики, рівня розвитку юридичної науки, законодавчої техніки;

- переосмислення, оновлення, вдосконалення законодавства внаслідок його переорієнтації на демократичні цінності: а) послідовна демократизація порядку формування та функціонування законодавчих органів, їх професіоналізація, забезпечення високої якості законів; б) формування громадянського суспільства, правової системи в напрямі розвитку соціальної, правової держави, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина. Результатом цього процесу є втілення у правову матерію раніше невідомих теоретичних конструкцій, формування нових галузей та інститутів законодавства;

- орієнтування системи законодавства не лише на галузь права, але й на галузь державної діяльності та державний устрій. Це неминуче призводить до появи комплексних галузей законодавства, які не відображають галузі права;

- обумовленість системи законодавства формою державного устрою країни (федерації), що передбачає наявність у кожній галузі нормативно-правових актів як на рівні федерації, так і на рівні суб'єктів федерації⁹¹.

Норма права та стаття нормативно-правового акта як первинні елементи системи права та системи законодавства відповідно мають такі варіанти взаємозв'язку:

- норма права та стаття нормативно-правового акта збігаються, тобто в межах однієї статті нормативно-правового акта містяться всі структурні елементи норми права: гіпотеза, диспозиція, санкція;

- в одній статті нормативно-правового акта міститься кілька норм права;

- норма права розташовується в різних статтях, тобто структурні

⁹⁰ Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – С. 253 – 254.

⁹¹ Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.] ; за заг ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – 260 с.

елементи однієї норми права містяться в різних статтях нормативно-правового акта.

Зважаючи на співвідношення норми права та статті нормативно-правового акта, слід виокремити *способи викладу норми права у статтях нормативно-правових актів*:

1. Залежно від повноти викладу:

– *повний (прямий, визначений)* – у статті або її частині містяться всі необхідні елементи норми права без відсилань до інших статей нормативно-правового акта;

– *відсильний (відсилочний)* – у статті або її частині містяться не всі елементи норми права, для їх заповнення є посилання до інших статей цього нормативно-правового акта, де містяться відомості, яких не вистачає;

– *бланкетний* – у статті або її частині містяться не всі елементи норми права, для їх об'єднання є посилання не до конкретної статті цього нормативно-правового акта, а до іншого нормативно-правового акта. Відмінність бланкетного способу викладу норми права у статтях нормативно-правового акта від відсильного полягає в тому, що за умовами останнього способу вказується конкретна стаття або її частина, до якої варто звертатися, щоб знайти відсутні відомості про елементи норми права. Ця стаття викладена в тому ж нормативно-правовому акті. При бланкетному способі – відсилання до конкретної статті закону не наводиться, а відсутню інформацію про елементи норми права потрібно шукати в іншому нормативно-правовому акті⁹².

2. Залежно від рівня узагальнення:

– *абстрактний* – зміст норми права розкривається загальними, абстрактними, не індивідуалізованими поняттями, через родові особливості;

– *казуїстичний* – зміст норми права розкривається індивідуалізованими поняттями через певні факти, випадки суспільної дійсності.

Отже, система законодавства та система права є складними юридичними категоріями, які різняться за окремими критеріями, характеризуючи при цьому різні аспекти права як регулятора суспільних відносин.

§ 6.4. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА

За роки незалежності органи державної влади України розробили та ухвалили чималу низку нормативно-правових актів. Однак вітчизняне

⁹² Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. П. Я. Пісній. – К. : КНТ, 2011. – С. 219.

законодавство має вкрай складні та суперечливі характеристики. Це пояснюється тим, що реформи, проведені в Україні, вимагають інтенсивної законотворчості в контексті формування багатьох принципово нових правових інститутів, що відповідають реальним умовам ринкової економіки, критеріям правової держави, міжнародним стандартам захисту прав і свобод людини та громадянина.

Удосконалення законодавства України є однією з нагальних потреб сьогодення⁹³. Серед *форм удосконалення законодавства* виокремлюють обговорення проектів нормативно-правових актів, узгодження проектів нормативно-правових актів, експертизу проектів нормативно-правових актів, підписання законів Президентом України, державну реєстрацію підзаконних нормативно-правових актів відповідними органами юстиції, новелізацію та ревізію чинних нормативно-правових актів, скасування незаконних чинних нормативно-правових актів, офіційне нормативне тлумачення чинних нормативно-правових актів, припинення чинності неконституційних і незаконних нормативно-правових актів судовими рішеннями та систематизацію нормативно-правових актів⁹⁴.

Систематизація має на меті стабілізацію правопорядку, перетворення нормативно-правового регулювання на інструмент для забезпечення нормального життя суспільства та найбільш ефективного управління державними справами в інтересах особи.

Основними функціями систематизації є:

- 1) уможливлення оглянути весь масив чинного законодавства;
- 2) виявлення й усунення неузгодженостей, суперечностей, прогалин правового регулювання;
- 3) підвищення ефективності законодавства;
- 4) зробити законодавство інформаційно доступнішим, зручнішим для використання;
- 5) сприяння вивченню і дослідженню законодавства;
- 6) покращення правового виховання громадян, формування їх правосвідомості.

Систематизація законодавства сприяє ефективному здійсненню правотворчої діяльності, зокрема виявленню причин суперечностей, невідповідностей у нормативному регулюванні та їх усуненню, а також застосуванню й реалізації нормативно-правових актів і умов, спрямованих на поліпшення інформаційного впливу права на правосвідомість його суб'єктів⁹⁵.

Найбільш поширеними в наукових колах є такі основні підходи

⁹³ Оніщенко Н. М. Систематизація законодавства та генеза корпоративних норм в Україні / Н. М. Оніщенко // *Правова держава*. – 1999. – Вип. 9. – С. 127.

⁹⁴ Погорелов Є. В. Кодифікаційна діяльність в правовій системі України (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Погорелов Євген Валентинович. – Х., 2000. – С. 14.

⁹⁵ Ліпкан В. А. Систематизація інформаційного законодавства України : [монографія] / В. А. Ліпкан, В. А. Залізник ; за заг. ред. В. А. Ліпкана. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2012. – С. 253.

щодо розуміння **поняття «систематизація законодавства»:**

1. Діяльність, спрямована на впорядкування, приведення до системи чинного законодавства цілком або його частини.

2. Особливий вид удосконалення нормативно-правових актів.

3. Діяльність з упорядкування й удосконалення нормативного матеріалу шляхом його обробки і розміщення за класифікаційними критеріями, що обираються відповідно до тих завдань, які розв'язуються завдяки цій діяльності.

4. Діяльність органів держави та інших суб'єктів з упорядкування й удосконалення законодавства, приведення його до певної системи шляхом упорядкування збірників або створення єдиних нормативних актів.

5. Діяльність зі зведення нормативно-правових актів (або їх елементів) у цілісний комплекс.

6. Цілеспрямована діяльність компетентних суб'єктів з упорядкування нормативно-правових актів для зручності користування ними на практиці, усунення можливих суперечностей, неточностей, прогалин і в такий спосіб удосконалення системи законодавства в цілому.

7. Діяльність з упорядкування та вдосконалення нормативного матеріалу шляхом його зовнішньої і внутрішньої обробки з метою підтримання системності законодавства та забезпечення суб'єктів права необхідною нормативно-правовою інформацією.

Систематизація законодавства – це діяльність з упорядкування та вдосконалення нормативного матеріалу шляхом його зовнішньої чи внутрішньої обробки за відповідними критеріями.

Предметом систематизації законодавства є юридичні нормативні акти, тобто акти, які містять норми права.

В юридичній літературі здебільшого виокремлюються *два основні підходи* щодо видів (форм) систематизації. Згідно з *першим підходом* виділяють чотири її види: кодифікацію, консолідацію, інкорпорацію та облік. Відповідно до *другого* виокремлюються винятково кодифікацію, інкорпорацію та консолідацію, визначаючи при цьому **облік** як необхідний етап здійснення кодифікаційної діяльності, технічний засіб, спрямований на полегшення систематизації.

Класифікація систематизації законодавства на відповідні види має умовний характер, оскільки при проведенні тих чи інших систематизаційних робіт комплексно використовуються прийоми та правила всіх видів систематизації. Саме домінування тих чи інших прийомів та правил і обумовлює можливість виокремлення конкретного виду систематизації.

Кодифікація – це діяльність уповноваженого законодавчого органу, що полягає у змістовій переробці норм права, пов'язаних спільним предметом регулювання та їх об'єднання в єдиному акті.

Кодифікація має низку особливостей:

а) предметом кодифікаційної обробки є конкретні норми та інститути права, незалежно від того, в яких актах вони містилися раніше;

б) систематичний виклад норм та інститутів права саме й становить завдання кодифікації;

в) у результаті кодифікації укладається не збірник нормативних актів, а новий єдиний зведений правовий акт, який обов'язково затверджується компетентним правотворчим органом⁹⁶.

Результатами кодифікації є кодекс (КК, ЦК, КУпАП та інші); *статут* (Статут автомобільного транспорту, Статут залізниць, Статут підприємства, Статут внутрішньої служби Збройних Сил України); *положення* (Положення про Міністерство внутрішніх справ України); *правила* (Правила дорожнього руху); *основи законодавства* (Закон України «Про прокуратуру») тощо.

За обсягом розрізняють кодифікації:

– *загальну* – припускає створення зведених кодифікованих актів для основних галузей законодавства. Загальним єдиним кодифікаційним актом конституційного права є Конституція;

– *галузеву* – припускає об'єднання норм права певної галузі права в суворо встановленому порядку (ЦК, КК та інші). Галузева кодифікація посідає провідне місце серед інших видів кодифікації тому, що розподіляє нормативний матеріал відповідно до предмета і методу правового регулювання;

– *міжгалузеву* (комплексну) – припускає об'єднання норм права за принципом регулювання значної сукупності суспільних відносин у сфері державної діяльності, галузі господарства або соціально-культурного будівництва (Повітряний кодекс України, Кодекс торгового мореплавства України та інші). Міжгалузева (комплексна) кодифікація є додатковим напрямом кодифікаційних робіт, що мають істотне значення;

– *спеціальну* (внутрішньогалузеву) – припускає об'єднання норм права конкретного інституту або підгалузі права певної галузі (Водний кодекс України, Лісовий кодекс України та інші). Як і комплексна кодифікація, спеціальна (внутрішньогалузева) кодифікація є напрямом кодифікаційних робіт, що доповнюють галузеву кодифікацію.

Роль правоохоронних органів у такому різновиді систематизації полягає в тому, що вони виступають у якості консультативних, дорадчих, можуть надавати пропозиції щодо створення кодифікованих актів, чи приймати участь у підготовці їх проектів.

Інкорпорація є винятково зовнішньою обробкою законодавчого

⁹⁶ Граціанов А. І. Процес систематизації та уніфікації законодавства і розвиток правової системи України : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Граціанов Анатолій Ігорович. – К., 2004. – С. 30 – 31.

матеріалу, обліком і об'єднанням його без зміни тексту самих актів за заздалегідь визначеними ознаками, зокрема: юридична чинність нормативно-правових актів, хронологічна чи алфавітна послідовність, системно-предметний порядок тощо.

Об'єднання цих текстів у збірники (зібрання) являє собою тільки зовнішню обробку нормативних актів, що не порушує їх нормативного змісту: збереження незмінним нормативного змісту акта є головною відмінністю інкорпорації від кодифікації.

Отже, **інкорпорація** – це спосіб систематизації нормативно-правових актів, що полягає в об'єднанні їх за певним критерієм без зміни змісту норм права.

Інкорпорація може бути:

- офіційною – здійснюється від імені компетентних державних органів (наприклад, «Відомості Верховної Ради України»);
- неофіційною – здійснюється видавництвами, науковими і навчальними закладами, практичними органами, окремими спеціалістами.

Цей вид систематизації широко розповсюджений у діяльності правоохоронних органів, прикладом можуть виступати – Довідник слідчого, Довідник експерта криміналіста, в яких зведено витяги з нормативно-правових актів, що регулюють діяльність окремого підрозділу правоохоронних органів, але при цьому ніяких змін до самих норм права не вноситься.

Консолідація – це спосіб (форма) систематизації, що полягає в об'єднанні кількох нормативно-правових актів, що діють в одній і тій самій сфері суспільних відносин, в єдиний нормативно-правовий акт, як правило, без зміни змісту.

Новий збільшений акт цілком замінює нормативні акти, що увійшли до нього, оскільки заново приймається компетентним правотворчим органом і має власні офіційні реквізити.

Специфікою консолідації є те, що основною її метою є усунення множинності нормативно-правових актів, дублювання чи колізій норм права тощо.

Консолідація має як схожі з кодифікацією та інкорпорацією риси, так і свої специфічні ознаки, що відрізняють її від інших видів систематизації законодавства. На відміну від інкорпорації, консолідація спрямована на підготовку одного або кількох нормативно-правових актів з вузького кола питань шляхом об'єднання в них правових норм, які містяться в раніше виданих нормативних актах. Окрім того, консолідація законодавства має лише офіційний характер, оскільки новостворений акт затверджується уповноваженим органом, а всі інші акти, норми яких увійшли до нього, визнаються такими, що втратили силу. Щодо відмінностей від кодифікації, то консолідація законодавства обмежується лише

зовнішньою обробкою, а не внесенням, поряд із тим, ще змін до змісту нормативно-правового акта⁹⁷.

Отже, систематизація виконує надзвичайно важливу роль у обліку чинних нормативно-правових актів, при виданні нових норм права, забезпеченні їх узгодженості, ліквідації повторів і застарілих норм, належного вибору найефективніших засобів регулювання суспільних відносин. До того ж, систематизація законодавства є важливим засобом з'ясування змісту норм права і правильного їх застосування компетентними органами, вона сприяє розумінню загальних принципів і зв'язків окремих частин права. Якісна систематизація законодавства допомагає законодавцю досягти результатів, яких він прагне, засобами правового регулювання суспільних відносин – створенням необхідних умов для побудови правового суспільства.

Висновки:

Якісне і ґрунтовне знання основних закономірностей розвитку та функціонування права, принципів, дозволяє правникам і працівникам поліції на практиці правильно кваліфікувати діяння, з наукової позиції давати обґрунтовану оцінку складним державно-правовим явищам суспільного життя, розуміти їх соціальне призначення у суспільстві. Усе розглянуте вище дає правникам і працівникам поліції вільно оперувати розумінням норми права, її структури, видів, системи права і законодавства, правильно організовувати систематизацію нормативно-правових актів та використовувати у повсякденній професійній діяльності із охорони та захисту прав і основоположних свобод (вольностей) людини та громадянина.

⁹⁷ Дімчогло М. І. Консолідація як вид систематизації інформаційного законодавства / М. І. Дімчогло // *Правова інформатика*. – 2012. – № 1 (33). – С. 15 – 24; Дімчогло М. І. Консолідація конституційних положень щодо інформаційних правовідносин у законодавстві / М. І. Дімчогло // *Підприємництво, господарство і право*. – 2012. – № 6. – С. 39 – 42.

ЛЕКЦІЯ 7

ПРАВОУТВОРЕННЯ ТА ФОРМИ ПРАВА

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти щодо правовідносин у сфері правоохоронної діяльності. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: щодо правоутворення та його форм. Отримання навичок стосовно оцінювання сучасного стану правопорядку в Україні та уміння прогнозувати його динаміку в залежності від подій, що відбуваються у суспільстві. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 7.1. Поняття правоутворення. Рівні правоутворення.

§ 7.2. Правотворчість як особлива форма соціального управління.
Ознаки правотворчості.

§ 7.3. Принципи, функції, види і стадії правотворчості.

§ 7.4. Поняття і види форм права, їх особливості.

§ 7.5. Форми правотворчої діяльності в правоохоронній системі та їх характеристика.

§ 7.6. Юридична техніка: поняття, елементи, принципи.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні нормативні джерела

1. Декларація про державний суверенітет України : прийнята 16 лип. 1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 31. Ст. 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
2. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01 лип. 2010 р. № 2398-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17>. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text>
4. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
5. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
6. Про захист персональних даних : Закон України від 01 черв. 2010 р. № 2297-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
7. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
8. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лют. 2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18>

9. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
10. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
11. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20–21. Ст. 190. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14>
12. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. № 63. Ст. 2075. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
13. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 10 верес. 2014 р. № 442. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF#Text>
14. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14–15, № 16–17. Ст. 133. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>

Підручники, навчальні посібники, практикуми, енциклопедії, словники, довідники

1. Грищук О. В. Юридична техніка творення та тлумачення нормативно-правових договорів: теоретико-правовий вимір [Текст]: монографія / Грищук О. В., Заболотна Н. Я. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. і права, 2017. 213 с.
2. Гусаров С. М. Законотворчість і законодавчий процес в Україні [Текст] монографія / С. М. Гусаров ; [за заг. ред. О. М. Бандурки]. - Харків: Золота миля, 2014. - 412 с.
3. Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин, В. В. Лемак, С. І. Максимов та ін.; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2020. 568 с.
4. Загальна теорія права. Академічний курс: підруч. для студ.-юристів / за ред. д-ра юрид. наук, проф. С.В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер. 2021. 576 с.
5. Заяць Н. В. Функції форм безпосереднього народовладдя: теорія і практика» // Науково практична конференція «Правоохоронна та правозастосовна діяльність поліції в умовах формування громадянського суспільства в Україні. – К.: 9 квітня 2016 року. – С.21-26.
6. Іванюра І. С., Шевченко Д. В., Сівець А. С. Судова правотворчість: природна особливість правосуддя чи його аномалія? *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Право. 2021. № 67. С. 296–301

7. Легін Л. М. Законодавчий процес в Україні: теоретико-правове дослідження [Текст] : монографія / Людмила Михайлівна Легін ; Лаб. акад. дослідж. прав. регулювання та юрид. техніки. - Івано-Франківськ ; Дрогобич : Коло, 2015. - 132 с.

8. Мельник Алла Анатоліївна. Якість закону: теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мельник Алла Анатоліївна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2018. 18 с.

9. Окопник О. М., Гаврилюк Ю. В. Міжнародна правотворчість в умовах глобалізації та вдосконалення для України. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля*. Серія 135 «Право». 2020. № 1 (1). С. 130–134

10. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання : збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 226 с.

11. Правоутворення в Україні: теоретико-методологічні та прикладні аспекти: монографія / за заг. ред. проф. Бошицького Ю.Л. ; Київський університет права НАН України. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – 592 с.

12. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.

13. Тернавська В. М. Правотворча політика України : монографія / В. М. Тернавська. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 120 с.

14. Чабур Святослав Валерійович. Функціонування механізму правотворчості [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Чабур Святослав Валерійович ; Приват. ВНЗ Ун-т Короля Данила. Івано-Франківськ, 2018. 20 с.

15. Юридична техніка в схемах і таблицях: курс лекцій / І. Д. Шутак, І. О. Онищук, Л. М. Легін. Івано-Франківськ : Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки. Дрогобич: Коло, 2016. 232 с.

Інформаційні ресурси

1.	Офіційне інтернет-представництво Президента України	https://www.president.gov.ua
2.	Офіційний портал Верховної Ради України	https://rada.gov.ua

3.	Європейський парламент	https://www.europarl.europa.eu/portal/en
4.	Урядовий портал	https://www.kmu.gov.ua/control/
5.	Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	http://www.ombudsman.gov.ua
6.	Агентство Європейського Союзу зі співробітництва у сфері кримінального правосуддя	https://www.eurojust.europa.eu/
7.	Міністерство внутрішніх справ України	https://mvs.gov.ua
8.	Інтерпол	https://www.interpol.int/
9.	Європол	https://www.europol.europa.eu/
10.	Національне центральне бюро Інтерполу (НЦБ) Україна	https://www.interpol.int/Who-we-are/Member-countries/Europe/UKRAINE
11.	Національна поліція України	https://www.npu.gov.ua/
12.	Міністерство освіти і науки України	https://www.mon.gov.ua
13.	Міністерство юстиції України	https://minjust.gov.ua/ua
14.	Верховний Суд	https://www.scourt.gov.ua
15.	Європейський Суд	https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/
16.	Офіс Генерального прокурора України	https://www.gp.gov.ua/
17.	Прокуратура Європейського Союзу European Public Prosecutor's Office (EPPO)	https://www.eppo.europa.eu/en
18.	Міжнародний кримінальний Суд International Criminal Court (CPI i ICC)	https://www.icc-cpi.int/
19.	Організація Об'єднаних Націй	https://ukraine.un.org/uk
20.	Організація з безпеки і співробітництва (OSCE)	https://www.osce.org/hcnm/
21.	Бібліотека Національної академії внутрішніх справ	https://library.naiau.kiev.ua/
22.	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського	http://www.nbuv.gov.ua/
23.	Національна бібліотека Франції	https://www.bnf.fr/fr

24.	Німецька цифрова бібліотека	https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/
25.	Британська бібліотека	https://www.bl.uk/

ВСТУП

Правоутворення – це правове поняття, що охоплює різні форми та способи виникнення і буття права, його упорядкування і розвитку.

Змістовна сторона правоутворення включає всі форми і засоби виникнення, розвитку і зміни права:

1. його зовнішнє відображення в письмових правових документах (нормативних договорах, судових прецедентах тощо);
2. існування у ненормативному вигляді (правосвідомість, правові принципи, правові теорії і концепції, конкретні правовідносини тощо);
3. процеси виникнення правових моделей поведінки та їх фактичної реалізації.

Сучасне розуміння сутності правоутворення базується:

- на концепції спільності і відмінності права і закону, згідно з якою право може існувати і поза своєю інституційною формою (законодавством) у вигляді рівного і справедливого масштабу свободи, який знаходить своє відображення у правових принципах, суб'єктивних правах, конкретних правовідносинах і т.ін.;
- на теоріях правової держави і громадянського суспільства, згідно з якими домінуюче значення має громадянське суспільство – спільність рівних, вільних і незалежних осіб, які по відношенню до держави виступають громадянами. Громадянське суспільство безпосередньо утворює право в формі типових правовідносин, що зумовлені соціальними чинниками, емпіричною правосвідомістю населення. Роль держави полягає у дослідженні, узагальненні і систематизації масових видів правової поведінки, правової взаємодії членів громадянського суспільства. Держава формулює це «право суспільного життя» у формалізованих, загальнообов'язкових правилах поведінки, зовнішньо відображених у законодавстві – системі нормативно-правових документів. Крім цього, держава за допомогою примусу й інших форм державного впливу забезпечує реалізацію юридичних приписів всіма громадянами і охорону їх від порушень;
- на принципі поділу влад, який по суті є розподілом правових форм діяльності держави чи форм здійснення державної влади по формуванню і забезпеченню реалізації права як органами держави, так і громадянським суспільством.

Таким чином правоутворення як процес виникнення і становлення права складається з трьох етапів:

1. формування певних суспільних відносин в громадському житті,

які в результаті багаторазового повторення набувають нормативного характеру, тобто відбувається їх самоврегулювання;

2. узагальнення державою конкретних правових відносин, що виникла еволюційним шляхом, формулювання відповідних правил поведінки загального характеру та їх відображення у нормативно-правових актах чи інших правових документах;

3. втілення формалізованих правових норм в конкретні суспільні відносини, але вже більш упорядковані, стабільні, захищені.

§ 7.1. ПОНЯТТЯ ПРАВОУТВОРЕННЯ. РІВНІ ПРАВОУТВОРЕННЯ

Правоутворення є найбільш широкою категорією, що охоплює виникнення і організацію буття права, його упорядкування і розвиток в різних аспектах і напрямках.

Сучасне теоретичне розуміння сутності правоутворення базується на:

- концепції єдності та відмінності права і закону, яка відбиває точку зору, що право може існувати й поза такою своєю інституційною формою як законодавство (у вигляді рівного і справедливого масштабу, норми, міри свободи, які знаходять своє відображення у правових принципах, суб'єктивних правах, конкретних правовідносинах і т. і.);

- теоріях правової держави і громадянського суспільства, згідно з якими домінуюче значення має громадянське суспільство - спільність рівних, вільних і незалежних осіб, які по відношенню до держави виступають як громадяни;

- принципі розподілу влади, який є за своєю сутністю розподілом правових форм діяльності держави чи форм здійснення державної влади по формуванню і забезпеченню реалізації права як органами держави, так і громадянським суспільством;

- неуніверсальності права в контексті існування різних цивілізацій у процесі розвитку людства, наявності у світі різних національних правових систем, які об'єднуються у правові сім'ї (романо-германську, англо-американську, релігійного права та традиційного права) існують свої норми.

Правоутворення - це сукупність форм, методів та засобів виникнення, розвитку та зміни права як системи норм права.

Зі змістової сторони правоутворення включає:

- суб'єкти, форми, методи та засоби виникнення, розвитку права чи правової системи (структурно-інституціональний аспект);

- процеси виникнення, розвитку права чи правової системи (функціональний аспект).

Виходячи з того, що право існує не тільки у вигляді норм, але й правосвідомості, правовідносин, правомірної поведінки, доцільно

виділити такі *рівні правоутворення*:

- *гносеологічний*, який відбиває процес виникнення і становлення права у формі правосвідомості;
- *онтологічний*, згідно якого право формується у формі конкретних правовідносин - правового зв'язку суб'єктів права у вигляді зв'язку їх суб'єктивних прав і обов'язків, що переводяться із сфери можливого в дійсність за допомогою правомірної поведінки;
- *інституціональний*, який розглядає право як систему норм.

Узагальнюючи викладені положення, слід зазначити, що правоутворення як процес виникнення і становлення права складається з таких *етапів*:

- формування конкретних відносин безпосередньо в суспільному житті на основі матеріальних умов існування суспільства та правосвідомості його членів;
- узагальнення і формулювання державою природних, таких що виникли еволюційним шляхом, конкретних правовідносин, в формі нормативно-правових актів чи інших державних юридичних рішень (документів);
- втілення формалізованих загальних норм права, знову таки, в конкретні правові відносини, але вже більш впорядковані, стабільні, захищені.

Таким чином, можна говорити про те, що сучасне розуміння правоутворення відрізняється від такого, що домінував у нормативному підході, основу якого складав процес правотворчості. Правотворчість в межах вищевикладеного тлумачення правоутворення є одним із його етапів, рівнів або його державною формою.

Отже в межах правоутворення необхідно вести мову, про формування права та формулювання права. Під **формуванням права** розуміють процес утворення правил, що стихійно склались у суспільстві та служать зразком, який необхідно підкріпити або заборонити правом. А **формулювання права** - це діяльність компетентних державних органів, їх посадових осіб або громадянського суспільства зі зміни, встановлення або скасування норм права, що відбувається у формі правотворчості.

§ 7.2. ПРАВОТВОРЧІСТЬ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ. ОЗНАКИ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Правотворчість є діяльністю компетентних органів держави, посадових осіб, уповноважених на те громадських організацій, трудових колективів або всього населення щодо встановлення, зміни, скасування та систематизації юридичних норм.

Правотворчість є завершальною стадією більш широкого процесу – *процесу правоутворення*. Характер правових ідей, що в остаточному

підсумку фіксуються в нормативно-правових актах держави, визначається багатьма чинниками: станом економіки, рівнем розвитку громадянського суспільства, типом державного режиму, загальною спрямованістю соціально-політичного розвитку держави, її міжнародним становищем. Формування права також залежить від особливостей національного менталітету, від існуючих у суспільстві звичаїв і традицій, від уміння різноманітних політичних сил йти на згоди.

Соціальне призначення правотворчості полягає у встановленні певних стандартів, вимог до поведінки учасників суспільних відносин, які (з позицій держави) є припустимі, бажані або необхідні (обов'язкові чи заборонені).

Отже, **правотворчість** - це форма владної діяльності держави, а в окремих випадках (за окремою процедурою) - безпосередньо народу, спрямована на формулювання чи санкціонування нормативно-правових актів, за допомогою яких у діючу систему права запроваджуються нові, змінюються чи скасовуються існуючі норми права.

Правотворчість як державна форма правоутворення характеризується такими **ознаками**:

1) це активна, творча, постадійна діяльність переважно державних органів;

2) суб'єктами правотворчості окрім державних органів можуть виступати уповноважені недержавні структури (органи місцевого самоврядування, профспілки), а також народ при винесенні нормативно-правових актів на референдуми.

3) має організаційну спрямованість;

4) чітко регламентується нормами права ((в межах встановлених процесуальних норм, (процедур), що встановлені Конституцією, регламентом чи статутом));

5) полягає в утворенні нормативно-правових актів, що містять норми права чи скасовують, змінюють їх.

§ 7.3. ПРИНЦИПИ, ФУНКЦІЇ, ВИДИ І СТАДІЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Правотворчість здійснюється на основі **принципів**:

1. *принцип верховенства Конституції України* - правотворча діяльність здійснюється виключно відповідно до положень Конституції України;

2. *принцип дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини* - правотворча діяльність здійснюється, зокрема, з урахуванням положень Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод та Протоколів до неї і практики Європейського суду з прав людини;

3. *принцип демократичності* – правотворча діяльність має здійснюватися виходячи із засад демократичного ладу в Україні з дотриманням визначених процедур за умови взаємодії представників різних гілок влади відповідно до наданих їм Конституцією та законами України повноважень;

4. *принцип відкритості та гласності* – правотворча діяльність має здійснюватися із забезпеченням належної обізнаності суспільства щодо її мети та результатів за умови надання всім учасникам правотворчої діяльності можливості подати свої пропозиції щодо предмета та змісту правового регулювання на відповідних стадіях правотворчої діяльності;

5. *принцип правової визначеності* – норми права, викладені у нормативно-правових актах, мають бути чіткими та достатньо зрозумілими, не припускати різного тлумачення, бути забезпечені механізмами їх реалізації, а також забезпечувати суб'єктам правовідносин можливість передбачати правові наслідки реалізації норм права;

6. *принцип пропорційності* – обмеження, передбачені нормативно-правовими актами для суб'єктів правовідносин, повинні бути необхідними та достатніми для досягнення легітимної мети правового регулювання;

7. *принцип доцільності та обґрунтованості* – правотворча діяльність має здійснюватися лише у разі існування об'єктивної необхідності в правовому регулюванні та/або охороні відповідних суспільних відносин, якщо така необхідність може бути обґрунтована;

8. *принцип системності та комплексності* – правотворча діяльність має гарантувати узгодженість правових норм між собою та відповідність нормативно-правових актів нижчої юридичної сили актам вищої юридичної сили, пріоритетність правових норм спеціального законодавства над правовими нормами загального законодавства, забезпечувати своєчасне прийняття (видання) підзаконних нормативно-правових актів на виконання норм законів України;

9. *принцип наукового забезпечення* – результати правотворчої діяльності мають враховувати досягнення науки у сфері, в якій здійснюється правове регулювання, у тому числі за рахунок залучення до правотворчої діяльності представників наукових установ та визнаних фахівців у відповідних галузях науки;

10. *принцип ресурсної забезпеченості* – правотворча діяльність має бути забезпечена відповідним фінансово-економічним, матеріально-технічним, адміністративно-організаційним, людським, часовим та іншим необхідним ресурсом⁹⁸.

⁹⁸ Проект Закону України «Про правотворчу діяльність [Електронний ресурс]: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355

Функції правотворчості - напрямки діяльності, пов'язаної зі встановленням, зміною або скасуванням правових норм, створенням і розвитком законодавства.

Основні функції правотворчості: 1) Функція первинного регулювання суспільних відносин (розробка і прийняття нових правових норм) діє в тих випадках, коли суспільні відносини раніше не регулювалися і вперше виникла необхідність у їх регулюванні. Наприклад, лише з розвитком космічних досліджень з'являється космічне право; із переходом України на шлях розвитку ринкових відносин виникла необхідність у створенні нових законів: про біржу, приватизацію та ін.; 2) Функція відновлення правового матеріалу (скасування, зміна або доповнення до чинних норм) припускає заміну тих законів, що застаріли, не відповідають потребам суспільного розвитку. При цьому важливо не займатися відновленням заради відновлення, оскільки стабільність є кращою, ніж зміни, тим більше зміни без особливої необхідності. Коли ж суспільні потреби змінюються, суспільство потребує такого законодавства, яке адекватно відбивало б ці потреби. Тоді настає необхідність у створенні нових кодексів, законів, вносяться зміни і доповнення до відповідних законодавчих актів; 3) Функція заповнення прогалин у праві, тобто усунення повної або часткової відсутності в чинних нормативних актах необхідних юридичних норм. Зрозуміло, можна використовувати аналогію закону, тобто вирішення справи або окремого питання на підставі закону, який регулює подібні відносини; або аналогію права, тобто вирішення справи або окремого юридичного питання на підставі загальних начал і значення законодавства. Проте аналогія не заповнює прогалину. Заповнити прогалину можна лише шляхом правотворчості. Як відшукується прогалина? Під час застосування норм права - у суді тощо. Для знаходження прогалин узагальнюється судова і адміністративна практика. Вироблене за допомогою аналогії вирішення юридичної справи не повинно суперечити розпорядженням чинного законодавства. Воно може стати підставою для удосконалення законодавства; 4) Функція упорядкування нормативно-правового матеріалу (кодифікаційна або систематизаційна правотворчість). Організаційною формою цієї функції є кодифікація законодавства, що припускає обґрунтоване його відновлення. Більш докладно про кодифікацію, а також про інші засоби систематизації законодавств⁹⁹.

Складність категорії правотворчості обумовлює різноманіття критеріїв її класифікації:

За **способами правотворчості** розрізняють:

– затвердження нормативно-правових актів і договорів референдумом;

– прийняття або видання нормативно-правових актів компетентними державними органами. У сучасних державах цей вид правотворчості є основним;

– створення юридичних прецедентів судовими та адміністративними органами держави. В Україні розповсюджено мало, а є одним з основних у країнах англо-американської правової сім'ї;

– укладення нормативно-правових договорів компетентними державними органами (або, з дозволу держави - іншими суб'єктами, зокрема, трудовими колективами);

– офіційне визнання державою правового звичаю або релігійної норми як форми права.

1. Залежно від *форм створюваного права* розрізняють:

– *законотворчість*;

– *підзаконну правотворчість*;

– *прецедентну правотворчість*;

– *договірну правотворчість*;

– *міжнародну правотворчість*.

2. Залежно від *суб'єкта правотворчості* розрізняють:

– безпосередню правотворчість народу (суспільства). Цей вид правотворчості здійснюється в процесі референдуму;

– делегована правотворчість - *це нормотворча діяльність уповноважених органів держави, яка здійснюється за дорученням вищого представницького органу державної влади:*

✓ правотворчість найвищого представницького органу (парламенту) держави або суб'єкта федерації. У більшості країн світу парламент має «монополію» на законотворчу діяльність;

✓ правотворчість органів і посадовців виконавчої гілки влади (уряду, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевої адміністрації тощо).

✓ правотворчість глави держави;

✓ судову правотворчість (характерно для країн англо-американської правової сім'ї);

✓ правотворчість громадських організацій (наприклад, профспілок);

✓ локальна правотворчість (на підприємстві, в установі, організації).

3. *Залежно від юридичної сили актів:*

– *законотворчість* - правотворчість вищого представницького органу, наприклад, парламентом видаються нормативно-правові акти найвищої юридичної сили - закони;

– *підзаконна правотворчість* - її змістом є видання норм права Президентом, урядом, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, главами адміністрацій, керівниками підприємств.

Розглядаючи процес правотворчості з більш широких, загальносоціальних позицій, можна говорити про існування більшої кількості його *стадій*, а саме:

- аналіз певних суспільних відносин і встановлення потреби в їх правовій регламентації;
- визначення суб'єкта правотворчості, юридичної сили і виду нормативно-правового акта;
- прийняття рішення про підготовку проекту нормативно-правового акта у разі необхідності;
- розробка концепції та основних ідей норм права, що будуть утворювати зміст нормативно-правового акта;
- підготовка змісту проекту нормативно-правового акта (розробником, робочою групою, правотворчим органом);
- попередній розгляд проекту нормативно-правового акта;
- громадське обговорення проекту нормативно-правового акта (проводиться в разі потреби);
- офіційний розгляд проекту нормативно-правового акта відповідним суб'єктом правотворчості з додержанням встановлених процедур;
- прийняття нормативно-правового акта;
- опублікування й оприлюднення нормативно-правового акта;
- набуття нормативно-правовим актом чинності.

§ 7.4. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ФОРМ ПРАВА, ЇХ ОСОБЛИВОСТІ

Проблема співвідношення форми права та джерела права є одним з дискусійних питань теорії права.

Так, представники концепції *юридичного позитивізму* джерелом права вважають нормативно-правовий акт. Представники *соціологічної* школи права стверджують, що сукупність норм права в суспільстві завжди відображає лише якусь частину права, як певного порядку суспільних відносин який склався, а отже, коріння права слід шукати в самому суспільстві. Представники *природно-правової* доктрини переконують, що природа вписує в свідомість людей їх основні права і свободи (такі права і свободи одержали назву невідчужуваних від людини, природних). Прихильники *психологічної* школи права розглядали право як явище людської психіки і дійшли висновку, що так звані «джерела права» є не чим іншим, як «самим правом, видом позитивного права».

Матеріальні джерела права являють собою сукупність природних, історичних, культурних, релігійних, політичних, економічних та інших правотворчих факторів об'єктивного характеру, які обумовлюють виникнення, розвиток та зміст права. *Ідейним джерелом права* виступає правосвідомість як правотворчий фактор суб'єктивного характеру, через який об'єктивні правотворчі чинники впливають на майбутній зміст норм права. *Інституційним джерелом права* у найбільш широкому, загальному розумінні визнається держава, державна влада, у силу того, що саме держава опосередковує зв'язок права з об'єктивно існуючими суспільними відносинами та надає правовим установленням загальнообов'язкового характеру. У більш вузькому значенні *інституційним джерелом* права є правотворча діяльність держави (через уповноважені органи), що спрямована на встановлення або санкціонування норм права. Нарешті, *формальним джерелом права* виступає результат правотворчої діяльності держави - форми вираження і закріплення норм права¹⁰⁰.

В юриспруденції склалися такі *підходи до розуміння терміна* «джерела права»:

- джерела виникнення права як соціального явища, сила, що творить право (правоутворююча сила);
- пам'ятки історії, літератури, судові справи та звичаї, що існували історично та мали значення для чинного на той час права;
- певний вид діяльності державної влади з утворення норм права;
- матеріали, взяті за основу того чи іншого законодавства;
- способи зовнішнього виразу, існування та перетворення права.

Джерелами права визнаються як фактори, що створюють зміст права, так і фактори, які надають праву загальнообов'язкового значення.

Поняття «форми права» і «джерела права», - зазначають М. Матузов і О. Малько, - тісно взаємопов'язані, але не співпадають. Якщо «форма права» показує, яким чином організовано та виражено зовні зміст права, то «джерела права» - це витoki формування права, система факторів, якими зумовлюється його зміст.

Тому при аналізі понять «джерела» і «форми» права виникає потреба зазначати їх нетотожність. Дійсно, всі форми права є джерелами, але не кожне джерело права набуває якостей офіційної форми права. Для того, щоб джерело права набуло якостей державної обов'язковості та загальності, необхідне його офіційне визнання, тобто санкціонування органами правотворчої влади. Іншими словами, джерела права прагнуть набути статус офіційної форми права, але через об'єктивні та суб'єктивні причини (особливості правової системи) вони не завжди

¹⁰⁰ Джерела права Європейського Союзу (теоретичні аспекти): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 [Електронний ресурс] / О.В. Стрельцова; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2008. – С.15-16.

трансформуються у формально закріплені носії правової матерії. Що ж до форм права, то вони, будучи офіційними способами і засобами зведення в закон державної волі, завжди «виділяють» з себе правову енергію і, отже, спочатку формуються як джерела норм права.

Форма права це сукупність визнаних конкретною державою офіційно-документальних способів зовнішнього виразу та закріплення норм права.

Потрібно розуміти, що для суб'єктів, які встановлюють норми права, і для суб'єктів, які їх застосовують, джерела права різні. Так, у випадку правотворчості джерелами є юридичний мотив, суспільні відносини, що мають правову природу, типові види правомірної поведінки, конкретні фактичні правовідносини, правові принципи, конституція, міжнародно-правові угоди, загальнолюдські цінності, правова культура та правосвідомість¹⁰¹. В іншому випадку, для суб'єктів, які здійснюють правозастосовну діяльність джерелами права можуть бути юридична практика, юридична наука тощо.

Залежно від рівня регульованих суспільних відносин (держава, союз держав, держави усього світу) **форми права можна поділити на:** внутрішньодержавні, регіонально-континентальні і міжнародні.

До внутрішньодержавних форм права слід віднести:

Правовий звичай - акт-документ, що містить правило поведінки, яке склалось стихійно протягом тривалого часу і ввійшло в звичку людей, санкціонований, гарантується і охороняється державою.

Правовий прецедент - акт-документ, що містить рішення конкретної юридичної справи, що виносить судовий чи інший компетентний орган держави (посадова особа) і яке стає обов'язковим для вирішення подібних справ у майбутньому.

Нормативний правовий акт - це виданий в особливому порядку офіційний акт-документ компетентного правотворчого органу, що містить норми права.

Нормативний правовий договір - це сумісний юридичний акт, що виражає взаємне виявлення волі правотворчих органів, яким утворюється правовий акт.

Правову доктрину - акт-документ, що містить концептуально оформлені правові ідеї, поняття, юридичні категорії розроблені вченими з ціллю удосконалення законодавства.

Релігійний текст - акт-документ, що містить релігійну норму, санкціоновану державою і забезпечену нею (прикладом релігійного тексту можуть бути Веди, Біблія, Коран).

Принципи права - об'єктивно властиві праву нормативні основи, незаперечні вимоги, що пред'являються до учасників суспільних відносин з метою встановлення соціального компромісу.

¹⁰¹ Теорія держави і права [Текст] : підручник / [С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський] ; за ред. С.Л. Лисенкова. – К. :Юрінком Інтер, 2005. – С. 192

До регіонально-континентальних форм права ймовірно слід віднести форми права Євросоюзу (форми первинного і вторинного права; форми прецедентного права; загальні принципи права та ін.).

До міжнародних форм права потрібно віднести міжнародно-правовий акт. **Міжнародно-правовий акт** - спільний акт-документ двох або більше держав, що містить норми права про встановлення, зміну чи припинення прав і обов'язків у різноманітних відносинах між ними.

§ 7.5. ФОРМИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПРАВООХОРОННІЙ СИСТЕМІ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА

Реалізація правотворчої функції правоохоронними органами здійснюється на підставі потреб відомчо-управлінського порядку та загальних принципів правотворчої діяльності з використанням існуючих досягнень у сфері юридичної техніки. Головним завданням цього напрямку роботи правоохоронних органів є конкретизація правової основи їх організації та функціонування, видання підзаконних нормативно-правових актів. З іншого боку - це діяльність правоохоронних органів, їх структурних підрозділів та посадових осіб щодо встановлення, зміни або скасування нормативно-правових актів відомчого походження. Ця діяльність регламентується відомчими наказами.

Форми правотворчої діяльності правоохоронних органів:

1. *Участь у правотворчому процесі інших органів держави:*
 - розробка проектів нормативно-правових актів за участю практичних та наукових кадрів правоохоронних органів;
 - рецензування підготовлених проектів;
 - експертна оцінка окремих положень проектів;
 - підготовка пропозицій та обґрунтування необхідності зміни норми права з направленням розрахунків та статистичних обліків до відповідного суб'єкта правотворчості.
2. *Безпосередня правотворчість уповноважених посадових осіб:*
 - ця форма правотворчої діяльності полягає у підготовці та прийнятті письмових юридичних документів категорії підзаконних нормативних актів: накази, положення, інструкції, рішення, статuti, директиви, договори та угоди з правоохоронними органами інших держав;
 - за своєю спрямованістю правотворчість правоохоронних органів поділяється на внутрішню і зовнішню, що зумовлено власною компетенцією та делегованими повноваженнями з боку вищих органів державної влади;
 - для підвищення ефективності правотворчої роботи у структурних підрозділах системи правоохоронних органів створюються

відділи правового забезпечення, які контролюють правотворчий процес з позиції його законності, плановості та доцільності.

Виходячи з того, що державні правоохоронні органи належать до системи органів державної влади, їм притаманні всі ознаки державних органів, у тому числі й така, як чітка нормативна регламентація їх діяльності.

Органи і посадові особи системи правоохоронних органів наділені владними повноваженнями і спеціальними засобами для здійснення своїх функціональних повноважень. Це вимагає застосування такого режиму регулювання їх діяльності, за якого суб'єкту діяльності дозволяється лише те, що прямо зазначено в законі. На цій підставі в нормативному забезпеченні практичної діяльності правоохоронних органів особлива увага приділяється питанням визначеності їх прав та обов'язків та належної їх реалізації.

Характеризуючи загальну сукупність нормативно-правових актів, що регулюють діяльність правоохоронних органів слід зазначити:

1. Всі акти поділяються на:

- акти, які безпосередньо стосуються кожного окремого правоохоронного органу або окремих напрямів властивої лише їм діяльності;

- акти, що стосуються діяльності правоохоронних органів;
- акти, які регламентують діяльність та визначають статус державних службовців;

- акти, що регулюють відносини, в яких правоохоронні органи виступають суб'єктами господарської діяльності тощо;

- акти, що становлять систему норм міжнародного права.

2. Правоохоронні органи керуються нормативними актами, які безпосередньо не стосуються їх професійної діяльності, але звернені до громадян і встановлюють їх права та обов'язки, реалізації яких сприяють різні органи держави.

3. Особливу групу становлять норми процесуального права, у яких визначається порядок здійснення правоохоронними органами повноважень щодо їх спілкування та взаємодії з іншими державними і недержавними органами. Це цивільно-процесуальний, кримінальний процесуальний, господарсько-процесуальний кодекси та кодекс адміністративного судочинства, які дають можливість правоохоронним органам здійснювати юрисдикційні повноваження, не порушуючи вимог законності.

4. В аспекті організації державного управління, яке значною мірою має нормативний характер, правоохоронні органи керуються у своїй діяльності Конституцією, актами Президента, Уряду, центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

До різновидів відомчих нормативно-правових актів можна віднести:

статути - це кодифіковані нормативно-правові акти, в яких визначаються завдання, цілі, функції правоохоронних органів, а також основні форми та методи їх реалізації;

інструкції конкретизують службові повноваження посадових осіб, визначають функціональне призначення окремих підрозділів, порядок виконання актів вищих і центральних органів виконавчої влади, порядок здійснення певних напрямів роботи;

нормативні накази вводять у дію інші відомчі акти, визначають штатну чисельність, норми матеріального забезпечення і т. і.;

положення закріплюють компетенцію правоохоронних органів, загальний порядок проходження служби, здійснення виду діяльності;

правила встановлюють порядок здійснення окремих повноважень або видів діяльності;

рішення колегій можуть бути нормативного, індивідуального або казуального характеру. Ними затверджуються накази та їх проекти з питань удосконалення організаційної структури, підвищення ефективності в роботі підрозділів, дислокації сил та засобів на території. З одного боку, в рішеннях колегій відбувається індивідуалізація чинного законодавства, з іншого - встановлюються додаткові вимоги або правила поведінки тощо.

§ 7.6. ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА: ПОНЯТТЯ, ЕЛЕМЕНТИ, ПРИНЦИПИ

Активний розвиток правової системи України на сучасному етапі, зокрема її нормативної частини, зумовлений процесами інтеграції та глобалізації демократичного розвитку держави. Це вимагає зміцнення методологічних засад підготовки нормативно-правових актів з метою вдосконалення національного законодавства, адаптації його до законодавства ЄС, а також підвищення загального рівня ефективності правового регулювання.

Визначальним засобом високої ефективності правового регулювання суспільних відносин є юридична техніка і насамперед техніка вироблення законів держави – законодавча техніка.

Юридична техніка – це сукупність правил, прийомів, способів підготовки, складання, оформлення будь-яких юридичних документів, їх систематизації та обліку з метою їх зрозумілості, чіткості (визначеності) та ефективності.

У структурі юридичної техніки виділяють такі елементи як *правила, засоби і прийоми (способи)*.

До правил належать змістовні, логічні структурні, мовні формальні (реквізитні) та процедурні правила.

До засобів юридичної техніки відносяться, насамперед, *загальні засоби*, які ще називають формально-атрибутивними (реквізити документа), а саме:

✓ логічні (структура документа в цілому, внутрішня структура норм);

✓ мовні (весь комплекс виражальних засобів мови, в тому числі термінологія, мовні кліше, метафори, мовні символи).

спеціально-юридичні. До спеціально-юридичних засобів юридичної техніки відносяться *юридичні конструкції, застереження, презумпції, фікції, преюдиції та аксіоми*.

Характерним для юридичної техніки є застосування *логіко-мовних прийомів*, які проявляються у дотриманні вимог (правил) формальної логіки, що ґрунтується на логічно послідовному і незаперечливому викладі, відповідності викладу нормативно-правового акта його структурі, одноманітності викладу (за схемою викладу, ступенем деталізації регулювання тощо); забезпеченні повноти і деталізованості правового регулювання.

Правила, на відміну від інших структурних складових юридичної техніки, є найбільш значущим її елементом, оскільки, з одного боку, визначають умови використання інших складових юридичної техніки, а з іншого – є зв'язком між теорією вивчення юридичної техніки та практикою її застосування.

Серед основних принципів юридичної техніки виділимо наступні:

1. Точне і єдине розуміння термінології, яка застосовується в змісті проекту нормативно-правового акта при його розробці;

2. Чіткість, доступність та зрозумілість мови, якою формується проект нормативно-правового акта;

3. Повнота регулювання відповідної сфери суспільних відносин;

4. Максимальна економічність і компактність змісту проекту нормативно-правового акта - це стисле викладення положень проекту нормативно-правового акта, а також мінімум нормативно-правових актів з одного й того ж питання сфери правового регулювання з метою полегшення користування ними, їхнього обліку й систематизації;

5. Системна побудова проекту нормативно-правового акта – новий нормативно-правовий акт має гармонічно інтегруватися в єдину правову систему, узгоджуватися з діючими нормативно-правовими актами та уникати протиріч у змісті правових норм;

6. Уніфікація форми і структури проектів нормативно-правових актів та способів розміщення правових приписів – вимога використання єдиних реквізитів нормативно-правових актів, єдиної структури та термінології, а також уніфікованої мови.

Висновки:

Розвиток правової системи України на сучасному етапі, зокрема її нормативної частини, зумовлений процесами європейської інтеграції та глобалізації демократичного розвитку держави. Це вимагає зміцнення методологічних засад підготовки нормативно-правових актів з метою вдосконалення національного законодавства, адаптації його до законодавства ЄС, а також підвищення загального рівня ефективності правового регулювання.

Основні положення які були розглянуті вище дають змогу із урахуванням сучасних процесів розвитку держави та суспільних відносин, виробити демократичні засади правотворчої діяльності, активної участі народу як єдиного джерела влади у формуванні державних інституцій європейського зразку, їх функціонування, розвитку на блага і в інтересах людини.

ЛЕКЦІЯ 8

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти, щодо казуального і нормативного, офіційного і неофіційного тлумачення, актів тлумачення. Отримання навичок щодо оцінювання сучасного стану ефективності застосування норм права в Україні та уміння узагальнювати проблемні ланки правозастосовного процесу, а також визначати своєрідні напрями впливу на удосконалення правозастосування. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 8.1. Поняття та цілі тлумачення норм права.

§ 8.2. Сутність тлумачення нормативно-правових актів.

§ 8.3. Види та способи тлумачення норм права.

§ 8.4. Акти тлумачення норм права у правоохоронній діяльності.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антошкіна В. Способи і правила тлумачення норм права та договорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. Том 1 № 4(29). 2019. С. 8-14
2. Антошкіна В. Способи тлумачення права та їхня роль у правозастосовній практиці. *Підприємництво господарство і право*. № 5. 2020. С. 181-186
3. Білозьоров Є. Казуальне тлумачення норм права: теоретичні та практичні аспекти розуміння/ Є. В. Білозьоров, Ю. В. Кривицький // *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Серія № 18. Економіка і право : зб. наук. праць. – Вип. 27. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – С. 207 – 215.
4. Гончаров В. Методологія тлумачення юридичних норм у світлі граматології / В. Гончаров // *Вісник Академії правових наук України*. – 2010. – № 1. – С. 257 – 267.
5. Горбатюк В. Л. Багатоаспектна процедура тлумачення правових норм. *Інформація і право*. № 1. 2016. С.79-84
6. Завальний А. М. Особливості неофіційного тлумачення юридичних норм в сфері правового регулювання вищої освіти України / А. М. Завальний, О. Б. Горова, В. С. Малента // *Наука і правоохоронна*. – 2009. – № 4 (6). – С. 162 –164.
7. Кістяник В. І. Судова аргументація: особливості, порівняльний аналіз та вітчизняна і зарубіжна практика : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Кістяник Володимир Іванович ; наук. керівник Шевчук С. В.; М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія". - Київ : [б. в.], 2021. - 215 с.
8. Малента В. С. Неофіційне тлумачення норм права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Малента Володимир Степанович. – К., 2010. – 212 с.
9. Оновлений курс HELP «Вступ до ЄКПЛ та ознайомлення з ЄСПЛ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/updated-help-course-on-introduction-to-echr-and-ecthr-is-available-in-ukrainian>
10. Пендюра М. М. Граматичне (мовне) тлумачення норм права як

необхідний та ефективний спосіб забезпечення якісного правотворчого процесу у правовій системі України // Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О.Г. Мурашина)» : зб. матеріалів круг. столу (м. Київ, 21 берез. 2019 р.) / Редкол. : А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк. Київ : НАВС, 2019. 160 с

11. Пендюра М. М., Старицька О. О., Тихомиров Д. О. Офіційне тлумачення та конкретизація права: проблеми співвідношення / О. О. Старицька, М. М. Пендюра, Д. О. Тихомиров // Забезпечення цивільної безпеки в Україні: сучасний стан і перспективи: монографія / за заг. ред. О. М. Тищенка, Т. М. Кришталь; Черкаси: ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2018.

12. Проблеми тлумачення правових норм : посібник / автор-упорядник О. М. Балинська. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 392 с.

13. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.

14. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. І. Чулінда. – К., 2003. – 20 с.

ВСТУП

Без всіляких заперечень можна зазначити той факт, що тлумачення норм права є найважливішим елементом не тільки реалізації норм права взагалі, але й окремо застосування норм права. Оскільки, в результаті тлумачення з'ясовується та розкривається зміст правила поведінки, що міститься в закріпленій нормі права, а також здійснюється безпосередня її індивідуалізація, щодо конкретної справи та конкретно визначених осіб. Тлумачення норма права представляє собою рушійну силу всього процесу правового регулювання

§ 8.1. ПОНЯТТЯ ТА ЦІЛІ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Правильне розуміння всіма членами суспільства змісту норм права є необхідною умовою функціонування, розвитку та вдосконалення законодавства. Для того, щоб зрозуміти норму права її потрібно належним чином розтлумачити. Як зазначалось вище, тлумачення норм права посідає важливе місце в процесі правозастосування, яким займається переважна більшість працівників поліції. Таким чином, тлумачення норм права - запорука їх правильного застосування.

Дослідження практики правоохоронної діяльності в сучасній Україні показує, що різні органи, посадові особи, нажаль, дуже часто тлумачать чинні норми права по-різному, що призводить до створення в суспільстві певного хаосу та соціальної напруги.

Тлумачення норми права - це свідома, інтелектуально-вольова діяльність уповноважених (компетентних) органів (осіб) щодо з'ясування та роз'яснення змісту норми права з метою її правильної реалізації.

Цілі тлумачення норм права:

- правильне та одноманітне розуміння змісту норм права;
- правильна та одноманітна реалізація приписів норм права.

Таким чином, соціальне призначення тлумачення норм права полягає в забезпеченні правильного, точного і одноманітного розуміння та реалізації норм права всіма суб'єктами права.

Тлумачення норм права складається з двох процесів:

1. З'ясування значення та змісту правових норм «для себе» особою, яка здійснює тлумачення. Це, так би мовити, процес тлумачення «всередину».

З'ясовуючи зміст норми, особа, яка здійснює тлумачення досліджує:

- текст зовнішнього вираження норми права;
- юридичні зв'язки норми права з іншими нормами права і принципами;
- позаюридичні зв'язки норми з суспільними явищами.

2. Роз'яснення значення та змісту норм права для інших (процес тлумачення «назовні»). Роз'яснення - це підсумок, виражений суб'єктами тлумачення норм права у відповідних формах, які ми розглянемо нижче.

Суб'єктами тлумачення норм права є фізичні та юридичні, але наслідки їх діяльності дещо різні. У той час, як тлумачення норм права, що здійснюється окремим індивідом, має приватний характер, відокремлюється сферою конкретного відношення і не вимагає спеціального аналізу, тлумачення норм права, яке надається уповноваженим на те органом, має особливий авторитет і потребує спеціального аналізу.

Ефективність тлумачення норм права значною мірою залежить від рівня правової свідомості особи, яка здійснює тлумачення. Якщо цей рівень високий, то кількість правопорушень зменшується, більш чітко діють правоохоронні органи, більш повно задовольняються права особи, зміцнюються законність і правопорядок.

Необхідність тлумачення норм права обумовлена:

- швидкою зміною умов життя в суспільстві. Наприклад, можливе виникнення відносин, які не існували на момент оформлення певної норми права. У такому випадку за допомогою тлумачення з'ясовується та роз'яснюється: чи підпадають ці відносини під дію існуючої норми чи ні?;

- абстрактним характером норм права, які формулюють правило поведінки лаконічно у загальному вигляді та без конкретизації. Особа, яка здійснює тлумачення норм права повинна з'ясувати та за необхідності роз'яснити: чи підпадає конкретний випадок під дію існуючої норми права чи ні?;

- недоліками в роботі правотворчих органів. У таких випадках волю законодавця можна встановити за допомогою тлумачення норм права;

- наявністю спеціальних правових понять, що мають багатозначний характер. Так, людині, що не має відповідної освіти, досить важко зрозуміти сутність таких понять як «необхідна оборона», «крайня необхідність», «джерело підвищеної небезпеки», «тяжкі наслідки», «особливо великий розмір» тощо. Таким людям потрібно роз'яснити, що означають ці поняття;

- наявністю таких виразів як «і т.д.», «інші», «тощо». За допомогою тлумачення норм права встановлюється відповідність між цими виразами та конкретною ситуацією.

Питання тлумачення норм права відносяться до тих проблем, які мають безпосереднє практичне значення. Однією з умов високоякісної роботи працівника правоохоронного органу є належний рівень професійної майстерності, що дозволяє йому повно, точно та швидко тлумачити ту чи іншу норму права.

§ 8.2. СУТНІСТЬ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Суть тлумачення як специфічної діяльності полягає в особливостях самого права як суспільного явища. Ці властивості такі, що викликають необхідність тлумачення. Це - нормативність, загальнообов'язковість, системність, формальна визначеність, державний примус.

Основу права складають норми - правила загального характеру. Причому нормативність права особливого роду, бо це рівний масштаб, який застосовується до фактично нерівних людей. Оскільки закон загальний, а випадок, до якого він застосовується - одиничний, суб'єкти, які його реалізують - індивідуальні, то необхідне тлумачення загальної норми, виявлення того, чи можливе використання її в конкретному випадку і стосовно конкретних суб'єктів.

Право - це специфічне суспільне явище, що має свої закономірності розвитку, форми прояву і реалізації, структуру конструкцій, принципи, способи, типи регулювання та ін. Зазначені особливості водночас вимагають особливої діяльності щодо з'ясування змісту права. Мова йде не тільки про тлумачення розуміння спеціальних юридичних термінів, а й про врахування особливостей правового регулювання.

Необхідність тлумачення в праві викликана і можливими

протиріччями між його формою і змістом. Зміст права знаходить своє вираження в нормативно-правових актах, які не завжди правдиво відображають волю законодавця. Низький рівень юридичної техніки, недоліки технічного порядку призводять до проблем, протиріч, викривлення змісту права. В подібних випадках тлумачення - умова пізнання справжнього змісту юридичних приписів.

У літературі висловлювалась думка, що тлумаченню повинні піддаватись тільки незрозумілі норми. Зрозумілі ж не вимагають тлумачення. Такий підхід, на нашу думку, є спірним. Адже для визначення, чи є та чи інша норма зрозумілою, потрібно її з'ясувати, розтлумачити.

Тлумачення норм права обумовлено двома факторами.

По-перше, необхідністю і потребами правозастосувальної діяльності державних та інших уповноважених суб'єктів.

По-друге, потребами навчального процесу в юридичних вузах і юридичної науки, що аналізує й узагальнює правові поняття.

У процесі тлумачення нормативно-правових актів встановлюється значення нормативних приписів, їх основна мета і соціальна спрямованість, місце в системі правового регулювання.

Тлумачення не вносить і не може внести поправки, доповнення чи зміни в правові норми. Воно має на увазі дослідження існуючого конкретного правового припису. Тож зрозуміло, що орган, який здійснює тлумачення, не може не враховувати як умов, у яких застосовується правова норма, так і її вплив на суспільну свідомість. Однак не означає, що в процесі тлумачення, посиляючись на зміни умов виникнення нових потреб соціально-економічного і господарського розвитку, можна відходити від точного змісту правових норм, надавати нормам такого змісту, який би мав зовсім інше значення, ніж той, який вкладений у них законодавцем.

Розрізняють тлумачення *індивідуального і загального правового регулювання*.

Тлумачення актів індивідуального правового регулювання виражається у встановленні оригінального змісту, який є в конкретних рішеннях і констатаціях. Воно завжди стосується одиничних конкретних суспільних відносин і здійснюється як самим органом, який прийняв рішення щодо тієї чи іншої юридичної справи, так і іншими особами.

Тлумачення актів загального правового регулювання передбачає у першу чергу виявлення оригінального змісту і призначення, які є в них нормативних приписах, їх зв'язків і способів єднання, юридичної сили і природи¹⁰².

¹⁰² Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: Підручник./ М.С Кельман, О. Г. Мурашин - К.: Кондор, 2006. - с. 282, 477

§ 8.3. ВИДИ ТА СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

На сьогодні в науковій літературі використовується різні критерії для поділу тлумачення норм права на види.

Водночас найбільш розповсюдженою є класифікація тлумачення норм права за наступними критеріями: за суб'єктами та за обсягом.

Поділ тлумачення норм права за суб'єктами стосується роз'яснення змісту правових норм для інших. Таким чином, *за суб'єктами* виділяють такі види тлумачення норм права:

I. Офіційне тлумачення норм права - це роз'яснення змісту норм права, що здійснюється уповноваженим органом, має юридично обов'язкову силу для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються і сформульоване у спеціальному акті.

Офіційне тлумачення норм права характеризується такими ознаками:

- 1) здійснюється компетентними органами;
- 2) має юридичну силу, тобто обов'язкове для суб'єктів, які реалізують цю норму права;
- 3) забезпечує, за підтримки держави, одностайне розуміння і застосування норм права;
- 4) його результати мають бути закріплені в спеціальному акті тлумачення норм права.

Для офіційного тлумачення норм права характерним є особливий порядок здійснення, що полягає у правороз'яснювальному процесі. Цей процес складається з *п'яти стадій*:

- правороз'яснювальна ініціатива суб'єктів суспільних відносин;
- узагальнення практики і перевірка необхідності роз'яснення норм права;
- розробка та обговорення тексту (проекту) роз'яснення норми права;
- прийняття або затвердження проекту роз'яснення норми права;
- публікація акту роз'яснення норм права.

Офіційне тлумачення норм права поділяється на:

1. Нормативне тлумачення норм права - це офіційне роз'яснення, що поширюється на необмежену кількість випадків, передбачених нормою права, що тлумачиться. Наприклад, результати нормативного тлумачення норм права містяться в Постанові Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Нормативне тлумачення норм права, в свою чергу, поділяється на:

- *авторське тлумачення норм права* - це нормативне тлумачення норм права, що здійснюється органом, який видав відповідну норму права. Наприклад, указ Президента про роз'яснення деяких положень його попереднього указу є авторським тлумаченням норм права;

– *делеговане тлумачення норм права* - це нормативне тлумачення норм права, що здійснюється органом, який цю норму не видавав, але уповноважений її тлумачити. Наприклад, у ч. 2 ст. 147 Конституції України зазначено, що Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Конституційний Суд Конституцію та закони України не приймає, але має право здійснювати їх делеговане тлумачення.

2. Казуальне тлумачення норм права - це офіційне роз'яснення норм права, обов'язкове лише для конкретного випадку та для осіб, стосовно яких воно здійснюється.

Зазначений вид тлумачення норм права обумовлений конкретним випадком (казусом) і його мета - правильне вирішення конкретної справи, яка вже має місце. Наприклад, вирок суду, в якому обґрунтовується вид і міра покарання за вчинене кримінальне правопорушення (злочин).

Але в деяких випадках офіційне казуальне роз'яснення, яке є обов'язковим при розгляді справи, може бути взірцем при вирішенні інших подібних справ. Так, наприклад, офіційне казуальне тлумачення норм права Вищими спеціалізованими судами значною мірою впливає на судову практику. Завдяки діяльності цієї судової інстанції координується практика роботи нижчестоящих судів у напрямку одноманітного вирішення справ щодо подібних випадків. При цьому неможливо механічно розповсюджувати казуальне роз'яснення на інші однорідні справи, оскільки кожна з них має індивідуальні особливості.

Таким чином, казуальне тлумачення норм права розповсюджує свою дію тільки на конкретну ситуацію, хоча і може враховуватись при вирішенні інших аналогічних справ. Казуальне тлумачення норм права поділяється на *різновиди*:

– *судове тлумачення норм права* здійснюють судові органи під час розгляду конкретних справ, воно знаходить свій вираз у вироках чи рішеннях по цих справах. Тобто прикладом судового тлумачення є будь-яке судове рішення чи вирок в якому встановлюються права та обов'язки сторін;

– *адміністративне тлумачення норм права* здійснюють міністерства, служби, місцева державна адміністрація. Наприклад, наказ міністра у зв'язку з розглядом конкретної скарги.

Найчастіше акт казуального тлумачення є складовою частиною правозастосовного акта, яким вирішується конкретна юридична справа.

II. Неофіційне тлумачення норм права - це роз'яснення змісту норм права, що дають особи, які не мають на те офіційних повноважень, а тому, воно не має юридично обов'язкової сили.

Таке тлумачення дається недержавними органами та організаціями, різними науковими та навчальними закладами, групами спеціалістів, а

також окремими громадянами. Неофіційне тлумачення здійснюється у формі усних чи письмових порад, пояснень, рекомендацій. Такі акти не мають обов'язкового характеру і не тягнуть за собою юридичних наслідків. Їх моральна сила та вплив базується на професійному авторитеті громадян, установ, організацій, що роз'яснюють зміст тих чи інших норм права. Неофіційне тлумачення поділяється на:

1. Компетентне тлумачення норм права - здійснюється особами, які мають спеціальні знання у сфері права. Воно поділяється на наукове, професійне та службове.

– *наукове тлумачення норм права* передбачає науково обґрунтоване тлумачення норм права вченими і науково-дослідними закладами, що було зроблено у статтях, монографіях, наукових коментарях, усних чи письмових обговореннях проектів нормативних актів. Наукове тлумачення норм права хоч і не має обов'язкової сили, але суттєво впливає на правотворчу та правозастосовну діяльність;

– *професійне тлумачення норм права* здійснюється юристами-практиками під час здійснення практичної діяльності (в тому числі і правоохоронної). Прикладом як наукового так і професійного тлумачення норм права може бути науково-практичний коментар до Кримінального-виконавчого кодексу України. Це пояснюється тим, що в його підготовці брали участь як науковці (фахівці з кримінально-виконавчого права), так і особи, які мають практичний досвід роботи в установах виконання покарань;

– *службове тлумачення норм права* здійснюється представниками інших професій, досвідченими в питаннях права (начальники навчальних центрів, відділів та інші)¹⁰³.

2. Буденне тлумачення норм права здійснюється суб'єктами, які не мають спеціальних знань у сфері права. Таке тлумачення здійснюється переважно на підставі життєвого досвіду. Наприклад, з'ясування для себе та роз'яснення своїм подругам основних положень указу Президента домогосподаркою.

Закладений у нормі права зміст не завжди співпадає з її *текстуальним вираженням* у статтях нормативно-правових актів. Це зумовлює необхідність класифікації тлумачення норм права ще й обсягом. Поділ тлумачення норм права за цим критерієм може стосуватися як з'ясування змісту правових норм для себе, так і роз'яснення їх для інших.

За обсягом тлумачення норм права поділяється на:

1. Буквальне тлумачення норм права має місце тоді, коли зміст норми права збігається з її *текстуальним відображенням*. Наприклад, ст. 67 КК чітко визначає обставини, які обтяжують покарання. При

¹⁰³ Завальний А.М. Особливості неофіційного тлумачення юридичних норм в сфері правового регулювання вищої освіти України / А.М. Завальний, О.Б. Горова, В.С. Малента // *Наука і правоохорона* № 4 (6), 2009 – С. 163 – 164.

призначенні покарання суд не може визнати такими, що його обтяжують, обставини не зазначені в цій статті.

2. Обмежувальне тлумачення норм права здійснюється у випадках, коли текстуальне вираження норми є більш широким за її зміст. Наприклад, у ч. 1 ст. 42 Конституції України зазначено, що кожен має право на підприємницьку діяльність. Разом з тим, у Законі України «Про Національну поліцію» працівникам забороняється займатись будь-якими видами підприємницької діяльності. Тому термін «кожен» необхідно тлумачити звужено і розуміти, що існують й певні винятки. Зрозумілим є й те, що не можуть займатись підприємницькою діяльністю також й діти та психічно хворі дорослі особи. У цих випадках текстуальний вираз норми права є значно ширшим її змісту, що і зумовлює необхідність обмежувального тлумачення норм права.

3. Розширювальне тлумачення норм права має місце тоді, коли зміст норми є більш широким, ніж її текстуальне вираження. Це означає, що норма права викладена дуже лаконічно та необхідні додаткові засоби, щоб правильно зрозуміти її зміст. Розширювальне тлумачення норм права потрібно здійснювати тоді, коли дається незавершений перелік обставин та умов реалізації норм права. Такий перелік досить часто супроводжується виразами «тощо», «в аналогічних випадках», «інші». Наприклад, у ст. 66 КК передбачені обставини, які пом'якшують покарання. Водночас при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені у вищезгаданій статті.

У процесі з'ясування змісту норм права особи, які здійснюють тлумачення використовують різні **способи тлумачення норм права**, тобто сукупність прийомів і засобів, що використовуються для встановлення змісту норм права.

Види способів тлумачення норм права:

– граматичний спосіб тлумачення норм права полягає в граматичному, лексичному, морфологічному та синтаксичному аналізі тексту норми права і з'ясуванні на цій основі її змісту. У літературі визначається два етапи використання такого способу тлумачення норм права:

– дослідження кожного конкретного слова і висловлювання, які містяться в нормі права, що тлумачиться;

– дослідження загальної структури речень, з яких складається текст норм права, а також вивчення взаємозалежності всіх речень¹⁰⁴.

Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 27 КК, підбурювачем є особа, яка схилила іншого співучасника до вчинення кримінального

¹⁰⁴ Чулінда Л.І. Юрико-лінгвістичне тлумачення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л.І. Чулінда. – К., 2003. – С. 11.

правопорушення. Відповідно особа, яка схилила кого-небудь до вчинення кримінального правопорушення, але не досягла результату, підбурювачем не буде.

В якості різновиду граматичного способу тлумачення норм права можна розглядати *спеціально-юридичний спосіб тлумачення норм права*. Цей спосіб ґрунтується на спеціальних юридичних знаннях, що ґрунтуються на поглибленому вивченні юридичних наук. Він використовується при аналізі норми, що містить спеціальну термінологію, поняття, конструкції. Це вимагає від особи, яка здійснює тлумачення поглиблених знань не тільки правил граматики, але і юридичної науки, техніки і практики. Єдине розуміння юридичних термінів, їх пояснення може давати закон. Таке пояснення суттєво спрощує, але не виключає необхідність тлумачення норм права. Адже законодавець може вживати один і той самий термін у різних значеннях. У деяких випадках тільки завдяки спеціальним юридичним знанням, що використовує особа, яка здійснює тлумачення норм права, стає можливим розкриття змісту норми права в необхідному обсязі;

– *логічний спосіб тлумачення норм права* полягає у з'ясуванні змісту норми права на основі правил логіки. Такий спосіб тлумачення норм права використовується в тих випадках, коли зміст правової норми неможливо визначити шляхом використання граматичного способу тлумачення норм права. Логічне тлумачення норм права здійснюється за допомогою таких прийомів як логічне перетворення, висновки по аналогії тощо.

Логічні перетворення виникають із особливостей формулювання норм права. Наприклад, у ч. 1 ст. 186 КК закріплено, що відкрите викрадення чужого майна (грабіж) карається позбавленням волі на строк до чотирьох років. Цю норму потрібно тлумачити таким чином, що покаранню підлягає не сам грабіж, а осудна особа, яка його вчинила. Таким чином, шляхом логічного перетворення результат тлумачення виглядатиме наступним чином: «Будь-яка осудна особа, яка вчинить відкрите викрадення чужого майна зобов'язана буде понести покарання відповідно до ч. 1 ст. 186 КК».

У випадку використання прийому «висновки по аналогії» у особи, яка здійснює тлумачення норми права виникає можливість розширити певні можливості та факти. Наприклад, у законі дається перелік подій стихійного лиха: паводки, пожежі тощо. За допомогою аналогії перелік стихійних лих можна доповнити, якщо вони виникли в житті і не перераховані у даній нормі права;

– *системний спосіб тлумачення норм права* полягає у з'ясуванні змісту конкретної норми права шляхом дослідження її зв'язків з іншими нормами. Наприклад, ст. 11 КК визначає: «кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне

винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення». Для з'ясування змісту цієї статті стосовно суб'єкта кримінального правопорушення, необхідно звернутись до іншої статті (ст. 18 КК), яка визначає хто є суб'єктом кримінального правопорушення¹⁰⁵;

– *історичний спосіб тлумачення норм права* полягає в з'ясуванні змісту норм права на підставі історичних умов та обставин її прийняття. Досліджуються альтернативні проекти, публікації у пресі під час обговорення законопроекту, дебати в парламенті, внесені поправки, підстави їх прийняття або відхилення.

Найбільш практичне значення під час використання історичного способу тлумачення норм права має порівняльний прийом, який дозволяє порівняти норму, яка тлумачиться з подібною нормою, яка містилась нормативно-правовому акті, що втратив чинність чи в проекті нового нормативно-правового акту. Це дає змогу з'ясувати напрямок руху думки законодавця.

Наприклад, КК 1960 року розподіляв «таємне викрадення державного або колективного майна» (ст. 81) та «таємне викрадення індивідуального майна громадян» (ст. 140). У чинному КК такого розподілу немає і присутня лише одна стаття 185, яка формулює відповідне положення як «таємне викрадення чужого майна». Таким чином, можна зробити висновок, що в Радянському Союзі особливого значення надавали державній і колективній власності оскільки існувала окрема стаття, яка передбачала відповідальність за розкрадання саме таких видів майна. У сучасній же Україні різні форми власності (приватна, комунальна, державна) однаково охороняються від розкрадань статтею 185 КК та охоплюється словом «чужого»;

– *функціональний спосіб тлумачення норм права* ґрунтується на знаннях факторів та умов, в яких функціонує, діє та застосовується норма права, що тлумачиться. Важливого значення при цьому набувають оціночні терміни: «значна шкода», «великий розмір», «тяжкі наслідки» тощо. Згадані оціночні терміни тлумачаться шляхом співставлення їх з конкретними ситуаціями. Необхідно мати на увазі, що стандарти, які характеризують явища, предмети, ситуації, складаються в певний час і з плином часу можуть змінюватись. Відповідно, може змінюватись і зміст оціночних термінів. Наприклад, у примітці до ст. 185 КК визначаються як слід тлумачити поняття «повторний злочин», «значна шкода», «великий розмір», «особливо великий розмір» для певних статей і на даний момент;

– *цільовий спосіб тлумачення норм права* полягає в з'ясуванні змісту норми права на основі виявлення її цілей. Особа, яка здійснює

¹⁰⁵ Осауленко О.І. Загальна теорія держави і права: [навч. посіб.] / О.І. Осауленко – К.: Істина, 2007. – С. 198.

тлумачення звертається не тільки до мети норми, що підлягає аналізу, але і враховує цілі нормативного акта в якому розташована норма права. Цілі можуть бути викладені в преамбулах, загальних частинах нормативно-правового акта тощо. Наприклад, ст. 1 КВК визначає мету та завдання кримінально-виконавчого законодавства України.

Необхідно зазначити, що вищезазначені способи не можна використовувати ізольовано один від одного. Для досягнення цілей тлумачення потрібно комплексно використовувати всі способи тлумачення норм права.

§ 8.4. АКТИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

В результаті тлумачення норм права новий нормативно-правовий акт не з'являється, а тому діяльність щодо тлумачення норм права не слід ототожнювати з правотворчою діяльністю. Внаслідок діяльності по тлумаченню норм права може з'явитися офіційний акт тлумачення норми права (інтерпретаційний акт), який відіграє значну роль у процесі правоохоронної діяльності. Цей акт має особливу правову природу, діє в єдності з нормами права і тому не має самостійного значення.

Акт тлумачення норми права (інтерпретаційний акт) - *це акт-документ, що містить офіційне, формально-обов'язкове роз'яснення змісту норм права.*

Акти тлумачення норм права є характерними виключно для офіційного тлумачення норм права, оскільки в процесі неофіційного тлумачення такі акти, як правило, не видаються. У випадку, коли офіційне тлумачення норм права є нормативним, воно завжди знаходить свій зовнішній вираз в самостійному спеціальному документі - акті тлумачення норм права. Коли ж таке тлумачення норми права є казуальним, воно може бути включеним у відповідний правозастосовний акт (наприклад, ухвала апеляційного суду включає роз'яснення змісту норми права)¹⁰⁶ або ж фіксується в окремому документі.

Ознаки акта тлумачення норм права:

- 1) діє разом з тим нормативно-правовим актом, у якому містяться норми права, що тлумачаться і залежить від них;
- 2) є формально-обов'язковим для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються;
- 3) приймається лише правотворчими або спеціально уповноваженими суб'єктами;
- 4) як правило має спеціальну письмову форму вираження;
- 5) не змінює норми права, а лише допомагає зрозуміти їх зміст.

Класифікація актів тлумачення норм права:

¹⁰⁶ Загальна теорія держави і права: [підручник] / за ред.. проф. М.В. Цвіка, доц.. В.Д. Ткаченка, проф.. О.В. Петришина. – Харків: «Право», 2002. – С. 382.

За зовнішньою формою вони можуть бути письмовими чи усними. Письмові акти тлумачення норм права мають спеціальну письмову форму виразу, яка може частково співпадати з формами певних нормативно-правових (постанови, інструкції) або правозастосовних актів (наприклад, ухвали), а частково не співпадає з такими формами (роз'яснення, інструктивні листи та ін.)¹⁰⁷.

За суб'єктами їх прийняття можуть бути акти авторського та делегованого тлумачення норм права.

За місцем суб'єктів тлумачення норм права в апараті держави: акти тлумачення норм права *правотворчих органів* та акти тлумачення норм права *правозастосовних органів* (в тому числі і правоохоронних).

За галузевою належністю норми, яка тлумачиться: акти тлумачення норм конституційного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального, кримінального-виконавчого права тощо.

За структурними елементами норми, що тлумачиться: акти тлумачення гіпотези, диспозиції, санкції.

Залежно від обсягу тлумачення: акти буквального, обмежувального та розширювального тлумачення.

У процесі здійснення правоохоронної діяльності використовуються різноманітні акти тлумачення норм права. Для них притаманні такі ж ознаки що і до актів тлумачення норм права в інших сферах діяльності. Разом з тим, вони також мають й особливі ознаки. Зокрема акти тлумачення норм права, що використовуються поліцією для виконання покладених на неї завдань характеризуються тим, що вони можуть бути результатом тлумачення норм права тих відомчих нормативно-правових актів, що видаються Міністерством внутрішніх справ України: наказів, правил, положень, настанов тощо. Зазвичай, Міністерство внутрішніх справ України не роз'яснює положення нормативно-правових актів вищої юридичної сили.

Висновки:

Як вбачалося із змісту основних положень, необхідність тлумачення в праві викликана в першу чергу можливими протиріччями між його формою і змістом. Зміст права знаходить своє вираження в нормативно-правових актах, які не завжди повно відображають волю законодавця. Низький рівень юридичної техніки, недоліки технічного порядку призводять до проблем, протиріч, викривлення змісту права. В подібних випадках тлумачення - умова пізнання справжнього змісту юридичних приписів.

Правильне розуміння всіма членами суспільства змісту норм права є необхідною умовою не лише належного функціонування, розвитку та вдосконалення законодавства але й правильної її реалізації.

¹⁰⁷ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: [навч. посіб.] / П.М. Рабінович. – Л.: Край., 2008. – С. 185.

ЛЕКЦІЯ 9

РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти, щодо реалізації норм права. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: реалізації норм права, дотримання, виконання, використання, застосування, стадій застосування норм права, вимог до застосування норм права, правозастосовних актів. Отримання навичок щодо оцінювання сучасного стану ефективності застосування норм права в Україні та уміння узагальнювати проблемні ланки правозастосовного процесу, а також визначати своєрідні напрями впливу на удосконалення правозастосування. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 9.1. Реалізація норм права: поняття та форми.

§ 9.2. Основні форми реалізації норм права: дотримання, виконання, використання.

§ 9.3. Застосування як особлива форма реалізації норм права.

§ 9.4. Правозастосовні акти у сфері правоохоронної діяльності: поняття, ознаки, види.

§ 9.5. Прогалини в законодавстві, способи їх усунення та подолання.

§ 9.6. Юридичні колізії: поняття та види.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дума В. В. Правозастосовча діяльність та форми її здійснення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В.В. Дума; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 20 с.

2. Кістяник В. І. Судова аргументація: особливості, порівняльний аналіз та вітчизняна і зарубіжна практика : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Кістяник Володимир Іванович ; наук. керівник Шевчук С. В.; М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія". - Київ : [б. в.], 2021. - 215 с.

3. Макушев П. В., Хрідочкін А. В. Теорія правозастосування : навчальний посібник / П. В. Макушев, А. В. Хрідочкін. Дніпро : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 360 с.

4. Оновлений курс HELP «Вступ до ЄКПЛ та ознайомлення з ЄСПЛ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/updated-help-course-on-introduction-to-echr-and-ecthr-is-available-in-ukrainian>

5. Пунько О. В. Структурна побудова правозастосовних актів / О. В. Пунько // *Юридичний вісник Національного авіаційного університету*. – 2014. – № 4. – С. 36 – 40.

6. Пунько О. В. Функції правозастосовних актів / О. В. Пунько // *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. – 2015. – Вип. 2 (76). – С. 72 – 77.

7. Теорія держави і права в тестових завданнях : навч. посіб. / Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; [уклад. : Наливайко Л. Р. та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Наливайко Л. Р. – Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2014. – 357 с.

8. Теорія держави і права : підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 468 с.

9. Теорія держави та права : [підручник] / [за вимогами кредитно-модульної системи навчання] / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.

10. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.

ВСТУП

Сформульовані в законах та інших нормативно-правових актах норми права лише тоді виконують своє соціальне призначення, коли вони втілюються в дійсність, реалізуються у свідомо-вольових діях суб'єктів.

Значна кількість норм права для своєї реалізації вимагають правозастосовної діяльності державних органів і посадових осіб. Практичне значення застосування норм права зумовлюється його безпосередньо прикладним характером.

§ 9.1. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА: ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ

Сформульовані в законах та інших нормативно-правових актах норми права тільки тоді виконують своє соціальне призначення, коли вони втілюються в дійсність, реалізуються у свідомо-вольових діях суб'єктів. Реалізація норм права їх адресатами завершує процес правового регулювання.

Реалізація норм права - це втілення розпоряджень правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права тобто в їх практичній діяльності¹⁰⁸.

На думку Б. Малишева **реалізація норм права** являю собою процес перетворення положення норми права у конкретні права і обов'язки суб'єктів у межах відповідних правовідносин. Реалізація норм права є останньою та найголовнішою частиною правового регулювання

Реалізувати нормативні правила поведінки, що містяться в законах та інших нормативно-правових актах, означає втілити в життя волю законодавця, спрямовану на встановлення правопорядку. Без такої реалізації право втрачає свою соціальну цінність.

Форми реалізації норм права:

¹⁰⁸ Скаун О.Ф. Теорія держави і права: [підручник] / О.Ф. Скаун. – Х.: Консум, 2001. – С. 386.

Залежно від кількості суб'єктів, які реалізують право:

індивідуальна форма правореалізації - полягає в можливості особи самостійно (в індивідуальному порядку) використовувати свої суб'єктивні права і виконувати покладені на неї юридичні обов'язки. Наприклад, ст. 45 Конституції України, що закріплює право громадян на відпочинок, може бути реалізована громадянином самостійно (шляхом сну);

колективна форма правореалізації потребує поєднання зусиль кількох суб'єктів. Наприклад, у ст. 36 Конституції України передбачає право громадян України на об'єднання в політичні партії та громадські організації. Ця норма може бути реалізована лише в колективній формі.

В залежності від своєрідності форм реалізації норм права:

особливості реалізації норм права обумовлюються способом та методом правового регулювання - акцент робиться на дозволі, забороні та зобов'язанні як основних способах правового регулювання, що визначають форми реалізації норм права. І, відповідно, способи правового регулювання (заборона, зобов'язання і дозвіл) характеризують не стільки зовнішню форму реалізації норм права, скільки конкретні юридичні прийоми забезпечення правомірної поведінки. Тому реалізація норм права забезпечується такими *методами*, як:

- ✓ переконання;
- ✓ заохочення;
- ✓ примус тощо.

реалізація визначається зовнішньою формою виразу норм права.

У відповідності до поділу норм на забороняючі, зобов'язуючі та уповноважуючі виділяють такі форми безпосередньої реалізації права: дотримання, виконання та використання.

§ 9.2. ОСНОВНІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА: ДОТРИМАННЯ, ВИКОНАННЯ, ВИКОРИСТАННЯ

Загалом в юридичні науки виділяють три основні (безпосередні) форми реалізації права: **дотримання** - це така форма реалізації забороняючих норм права, яка полягає в утриманні від дій, заборонених цими нормами, суворому додержанні встановлених заборон (наприклад, дотримання громадянином правил громадського порядку). **Виражається формулою «тільки так не роби».**

Ця форма реалізації передбачає пасивну поведінку суб'єкта незалежно від його власного бажання. У такій формі реалізуються забороняючі норми, викладені в особливих частинах Кримінального кодексу України або Кодексу України про адміністративні правопорушення. Наприклад, громадянин не вчиняє діянь заборонених вищезгаданими кодексами і тим самим реалізує забороняючі норми у

формі дотримання (Частина 2 статті 47 Водного кодексу визначає, коли право загального водокористування може бути обмежено. Так, винятками із загального користування є ті випадки, коли водойма віднесений до природно-заповідних фондів; коли водойма є спеціальною - питною, лікувальною або технічною чи на ділянці, де знаходиться водойма, повністю заборонено вилов будь-яких живих істот; або заборона ловити рибу в період нересту. Такі винятки мають бути прямо передбачені в рішеннях міськими і районними радами з метою забезпечення здоров'я і життя людей або збереження і безпеки навколишнього середовища. При цьому для прийняття таких рішень потрібно мати рекомендацію про необхідність введення обмежень від органу / органів, що займаються безпекою навколишнього середовища або санітарною та епідеміологічною безпекою.

Про встановлені обмеження органи місцевої влади зобов'язані повідомляти місцеве населення (як правило, шляхом розміщення відповідних табличок "Виллов риби заборонено" або "Не можна купатися" і оприлюдненням рішень на своїх офіційних сайтах).

виконання - це форма реалізації зобов'язуючих норм права, що полягає в обов'язковому вчиненні активних дій, що передбачаються цими нормами. Ця форма реалізації полягає у виконанні обов'язків, встановлених нормами права та передбачає активну поведінку суб'єкта незалежно від його власного бажання. Наприклад, своєчасне заповнення та подання до податкової інспекції декларації про доходи є реалізацією норм права у формі виконання. **Виражається формулою «роби тільки так»** (Поліцейські зобов'язані відвідувати заняття зі службової підготовки. Виняток становлять особи, які перебувають на час їх проведення на добовому чергуванні, лікарняному, навчанні, у відпустці, відрядженні, а також ті, яким надано час відпочинку, у порядку компенсації за виконання службових обов'язків у вихідні, святкові та неробочі дні. – витяг з наказу МВС України від 21.01.2020 № 51 Про затвердження Змін до Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України);

використання - це форма реалізації суб'єктивного права, за якої втілюються в життя уповноважуючі норми права. Особі надається право самій вирішувати користуватися наданим їй правом чи ні. Але в будь-якому випадку за наявності бажання особи ця норма може бути реалізована. **Виражається формулою «роби як захочеш»**. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 35 Конституції України, кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Особа сама обирає до якої церкви їй ходити, або ж не ходити до жодної. Якщо особа ходить до церкви та бере участь в різноманітних релігійних обрядах, то вона реалізує норму права, закріплену в ч.1 ст. 35 Конституції України, у формі використання. Разом з тим, ніхто не може примусити її до використання наданих їй прав, так само як жодна особа не буде нести відповідальності за невикористання своїх прав.

Існує відмінність між реалізацією норм права фізичними особами і представниками влади¹⁰⁹ (в тому числі й працівниками правоохоронних органів).

Особливістю реалізації права у формі **дотримання** працівниками поліції є те, що для них порушення деяких забороняючих норм є правопорушенням у сфері службової діяльності та карається згідно санкції відповідної норми права. На працівників поліції поширюється загальнозабороняючий тип правового регулювання, що виражається формулою «заборонено все, що прямо не дозволено», тобто дотримання - це невиконання дій, які прямо не дозволені.

Особливостями реалізації норм права працівниками поліції у формі **виконання** є:

- розширення кількості зобов'язуючих норм права, яка ними реалізується (що зумовлено спеціальним правовим статусом);
- за належне виконання ними своїх юридичних обов'язків держава виплачує заробітну плату;
- невиконання обов'язків тягне за собою застосування дисциплінарних стягнень, аж до звільнення з посади.

Особливістю реалізації норм права у формі **використання** працівниками поліції є те, що для них така форма реалізації досить часто є не тільки правом, але й обов'язком. Наприклад, слідчий не тільки має право проводити огляд місця події, але й зобов'язаний це робити.

§ 9.3. ЗАСТОСУВАННЯ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА

Дотримання, виконання та використання є основними формами реалізації норм права. Разом з тим, існує також і особлива форма реалізації норм права - правозастосування. Останнє за своїм обсягом є найбільш об'ємною ланкою в юридичному процесі. Воно спрямоване на індивідуальне регулювання суспільних відносин. Застосування являє собою опосередковану форму реалізації норм права, що суттєво та формально відрізняється від безпосередніх форм: виконання, дотримання і використання.

Головним призначенням застосування є забезпечення реалізації норм права у формах дотримання, виконання та використання.

Застосування норм права - це особлива форма реалізації норм права компетентними суб'єктами щодо вирішення конкретної справи, що має державно-владний, творчо-організуючий характер, здійснюється у встановленому процедурному порядку і завершується виданням правозастосовного акта.

¹⁰⁹ Коталейчук С.П. Теорія держави та права: [навч. посіб.] / С.П. Коталейчук. – К.: КНТ, 2009. – С. 180;

Якщо дотримання, виконання і використання пов'язані з діями громадян, громадських організацій, комерційних об'єднань (корпорацій), то застосування норм права здійснюється державними органами і посадовими особами. Громадяни не можуть застосовувати норми права. У випадку, коли державний орган передає частину своїх повноважень окремим фізичним особам, то в процесі реалізації норм права вони виступають не як фізичні особи, а як представники цього державного органу. Застосування норм права має місце там, де адресати норм права не можуть реалізувати свої, передбачені законом права і обов'язки без посередництва компетентних органів чи посадових осіб.

Випадки, коли виникає необхідність у застосуванні норм права:

- коли передбачені нормами права суб'єктивні права і юридичні обов'язки не можуть виникнути і реалізуватися без владного рішення компетентного органу чи посадової особи. Наприклад, для реалізації права на освіту необхідно видати наказ ректора про зарахування конкретної особи на навчання; для реалізації обов'язку громадянина на проходження дійсної військової служби в Збройних Силах також потрібен наказ про призов його на службу;

- коли правові відносини, що виникають на підставі норми, є настільки важливими, що в кожному конкретному випадку державні органи засвідчують і контролюють законність дій суб'єктів цих відносин. Наприклад, приватизація житла громадянином, видача посвідчення водія тощо;

- якщо виникає спір, що має юридичне значення, а сторони не можуть самостійно виробити узгоджене рішення про наявність або обсяг суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Наприклад, поділ майна між подружжям у випадку розлучення, вирішення спорів між учасниками цивільного договору;

- коли для виникнення правових відносин слід офіційно засвідчити наявність, або навпаки - відсутність юридичних фактів або конкретних документів. Наприклад, установлення факту батьківства, смерті, розірвання шлюбу;

- коли вчинено правопорушення і особа притягується до юридичної відповідальності, в процесі якої необхідно визначити відповідну міру покарання правопорушника. У цьому випадку вступає в дію санкція забороняючої норми, що сама по собі автоматично не може призвести до негативних юридичних наслідків відносно правопорушника, а тому для цього потрібна додаткова дія державного органу, або посадової особи. Наприклад, обвинувальний вирок суду відносно особи, яка вчинила злочин;

- при вирішенні питань про статуси об'єднань. Наприклад, реєстрація уповноваженим органом громадської організації.

Застосування норм права має особливі ознаки:

1) державно-владний характер означає, що правозастосування є одним з видів діяльності держави, яку здійснюють державні органи та посадові особи. Владний характер проявляється в тому, що застосування норм права здійснюється за одностороннім волевиявленням уповноважених суб'єктів, а не за згодою сторін. Правозастосовні акти, що видаються в процесі застосування, є обов'язковими для виконання та забезпечуються державою;

2) визначеність суб'єктів цієї діяльності. Якщо реалізацію норм права у формі дотримання, виконання і використання здійснюють як державні органи та посадові особи, так і громадяни, то застосуванням громадяни займатися не мають права. Вони лише можуть або ініціювати застосування права, або надавати допомогу компетентним особам у цій діяльності;

3) здійснюється в межах повноважень компетентного суб'єкта а також у встановленому процедурному порядку, що регламентує цей процес;

4) здійснюється на підставі норм права, носить творчий, інтелектуальний характер;

5) завершується виданням правозастосовного акта, що має державно-владний характер і породжує, змінює або припиняє конкретні правові відносини.

Форми застосування норм права:

– *оперативно-виконавча* - не пов'язана з правопорушеннями. Наприклад, наказ ректора Національної академії внутрішніх справ про зарахування конкретної особи на навчання;

– *правоохоронна* - спрямована на попередження, припинення правопорушень, відновлення порушених прав, покарання винуватих осіб. Цю форму реалізують органи держави. Наприклад, постанова слідчого про кримінальне провадження.

Загальновідомо, що однією з провідних функцій держави є забезпечення охорони прав і свобод громадян, фізичних та юридичних осіб від протиправних посягань, забезпечення принципу законності, а також охорони встановленого в державі правопорядку. Кожне з цих завдань виконується за допомогою правоохоронної діяльності, що реалізується відповідними державними органами.

Правозастосовна правоохоронна діяльність - це сукупність дій правоохоронних органів держави, посадових осіб по створенню індивідуально-правових приписів, що є засобом застосування норм права відповідно до конкретних життєвих ситуацій, пов'язаних з охороною і захистом прав і свобод фізичних та юридичних осіб.

Ознаки правозастосовної правоохоронної діяльності:

- 1) виявляється на практиці як владна, творча правоохоронна діяльність державних органів щодо реалізації функцій держави;
- 2) пов'язана з реалізацією охоронної функції права;
- 3) у процесі її реалізації відбувається втілення в життя охоронних норм права;
- 4) здійснюється в процесі охоронних правовідносин. Носій суб'єктивного права в охоронних правовідносинах виступає як потерпілий, а носій юридичних обов'язків - як правопорушник. Окрім того, в охоронних правовідносинах є ще один суб'єкт (третья сторона) - орган держави, що наділений повноваженням застосовувати санкцію відносно правопорушника;
- 5) здійснюється шляхом видання охоронних правозастосовних актів з приводу реалізації конкретних охоронних норм права. Одержаний під час юридичної кваліфікації висновок знаходить свій вираз у вигляді правозастосовного акта та виступає кінцевим результатом правоохоронної форми правозастосовної діяльності;
- 6) пов'язана з повсякденним вирішенням різнопланових питань охорони правопорядку;
- 7) проявляється і у попереджувальній охороні встановлених законом прав і свобод членів суспільства;
- 8) у процесі її здійснення уповноважений орган позбавлений права діяти інакше ніж на основі закону або виходити за межі наданих йому повноважень. У процесі правоохоронної правозастосовної діяльності можуть бути використані лише офіційні та правомірні засоби впливу на юридичну або фізичну особу;
- 9) в переважній більшості випадків невід'ємною складовою правоохоронної правозастосовної діяльності є правовий примус;
- 10) у деяких випадках може здійснюватись і за допомогою добровільних заходів. Зокрема в трудовому праві можливе добровільне відшкодування працівником збитку, що був завданий ним підприємству, установі чи організації;
- 11) чіткі вимоги щодо процесуального оформлення правоохоронної правозастосовної діяльності;
- 12) виступає одним із засобів надійності та ефективності функціонування правоохоронного механізму в цілому.

Застосування норм права складається з трьох стадій:

1. Встановлення фактичних обставин справи. Наприклад, слідчий прибуває на місце вчинення кримінального правопорушення та організовує роботу слідчо-оперативної групи з метою встановлення таких фактичних обставин:

— чи відома особа, яка вчинила злочин і якщо так, то дані про неї (вік, стать, місце проживання чи можливого перебування, місце роботи чи навчання, коло спілкування, особисті якості, прикмети тощо);

- місце та час вчинення кримінального правопорушення;
- спосіб вчинення кримінального правопорушення;
- можливі мотиви кримінального правопорушення тощо.

Вищезазначені фактичні обставини можуть бути виражені в речових доказах, документах, свідченнях і т. і.

2. Вибір і аналіз норми права. Наприклад, після збору фактичних обставин справи слідчий повинен здійснити юридичну кваліфікацію. Остання представляє собою оцінку обставин справи шляхом співвіднесення конкретного випадку з нормами права¹¹⁰. Слідчому необхідно встановити:

- в якій статті (чи її частині), якого закону міститься норма права, що визначає вчинене діяння як заборонене;
- чи діє ця норма права на конкретній території, в даний момент та чи поширюється її дія на осіб, пов'язаних з цією справою. При цьому слід керуватися останньою редакцією офіційного видання закону з усіма змінами і доповненнями на день застосування норми права та дотримуватись положення ст. 58 Конституції України за яким «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи»;
- як необхідно розуміти норму права, виражену в конкретній статті (цей процес має назву - тлумачення норм права).

3. Вирішення справи, що закінчується прийняттям правозастосовного акта. Прикладом цієї стадії може бути прийняття слідчим рішення про необхідність кримінальне провадження за конкретною статтею Кримінального кодексу та видання відповідної постанови, що і буде правозастосовним актом.

Вимоги до застосування норм права:

законність - означає, що при вирішенні конкретної справи суб'єкт правозастосування повинен діяти точно у відповідності зі змістом норми права, яку він застосовує, в межах своєї компетенції, суворо дотримуватися процедури розгляду справи. При цьому суб'єкт правозастосування повинен діяти за принципом - дозволено робити лише те, що прямо передбачено в законі.

Наприклад, слідчий в кримінальному провадженні вивчає обставини в такому вигляді, в якому вони існували фактично, не допускаючи помилкових уявлень і дотримується тим самим вимоги законності;

обґрунтованість - означає, що правозастосовні акти повинні бути мотивованими. Наприклад, необґрунтоване кримінальне провадження є недотриманням цієї вимоги. Для прийняття обґрунтованих рішень

¹¹⁰ Скаун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скаун. – Х. : Консум, 2001. – С. 394.

суб'єкт правозастосування повинен глибоко вивчити конкретні факти та обставини справи та здійснювати правозастосування лише за наявності достатніх підстав;

доцільність - це співвідношення між метою, що міститься в нормі права і діяльністю суб'єкта щодо реалізації цієї норми. Правозастосування повинно здійснюватись оптимальним шляхом;

справедливість передбачає застосування рівної міри за юридично однакові діяння. Необхідно також враховувати індивідуальні особливості особи та конкретні обставини справи. Наприклад, справедливий вирок суду сприяє як виправленню злочинця, так і попередженню злочинів¹¹¹.

Особливості правозастосовної діяльності працівників поліції:

✓ формування позитивної суспільної думки про стан правопорядку та роботу поліції - пріоритетний напрям правозастосовної діяльності поліції. Остання повинна здійснюватись за принципом: «поліція і народ - надійні партнери» і зводиться до надання послуг населенню;

✓ для успішного виконання вищезазначених завдань здійснюється ретельний відбір людей, які готові після одержання відповідної освіти ефективно здійснювати застосування норм права;

✓ здійснюється на підставі наступних нормативно-правових актів: Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Закону України «Про Національну поліцію», Закону України «Про дорожній рух» та інших. Зміст вищезазначених нормативно-правових актів відомий далеко не всім пересічним громадянам;

✓ виходячи зі ст. 2. Закону України «Про Національну поліцію» («Завдання поліції») правозастосовна діяльність займає основне місце при здійсненні поліцією своїх функцій і здійснюється у сфері специфічного кола завдань;

✓ працівники поліції як суб'єкти правозастосування спрямовують та організовують поведінку інших учасників правовідносин. Суб'єктом правозастосування в поліції є компетентні та уповноважені на те посадові особи. Не всі працівники поліції здійснюють правозастосовну діяльність. Наприклад, працівники управління ресурсного забезпечення МВС правозастосуванням не займаються;

✓ у взаємовідносинах з особами більшість правозастосовних актів приймаються у зв'язку правопорушеннями (адміністративно-правова та кримінально-правова діяльність) або у зв'язку з проханням осіб сприяти реалізації їх суб'єктивних прав (наприклад, одержання особою паспорта, надання дозволу на користування мисливською чи газовою зброєю тощо);

¹¹¹ Ведерніков Ю.А. Теорія держави та права : [навч. посіб.] / Ю.А. Ведерніков, В.С. Грекул, А.В. Папірна. – Д. : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2005. – С. 130.

✓ якщо при застосуванні норм адміністративного права працівники поліції переважно самі приймають правозастосовні рішення, то під час застосування кримінального та кримінально-процесуального права вони виступають лише як один із суб'єктів правозастосовної діяльності. В останньому випадку працівники поліції готують необхідні матеріали для правозастосовної діяльності інших органів, зокрема суду;

✓ правозастосування часто здійснюється в екстремальних ситуаціях. Наприклад, під час повеней, масових безпорядків, воєнних конфліктів, епідемій тощо;

✓ правозастосування часто здійснюється при досить інтенсивній протидії зацікавлених осіб¹¹². Наприклад, підозрюваний під час допиту відмовляється давати показання або свідомо перекручує факти;

✓ застосування права спрямоване на суспільні відносини, які складають частину правопорядку у сфері діяльності правоохоронних органів;

✓ правозастосування здійснюється відповідно до певної процедури;

✓ здійснюється з використанням специфічних форм і засобів (наприклад, арешт, затримання, застосування зброї тощо);

✓ правозастосовна діяльність часто супроводжується роз'ясненням змісту норм права.

§ 9.4. ПРАВОЗАСТОСОВНІ АКТИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ВИДИ

Юридичним підсумком застосування норм права є прийняття правозастосовного акта. В такому акті знаходять зовнішній прояв рішення, що були прийняті в процесі застосування норм права.

Таким чином, **правозастосовний акт** - це зовнішній прояв владного рішення, що приймається компетентним суб'єктом у результаті розгляду конкретної справи.

Ознаки правозастосовних актів:

1) владний характер, тобто правозастосовні акти мають обов'язкове значення (юридичну силу) для всіх, кому вони адресується. У випадках, коли приписи актів не виконуються, застосовується примусова сила держави;

2) відповідність нормам права. Якщо правозастосовні акти не відповідають вимогам цих норм, вони повинні бути скасовані;

3) персоніфікований характер правозастосовних актів означає, що вони адресуються чітко визначеним суб'єктам і стосуються конкретних випадків;

4) видаються у певній формі та у передбаченому законом порядку;

¹¹² Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию : методологические и теоретические проблемы / М.В. Костицкий. – К., 1997. – С. 239 – 240.

5) зумовлюють виникнення, зміну або припинення правових відносин;

6) можуть бути оскаржені чи опротестовані зацікавленими особами.

Правозастосовним актам у сфері правоохоронної діяльності крім загальних вищеперерахованих ознак є притаманні й **особливі ознаки**:

1) суб'єкт правозастосовної діяльності не знаходиться в службових чи організаційних відносинах з особами, яким адресується цей правозастосовний акт;

2) базуються на нормах права, що містяться в законах, а також на приписах відомчих інструкцій;

3) як правило прийняття таких правозастосовних актів обумовлене вчиненням правопорушень, конфліктами, скаргами, заявами тощо;

4) виступають засобом здійснення правоохоронної функції держави.

Види правозастосовних актів:

1. За значенням у юридичному процесі:

– *основні акти*, в них міститься розв'язання юридичної справи в цілому (наприклад, вирок суду);

– *допоміжні акти* оформлюються при встановленні фактичних обставин справи, під час судового процесу тощо (наприклад, постанова про кримінальне провадження, постанова про обрання запобіжного заходу певного виду тощо). Допоміжні правозастосовні акти забезпечують законне та обґрунтоване прийняття основного рішення та завжди передують прийняттю основного рішення¹¹³.

2. Залежно від суб'єктів, які здійснюють застосування:

– *акти, що видані державними* (в тому числі й правоохоронними) *органами* (наприклад, обвинувальний висновок слідчого);

– *акти, які видані уповноваженими недержавними організаціями* (наприклад, наказ директора приватного підприємства про прийняття на роботу нового працівника).

3. Залежно від юридичної форми:

- вирок;
- наказ;
- постанова;
- розпорядження тощо.

4. Залежно від способу прийняття:

- *одноособові* (таких більшість);
- *колегіальні* (наприклад, рішення Кабінету Міністрів України, Вченої Ради Національної академії внутрішніх справ);

¹¹³ Михайленко О.Р. Складання процесуальних актів у кримінальних справах: [навч. посіб.] / О.Р. Михайленко. – К. : Юрінком, Інтер, 2000. – С. 18 – 19.

5. За юридичними наслідками:

- *правовстановлюючі* (про присвоєння чергового спеціального (вченого) звання);
- *правоконстатуючі* (свідectтво про шлюб; свідectтво про смерть);
- *правоприпиняючі* (протест прокурора з приводу незаконного виселення громадянина);
- *правозмінюючі* (заміна арешту на позбавлення волі);
- *правоскасовуючі* (винесення судом рішення про ліквідацію акта, про втрату ним юридичної сили).

6. За характером індивідуальних велінь (розпоряджень):

- *дозвільні* (ліцензія про право займатись певним видом діяльності);
- *зобов'язуючі* (рішення органу місцевого самоврядування про додаткове прибирання території);
- *заборонні* (рішення суду про заборону займатись певним видом діяльності).

7. За галузевою належністю:

- кримінальні;
- адміністративні;
- цивільні та ін.

8. За часом дії:

- *одноразової дії* (наприклад, накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу);
- *продовжуваної дії* (наприклад, вирок суду, який встановлює кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк).

9. Залежно від видів правових відносин:

- *регулятивні* здійснюються з метою встановлення юридичних прав і обов'язків у зв'язку з правомірною поведінкою (наприклад, наказ начальника ГУНП про призначення на посаду);
- *охоронні* призначені для охорони існуючих норм від можливих порушень. Вони здійснюються, як правило, або у зв'язку з попередженням правопорушень, або у зв'язку зі вчиненням правопорушень. Наприклад, правозастосовні акти слідчих, прокурорів тощо.

10. Залежно від форми зовнішнього вираження:

- *письмовий акт* (таких більшість);
- *окремий документ* (вирок суду);
- *резолуція* за матеріалами провадження (затвердження прокурором обвинувального висновку);
- *усний акт* (запрошення понятих для прийняття участі у здійсненні слідчої дії);
- *жестовий акт* (конклюдентний) - акт дії (наприклад, застосування жестів патрульним-регулювальником дорожнього руху).

Як зазначалось вище, за формою зовнішнього вираження найбільш розповсюдженими є письмові правозастосовні акти.

Водночас, *інформація, що міститься в правозастосовному акті повинна відповідати таким загальним властивостям:*

під час оцінки інформації правозастосовного акта важливе значення надається його *вірогідності та об'єктивності*. Це означає, що зміст документа повинен відображати фактичний стан справи, не містити перекручувань у порівнянні з реальною ситуацією, давати неупереджену оцінку подіям бути позбавленим суб'єктивних емоційних оцінок.

доказовість (обґрунтованість), виконання правозастосовного рішення, а також відсутність претензій до його законності багато в чому залежить від того, наскільки переконливо, аргументовано, доказово буде викладено основний зміст документа. Сюди ж відноситься і обґрунтованість створення акта;

переконливість правозастосовного акта багато в чому залежить не тільки від обґрунтованості інформації, але і від аргументованості та логічної узгодженості основного змісту рішення, що реалізується в структурі та змісті основного тексту документа;

повнота та достатність інформації, що міститься в актах застосування. Тобто, вона повинна бути достатньою для прийняття та реалізації відповідного рішення, щоб надалі не виникало ситуацій, які вимагають додаткових роз'яснень чи доопрацювань.

Вимоги до оформлення письмового правозастосовного акта:

Наявність «прив'язок» до місця, часу, суб'єктів тощо. Ці «прив'язки» знаходять свій вираз у реквізитах правозастосовного акта:

1. назва документа;
2. орган, що його видав;
3. час і дата видання;
4. до кого звернений правозастосовний акт;
5. підписи відповідних посадових осіб;
6. у необхідних випадках - печатка.

1. Наявність конкретного юридичного змісту (наприклад, рішення органу, фіксація певного юридичного факту тощо). Веління суб'єкта правозастосування повинно точно вказувати на межі належної поведінки. Наприклад, ч.6 ст. 335 КПК містить положення, що в тексті вироку «міра покарання повинна бути визначена таким чином, щоб при виконанні вироку не виникло ніяких сумнівів щодо виду та розміру покарання, призначеного судом».

2. Мова правозастосовних актів за своєю термінологією та стилем не повинна відрізнятись від мови нормативно-правових актів. До числа мовних явищ, що повинні бути піддані регламентації на цьому рівні, варто відносити форму викладу тексту. Форма викладу тексту - це спосіб вираження відношення автора правозастосовного акта до того, що

повідомляється, вона неоднакова в різних типах правозастосовних актів¹¹⁴.

3. Відносно значної кількості правозастосовних актів встановлена вимога їх обов'язкової реєстрації. Це є не тільки необхідною умовою їх юридичної сили, але й дозволяє перевірити під час реєстрації їх законність. Наприклад, реєстрація транспортних засобів, зброї супроводжується перевіркою і реєстрацією відповідних правозастосовних актів.

Розглядаючи вимоги до правозастосовних актів, необхідно також звернути особливу увагу на їх *уніфікацію*, тобто приведення до єдиної форми, системи.

Уніфікація дозволяє раціоналізувати та спростити складання правозастосовних актів і досягається шляхом:

- встановлення вимог до правозастосовних актів у законах;
- затвердження відповідними органами бланків правозастосовних актів.

Основою уніфікації є *повторюваність*, яку необхідно розглядати за такою схемою:

1. Ситуації, що повторюються.
2. Інформація, що повторюється.
3. Документи:
 - ✓ фрагменти змісту, що повторюються;
 - ✓ елементи зовнішньої форми, що повторюються;
 - ✓ елементи внутрішньої форми, що повторюються.

У *схемі уніфікації* документів виділяють два самостійних *аспекти*:

- 1) удосконалення вимог до змісту документа
- 2) удосконалення форми документів.

Розглядаючи вимоги до правозастосовних актів, що закріплені в законах, потрібно зазначити, що вони встановлюються шляхом перерахування реквізитів і визначення структури. Наприклад, у ч. 1 ст. 85 КПК зазначено, що в протоколі про кожну слідчу дію повинні бути зазначені:

- 1) місце і дата його складання;
- 2) посади і прізвища осіб, що проводять дію;
- 3) прізвища осіб, які брали участь у проведенні слідчої дії, адреси цих осіб;
- 4) роз'яснення їх прав і обов'язків;
- 5) зміст проведеної слідчої дії, час її початку і закінчення;
- 6) всі істотні для справи обставини, виявлені при виконанні даної слідчої дії.

¹¹⁴ Красницька А.В. Юридична техніка процесуальних актів кримінального судочинства / А.В. Красницька // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2003. – №2. – С. 123 – 127.

У ч. 5 ст. 85 КПК визначені також особи, які підписують протокол:

- 1) особа, яка провадила слідчу дію;
- 2) допитана особа;
- 3) перекладач, поняті, якщо вони були присутні;
- 4) інші особи, які були присутні або брали участь у проведенні цієї дії.

В якості прикладу структури правозастосовного акта, що визначена в законі можна розглянути ч.3 ст. 332 КПК, в якій зазначено, що вирок повинен складатись з трьох частин:

- 1) вступної;
- 2) мотивувальної;
- 3) резолютивної.

Структура ж вищезазначених частин вироку розкривається в таких статтях КПК (ст. 333, 334, 335).

Значно спрощує діяльність з видання письмових правозастосовних актів друк їх бланків. Поряд з реквізитами в них фіксуються окремі фрагменти тексту, що містять *постійну інформацію*, яка повторюється у всіх правозастосовних актах однієї назви, і місце (необхідна кількість місця) для внесення *перемінної інформації*, що відображає суть конкретної справи¹¹⁵.

Основні правозастосовні акти, що видаються працівниками поліції у сфері правоохоронної діяльності: постанови; протоколи затримання; протоколи особистого огляду та огляду речей.

Правоохоронні органи здійснюють правозастосовну діяльність на підставі норм різних галузей права (кримінальний процес, адміністративне право, кримінально-виконавче право тощо). У межах кожної галузі правозастосовні акти також можна класифікувати за різними критеріями.

Наприклад, ***види правозастосовних актів***, що здійснюються ***на підставі норм кримінального процесуального права*** (залежно від їх функціонального призначення):

- ті, які визначають кримінальне провадження (постанова про кримінальне провадження і прийняття її до свого провадження, постанова про виділення матеріалів із кримінального провадження);
- ті, які констатують залучення до справи учасників процесу та встановлюють їх процесуальне становище (постанова про визнання особи потерпілою, постанова про визнання цивільним позивачем, постанова про визнання законним представником потерпілого тощо);

¹¹⁵ Биля О.І. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.І. Биля. – Харків, 2004. – С. 13.

- ті, які спрямовані на збирання та дослідження доказів (постанова про проведення обшуку, виїмки, постанова про призначення експертизи);
- ті, які забезпечують належну поведінку учасників процесу (постанова про застосування запобіжного заходу, постанова про привід, постанова про оголошення розшуку обвинуваченого тощо);
- ті, які направлені на реалізацію прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному процесі (постанова про задоволення заявлених клопотань тощо);
- ті, які забезпечують відшкодування матеріальної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (постанова про накладення арешту на майно, вклади обвинуваченого тощо).

Види правозастосовних актів, що складаються на підставі норм кримінально-виконавчого права:

- правозастосовні акти реєстраційного характеру;
- рішення Державної кримінально-виконавчої служби України про визначення засудженому до позбавлення волі виду колонії;
- правозастосовні рішення комісії управлінь (відділів) Державної кримінально-виконавчої служби України у формі персонального наряду по направленню засудженого для відбування покарання в конкретну колонію;
- рішення про переведення засудженого з одного структурного відділення в інше в межах однієї колонії;
- рішення про переведення засудженого до іншої колонії;
- наказ про призначення (переведення) засудженого з однієї посади на іншу при його працевикористанні;
- правозастосовні акти, пов'язані із застосуванням засобів заохочення до осіб, позбавлених волі;
- правозастосовні акти, що приймаються у випадку порушення засудженими встановленого порядку відбування покарання (окрім вчинення кримінального правопорушення);
- правозастосовні акти, що приймаються у випадку вчинення засудженими кримінального правопорушення (наприклад, постанова про кримінальне провадження);
- правозастосовні акти, пов'язані з попередженням та припиненням правопорушень¹¹⁶.

Будь-які відступи від правил, вимог правозастосовної техніки, формальної логіки, граматики дають підстави кваліфікувати їх як помилки правозастосування, що погіршують якість правозастосовних актів, тому що в результаті цього виникають суперечності, нечіткі та

¹¹⁶ Осауленко О. Особливості окремих правозастосовних актів, які приймаються на підставі норм кримінально-виконавчого права / О. Осауленко, К. Бриль // Право України. – 2006. – №4. – С. 92-93.

неясні положення, встановлені санкції не відповідають суспільній небезпеці правопорушень.

Крім того, потрібно вказати на те, що окремі недоліки сучасної правозастосовної практики зумовлені недостатньою увагою до писемної форми правозастосовних актів. Нагадаємо, що правозастосовний акт повинен відповідати таким властивостям, як: обов'язковість, повнота і конкретність правового регулювання; сувора відповідність нормативно-правовому акту (закону); логічна завершеність, несуперечність, послідовність викладу тексту; зрозумілість і доступність мови викладу; семантична точність і чіткість понять і термінів; використання термінів із чітким суворо окресленим змістом тощо.

§ 9.5. ПРОГАЛИНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ, СПОСОБИ ЇХ УСУНЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ

На другій стадії правозастосування під час вибору норми права, яка має бути застосована до конкретного випадку іноді виявляється відсутність такої норми, тобто прогалина в законодавстві. Встановлення прогалин не означає їх «вишукування». На практиці воно починається об'єктивно, коли орган або посадова особа не можуть вирішити певну справу через відсутність нормативно-правової бази. Таким чином, саме юридична практична діяльність дає інформацію про наявність прогалин в законодавстві.

В юридичній літературі відсутня єдність у поглядах на термін, яким потрібно позначати вищезгадане правове явище та на його змістовне наповнення.

Виходячи з позитивістського підходу до права, необхідно зазначити, що нормативно-правовий акт є основною формою права в країнах романо-германської правової сім'ї, до якої відноситься Україна. Таким чином, логічніше було б говорити саме про прогалини в законодавстві. Під останнім слід розуміти всі нормативно-правові акти, що були прийняті компетентними органами в певній державі. І тільки з урахуванням інших форм права можемо говорити про прогалини в праві.

Виходячи ж з природного підходу до права, останнє є абсолютною мірою справедливості та свободи і апріорі в якому не може бути прогалин.

Таким чином, на нашу думку, найбільш вдалим є використання терміна «**прогалина в законодавстві**» тобто *повна або часткова відсутність нормативно-правового регулювання суспільних відносин, що зумовлює прийняття нового нормативно-правового акта або внесення змін до вже існуючого*.

При визначенні поняття «прогалина в законодавстві» слід мати на увазі, що йдеться, лише про ті відносини, які можливо врегулювати за

допомогою норм права. Скажімо, не є предметом правового регулювання інтимні стосунки подружжя, внаслідок чого відсутність відповідних норм у сімейному законодавстві не можна розглядати як недолік правового регулювання.

Неврегульованість окремих суспільних відносин має як об'єктивний так і суб'єктивний характер та обумовлюється розвитком суспільства, іншими причинами. В часи, коли правова система розвивається послідовно, повільно, вона має сталий характер, суспільні відносини максимально врегульовані. В періоди революційних змін в суспільстві правова система не встигає своєчасно врегульовуватися, заповнити відсутні елементи, що і призводить до появи прогалин в законодавстві. Водночас, зближення держав веде до трансформації національних правових систем, виникнення нових суспільних відносин, які потребують юридичного врегулювання. Крім перерахованих об'єктивних причин, можна також виділити окремі *суб'єктивні причини прогалин в законодавстві*:

- невміння законодавця відобразити в нормативних актах усе різноманіття життєвих ситуацій, які вимагають правового регулювання;
- невміння законодавця передбачити появу нових життєвих ситуацій у результаті постійного розвитку суспільних відносин, здійснити щодо них певні законодавчі дії;
- технічні помилки законодавця, допущені при розробці нормативно-правових актів і у використанні прийомів юридичної техніки¹¹⁷.

Прогалини потрібно відрізнати від:

- незрозумілості змісту норм права, що усувають компетентні органи шляхом офіційного тлумачення;
- «кваліфікованої мовчанки» законодавця, коли він навмисно залишає питання по врегулюванню певних відносин відкритим, утримується від прийняття норми, виносячи вирішення справи за межі законотворчої сфери;
- випадків, коли законодавець віддає вирішення питання на розгляд суб'єктів права, розраховуючи на те, що його законотворча воля буде конкретизована іншими правовими актами. Наприклад, деякі цивільні відносини можуть бути урегульовані договором;
- «помилки в законодавстві». У кожній справі, особливо такій складній, як створення нормативно-правових актів, важко уникнути помилок. «Помилка в законодавстві» - це не вірна оцінка об'єктивно існуючих умов і прояв не тієї законодавчої волі, яку потрібно було б об'єктивувати в нормативно-правових актах.

¹¹⁷ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2001. – С. 401; Теория государства и права: [курс лекций] / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – С.423.

Види прогалин у законодавстві:

Залежно від об'єму регулювання:

пов'язані з повною відсутністю нормативно-правових актів. Про це можна говорити тоді, коли законодавець не врегулював суспільні відносини, що вимагають закріплення в законодавстві. Частіше за все, це трапляється тому, що законодавець не передбачив появи нових суспільних відносин. Інколи сама потреба їх врегулювання з'являється вже після того, як законодавець встановив межі нормативного регулювання виданням відповідних актів.

Охарактеризуємо цей вид прогалин за допомогою формул:

$$З = А + Б + В$$

(З - це законодавство, яке отримує вираз у цілісній системі нормативних актів - А, Б, В).

$$О = а + б + в$$

(О - це сукупність суспільних відносин, що складається з різновидів відносин а, б, в). Таким чином, нормативний акт «А» регулює суспільні відносини «а», «Б» регулює суспільні відносини «б» і т.д.

Проте суспільство розвивається і виникає новий різновид суспільних відносин - «Г», що потребує відповідного закріплення. Таким чином дійсною є формула $О = а + б + в + г$. Наявність відносин «Г» і відсутність нормативно-правового акту «Г», який повинен їх регулювати породжує певний різновид прогалин. Щоб усунути прогалини, слід прийняти новий нормативно-правовий акт, після чого перша формула зміниться і буде мати такий вигляд:

$$З = А + Б + В + Г$$

пов'язані з неповнотою нормативно-правових актів. Це означає, що суспільні відносини регулюються певним нормативно-правовим актом, але врегулювання не є ефективним, оскільки акт не охоплює весь обсяг групи відносин.

Для характеристики даного виду прогалин знову використаємо формули:

$$З = А + Б + В,$$

$$О = а + б + в$$

Проте відносини бувають багатоплановими, тобто самі суспільні відносини складаються з сукупності певних елементів: $а = а^1 + а^2 + а^3$

Кожна складова певних відносин потребує, щоб акт мав відповідну статтю, що регулює цю певну частину відносин, тобто акт також поділений на складові елементи: $А = А^1 + А^2 + А^3$

У цьому випадку прогалина виникає тоді, коли відносини розвиваються і набувають певної нової риси $а^4$, проте, в нормативно-правовому акті статті $А^4$ немає.

Залежно від походження:

законодавчі прогалини (відносини, з якихось причин не врегульовані законодавцем);

технічні прогалини (що виникають у зв'язку з тим, що суб'єкт правозастосування не отримав усіх необхідних вказівок для вирішення конкретного питання).

Залежно від змісту форми права і правосвідомості суб'єкта правозастосування

дійсні (відсутність норми права або її частини, яка регулює конкретні суспільні відносини, що знаходяться у сфері правового регулювання);

уявні (ситуація, коли певне питання знаходиться поза межами правового регулювання, але, на думку особи, що застосовує норми права, потребує цього). Отже, уявною прогалина називається саме тому, що її фактично немає. Інакше кажучи, уявні прогалини пов'язані з професіоналізмом особи, яка застосовує норми права.

Прогалина в законодавстві має бути усунута та подолана. Виходячи з цього, в юридичній літературі виділяють способи подолання та усунення прогалин в законодавстві.

Основним способом усунення прогалини в законодавстві є видання компетентним правотворчим органом відсутнього нормативно-правового акта чи його складової частини, необхідність яких обумовлена життям. Інакше кажучи, *прогалина в законодавстві може бути усунута шляхом правотворчості*.

Аспекти співвідношення прогалин у законодавстві та правотворчості:

– встановлення та усунення прогалин та правотворча діяльність співвідносяться як частина та ціле. Остання охоплює також необхідність реорганізації правового регулювання та його заміни іншими видами соціального регулювання;

– внесення в компетентний державний орган ініціативи про видання нормативно-правового акта, метою якого є закріплення, ще не врегульованих суспільних відносин, одночасно означає наявність прогалин;

– розробка компетентними органами держави проекту нормативно-правового акта є фактично офіційним визнанням існування прогалин і етапом їх усунення;

– прийняття нормативно-правового акту означає, що прогалина усунута, тобто прогалина є причиною, а нормативно-правовий акт є наслідком.

Для працівників правоохоронних органів є особливо важливим, щоб прогалини усувались насамперед в кримінальній та адміністративній галузях законодавства. Це зумовлено тим, що в них містяться норми, що забороняють певну поведінку та встановлюють відповідальність за її вчинення. Для того, щоб особа була притягнута до відповідальності

потрібно, щоб вчинене нею діяння було визначене як злочин чи адміністративний проступок. Суб'єкт правозастосування повинен діяти за принципом, який існує ще з часів римського права: немає кримінального правопорушення, проступку і покарання без вказівки на те в законі. У ч. 4 ст. 3 КК зазначено, що застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено. Тобто у кримінальному законі прогалину можна лише усувати і заборонено долати.

У цивільному ж праві діє принцип, за яким забороняється відмовляти в правосудді на підставі неврегульованості суспільних відносин законом. Якщо випадок, який розглядається, знаходиться в сфері правового регулювання та є пряма вказівка про те, що він повинен бути вирішений юридичними засобами, відсутність його регламентації не дає підстав правозастосовному органу відмовити у вирішенні справи.

Способами подолання прогалин у сфері цивільних правовідносин:

1. *Аналогія закону* означає вирішення справи (за наявності прогалини у законодавстві) на підставі закону, який регулює схожі з неурегульованими суспільні відносини. Таким чином, перш за все, треба знайти нормативний припис, який регулює аналогічне, найбільш близьке правове відношення. Схожість фактів, які аналізуються, і фактів, що закріплені в нормі, яка застосовується за аналогією, повинна бути відображена у суттєвих, аналогічних в правовому відношенні ознаках.

Аналогія закону передбачає пошук норми, в першу чергу, за предметом правового регулювання, тобто розглядаються відповідна галузь законодавства. Частина 1 ст. 8 ЦК передбачає, що аналогія закону може мати місце, якщо цивільні відносини не врегульовані актами цивільного законодавства.

У процесі застосування *аналогії закону* має бути дотримано ряд умов:

- ✓ наявність загальної правової урегульованості даного випадку;
- ✓ відсутність відповідної норми;
- ✓ існування аналогічної, тобто норми, в гіпотезі якої вказані обставини, аналогічні тим, з якими зіткнулась особа, яка застосовує норму права¹¹⁸.

Застосування *аналогії закону* повинно здійснюватись з дотриманням певних *принципів*:

законності, тобто прийняття рішення повинно здійснюватись у межах повноважень органу правозастосування, за процедурою, встановленою законом, та у передбаченій законом формі.

¹¹⁸ Коталейчук С.П. Теорія держави та права : [навч. посіб.] / С.П. Коталейчук. – К. : КНТ, 2009. – С. 208.

обґрунтованості - даний принцип вимагає застосування аналогії закону лише на основі знань про об'єктивно істинні юридичні факти, які передбачені гіпотезою норми права.

доцільності - потрібно вибрати саме ту норму, яка найефективнішим та найоптимальнішим способом дасть можливість досягти мети правового регулювання¹¹⁹.

У деяких випадках на необхідність застосування аналогії закону прямо вказується в статті нормативно-правового акту. Наприклад у ст. 716 ЦК зазначено, що до договору міни застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, положення про договір поставки, договір контрактації або інші договори, елементи яких містяться в договорі міни, якщо це не суперечить суті зобов'язання. Таке положення, коли у нормах права міститься вказівка на застосування норм, що регулюють одні відносини, до інших відносин отримало назву «легальна аналогія» і може розглядатись як прийом правового регулювання.

2. *Міжгалузева аналогія* (субсидіарне застосування законодавства) тобто вирішення ситуації (за наявності прогалини) на підставі норм, які містяться у спорідненій галузі законодавства. Наприклад, у статті 8 Сімейного кодексу України зазначено: «якщо особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовані цим Кодексом, вони регулюються відповідними нормами Цивільного кодексу України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин». А у ст. 9 ЦК зазначено: «положення цього Кодексу застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не урегульовані іншими актами законодавства.

Умовами міжгалузевої аналогії є:

- відсутність норм, які спеціально регулюють дані відносини;
- наявність таких норм у суміжних галузях законодавства, однорідних з тими, в яких відбувається субсидіарне застосування;
- однорідність методу правового регулювання.

3. *Аналогія права* означає вирішення справи (за наявності прогалини у законодавстві та відсутності аналогічної правової норми) на підставі принципів інституту чи галузі права або загальних принципів права.

При застосуванні аналогії права повинен діяти режим законності. Орган, який застосовує аналогію права, повинен обґрунтовувати своє рішення загальними положеннями нормативно-правових актів, що

¹¹⁹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 458.

визначають цілі і призначення всього комплексу норм, принципами правового регулювання, які закріплені в законодавстві.

Аналогія права передбачає дотримання наступних умов:

- наявність загальної правової урегульованості даного випадку;
- відсутність подібної норми у цій, а також у спорідненій галузі законодавства.

Режим законності вимагає від процесу застосування аналогії права дотримання таких правил:

- рішення за аналогією не припустимо, якщо воно заборонено законом;
- використання аналогії можливе лише у випадках дійсної відсутності норм права, дійсної прогалини в законодавстві;
- обставини випадку, що підлягає вирішенню, і обставини, які закріплені в нормі права, повинні мати суттєву правову схожість;
- вироблене в ході використання аналогії правове рішення має бути мотивованим;
- рішення за аналогією не повинно суперечити чинному законодавству;
- пошук аналогічної норми повинен починатися з аналізу відповідної галузі законодавства, потім розповсюджуватись на інші галузі і лише після цього - на принципи;
- суспільні відносини, до яких застосовується аналогія, повинні знаходитись в сфері правового регулювання і хоча б принципово бути врегульовані правом.

При застосуванні аналогії права істотне значення мають принципи права, які закріплюються в конституції. Оскільки норми Конституції України є нормами прямої дії, то суб'єкт правозастосування може мотивувати рішення в справі, посилаючись на конституційні норми.

Отже, застосування аналогії є лише подоланням прогалин в законодавстві оскільки прогалини не ліквідуються. Усунення прогалин в законодавстві є обов'язком правотворчих органів.

§ 9.6. ЮРИДИЧНІ КОЛІЗІЇ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

Правова реформа в Україні покликана закріпити принципові політичні, соціальні і економічні зміни в нашому суспільстві і спрямована на побудову правової, соціальної держави, формування повноцінного громадянського суспільства і зближення зі світовою спільнотою. Це спричинило значні перетворення у вітчизняній системі законодавства. Зміни в законодавстві спричинили збільшення, і виникнення невідомих раніше колізій правових актів. У зв'язку з цим актуалізується теоретичне осмислення питань, пов'язаних з причинами виникнення, з усуненням і

подоланням цих колізій. Звичайно, досконалої системи законодавства, позбавленої колізій загалом і колізій нормативно-правових актів зокрема, бути не може. Виникнення у сфері правового регулювання суперечностей неминуче через природний розвиток суспільних відносин. Але в Україні причини виникнення правових колізій характеризується рядом обставин. По-перше, це незавершеністю правової реформи. По-друге, не високою якістю нормативних актів, що приймаються. По-третє, особливостями територіального устрою, (наявністю автономного утворення).

В процесі тлумачення норм права особа може зустрітись з таким явищем як **юридичні колізії**. Останні є *розходженням чи суперечністю між окремими нормативно-правовими актами, що регулюють одні й ті ж чи сумісні суспільні відносини.*

Класифікація колізій:

За характером причин, що породжують колізії, розрізняють:

- правові колізії, що виникають внаслідок розвитку самих суспільних відносин (рівень економічного розвитку, розвинутість інститутів громадянського суспільства, наявність інститутів демократії);
- правові колізії, що є наслідком дії суб'єктивних факторів (можливість знаходження соціального компромісу, боротьба за політичну владу, рівень правової культури населення, наукова обґрунтованість законодавства).

За юридичною силою нормативних актів, що містять колізії (вертикальні колізії):

- колізії норм національного законодавства та норм міжнародного права.

– колізії норм національного законодавства. Цей вид колізій має місце - в процесі застосування різних за юридичною силою норм, тому можливими є *наступні колізії:*

- ✓ між нормами конституції та звичайних законів;
- ✓ між нормами кодифікованих та не кодифікованих актів;
- ✓ між нормами законодавства федеративної держави та нормами законодавства її суб'єктів;
- ✓ між нормами законодавства суб'єктів федерації;
- ✓ між нормами законів і підзаконних актів;
- ✓ між нормами загальних, відомчих, місцевих і локальних підзаконних актів та ін.

Колізії між структурними елементами норм права виявляються у формі колізій між гіпотезами, диспозиціями та санкціями правової норми, підкреслюючи складну структуру правового припису. Такі колізії усуваються лише шляхом внесення змін до статті нормативного акта.

За субстанціональним характером колізії, що виникають внаслідок протиріччя між нормами, що закріплені у нормативно-правових актах, та

нормами, що містяться в акті тлумачення норм права. Як правило, ці колізії виникають внаслідок неправомірного звужувального чи розширювального тлумачення норм права та усуваються лише шляхом скасування актів тлумачення норм права.

За суб'єктами правового регулювання поділяють:

- колізії юридичного статусу осіб;
- колізії компетенції юридичних органів;
- колізії статусу громадських об'єднань;
- колізії в нормативно-правових актах, що визначають повноваження посадових осіб¹²⁰.

Саме ці колізії призводять до невинновданого втручання суб'єктів, наділених владними повноваженнями, в діяльність інших органів, що призводить до узурпації влади.

Таким чином, правові колізії є різновидом соціальних протиріч, які виявляються у правовій сфері.

Загальними способами подолання колізій є:

- тлумачення норм права;
- прийняття нового нормативно-правового акта;
- відміна старого нормативно-правового акта;
- внесення змін чи доповнень до діючих нормативно-правових актів;
- судовий розгляд;
- систематизація законодавства;
- гармонізація норм права тощо

Необхідно відзначити, що у випадку, коли у суб'єкта правозастосування виникає проблема з обранням норми права, якою потрібно керуватися, *він має керуватись наступними правилами:*

- якщо суперечать одна одній норми актів одного і того ж органу, але видані в різний час, то застосовуються норми з останнього за принципом, запропонованим ще римськими юристами: пізніше виданий закон відмінняє попередній у всьому тому, в чому він з ним розходиться;
- якщо акти видані одночасно, але різними органами, то застосовуються норми акту, що має більшу юридичну силу (*наприклад, закон та указ, указ та постанова уряду, постанова уряду та акт міністерства тощо*), тобто за основу береться принцип ієрархії нормативних актів;
- якщо суперечність між нормами загального та спеціального актів одного рівня (колізії по горизонталі), то застосовується останній; якщо різного рівня (колізії по вертикалі), то загальний.

Універсальними правовими засобами є правове виховання і тісно пов'язане з ним правове навчання. Вони у механізмі розв'язання правових

¹²⁰ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Онiщенко. – К. : ЮрінкомІнтер, 2008. – С. 463 – 464.

колізій забезпечують передачу правової культури, досвіду, поглядів з розв'язання правових колізій від одного покоління людей до іншого. Завдяки політиці правового виховання, спрямованій на підвищення загальної правової культури суб'єктів правозастосування, згладжується полярність рівнів правосвідомості, що зумовлює виникнення правових колізій, підвищується рівень правової культури і освіти суб'єктів права, що сприяє своєчасному розв'язанню нових правових колізій, і подоланню існуючих.

Тому для запобігання появи, подолання і усунення колізій важливе значення має формування, за допомогою правового виховання, у суб'єктів права правової аксіології, орієнтованої лише на правові засоби розв'язання правових колізій, формування активної цивільної позиції у громадян з приводу необхідності проведення всебічної, обґрунтованої політики по попередженню виникнення колізій, своєчасному вживанню заходів по їх усуненню і ефективному подоланню.

Висновки:

Сформульовані вище основні положення в сфері реалізації норм права виконують своє соціальне призначення лише тоді, коли вони втілюються в дійсність, реалізуються у свідомо-вольових діях суб'єктів.

Реалізувати нормативні правила поведінки, що містяться в законах та інших нормативно-правових актах (підзаконних актах), означає втілити в життя волю законодавця, спрямовану на встановлення правопорядку в державі, задоволення власних інтересів, потреб людини, охорони та захисту різних категорій громадян. Без такої реалізації право втрачає свою соціальну цінність.

ЛЕКЦІЯ 10

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти щодо правовідносин у сфері правоохоронної діяльності. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: місця правових відносин в системі соціальних відносин, характеристики їх ознак, видів, та структури. Отримання навичок стосовно оцінювання сучасного стану правопорядку в Україні та уміння прогнозувати його динаміку в залежності від подій, що відбуваються у суспільстві. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 10.1. Поняття, ознаки та склад правовідносин.

§ 10.2. Види правовідносин у сфері правоохоронної діяльності.

§ 10.3. Суб'єкти правовідносин: поняття та види. Правосуб'єктність фізичної та юридичної особи.

§ 10.4. Об'єкти правовідносин.

§ 10.5. Поняття, ознаки, функції та види юридичних фактів.

§ 10.6. Юридичні факти як підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин у правоохоронній діяльності.

§ 10.7. Презумпції, фікції та аксіоми у сфері правоохоронної діяльності.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бочаров Д. О. Правові відносини / Д. О. Бочаров // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права України ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; редкол. вид.: В. Я. Тацій (голова) та ін. ; редкол. тому: О. В. Петришин (голова) та ін. – Харків : Право, 2017. – С. 545–552

2. Бурдін М. Ю., Логвиненко І. А., Лазарєв В. В. Теорія держави та права у визначеннях та схемах : довідник. Харків : ХНУВС, 2021. 108 с.

3. Ваньчук І. Д. Система правового регулювання суспільних відносин: теоретико-методологічний аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ваньчук Ігор Дмитрович ; Приват. ВНЗ Ун-т Короля Данила. Івано-Франківськ, 2018. 16 с.

4. Великий енциклопедичний словник юриста. [в 3-х томах] / [уклад. В.В. Галунько, О.Ю. Дрозд, Д.В. Журавльов, та ін]; за ред Коротюк О.В. К. : ОВК. 2018. - 1392 с.

5. Гусарєв С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – 270 с.

6. Дотримання прав людини в правоохоронній діяльності : навч. посіб. / І. П. Андрусак, Д. Є. Забзалюк, П. М. Лепісевич, В. Я. Марковський, Н. В. Мельник ; Львів. держ. ун-т внутрішніх справ ; за заг. ред. Д. Є. Забзалюк. – Львів : ЛьвДУВС, 2019. – 319 с.

7. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності : навч. посіб. / Кол. авт. ; за ред. д-ра юрид. наук, доц. В. О. Боняк. [2-е вид. перероб. і допов.]. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 263 с.

8. Завальний А. М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів : [монографія] / А. М. Завальний. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2011. – 96 с.
9. Загальна теорія права : підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.] ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.
10. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів за ред. д-ра юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021, 576 с.
11. Кельман М. С. Загальна теорія права: підручник / М. С. Кельман, В. М. Стратонов. Вид. 6-те, доп. Херсон: Олді-Плюс, 2020. 742 с.
12. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Практикум. Тести : підручник. [2-ге вид., випр. і допов.]. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 584 с.
13. Легуша С. М. Правові відносини і правовий зв'язок: проблеми співвідношення / С. М. Легуша // *Правова держава*. – 2008. – Вип. 19. – С. 90 – 99.
14. Легуша С. М. Правові відносини як форма і результат правової діяльності / С. М. Легуша // *Часопис Київського університету права*. – 2006. – № 1. – С. 25 – 30.
15. Оновлений курс HELP «Вступ до ЄКПЛ та ознайомлення з ЄСПЛ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/updated-help-course-on-introduction-to-echr-and-ecthr-is-available-in-ukrainian>
16. Правознавство : навч. посіб. / М. М. Пендюра, О. Я. Лапка, А. Л. Калінюк та ін. – К. : 7БЦ, 2022. – 548 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/21736/1/%d0%9f%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be%d0%b7%d0%bd%d0%b0%d0%b2%d1%81%d1%82%d0%b2%d0%be%202022%20%283%29.pdf>
17. Теорія держави і права : підручник / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва, Т. О. Гуржій та ін. ; за заг. ред. Л. В. Ніколаєвої, Т. О. Гуржія. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. – 424 с.
18. Теорія держави і права. Збірник тестових завдань : навч.-метод. посіб. / В. О. Боняк, І. С. Лантух, І. А. Сердюк, Ю. В. Христова. Дніпро : Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. Ч. 1. 60 с.
19. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.
20. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

ВСТУП

Правильне регулювання правових відносин неможливе без з'ясування того, що таке суспільні відносини.

Суспільні відносини - це зв'язки між людьми, які встановлюються в процесі їхньої спільної життєдіяльності, та виникають із приводу соціального блага або забезпечення будь-яких інтересів:

- політичні;
- моральні;
- економічні;
- релігійні;
- правові.

Їх можна поділити також на матеріальні, які стосуються економічних зв'язків, і політико-правові. Зрозуміло, що такий поділ до певної міри умовний, оскільки всі вони дуже тісно переплетені й взаємозв'язані.

Суб'єктами суспільних відносин можуть бути соціальні спільності (народ, нація, колектив та ін.), організації (державні, приватні, громадські), окремі особи. Місце кожного суб'єкта в системі соціальних зв'язків обумовлене об'єктивними закономірностями суспільних відносин і активністю їх учасників.

Як бачимо, суспільні відносини - складне і багатогранне явище, яке може вміщувати різні елементи суспільних інтересів і потреб. Одні з них охоплюються правовим регулюванням, а інші - ні.

Звідси випливає, що не всі суспільні відносини і не в повному обсязі можуть набувати юридичної форми. Правовідносини відображають той аспект конкретних, життєвих відносин між людьми, які визначаються нормами права. Більше того, не всі суспільні відносини об'єктивно можуть бути юридичними. Відносини спроможні набути правового характеру лише в тому випадку, якщо мова йде про правила поведінки, які мають велике соціальне значення.

§ 10.1. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СКЛАД ПРАВОВІДНОСИН

У суспільному житті люди постійно вступають між собою в різні відносини з приводу трудової діяльності, побутового обслуговування, торгівлі, дозвілля, освіти, охорони здоров'я, державної служби тощо, тобто вони постійно підтримують між собою соціальні зв'язки. Такі зв'язки обумовлюються певними правилами, які встановлено правовими нормами. Правові відносини є різновидом соціальних зв'язків, які виникають між людьми на основі юридичних норм.

Правовідносини - це специфічні суспільні відносини, що виникають на підставі норм права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Основні ознаки правовідносин поділяються на *загальні* і *специфічні*.

1. Загальні ознаки:

а) соціальний зв'язок означає, що суб'єкти правовідносин – завжди люди або їх колективи; б) предметний зв'язок – учасників правовідносин пов'язують певні інтереси або досягнення певних благ.

2. Специфічні ознаки:

а) правовідносини є найважливішою, глобальною формою реалізації права; б) цей соціальний зв'язок завжди передбачений нормою права; в) соціальний зв'язок простежується через суб'єктивні права, юридичні обов'язки, юридичну відповідальність і повноваження його учасників; г) правовідносини завжди мають представницько-зобов'язальний характер. Так, праву однієї зі сторін у правовідносинах кореспондує обов'язок іншої сторони або повноваження владного суб'єкта – несення тягара юридичної відповідальності іншою особою. Наприклад, покупець має право придбати якусь річ, а продавець зобов'язаний надати йому відповідний товар належної якості. Одночасно покупець зобов'язаний сплатити певну суму за придбаний товар, а продавець, зі свого боку, має право вимагати сплати й отримання грошей; г) правовідносини завжди забезпечуються, гарантуються можливістю застосування заходів державного впливу; д) правовідносини носять вольовий характер, оскільки для їх виникнення необхідна воля хоча б одного з учасників (наприклад, кримінальні правовідносини виникають за волевиявленням уповноваженої особи), а для отримання кредиту обов'язково вимагається не лише бажання боржника, а й згода кредитора на його надання.

Склад правовідносин - сукупність основних елементів правовідносин і спосіб юридичного зв'язку між ними з приводу соціального блага або забезпечення будь-яких інтересів.

Склад правовідносин:

1. суб'єкти правовідносин;
2. об'єкти правовідносин;
3. зміст правовідносин.

Суб'єкти правовідносин - індивіди, організації або спільності, які на підставі норм права можуть бути учасниками правовідносин - носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Об'єкти правовідносин - матеріальні, духовні та інші соціальні блага, які служать задоволенню інтересів та потреб громадян та їх організацій, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини і здійснюють свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Зміст правовідносин - конкретна поведінка суб'єктів правовідносин та її юридичне закріплення нормами права у вигляді суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Структура змісту:

- юридичний (суб'єктивне право та юридичний обов'язок);
- фактичний (реальна поведінка суб'єктів).

Суб'єктивне право - це вид і міра можливої поведінки суб'єкта, що забезпечується (охороняється, захищається) з боку держави.

Структура суб'єктивного права:

- *праводія*, тобто право поводити себе відповідним чином (право на свої дії);
- *правовимога*, тобто право вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів, як мають юридичні обов'язки (право на чужі дії);
- *праводомагання*, тобто право звертатися до держави за захистом свого юридичного права.

Види суб'єктивних прав:

1. громадянські (особисті) (до них належать права: на життя, свободу і особисту недоторканність; недоторканість житла; охорону приватного життя; таємність листування й телефонних розмов, поштових, телеграфних та інших повідомлень; захист приватного життя особи; визначення національності; користування рідною мовою, а також свобода віросповідання, пересування й вибору місця проживання, свобода совісті (статті 27, 29-35 Конституції України));

2. політичні (політичні права пов'язані з наявністю громадянства України та на відміну від особистих прав, адресованих Конституцією України «кожному», належать тільки громадянам. Реалізація цих прав дає змогу громадянам брати участь у політичному житті суспільства, в управлінні державою (статті 36, 38-40 Конституції України));

3. соціально-економічні (належать до таких важливих сфер життя, як власність, трудові відносини, здоров'я, відпочинок, і служать забезпеченню матеріальних, духовних, фізичних та інших соціально-значущих потреб й інтересів особи (статті 13, 14, 41, 42 Конституції України - економічні; 43-49 Конституції України - соціальні), їх реальність робить державу соціальною, тобто такою, що забезпечує належний рівень життя людини, її вільний розвиток);

4. культурні (до культурних прав і свобод належать право на освіту, свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (статті 53, 54 Конституції України));

5. права-гарантії (гарантії конституційних прав і свобод людини закріплені Конституцією України (статті 55-57, 59, 64). До них належать права на судовий захист, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, знання кожним своїх прав і обов'язків, правову допомогу, а також неприпустимість обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина).

Юридичний обов'язок - вид і міра належної поведінки суб'єкта права.

Структура юридичного обов'язку включає:

- необхідність належної дії, тобто здійснювати певні діяння (активні або пасивні обов'язки);
- необхідність належного виконання, тобто реагувати на законні вимоги правомочної сторони;
- необхідність належного претерпіння, тобто нести юридичну відповідальність у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання.

Законний інтерес - це усвідомлена суб'єктом права необхідність задоволення своїх потреб способом, що допускається, але прямо не гарантується чинним законодавством¹²¹. Суб'єктивне право, юридичний обов'язок і законний інтерес є об'єктами правової охорони.

Правовідносини можуть виникнути лише за наявності необхідних передумов. Під **передумовами** виникнення, зміни і припинення правовідносин розуміють певний комплекс різних за змістом взаємопов'язаних юридичних явищ, взаємодія яких тягне за собою рух правовідносин.

Виділяють загальні (матеріальні) і спеціальні (юридичні) передумови виникнення правовідносин.

Загальні (матеріальні) передумови виникнення правовідносин:

- наявність не менше двох суб'єктів права як учасників правовідносин;
- об'єкт правовідносин - певні інтереси або блага як матеріальні так і не матеріальні, з приводу володіння якими або захисту яких суб'єкти вступили у відносини між собою.

Спеціальні (юридичні) передумови виникнення правовідносин:

- нормативна основа, характерною ознакою якої виступають відповідні норми права, що регулюють певний вид суспільних відносин;
- правосуб'єктна основа, що визначає здатність особи до участі в тому чи іншому виді цивільно-правових відносин;
- юридико-фактична основа, тобто певні юридичні факти (фактичні склади) реальної дійсності з наявністю яких норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення відповідних прав і обов'язків правосуб'єктної особи (може розглядатись і як передумова правовідносин, і як структурний елемент).

§ 10.2. ВИДИ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Особливість спрямування правоохоронної діяльності полягає в тому, що більшість правовідносин у цій сфері реалізуються на підставі норм

¹²¹ Оборотов Ю.М., Крестовська Н.М., Крижанівський А.Ф., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Державний іспит. – Харків: Одісей, 2010. – С. 192.

права, що забороняють вчинення неправомірних дій (норми особливої частини КК, норми права, що визначають склад адміністративних проступків, дисциплінарних проступків тощо).

Правоохоронна діяльність здійснюється в основному у формі правоохоронних відносин. **Правоохоронні відносини** - це врегульовані охоронними нормами вольові суспільні відносини, що виникають між суб'єктами правоохоронної системи і суспільством на основі наділення перших необхідними повноваженнями, в межах яких реалізуються заходи по забезпеченню законності та правопорядку. Також слід зазначити, що правоохоронним відносинам притаманні такі **ознаки**:

- 1) є різновидом правових відносин;
- 2) правоохоронні відносини виникають, змінюються та припиняються на основі охоронних норм права;
- 3) виникнення правоохоронних відносин найчастіше пов'язане з порушенням норм права, тобто з правопорушеннями;
- 4) правоохоронні відносини складаються між окремими фізичним особами (громадянами, іноземцями, особами без громадянства), юридичними особами, з однієї сторони, та суб'єктами правоохоронної системи з іншої;
- 5) правоохоронні відносини є вольовими відносинами, оскільки: виникають на основі норм права, в яких закріплена воля держави; сам факт правопорушення як передумова правовідносин є вольовим актом; в них висловлюється воля держави на притягнення до відповідальності правопорушника;
- 6) правоохоронні відносини мають певні стадії розвитку, а в ряді випадків одні правоохоронні відносини перетікають в інші і, таким чином, важко відмежувати одні від інших (наприклад, при вчиненні кримінального правопорушення спочатку виникають кримінально-правові відносини, які фіксуються у формі кримінально-процесуальних, в результаті підсудному призначається покарання, що реалізується в рамках кримінально-виконавчих відносин, а після відбуття покарання під час протікання строку зняття судимості особа знаходиться під адміністративним наглядом, тобто перебуває в адміністративно-правових відносинах з державою).

Правоохоронні відносини виникають у переважній більшості галузей права, оскільки аспекти протиправної поведінки - правопорушення можливі в будь-якій галузі. Тому, на нашу думку, доцільно простежити особливості правовідносин у сфері правоохоронній діяльності в розрізі основних галузей права нормами яких регулюється діяльність суб'єктів правоохоронної системи.

Види правовідносин у сфері правоохоронної діяльності за галузями:

Конституційні правовідносини - це вольові суспільні відносини, що урегульовані нормами конституційного права, суб'єкти яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Своєрідність конституційних правовідносин, учасниками яких є суб'єкти правоохоронної системи, обумовлена:

- особливим юридичним змістом;
- права і обов'язки суб'єктів конституційних правовідносин з участю суб'єктів правоохоронної системи бувають двох видів: перші безпосередньо здійснюються в певних відносинах, інші реалізуються на підставі норм інших галузей права, що конкретизують вказані права та обов'язки;
- мають особливий склад суб'єктів - учасників цих відносин.

Суб'єкти правоохоронної системи в процесі здійснення своїх повноважень вступають в різноманітні конституційно-правові відносини. Причому ці правовідносини в переважній більшості є відносинами влади і підпорядкування. Участь у конституційно-правових відносинах суб'єктів правоохоронної системи може бути представлена або органом в цілому (як показує практика, це буває вкрай рідко), або його структурними підрозділами, або окремими посадовими особами.

Підставами виникнення, зміни, припинення даних правових відносин є, як правило, акти органів державної влади - закони України, постанови Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої гілки влади, рішення та постанови органів місцевого самоврядування. Конституційні правовідносини за участю суб'єктів правоохоронної системи, як правило, пов'язані з юридичними фактами-діями, але при цьому не виключаються юридичні факти-події.

У цілому, говорячи про значення Конституції України 1996 року для виникнення, зміни і припинення правовідносин за участю суб'єктів правоохоронної системи, варто зазначити:

по-перше, Конституція формує основні принципи організації і функціонування суб'єктів правоохоронної системи (глава I Конституції);

по-друге, визначає завдання суб'єктів правоохоронної системи (глави I, II, VII, VIII, XII Конституції);

по-третє, визначає межі компетенції цих органів та їх працівників (глави I, II, VII, VIII, XII Конституції).

Підводячи підсумок потрібно констатувати, що конституційні правовідносини в діяльності суб'єктів правоохоронної системи, як правило, на практиці виникають, змінюються, припиняються не на основі юридичних фактів, закріплених у конституційних нормах, а на підставі юридичних фактів, закріплених у галузевих нормах права.

Адміністративні правовідносини найбільш характерні для правоохоронної діяльності, оскільки, більша частина суб'єктів правоохоронної системи входять до системи виконавчо-розпорядчих органів. Це відносини владного змісту між громадянами та органами держави.

Отже, **адміністративні правовідносини** - це частина суспільних відносин, що регулюються нормами адміністративного права шляхом впливу на поведінку суб'єктів у сфері державного управління, що призводить до виникнення між такими суб'єктами правових зв'язків державно-владного характеру¹²².

Діяльність суб'єктів правоохоронної системи поділяється на два взаємопов'язані напрями (види): організаційна діяльність суб'єктів правоохоронної системи і безпосередня діяльність суб'єктів правоохоронної системи по реалізації покладених на них завдань. Перший полягає в правильній побудові підрозділів і служб суб'єктів правоохоронної системи, в планомірній організації виконання покладених функцій, вдосконаленні роботи апаратів суб'єктів правоохоронної системи та ін. Цей напрямок носить внутрішньоорганізаційний характер і регулюється спеціальними, як правило, так званими відомчими нормативним актами. Для адміністративно-правових відносин, що виникають в процесі здійснення цього напрямку діяльності суб'єктів правоохоронної системи характерно те, що вони виникають в середині апаратів зазначених суб'єктів, їх учасниками стають тільки працівники або певні структурні підрозділи. Прикладом таких відносин є відносини між двома працівниками поліції при складанні плану роботи; відносини, що виникають при інструктажах, на оперативних нарадах і т. ін.

Інший напрям (вид) діяльності має своїм змістом безпосереднє практичне здійснення функцій суб'єктів правоохоронної системи. Адміністративно-правовим відносинам, що виникають в процесі здійснення цього напрямку, притаманний зовнішній характер, де зовнішньоправова форма правоохоронної діяльності найбільш ефективно характеризується в теорії як юридичний факт.

Виходячи з викладеного вище, можна класифікувати адміністративно-правові відносини суб'єктів правоохоронної системи наступним чином: а) внутрішні адміністративно-правові відносини, зміст яких складає внутрішньоорганізаційна діяльність суб'єктів правоохоронної системи; б) зовнішні адміністративно-правові відносини, змістом яких є безпосереднє здійснення завдань, покладених на суб'єктів правоохоронної системи.

Таким чином, адміністративно-правові відносини в діяльності суб'єктів правоохоронної системи мають **специфічні риси**:

- дані відносини виникають в особливій сфері державного управління;
- аналіз адміністративно-правових відносини в діяльності суб'єктів правоохоронної системи дозволяє зробити висновок, що їх

¹²² Правознавство: Підручник. / Авт. кол.: Демський С.Е., Ковальський В.С., Колодій А.М. (керівник авт. кол.) та інші; За ред. В.В. Копейчикова. – 6-е вид., стер. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 585.

об'єкт відрізняється від об'єкта інших правових відносин. Його специфіка обумовлена компетенцією суб'єктів правоохоронної системи, а також формами і методами їх діяльності.

Підстави виникнення, припинення і трансформацій адміністративно-правових відносин відрізняються від юридичних фактів в інших галузях права за видами, змістом і характером правових наслідків. Зокрема права і обов'язки у галузі адміністративного права виникають (припиняються, змінюються тощо) лише за певних підстав, у прямій (акт управління) або в непрямій формі (адміністративний договір між владними суб'єктами про розподіл або делегування повноважень), передбачених актами адміністративного законодавства. Цим адміністративно-правові відносини принципово відрізняються від цивільних правовідносин, що виникають внаслідок дій суб'єктів цивільних відносин на підставі загальних засад цивільного права (законодавства), що породжують відповідні цивільні права і обов'язки.

Виконуючі завдання із захисту особи, суспільства і держави від злочинних посягань, охорони власності, забезпечення суспільної безпеки суб'єкти правоохоронної системи, в межах основної діяльності все більш активно вступають у різноманітні цивільно-правові відносини.

Реалізуючи свою правосуб'єктність, тобто можливість мати права і набувати обов'язки, бути позивачами в суді - суб'єкти правоохоронної діяльності практично можуть стати і стають учасниками різних за змістом і характером *цивільних правовідносин*. Однак їх правоздатність, як і дієздатність у порівнянні з правосуб'єктністю громадян має особливий, спеціальний характер, який визначають цілі та завдання, що стоять перед суб'єктами правоохоронної системи. Як юридичні особи вони можуть здійснювати лише такі цивільно-правові дії, які спрямовані на досягнення поставлених перед ними завдань, на відміну від громадян, що здатні мати будь-які передбачені законом цивільні права та обов'язки.

Зміст прав і обов'язків учасників цивільних правовідносин може бути різним. Для їх виникнення необхідна наявність не тільки правосуб'єктності, але і певних юридичних фактів, тобто підстав.

Договірні відносин з участю служб і підрозділів поліції досліджував С. Хужин. На його думку, особливість цих відносин проявляється в наступних *ознаках*:

- ✓ особливому характері вираження волі у договорі (побічним шляхом);
- ✓ неоформленості в належному порядку фактичних відносин;
- ✓ неповній відповідності правовідносин типовим договорам, що існують в цивільному праві;
- ✓ другорядності (додатковості) таких відносин;
- ✓ незвичній структурі договору та ін..

У юридичній літературі договірні відносини суб'єктів правоохоронної системи, зокрема поліції, справедливо називають нетиповими правовідносинами для цих суб'єктів, оскільки вони, є некомерційними організаціями, створюються для соціальних цілей, в основному не пов'язаних з отриманням прибутку. Так, О. Скакун до нетипових правовідносин поліції, що виникають у результаті договору відносить:

- договори на охорону об'єктів поліцією;
- договори на супровід;
- договори на організацію охорони громадського порядку на комерційній основі при проведенні масових заходів;
- договори, пов'язані з реалізацією права засуджених на свободу віросповідання в місцях виконання покарання у виді позбавлення волі та ін.¹²³.

Підводячи підсумок слід зазначити, що договірна і позадоговірна цивільно-правова відповідальність настає в результаті цивільного проступку - складного юридичного факту. Для відповідальності в обох випадках обов'язкова наявність усіх елементів складу правопорушення.

Кримінальні правовідносини являють собою загальноохоронні - такі що мають регулятивні властивості - *правовідносини, які виникають, розвиваються і припиняються у зв'язку зі вчиненням злочинів, що передбачені нормами кримінального права у вигляді специфічного суспільного зв'язку (взаємозв'язку) між державою (за дорученням та від імені якої виступають правоохоронні органи), особою, що вчинила злочин, і потерпілим від кримінального правопорушення, які наділяються суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, що забезпечуються примусовою силою держави.*

Всяке порушення будь-якої заборони, що міститься в нормах кримінального закону, тобто вчинення кримінального правопорушення, тягне за собою виникнення кримінально-правових відносин.

Специфіка кримінально-правових відносин полягає у тому, що якщо в більшості інших правовідносин, наприклад, в цивільних, трудових держава виступає як гарант виконання юридичних обов'язків і недоторканості прав суб'єктів, сама не беручи участь в цих конкретних правовідносинах, то в кримінально-правових відносинах держава є суб'єктом цих правовідносин.

Особа, яка вчиняє кримінально каране діяння, ставить себе в певні, конкретні кримінально-правові відносини саме до держави, а не до її органів. Оскільки органи держави діють від її імені і за дорученням держави, на їх плечі і лягає тягар правосуб'єктності держави в кримінально-правових відносинах.

Особливість кримінальних правовідносин полягає у тому, що

¹²³ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник для студ. вищ. навч. закладів / Національний ун-т внутрішніх справ. – 2-е вид. – Х.: Консум, 2005. – С. 375.

держава, будучи суб'єктом цих правовідносин, свою правосуб'єктність передає у відповідності з розвитком вказаних відносин послідовно поліції, прокуратурі, суду, територіальним підрозділам Державної пенітенціарної служби. На початковій стадії їх розвитку, з моменту вчинення кримінального правопорушення, від імені держави виступає поліція. Проте, поліція компетентна виступати від імені держави не у всіх кримінально-правових відносинах. Наприклад, в кримінально-правових відносинах, що виникають в зв'язку з вчиненням державних злочинів, право виступати від імені держави мають органи СБУ; в кримінально-правових відносинах, що виникають з приводу вчинення військових злочинів, компетентні підрозділи прокуратури. Однак не викликає сумніву факт, що в більшості кримінально-правових відносин від імені держави виступає саме поліція. Встановлення факту кримінального правопорушення (події, складу) покладено на чергові частини поліції і цим самим встановлюють наявність юридичного факту, що породжує кримінально-правові відносини між державою, від імені якої вони діють, і особою, що вчинила злочин. Навіть якщо ця особа не буде встановлена кримінально-правові відносини, що виникли будуть існувати доти поки не сплинуть строки давності. Латентна стадія існування кримінально-правових відносин небажана: принцип законності, що полягає у невідворотності кримінальної відповідальності за вчинений злочин, спонукає служби і підрозділи поліції вжити усіх заходів для розшуку злочинця.

Як правило, зусилля поліції призводять до затримання злочинця. Кримінально-правові відносини, будучи до цього позбавленими необхідної визначеності, починають набувати потрібну конкретність: в межах кримінально-процесуальних правовідносин встановлюються конкретні кримінально-правові права та обов'язки суб'єктів.

Завершивши розслідування кримінального провадження в межах кримінально-процесуальних правовідносин і реалізувавши при цьому правосуб'єктність держави як суб'єкта кримінально-правових відносин, поліція відповідно до закону передає свої правомочності прокуратурі, яка, в свою чергу, передає їх суду. Суд, розглянувши матеріали кримінального провадження, схвалює обвинувальний або виправдовувальний вирок.

Правовідносини пронизують усі стадії кримінального процесу. В кримінальному процесі немає дій, що вчиняються поза правовідносинами, як і немає учасників кримінального процесу, які могли б реалізувати свої права або виконати обов'язки поза правовідносинами.

Усі кримінально-процесуальні правовідносини виникають, змінюються, припиняються на основі юридичного факту-дії, тобто відповідного

юридичного акту (постанови), що винесена слідчим, органом дізнання або прокурором по факту вчинення кримінального правопорушення.

Основним юридичним фактом, що породжує кримінально-процесуальні правовідносини в зв'язку з вчиненням кримінального правопорушення, є постанова про кримінальне провадження. Саме цей юридичний факт служить тим своєрідним фундаментом, на якому згодом, виростає «будівля» кримінально-процесуальних відносин, учасники набувають свого статусу, проводять певні слідчі дії.

При правильному веденні досудового слідства сукупність кримінально-процесуальних правовідносин, в які вступили слідчий або орган дізнання, повинна призвести до заключного акту розслідування або до складання обвинувального висновку, або до постанови про закриття провадження чи постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру. І якщо слідчий і орган дізнання провели розслідування якісно (а це проявляється в тому, що вони вступали в належні правовідносини), прокурор не знайде при ознайомленні зі справою, що надійшла до нього підстав до повернення її слідчому або органу дізнання для проведення додаткових слідчих дій. Винесення слідчим чи органом дізнання постанови про закриття провадження є юридичним фактом, що припиняє кримінально-процесуальні правовідносини.

Юридичними фактами, які є підставою для припинення кримінально-процесуальних правовідносин за участю органу розслідування, є постанови про припинення провадження чи затвердження прокурором обвинувального акту.

З цього моменту суб'єктами цих правовідносин від імені держави будуть виступати прокурор та суд. Вирок суду, що вступив у законну силу, є юридичним фактом, який припиняє існування кримінально-процесуальних правовідносин. Цей же вирок суду в той же час буде юридичним фактом, який породжує кримінально-виконавчі правовідносини (якщо вирок обвинувальний).

Відносно самостійний характер, але такий, що базуються в кінцевому результаті на кримінально-процесуальному законодавстві мають оперативно-розшукові правовідносини.

Так зокрема, *підставами для проведення оперативно-розшукової діяльності* є: 1) наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про:

- кримінальні правопорушення, що готуються;
- осіб, які готують вчинення кримінального правопорушення;
- осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання;

- осіб безвісно відсутніх;
- розвідувально-підривну діяльність спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб проти України;
- реальну загрозу життю, здоров'ю, житлу, майну працівників суду і правоохоронних органів у зв'язку з їх службовою діяльністю, а також осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя; співробітників розвідувальних органів України у зв'язку із службовою діяльністю цих осіб, їх близьких родичів, а також осіб, які конфіденційно співробітничали або співробітничали з розвідувальними органами України, та членів їх сімей з метою належного здійснення розвідувальної діяльності.

– {Пункт 1 частини першої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законами № 1381-XIV від 13.01.2000, № 2246-III від 18.01.2001, № 3111-III від 07.03.2002; в редакції Закону № 4652-VI від 13.04.2012; із змінами, внесеними згідно із Законом № 720-IX від 17.06.2020}

2) запити повноважних державних органів, установ та організацій про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної таємниці і до роботи з ядерними матеріалами та на ядерних установках, а також осіб, яким надається дозвіл на перебування без супроводу в контрольованих та стерильних зонах, зонах обмеженого доступу, що охороняються, та критичних частинах таких зон аеропортів;

– {Пункт 2 частини першої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2246-III від 18.01.2001, № 1965-VIII від 21.03.2017}

2¹) необхідність перевірки осіб у зв'язку з призначенням на посади в розвідувальних органах України або залученням до конфіденційного співробітництва з такими органами, доступом осіб до розвідувальної таємниці;

– {Частину першу статті 6 доповнено пунктом 2¹ згідно із Законом № 912-IX від 17.09.2020}

3) випадки, передбачені статтею 17 Закону України "Про розвідку";

– {Пункт 3 частини першої статті 6 в редакції Закону № 912-IX від 17.09.2020}

4) наявність узагальнених матеріалів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, отриманих в установленому законом порядку.

– {Частину першу статті 6 доповнено пунктом 4 згідно із Законом № 2258-VI від 18.05.2010; із змінами, внесеними згідно із Законом № 5463-VI від 16.10.2012}

– Зазначені підстави можуть міститися в заявах, повідомленнях громадян, посадових осіб, громадських організацій, засобів масової

інформації, у письмових дорученнях і постановках слідчого, вказівках прокурора, ухвалах слідчого судді, суду, матеріалах правоохоронних органів, у запитах і повідомленнях правоохоронних органів інших держав та міжнародних правоохоронних організацій, а також запитах повноважних державних органів, установ та організацій, визначених Кабінетом Міністрів України, про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної таємниці, до роботи з ядерними матеріалами та на ядерних установках.

– {Частина друга статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2246-III від 18.01.2001, № 2397-VI від 01.07.2010; в редакції Закону № 4652-VI від 13.04.2012}

– Забороняється приймати рішення про проведення оперативно-розшукових заходів при відсутності підстав, передбачених у цій статті

Підставою є об'єктивна безпосередня причина вчинення конкретної дії, проведення заходів або операції, матеріалізована в фактичній інформації або вказівці законодавця. Підстави вказані в законі є вичерпними, інших підстав бути не може. Якщо є достатні підстави, то проводяться оперативно-розшукові заходи.

Результати оперативно-розшукової діяльності можуть бути використані:

– як приводи та підстави для кримінальне провадження або проведення невідкладних слідчих дій;

– для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі;

– для попередження, припинення і розслідування злочинів, розвідувально-підривних посягань проти України, розшуку злочинців та осіб, які безвісти зникли;

– для забезпечення безпеки працівників суду, правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів, а також співробітників розвідувальних органів України та їх близьких родичів, осіб, які конфіденційно співпрацюють або співпрацювали з розвідувальними органами України, та членів їх сімей;

– для взаємного інформування підрозділів, уповноважених здійснювати оперативно-розшукову діяльність, та інших правоохоронних органів;

– для інформування державних органів відповідно до їх компетенції.

Таким чином, оперативно-розшукові правовідносини - відносно самостійний вид правових відносин, близький до кримінально-процесуальних і адміністративно-процесуальних.

§ 10.3. СУБ'ЄКТИ ПРАВОВІДНОСИН: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ. ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ТА ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Суб'єкти правовідносин - індивіди, організації або спільності, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин - носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Види суб'єктів правовідносин:

Фізичні особи - це люди, але у правовідносинах залежно від їх правового статусу серед фізичних осіб розрізняють громадян, іноземців, осіб із подвійним громадянством, осіб без громадянства.

Посадові особи - представники влади, особи, які виконують організаторсько-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки.

Соціальні організації - держава, органи держави, громадські об'єднання, трудові колективи, органи місцевого самоврядування, юридичні особи та ін.

Соціальні спільності - народ, нація, населення, територіальні громади та ін.

У межах однієї галузі права або міжгалузевого комплексу виділяють також загальні та спеціальні суб'єкти.

Розглянемо соціально-юридичні властивості суб'єктів права.

Правосуб'єктність - це передбачена нормами права здатність виступати учасником правовідносин.

Це складна юридична властивість, яка містить два елементи - правоздатність і дієздатність. Остання поділяється: угодоздатність і деліктоздатність.

Правоздатність - це здатність особи мати суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Правоздатність фізичних осіб настає з моменту їх народження і припиняється моментом смерті.

Розрізняють загальну, галузеву і спеціальну правоздатність.

Загальна - принципова можливість особи мати будь-які права і обов'язки, що передбачені чинним законодавством, хоча фактично володіти ними вона може лише за відомих обставин.

Галузева правоздатність - можливість набувати права в тих чи інших галузях права. Наприклад, сімейна, виборча, трудова.

Спеціальна (фахова, посадова) правоздатність - це така правоздатність, для якої необхідні спеціальні знання чи талант, наприклад, судді, лікаря, артиста, музиканта та ін.

Правоздатність організацій, юридичних осіб також належить до спеціальної. Вона визначається цілями і завданнями їх діяльності, які зафіксовані у відповідних статутах і положеннях, виникає в момент утворення тієї чи іншої організації і припиняється разом з її ліквідацією.

Правоздатність існує там, де є правове регулювання, правове поле. Ця якість не змінюється, її не можна зробити більшою ані меншою. Якщо суб'єкт наділений правоздатністю, то у повному обсязі і до кінця своїх

днів.

Дієздатність - здатність особи своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Вона вміщує в собі угодоздатність і деліктоздатність.

Угодоздатність - здатність особи укласти угоди.

Деліктоздатність - здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення.

Змістом дієздатності є здатність:

- своїми діями набувати права і обов'язки;
- самостійно здійснювати свої права і обов'язки;
- нести відповідальність за свою протиправну поведінку.

Дієздатність залежить від віку і психологічного стану особи, в той час як правоздатність не залежить від вказаних обставин. Причому в різних галузях права цей вік різний. Наприклад, у конституційному праві - 18 років, в адміністративному праві - 16 років, у кримінальному, за загальним правилом - 16, а при скоєнні (кримінальних правопорушень) злочинів підвищеної суспільної небезпечності - 14 років, у сімейному праві - чоловіки - із досягненням 18-ти, а жінки - 17-ти років.

Обсяг дієздатності фізичних осіб також може різнитися. Так, чинне цивільне законодавство за обсягом дієздатності розрізняє осіб:

- дієздатних у повному обсязі (настає з моменту повноліття, тобто з 18 років);
- обмежено дієздатних;
- недієздатних;
- обмежених у дієздатності рішенням суду;
- визнаних судом недієздатними.

Дієздатними у повному обсязі визнаються особи, що досягли 18-ти років або ті, які вступили у шлюб. Це означає, що така особа може самостійно здійснювати всі свої права й обов'язки: укласти угоди, нести відповідальність за свої дії тощо.

Обмежено дієздатними визнаються особи віком від 14-ти до 18-ти років або до моменту вступу в шлюб. Тому такі особи можуть самостійно розпоряджатися лише своїм заробітком, стипендією та результатами своєї інтелектуальної праці. Іноді їх називають особами з мінімальною дієздатністю, оскільки вони можуть укласти дрібні побутові угоди і вносити вклади у кредитні установи. Всі угоди з приводу їхнього майна від їх імені і в їхніх інтересах укладають батьки, або особи, що їх замінюють.

Дієздатність особи обмежується лише за рішенням суду. Так, згідно з нормами цивільного права особа, яка зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, чим ставить себе і свою сім'ю у тяжке матеріальне становище, може бути, за клопотанням членів сім'ї, обмежена рішенням суду у дієздатності. Над такою особою встановлюється піклування, і всі угоди з приводу свого майна вона може укласти лише за

згодою піклувальника.

Якщо ж така особа припинить зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами, то за клопотанням членів сім'ї вона може бути відновлена судом у дієздатності.

Визнана судом недієздатною може бути особа, яка внаслідок душевної хвороби або недоумства не розуміє характеру або значення своїх дій або не може керувати ними. Над нею встановлюється опіка і всі угоди з приводу її майна від її імені та в її інтересах укладає опікун. Якщо ж така особа видужає, то вона може бути відновлена судом у дієздатності.

Дієздатність фізичних осіб припиняється зі смертю.

Особливості правосуб'єктності юридичних осіб.

Правоздатність і дієздатність юридичних осіб настає одночасно - з моменту заснування цієї особи, а ним визнається її державна реєстрація.

Обсяг дієздатності юридичної особи є спеціальним і залежить від мети й завдань, для реалізації яких вона створена та які закріплені в її статуті.

Припиняється правоздатність і дієздатність юридичних осіб також одночасно - з моменту припинення юридичної особи.

Способами припинення юридичної особи може бути її юридична ліквідація або реорганізація (поділ, злиття або приєднання).

При характеристиці суб'єктів правовідносин необхідно розрізняти поняття «суб'єкти» (учасники) правовідносин і «сторони» у правовідносинах, оскільки стороною у правовідносинах може бути кілька суб'єктів. Наприклад, у відносинах із приводу купівлі-продажу квартири сторін дві - покупець і продавець, але суб'єктів, як із боку покупця, так і з боку продавця, може бути декілька.

§ 10.4. ОБ'ЄКТИ ПРАВОВІДНОСИН

З філософської точки зору під об'єктом розуміється те, що протистоїть суб'єкту, на що спрямована пізнавальна чи інша діяльність людини. Це найширше (абстрактне) визначення об'єкта.

Об'єктом правового відношення виступають матеріальні, духовні та інші соціальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини і здійснюють свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Суб'єктивне право відкриває перед його володарем можливості щодо володіння, користування, розпорядження майном, поводити себе відповідним чином, претендувати на дії інших. Все це підлягає під поняття об'єкта.

Людина як така може бути лише суб'єктом, але не об'єктом права і правовідносин. Тільки у рабовласницькому суспільстві раб розглядався як об'єкт купівлі-продажу, «речі, яка вміє говорити». В сучасних правових системах подібне не допускається, хоча підпільна торгівля людьми, зокрема дітьми, молодими дівчатами, на жаль, в окремих країнах має місце

і в доволі великих масштабах. Це дії, які караються кримінальним законодавством.

Як відомо, загальним об'єктом (предметом) правового регулювання є суспільні відносини. Проте суспільні відносини досить складна і багатoelementна реальність. Норми права і правовідносини, що складаються на їх основі, опосередковують не всі, а лише окремі види, фрагменти, ділянки, сфери цих відносин. Властиво, постає питання про те, що ж конкретно може бути і фактично виступає об'єктом різнобічних правовідносин. Різниця між об'єктом права в цілому і об'єктами конкретних правовідносин, що виникають у результаті його дій, полягає в ступені конкретизації.

У юридичній літературі існують різні підходи щодо об'єкта правовідносин. На цій підставі склались в основному дві концепції - *моністична* і *плюралістична*. Згідно з першою об'єктом правових відносин виступають тільки дії суб'єктів, оскільки тільки дії, вчинки людей підлягають регулюванню юридичними нормами, і лише людська поведінка спроможна реагувати на правовий вплив. Отже, всі правовідносини мають єдиний, загальний об'єкт.

Згідно з іншою позицією, більш реалістичною, яка поділяється більшістю вчених, об'єкти правовідносин настільки різноманітні, наскільки різноманітні суспільні відносини, які регулюються правом.

Розрізняють такі види об'єктів правовідносин:

1) *матеріальні цінності* (речі, предмети, цінності), характерні головним чином для цивільних, майнових правовідносин (купівля-продаж, дарування, позика, обмін, зберігання, заповіт та ін.);

2) *нематеріальні особисті цінності* (життя, честь, здоров'я, гідність, свобода, безпека, право на ім'я, недоторканість особи), типові для кримінальних і процесуальних правовідносин;

3) *поведінка, дії (бездіяльність) суб'єктів, різного роду послуги і їх результати*. Це головним чином правовідносини, які складаються у сфері побутового обслуговування, господарської, культурної та іншої діяльності;

4) *продукти духовної творчості* (твори мистецтва, літератури, живопису, скульптури, музики, а також наукові відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції - все те, що є результатом інтелектуальної праці);

5) *цінні папери, офіційні документи* (облігації, акції, векселі, лотерейні білети, гроші, приватизаційні чеки, паспорти, дипломи, атестати). Вони можуть стати об'єктом правовідносин при їх втраті, оформленні дублікатів, поновленні.

§ 10.5. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ФУНКЦІЇ ТА ВИДИ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ

Юридичні факти - це конкретні життєві обставини, передбачені нормами права, які зумовлюють виникнення, зміну та припинення правових відносин.

Ознаки юридичних фактів полягають у наявності/відсутності певних явищ чи процесів матеріального світу;

- 1) мають конкретний зміст, існують у певному місці і часі;
- 2) несуть інформацію про стан суспільних відносин, що входять до предмета правового регулювання;
- 3) мають зовнішню об'єктивацію: думки, духовне життя людини не можуть бути юридичними фактами;
- 4) зафіксовані у встановленій законодавством формі;
- 5) прямо чи непрямо передбачені нормами права;
- 6) тягнуть за собою передбачені нормою юридичні наслідки.

Функції юридичних фактів:

- функція залучення суб'єкта права до правовідносин;
- функція народження правосуб'єктності, її набуття або виникнення (наприклад, з народженням дитини виникає громадянство; для створення підприємства необхідна реєстрація), припинення правових відносин (з моменту смерті фізичної особи або ліквідації юридичної особи тощо).

Види юридичних фактів:

1. За вольовим критерієм юридичні факти поділяються на юридичні події та юридичні дії.

Юридичні події - це обставини (явища), виникнення і дія яких не залежить від волі особи, але з настанням яких правові норми пов'язують настання певних правових наслідків, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин (наприклад, смерть, хвороба, землетрус, епідемія тощо).

Юридичні дії - це обставини, настання яких залежить від волі особи (наприклад, укладення угоди, скоєння правопорушення тощо).

У свою чергу серед дій, залежно від того, чи узгоджуються вони з приписами правових норм, чи ні, розрізняють *правомірні* і *неправомірні* дії.

Правомірні дії - це ті, що здійснюються на основі і згідно з приписами правових норм. Вони поділяються на юридичні акти і поступки (вчинки).

Юридичні акти - це дії, що безпосередньо свідомо спрямовані на досягнення певного правового результату, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин (наприклад, укладення угоди).

Поступки (вчинки) - це дії, які безпосередньо не спрямовані на досягнення правового результату, але викликають його незалежно ні від усвідомлення чи неусвідомлення суб'єктом, який їх учинив, їх можливого правового значення, ні від бажання чи небажання суб'єкта правовідносин щодо настання таких наслідків (наприклад, знахідка, написання

художнього твору тощо).

Неправомірні дії - це дії, що чиняться всупереч приписам правових норм. Вони охоплюються поняттям правопорушення.

Залежно від ступеня їх суспільної небезпечності, тобто серйозності, серед неправомірних дій розрізняють кримінальні правопорушення і проступки.

Кримінальні правопорушення - це найбільш суспільно небезпечний вид неправомірних дій. Вони визначаються кримінальним законом і зумовлюють кримінальну відповідальність, оскільки посягають на цінності, що взяті під охорону нормами кримінального права.

Проступки - це менш суспільно небезпечні неправомірні діяння. Залежно від виду суспільних відносин, у сфері яких вони скоюються, а отже, від галузі права, норми якої при цьому порушуються, серед проступків розрізняють кримінальні, адміністративні, дисциплінарні та ін.

2. Залежно від характеру правових наслідків, які вони породжують, юридичні факти поділяються на *правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі*.

Правоутворюючі юридичні факти зумовлюють виникнення правовідносин. *Правозмінюючі* юридичні факти зумовлюють зміну правовідносин. *Правоприпиняючі* юридичні факти зумовлюють припинення правовідносин.

3. За характером їх діяльності: *факти одноразової дії* (наприклад, купівля квитка для оплати проїзду в громадському транспорті), *факти безперервних юридичних дій, тобто юридичного стану* (наприклад, перебування у шлюбі, перебування на службі в органах внутрішніх справ).

4. За своїм складом: *прості й складні*.

Прості - що складаються з одного факту, якого досить для настання юридичних наслідків.

Складні - певна сукупність окремих фактів, необхідних для настання юридичних наслідків. Так, для виникнення пенсійних відносин необхідна сукупність таких юридичних фактів: досягнення особою обумовленого законом віку; наявність у неї трудового стажу; рішення відповідного органу про призначення пенсії.

Як юридичні факти можуть виступати правові презумпції. *Презумпція* - це припущення про наявність або відсутність певних фактів, що спираються на зв'язок між фактами, які припускаються, та такими, що існують, і це підтверджується наявним життєвим досвідом. Презумпція не є достовірним фактом, а фактом, що припускається з великою мірою ймовірності і застосовується в юридичній практиці як засіб, який полегшує досягнення істини у вирішенні справи.

Правова презумпція - це закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів. Правові презумпції поділяються на:

а) *презумпції, що не можуть бути спростовані* - це закріплені в законі припущення про наявність або відсутність певних фактів, які не підлягають сумнівам, а тому не потребують доказу (наприклад, презумпція недієздатності неповнолітнього);

б) *презумпції, що можуть бути спростовані* - це закріплені в законі припущення про наявність або відсутність певних фактів, які мають юридичне значення до того часу, поки відповідно до встановленої процедури не буде встановлене інше (презумпція невинності).

§ 10.6. ЮРИДИЧНІ ФАКТИ ЯК ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ, ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Юридичний факт - це фрагмент соціальної ситуації (або не існуюча соціальна ситуація або припущення стосовно неї), що має значення для суб'єктів права в зв'язку з реалізацією їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, властивості якої описані у тексті нормативно-правового акта як знання про умови, за наявності яких здійснюється реалізація норми (норм) права.

Наведене визначення дає можливість виділити матеріальну та нормативну складові юридичного факту.

Ознаки матеріальної складової юридичних фактів є:

- 1) конкретні, індивідуальні;
- 2) несуть у собі інформацію про стан суспільних відносин, що входять до предмета правового регулювання;
- 3) певним чином виражений зовні;
- 4) складаються з наявних або відсутніх визначених явищ матеріального світу.

До **ознак**, що характеризують **нормативну складову юридичного факту** відносять обставини:

- 1) безпосередньо або опосередковано передбачені нормою права;
- 2) зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі. Більшість юридичних фактів мають правове значення, як правило, лише у тому випадку, коли вони належним чином оформлені і посвідчені (у вигляді документів, довідок, журнального запису тощо);
- 3) викликають передбачені нормами права юридичні наслідки.

Класифікація юридичних фактів також має як теоретичне, так і практичне значення. В теоретичному плані за допомогою класифікації юридичних фактів здійснюється вивчення правовідносин. З практичної сторони їх класифікація відіграє важливу роль для законодавців та практичних працівників органів, що застосовують норми права. У першому випадку вона сприяє точному і неухильному відбору та закріпленню юридичних фактів в нормах права, у другому - допомагає

зрозуміти специфіку юридичних фактів, що є необхідною умовою для здійснення правозастосовної діяльності.

Критерії класифікації юридичних фактів:

За вольовим критерієм юридичні факти поділяються на:

- діяння - юридичні факти, настання яких залежить від волі суб'єктів правовідносин (вчинки людини, акти державних органів і таке інше). Під діянням в юридичній науці розуміють не тільки активні, позитивні дії (угоди, адміністративні акти), але і бездіяльність людей у тих випадках, коли норма права зобов'язує їх до активних дій;

- події визначаються як обставини, настання яких не залежить від волі та свідомості людини, наприклад, смерть та народження людини, спливання часу, явища стихійного характеру і таке інше. Ми ж підтримуємо точку зору, згідно якої більшість подій в своєму зародженні можуть залежати від волі людини (народження людини, повінь, пожежа і т. ін.), але в своєму подальшому розвитку вони виходять з-під контролю. Такого роду обставини називаються «*відносними подіями*».

За відношенням до права:

- правомірні - це вольова поведінка суб'єктів правовідносин, яка відповідає приписам правових норм, і не суперечить їх суб'єктивним правам і обов'язкам учасників правовідносин.

Наукою вироблена низка критеріїв ***поділу правомірних юридичних фактів діянь:***

- *за суб'єктом:* діяння громадян, держави, організацій;
- *за спрямуванням волі на юридичні наслідки:* юридичні акти, юридичні вчинки, результативні правові дії;
- *за галузевою належністю:* профілюючі, процесуальні та спеціальні;
- *за способом здійснення:* здійснювані особисто, здійснювані через представника;
- *за способом документального закріплення:* оформленні, неформленні;
- *за способом вираження:* мовчання, жест, дії, бездіяльність.

Підставою для виникнення, зміни та припинення правовідносин є не тільки правомірні, але й протиправні діяння.

Питання про протиправні діяння завжди викликало великий науковий та практичний інтерес. В. Ісаков пропонує класифікувати ***неправомірні діяння за такими ознаками:***

- за ступенем суспільної небезпеки:* кримінальні правопорушення та проступки;

- за суб'єктом:* діяння індивідів, організацій;

- за об'єктом:* проти особи, суспільного і державного ладу, в сфері економіки і та ін.;

за галузями права: кримінальні, адміністративні, цивільні, трудові та інші;

за формою вини: навмисні, необережні;

за мотивом: хуліганські, корисливі та інші.

За характером наслідків вчені-цивілісти поділяють юридичні факти на такі що:

– *встановлюють право* (з їх існуванням пов'язане виникнення правовідносин);

– *змінюють право* (наявність цих фактів спричиняє зміну правовідносин, що вже існують);

– *припиняють право* (це такі обставини, наявність яких призводить до припинення правовідносин, що вже існують);

– *перешкоджають виникненню або трансформації права* (це обставини, наявність яких зумовлює правову неможливість виникнення, зміни, припинення тощо правовідносин. Наприклад, недієздатність фізичної особи є перешкодою для виникнення у неї цивільних прав і обов'язків внаслідок її власних дій);

– *поновлюють право* (до них належать обставини, наявність яких спричиняє поновлення прав, що існували раніше (у випадку появи особи, яка визнана померлою, суд скасовує відповідне рішення, і фізична особа має право жадати від інших осіб повернення майна, що їй належить (ст. 48 ЦК)).

За характером дії юридичні факти поділяються на:

факти однократної дії - це обставини, що мають юридичне значення лише в одному конкретному випадку. Вони існують дуже короткий відрізок часу і зникають, але за своє коротке «життя» встигають породити правові наслідки (народження, смерть, каліцтво, подання заяви, прийняття рішення та інше);

факти-стани (фактів безперервної дії) - до станів відносяться громадянство, шлюб, родинні відносини, свояцтво, трудовий стаж, непрацездатність тощо. Факти-стани можуть відноситись як до фактів подій, так і фактів-дій.

У правовій літературі класифікацію фактів-станів за системою ознак особистості наводить А. Костюков, виділяючи **наступні стани**, що характеризують:

загальні фізіологічні ознаки особистості (стать, вік, здоров'я);

найбільш загальні соціальні ознаки особистості (національність, громадянство, місце проживання);

сімейно-побутові відносини (шлюб, наявність дітей);

трудова діяльність і спосіб отримання доходів (робітник, службовець, студент, учень, знаходиться на утриманні);

суспільно-політичну діяльність (обрання в органи влади і місцевого самоврядування, присвоєння почесних звань);
відношення до правопорядку (судимість).

За складом:

прості юридичні факти - це конкретна фактична передумова, що складається з одного елементу - юридичного факту;

складні юридичні факти являють собою певну сукупність елементів одного юридичного факту, необхідну для настання правових наслідків. Прикладом складного юридичного факту може бути факт, що породжує правовідносини, які передують факту реєстрації юридичної особи. Елементами його є: рішення засновника про створення юридичної особи, статутні документи, заява, сплата мита. Для складних юридичних фактів характерні наступні ознаки: по-перше, вони повинні формуватися не менш чим двома елементами; по-друге, для них характерний як вільний порядок накопичення елементів, так і послідовний порядок; по-третє, складним юридичним фактам, за загальним положенням, не передують конкретні юридичні умови, так як вони тут набувають статусу елементів правостворюючої основи.

Вбачається за доцільне детальніше зупинитися на такому виді складних юридичних фактів як фактичний склад.

В юридичній літературі існує значна кількість визначень фактичного складу. Разом з тим, слід прийняти за основу визначення фактичного складу В. Ісакова як системи юридичних фактів, передбачених нормами права, як підстави для настання правових наслідків (виникнення, зміни, припинення правовідносин). А також урахувати висновки зроблені С. Зінченко - юридичні (фактичні) склади як такі не утворюються в якості окремих ланок механізму правового регулювання. Зведені в механічну сукупність, вони неминуче розпадаються на цілком самостійні правові засоби, що відіграють певну роль в процесі руху права.

На нашу думку, викладене свідчить про те, що науковці вживають поняття юридичний склад та фактичний склад як синоніми. Тому в подальшому ми будемо використовувати поняття юридичний (фактичний) склад.

Інша важлива риса юридичного (фактичного) складу полягає у тому, що соціальні ситуації, які входять до нього, утворюють цілісну систему.

за характером зв'язку елементів юридичні (фактичні) склади поділяють:

вільні («прості») - це комплекси фактів, між якими існує вільний, не стійкий зв'язок: факти в складі можуть накопичуватися в будь-якому порядку, важливо лише, щоб в деякий момент вони опинилися разом;

пов'язані («складні») - це система фактів, між якими існує послідовна обумовленість, стійка залежність: факти в складі повинні накопичуватися в жорсткому, суворо визначеному порядку;

змішані - це система фактів, зв'язок між якими є частково «вільною», а частково жорсткою. Так, при пенсійному забезпеченні до певного моменту факти можуть накопичуватись в будь-якому порядку, а потім факти повинні накопичуватись в суворо визначеній послідовності: односторонній акт громадянина з заявою про призначення пенсії плюс владний акт компетентного органу державного забезпечення.

за своїм об'ємом юридичні (фактичні) склади поділяються:

завершені - це склади, в яких закінчений процес накопичення юридичних фактів. Вони породжують кінцеві юридичні наслідки - відбувається виникнення, зміна або припинення правовідносин;

незавершені - це склади, в яких процес накопичення юридичних фактів не завершений. Вони можуть породжувати лише проміжні правові наслідки.

За формою прояву:

позитивні - це обставини, з наявністю яких норми права пов'язують певні наслідки;

негативні - це обставини, з відсутністю яких норми права пов'язують певні правові наслідки. Наприклад, наявність у особи хвороби, що перешкоджає вступу до навчального закладу системи МВС - негативний юридичний факт, так як правові наслідки пов'язані саме з відсутністю деякого явища.

Класифікація юридичних фактів на позитивні і негативні має значення для вирішення деяких питань в процесуальних галузях права, що пов'язані з процесом доказування.

Так, наявність вини особи, що завдала шкоди, як і наявність вини особи, що вчинила злочин, є однією з підстав відповідних правовідносин по відшкодуванню шкоди і кримінальних правовідносин з призначення покарання. Наявність вини - позитивний юридичний факт.

Тільки в кримінальному праві необхідно довести наявність цього юридичного факту (до його встановлення судом особа в силу ст. 62 Конституції України вважається невинуватою), а в цивільному процесі, навпаки, особа, що завдала шкоди повинна довести відсутність вини (так як наявність вини особи, що завдала шкоди презумується ч. 2 ст. 1166 ЦК).

За властивістю до збереження об'єктивної форми вираження:

юридичні факти, що зберігають об'єктивну форму протягом відносно тривалого часу (договір про надання охоронних послуг і т. ін.);

юридичні факти, що не зберігають об'єктивну форму (усні висловлювання в яких принижується людська гідність особи, що призвели до її самогубства і т. ін.);

юридичні факти-сліди (сліди від удару блискавки, протокол голосування, слід волочіння тіла, сліди побиття), що дозволяють зробити висновок про наявність відображених юридичних фактів.

У правовій літературі існує точка зору, яку ми підтримуємо, що юридичні факти як підстави виникнення, зміни та припинення конкретних правовідносин можуть бути поділені і за суб'єктами здійснення правоохоронної діяльності. Так, *типовими юридичними фактами виникнення зміни і припинення конкретних правовідносин суб'єктів правоохоронної системи*, зокрема поліції, є:

✓ заяви, повідомлення, скарги громадян, організацій у зв'язку з правопорушеннями (злочинами, проступками), що готуються або вже вчинені, які працівники поліції зобов'язані розглянути і за наявності законних підстав задовольнити інтереси заявників;

✓ звернення громадян до працівників поліції при реалізації ними своїх прав або виконанні обов'язків, наприклад, при одержанні паспорта, дозволу на реєстрацію, на в'їзд у прикордонну зону, на придбання зброї;

✓ виявлення або встановлення фактів правопорушень (кримінальних правопорушень, проступків) і осіб, що їх вчинили;

✓ договори, які укладають служби і підрозділи поліції.

Узагальнюючі юридичні факти як підстави виникнення правоохоронних відносин слід зробити висновок, що основними підставами є:

- спір між суб'єктами права;
- факти соціальних відхилень (тобто невиконання відповідних обов'язків);
- правопорушення.

Що ж стосується неправомірних дій (правопорушень, деліктів) як юридичних фактів, то вони характерні тим, що можуть бути тільки такими, що створюють правовідносини, у деяких випадках - такими, що змінюють їх, або такими, що перешкоджають виникненню правовідносин, але ніколи не бувають такими, що припиняють правовідносини, або такими, що поновлюють права і обов'язки.

§ 10.7. ПРЕЗУМПЦІЇ, ФІКЦІЇ ТА АКСІОМИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

При дослідженні сфери правоохоронної діяльності юридичних фактів слід врахувати і наявність так званих презумпції та фікцій.

Правовою презумпцією називають закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів, яке може призвести до певних юридичних наслідків.

Види презумпції:

За вірогідністю припущення:

презумпції, що не можуть бути спростовані (неспростовні) - це такі припущення щодо існування повного факту, які не потребують доведення і не підлягають сумнівам, спростуванню (наприклад, презумпція недієздатності неповнолітньої особи);

презумпції, що можуть бути спростовані (спростовні) - це такі припущення щодо існування певного факту, які мають юридичне значення доти, доки щодо цього факту не буде встановлено інше (наприклад, презумпція невинуватості особи, презумпція батьківства).

За сферою обігу:

загально-правові презумпції - визнаються такими, що мають значення юридичних фактів у всіх галузях права (наприклад, презумпція знання опублікованих законів);

галузеві презумпції - діють в межах однієї галузі права (наприклад, цивільно-правова відповідальність власника джерела підвищеної небезпеки, який завдав шкоди особі або її майну; його вина передбачається, якщо шкода не була викликана грубою необережністю або умислом потерпілого).

За ступенем обов'язковості:

юридичні - презумпції, які прямо закріплені в юридичних нормах і тому безумовно обов'язкові для усіх (наприклад, якщо дитина народилася в зареєстрованому шлюбі, презумується, що його батьком є законний чоловік його матері);

фактичні - презумпції, що не отримали закріплення в праві. Так, презумпція наявності права власності у власника речі прямо в законодавстві не закріплена, тому, якщо хтось виявить бажання відібрати цю річ у власника, йому доведеться довести в суді, що в нього є титул права власності на предмет спору.

За субординацією в правовому регулюванні:

матеріально-правові - правові положення про наявність (відсутність) певного юридичного факту при існуванні інших фактів, які можуть мати відношення до іншого суб'єкта цих правовідносин або невизначеного кола осіб; служать передумовою для існування процесуальної презумпції; вступають в дію тільки при доведенні умов їх застосування; завжди можуть бути спростовані шляхом доведення про відсутність фактів, при наявності яких вони застосовуються;

процесуально-правові - виключають необхідність доказування для винесення рішення або вказують суб'єкта, на якого покладається тягар доказування під час розгляду юридичної справи, чим встановлюється порядок застосування норм процесуального права; мають передумовою матеріально-правову презумпцію; завжди витікають з норми права та розподіляють тягар доказування суворо визначено, а не приблизно; не можуть бути спростовані, якщо матеріально-правова презумпція є неспростовною.

Окремо слід наголосити на «наборі» презумпцій, що існують у сфері правоохоронної діяльності (презумпція знання закону; презумпція невинуватості; презумпція добропорядності громадянина; презумпція нерозуміння суспільної небезпеки свого діяння особою, що не досягла на момент вчинення кримінального правопорушення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність; презумпція цивільно-правової дієздатності дорослої фізичної особи; презумпція об'єктивності суб'єкта правозастосування та ін.).

Своєрідним юридичними фактами є і **юридичні фікції**. Юридична фікція була відома ще римському праву (*fictio* - вигадка). Р. Ієрінг характеризував її як юридичну неправду, освячену необхідністю; вона дозволяє уникати труднощів, замість того, щоб переборювати їх, і являє собою свого роду «технічний обман». О. Курсова пропонує дефініцію **юридичної фікції** як засобу юридичної техніки, за допомогою якої конструюється явно не існуюче положення (відношення або стан), що визнається існуючим, володіє імперативністю, яке відіграє роль відсутнього юридичного факту в ситуації незаповнюваної невідомості, що закріплене нормою права. Приклад юридичної фікції наведений в ч. 3 ст. 46 ЦК, яка встановлює: «Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це». Визнання громадянина безвісно відсутнім, померлим, неосудним та інші схожі обставини - це юридичні факти, з якими пов'язані виникнення, зміна або припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. І будь-яка невизначеність в їх наявності або відсутності недопустима. Фікції виконують двояку функцію в правовому регулюванні. З одного боку, вони - юридичні факти, а з іншого - регулятори суспільних відносин. Тому фіктивне законодавче встановлення та закріплення таких положень є не тільки виправданим, але і необхідним в правовій системі.

Найбільш повно, на наш погляд, класифікація юридичних фікцій наведена в роботах російської вченої О. Курсової. Зазначений автор виділяє такі види фікцій:

1. За метою використання, застосування:

легальні:

- ✓ породжені реаліями юридичної науки:
- ✓ статичні (поняття юридичної особи, екстериторіальність і т. ін.);
- ✓ динамічні (наприклад, «якщо повідомлення про відкликання оферти¹²⁴ надійшло раніше або одночасно з самою офертою, оферта вважається не отриманою»).
- ✓ породжені антропогенними факторами (наприклад, особа, яка подала заяву про усиновлення, може виявити бажання бути записаною у

¹²⁴ Оферта – це письмова пропозиція продавця, відправлена можливого покупцю, про продаж відповідної партії товару на визначених продавцем умовах.

Книзі реєстрації народжень матір'ю, батьком дитини або повнолітньої особи).

за галузевою ознакою:

- ✓ матеріальні;
- ✓ цивільно-правові (фіктивне банкрутство, фіктивний правочин);
- ✓ сімейно-правові (фіктивний шлюб, фіктивне усиновлення) та ін.
- ✓ процесуальні;
- ✓ цивільно-процесуальні (зміна адреси під час провадження по справі);
- ✓ кримінально-процесуальні (фікція істини в кримінальному процесі) та ін.

негативні (або фікції «тіньових» технологій - різні фіктивні конструкції, що використовуються в протиправних цілях):

- ✓ фіктивні події;
- ✓ фіктивні стани.

2. За джерелом виникнення:

- конституційні;
- що містяться в законах;
- що містяться в підзаконних актах (у тому числі відомчих і локальних).

Разом з тим, юридичні фікції виникають не тільки на рівні національного законодавства, тому, на нашу думку, доречно виділити також фікції, що містяться в міжнародно-правових актах (*наприклад, фікція загальної волі держави або фікції державоподібних утворень*).

Правові презумпції та фікції явища схожі в окремих моментах, навіть за певних обставин можуть сполучатися одна з одною, але в той же час досить різнопорядкові, щоб ототожнювати їх. Так, З. Черніловський у своїй статті приводить досить цікавий приклад подібного сполучення з французького права, в якому передбачається, що у випадку одночасної загибелі чоловіка та дружини в авіаційній або автомобільній катастрофі, чоловік вважається померлим першим, його майно переходить до дружини, а від неї - до її родичів. Таким чином, заснована на медичній статистиці презумпція більшої тривалості життя жінок перетворюється в даному випадку в юридичну фікцію.

Правові аксіоми представляють собою самоочевидні інститути, що не потребують доказів. За своєю соціальною природою вони відображають достовірні знання, що вироблені людством і зафіксовані в нормах права, або такі, що витікають з їх змісту. *Це найпростіші юридичні судження емпіричного рівня, що склалися в результаті багатовікового досвіду соціальних відносин і взаємодії людини з навколишнім середовищем.* Аксіома в сфері юриспруденції, на наш погляд, це припущення про фрагменти дійсності (об'єктивно-реального буття світу) в часі, просторі, русі, їх адекватності гіпотезам норм права (юридичним фактам). Соціальна

цінність аксіом полягає у тому, що вони використовуються не тільки як докази, але і впливають на долю інших юридичних фактів в їх складних складах.

Теорія та правозастосовна практика опираються на аксіоми як на докази, вихідні засади. Окремо взяті або в сукупності вони виступають юридичними фактами, породжуючи відповідні наслідки (будь-які сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого або платника податків; закон зворотної сили не має; що не заборонено, те дозволено; один свідок - не свідок і т.п.).

Правові аксіоми повинні містити знання про:

правові стимули - правові спонування до законослухняної поведінки, які створюють умови для задоволення власних інтересів суб'єкта (наприклад, пільга, право на власність та ін.);

правові обмеження - правові стримування протиправної поведінки, які створюють умови для задоволення інтересів контр-суб'єкта, охорони і захисту суспільства (наприклад, обмеження дієздатності дітей; встановлені законом виборчі обмеження та ін.).

Завдання юридичної науки - здійснити добір таких правових аксіом, додержання яких виключало б розбіжність поведінки людини з законом. Завдання юридичної практики - впровадити їх у правосвідомість громадян через ефективну професійну діяльність юриста-фахівця.

Правові аксіоми відрізняються від правових презумпцій тим, що, по-перше, аксіоми неспростовні, а презумпції навпаки, можуть бути спростовані, по-друге, аксіома містить стверджувальні або заперечувальні судження, являючи собою очевидні та достовірні знання, а презумпція таких властивостей не має - це лише приблизне узагальнення, що підтверджує (спростовує) знання про клас фактів, про нові знання, наукове передбачення.

Таким чином, правові презумпції, юридичні фікції та правові аксіоми, будучи юридичними фактами, не тільки створюють сприятливу обстановку в правотворчості та правозастосовній практиці, але і є підставами складних правовідносин із захисту та охорони прав та законних інтересів особи, суспільства і держави, в чому і полягає їх соціальна цінність.

Висновки:

Правові відносини - це свідомі вольові суспільні відносини, що виникають і здійснюються на основі норм права, учасники яких пов'язані закріпленими в нормах права взаємними правами та обов'язками, реалізація яких забезпечується можливістю застосування державного примусу.

Правовідносинам притаманні такі суттєві ознаки, а саме:

- є різновидом суспільних відносин. Правовідносини виникають між людьми, їх об'єднаннями та спільнотами як суб'єктами права з приводу соціального блага або забезпечення будь-яких законних інтересів;

- є свідомо-вольовими відносинами, оскільки до свого виникнення вони

проходять крізь свідомість людей та для їх виникнення необхідна воля як мінімум одного з учасників. Щоправда, правовідносини можуть виникати та припинятися поза волею (інтересом) їх учасників (наприклад, особа стосовно якої було вчинено протиправне діяння, вимушено, не з власної волі набуває статусу суб'єкта кримінально-правових відносин);

- виникають із приводу соціального блага або забезпечення будь-яких інтересів, які виступають як передумова правовідносин;

- виникають, тривають, змінюються, призупиняються, припиняються або відновлюються на основі норм права;

- учасники правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. Сторони в правовідносинах виступають як уповноважені та зобов'язані особи, де права й інтереси одних осіб можуть бути реалізовані через виконання обов'язків іншими;

- охороняються державою і в разі потреби забезпечуються силою державного примусу.

ЛЕКЦІЯ 11

ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти, щодо визначення місця правової поведінки у сучасній державі. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: поняття, ознак та класифікації правової поведінки особи та правомірної поведінки особи. Правопорушення як об'єкту правоохоронної діяльності. Девіантної поведінки, об'єктивно-протиправної поведінки, зловживання правом як особливого суспільного явища. Отримання навичок щодо оцінювання сучасного стану правопорядку в Україні та уміння прогнозувати його динаміку в залежності від подій, що відбуваються у суспільстві. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 11.1. Поняття правової поведінки, її ознаки і види.

§ 11.2. Поняття, ознаки, склад та види правомірної поведінки.

§ 11.3. Поняття, ознаки, склад та види правопорушення.

§ 11.4. Характеристика основних елементів складу правопорушення.

§ 11.5. Соціальні відхилення, об'єктивно-протиправна поведінка та зловживання правом як особливі суспільні явища.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Воронова І. В. Правопорядок і правомірна поведінка (особливості взаємозв'язку у правовій державі) / І. В. Воронова // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія: «Право». – 2015. – Вип. 19. – С. 30 – 33

2. Голубовський В. Є. Правомірна поведінка: теоретико-методологічний аспект дослідження / Владислав Євгенович Голубовський // *Часопис Київського університету права*. – 2012. – № 1. – С. 68 – 72

3. Горбова Н. А. Правомірна поведінка: підходи до визначення дефініцій, соціальна значимість та типологія / Н. А. Горбова // *Право і суспільство*. – 2015. – № 5-2. – С. 35 – 39

4. Девіантна поведінка: історія, теорія, практика: матеріали конференції / за ред. Максимової Н.Ю., Грись А.М., Максим О.В. - Київ, 2021. - 106 с.

5. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Ю. О. Козенко. – Л., 2012. – 200 с.

6. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи: спроба інтегративного осмислення: монографія / Юлія Олегівна Козенко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – с. 88

7. Кондрат С. С. Правомірна поведінка та правопорядок : взаємозв'язок та взаємозумовленість // *Держава і право* : зб. наук, праць.- 2006.- Вип.31.- С. 35 - 38.

8. Кондрат С. С. Юридично значуща поведінка: основні концепції та підходи до вивчення // *Держава і право* : 36. наук, праць.- 2005.- Вип. 30.- С. 73 - 77.
9. Пендюра М. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / Пендюра М. М. – К. : О. С. Ліпкан, 2013. – 304 с.
10. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: сучасний контекст : монографія. Київ : Юрид. думка, 2018. 212 с.
11. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади [Текст]: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г.В. Свириденко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2017. – 20 с.
12. Теорія держави і права : підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 468 с.
13. Теорія держави та права : [підручник] / [за вимогами кредитно-модульної системи навчання] / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.
14. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.

ВСТУП

Найважливішим інститутом регламентації, розвитку й охорони суспільних відносин є право. Проте самі ці відносини є продуктом життєдіяльності людей, їх поведінки у суспільстві. Правова поведінка демонструє рівень усвідомленості суб'єктами права значущості нормативних приписів та вміння дотримуватись їх положень. Правова поведінка має важливе значення для побудови правової держави, адже законом на суспільство покладається обов'язок щодо виконання встановлених правил поведінки і дотримання правопорядку.

§ 11.1. ПОНЯТТЯ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ, ЇЇ ОЗНАКИ І ВИДИ

Правову поведінку можна визначити, як *соціально значимі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю і волею, передбачені нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки.*

Правовій поведінці притаманні такі **ознаки**:

1) *соціальна значущість*. Вчинки людей вплетені в систему суспільних відносин і тому здійснюють на неї відповідний вплив (позитивний чи

негативний). У цьому і проявляється соціальна характеристика (оцінка) поведінки, яка може бути або суспільно корисною, або суспільно шкідливою.

Іншою ознакою правової поведінки є *психологізм, суб'єктивність*. Він обумовлений тим, що люди наділені свідомістю та волею і контролюють свою поведінку. Здійснюючи ті чи інші дії у правовій сфері, суб'єкт співвідносить їх з існуючими нормами і цінностями, аналізуючи з позиції того, яку користь він принесе суспільству, собі, іншим людям.

Разом із тим поведінка людей у правовій сфері має специфічні, юридичні ознаки, які характеризують її як правову, що визначається зв'язком поведінки з правом, правовим регулюванням, зокрема:

- 2) *правова регламентація;*
- 3) *підконтрольність її державі;*
- 4) *юридичні наслідки.*

Виходячи з цього, можна виділити наступні **види правової поведінки**:

- 1) *правомірна - соціально корисна поведінка, яка відповідає правовим приписам;*
- 2) *правопорушення - соціально шкідлива поведінка, яка порушує вимоги норм права;*
- 3) *зловживання правом - соціально шкідлива поведінка, яка здійснюється в рамках правових норм;*
- 4) *об'єктивно протиправна поведінка, яка не завдає шкоди, але здійснюється з порушенням правових приписів (наприклад, протиправна поведінка недееспособної особи)¹²⁵.*

§ 11.2. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, СКЛАД ТА ВИДИ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ

Основним різновидом правової поведінки є поведінка правомірна, тому що переважна більшість громадян і організацій у сфері права діють саме так.

Правомірна поведінка - це суспільно-необхідна, бажана і допустима з точки зору інтересів громадянського суспільства поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, яка полягає в дотриманні (виконанні, використанні) норм права, що охороняються і гарантуються державою.

Основні ознаки правомірної поведінки :

- 1) *відповідність поведінки нормам права* - тобто людина діє правомірно, якщо вона діє у відповідності з нормами права. Інколи правомірну поведінку трактують як поведінку, яка не порушує норми права. Проте таке визначення не досить точно відображає зміст цього явища, оскільки

¹²⁵ Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – (с. 306)

поведінка, що не протирічить нормам права, може здійснюватися поза сферою правового регулювання, та не бути правомірною;

2) *соціально корисна* - це дії, що відповідають образу життя, корисні (бажані), а інколи і необхідні для нормального функціонування суспільства. Позитивну роль вона відіграє і для особистості, оскільки завдяки їй забезпечується свобода, захищаються законні інтереси. Саме через правомірну поведінку здійснюється упорядкування суспільних відносин, вона необхідна для нормального функціонування та розвитку суспільства, забезпечує стан правопорядку. Вона є найважливішим фактором вирішення завдань, що стоять перед суспільством. Проте, соціальна роль правомірної поведінки полягає у забезпеченні не тільки суспільних потреб, а й задоволенні інтересів самих суб'єктів правових дій. Оскільки суспільство та держава зацікавлені в такій поведінці, вони підтримують її організаційними заходами, заохочують і стимулюють. Дії суб'єктів, які перешкоджають здійсненню правомірних дій, припиняються державою;

3) *має свідомо вольовий характер*, виражається в усвідомленій мотивації правомірних вчинків для досягнення поставлених цілей;

4) *зовні виражається у вигляді дії чи бездіяльності*, здійснюється у формах реалізації норм права - дотриманні, виконанні, використанні (громадянами), правозастосуванні (посадовими особами);

5) *спричиняє юридичні наслідки*, оскільки виявляється в юридичних фактах (правовстановлюючих, правозмінюючих, правоприпиняючих), що є передумовою правовідносин. Слід зазначити, що правова поведінка не завжди викликає правовідносини;

6) *охороняється державою за допомогою дозвільних, зобов'язуючих і охоронних норм, стимулюється за допомогою рекомендаційних і заохочувальних норм.*

Склад правомірної поведінки - система ознак поведінки, що відповідає нормам права.

Об'єкт - *явища навколишнього середовища, на які спрямовані правомірні вчинки: матеріальні та нематеріальні блага, суспільні відносини.*

Об'єктивна сторона - *зовнішня форма вираження правомірних вчинків: дія чи бездіяльність; їх корисні результати; причинний зв'язок між діями та їх наслідками.*

Суб'єкт (суб'єкти права) - *фізичні та юридичні особи, які здатні реалізовувати свої права і обов'язки та нести юридичну відповідальність.*

Суб'єктивна сторона - *внутрішнє ставлення (зацікавленість, байдужість) суб'єкта права до своєї діяльності та її результатів, визначення якості вчинків, з яких складається поведінка, їх оцінка.*

Особливості, що зумовлюють утвердження правомірної поведінки в якості норми життя для більшості населення:

- розвинена економіка, достатня для задоволення життєвих потреб громадян;
- системне правове забезпечення розвитку особи;
- подолання розриву між бідними і багатими прошарками населення;
- зведення до мінімуму безробіття;
- виконання соціальних програм;
- авторитет влади, за умови, що влада не буде маніпулювати законом;
- стабільний демократичний політичний режим;
- створення цілісної правової бази організації та діяльності судової системи, органів юстиції та правоохоронних органів;
- додержання законності всіма посадовими особами та громадянами;
- високий рівень правової культури.

Класифікація правомірної поведінки:

За формами реалізації норм права:

- дотримання;
- виконання;
- використання;
- застосування.

З точки зору фактичного змісту правовідносин:

- діяння, що спрямовані на використання суб'єктивних прав;
- діяння, що спрямовані на виконання юридичних обов'язків.

За зовнішньою формою вираження:

- дії;
- бездіяльність.

За способом формування в текстах правових документів:

- прямо й однозначно сформульована;
- опосередковано передбачена.

За характеристиками суб'єктів:

- індивідуальна;
- колективна;
- посадова;
- професійна та ін.

Однією з найбільш відомих класифікацій правомірної поведінки є її поділ відповідно до особливостей суб'єктивної сторони:

соціально-активна поведінка свідчить про високий ступінь відповідальності суб'єкта. При реалізації норм права він діє дуже активно, намагаючись здійснити правові приписи якомога краще, ефективніше, принести максимальну користь суспільству, реалізувати свої здібності. Правова активність може проявлятися у різних сферах

суспільного життя - правотворчій, політичній та ін. Так, у сфері правоохоронної діяльності це творче відношення до праці, постійне підвищення її продуктивності, ініціатива і дисциплінованість при виконанні службових обов'язків. Наприклад, працівники патрульної поліції проводять конкурс на кращого знавця правил дорожнього руху серед школярів;

законослухняна поведінка - це вид правомірної поведінки, що характеризується усвідомленою покорою людей вимогам закону. Правомірні приписи в цьому випадку використовують добровільно на основі належного рівня правосвідомості. Така поведінка домінує у демократичних суспільствах. Наприклад, працівник поліції вчасно заступає на чергування;

конформістська (пристосовницька) поведінка - пасивно-пристосовницьке ставлення до правового середовища за принципом «поводься так, як поводять себе інші». Тобто, пасивна правомірна поведінка базується не на внутрішній переконаності суб'єкта в необхідності неухильного виконання норм права, а на способі його пристосування до оточуючого соціального середовища. Наприклад, підпорядкування працівника поліції стандартам і вимогам колективу, копіювання поведінки начальника;

маргінальна поведінка характеризується знаходженням суб'єкта, немов би на межі, антисуспільної, неправомірної поведінки (в перекладі з лат. «маргінальний» - той хто знаходиться на межі). Вона не стає неправомірною через страх суб'єкта перед покаранням (а не через усвідомлення необхідності реалізації норм права) або в силу якихось корисливих мотивів. У цих випадках суб'єкт лише підкоряється нормам права (наприклад, водій не порушує правила дорожнього руху у зв'язку з тим, що на дорозі присутні патрульні поліцейські), але не визнає, не поважає їх.

Дещо осторонь від цієї класифікації розміщена **звична поведінка** - коли правомірні дії в силу багаторазового повторення перетворюються у звичку. «Звична» поведінка не даремно називається «другою натурою», вона стає внутрішньою необхідністю людини. Особливістю «звичної» поведінки є те, що людина не фіксує в свідомості ні соціального, ні юридичного її значення, не замислюється над цим. Так, працівник поліції із стажем ніколи не залишить зброю без нагляду, де б це не було. Але звичка не заперечує розуміння фактичних елементів свого вчинку, хоча належна соціальна оцінка її наслідків і відсутня. Разом з тим, це звичайна свідомо поведінка.

Правомірна поведінка складається з елементів - правомірних вчинків, що мають суспільно корисний характер. Перш ніж відбуваються вчинки, виникають їх мотиви - спонукальна причина до дії (бездіяльності), доказ на користь саме такої дії. Мотиви визначають

правову установку - правомірну і неправомірну. У них виявляється соціальна зрілість і юридична грамотність, рівень правосвідомості особи.

Мотиви правомірної поведінки особи можуть бути різними:

- ✓ переконаність у справедливості та корисності приписів норм права;
- ✓ відповідальність перед суспільством і державою за вчинки;
- ✓ усвідомлення громадянського обов'язку;
- ✓ егоїстичний особистий інтерес;
- ✓ вчинення звичних для особи дій;
- ✓ прагнення діяти як усі;
- ✓ страх перед відповідальністю та ін.

Провідне місце в мотивах поведінки людей посідають потреби та інтереси.

З формуванням громадянського суспільства змінюється зміст методів, що спрямовані на формування в населення соціально-активної, правомірної поведінки, що передбачає використання таких методів впливу - переконання, правове виховання, профілактика правопорушень.

У правовій державі переконання є основним методом формування правомірної поведінки суб'єктів правовідносин. Правове виховання припускає впровадження у свідомість людей знань про право.

§ 11.3. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, СКЛАД ТА ВИДИ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Правопорушення - це суспільне небезпечне або шкідливе неправомірне (протиправне) винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, яке спричиняє юридичну відповідальність.

Правопорушенню властиві такі *ознаки*:

1) *має протиправний (неправомірний) характер*, тобто суперечить нормам права, вчиняється всупереч ним, є свавіллям суб'єкта; являє собою порушення заборон, невиконання обов'язків, що закріплені відповідною нормою права;

2) *є суспільно шкідливим* (наприклад, прогул,) *або суспільно небезпечним* (посягання на здоров'я, життя людини). Суспільна шкідливість (*проступок*) і суспільна небезпечність (*злочин, кримінальне правопорушення*) - основна ознака, що відрізняє правомірну поведінку від неправомірної. Юридичний аспект шкідливості виражається в порушенні суб'єктивних прав і юридичних обов'язків або перешкодженню у їх використанні чи виконанні, *матеріальний* - у заподіянні учаснику правовідносин матеріальних або моральних збитків;

3) *виражається в поведінці* - протиправній дії (державна зрада, диверсія, крадіжка, розбій, наклеп, образа) або *бездіяльності* (недбалість, прогул, залишення особи в безпомічному стані). Думки, наміри, переконання, які зовні не виявилися, не визнаються чинним

законодавством об'єктом переслідування. Практика переслідування за інакомислення є виявом репресивної суті тоталітарного режиму в державі;

4) має свідомо вольовий характер, тобто в момент вчинення правопорушення залежить від волі та свідомості учасників, перебуває під контролем їх волі і свідомості, здійснюється ними усвідомлено та добровільно. Відсутність волі є юридичною умовою, за якою діяння не визнається правопорушенням, навіть якщо воно і мало шкідливі наслідки. Правопорушенням визнається лише неправомірне діяння *деліктоздатної особи* (малолітні і душевнохворі деліктоздатними особами не вважаються);

5) є винним діянням, яке виражає негативне внутрішнє ставлення правопорушника до інтересів людей (суспільства, держави). Правопорушення завдає своєю дією (чи бездіяльністю) збитки суспільству та державі. *Вина - це психічне ставлення особи до свого діяння і його наслідків.* (Від винних діянь слід відрізняти безвинні діяння, що вчиняються з волі особи та є об'єктивно протиправними. Це діяння, що чиняться під час виконання професійно-службових обов'язків (наприклад, заподіяння шкоди майну пожежником при гасінні пожежі). Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ст. 62 Конституції України);

6) є караним, тобто спричиняє застосування до правопорушника заходів державного примусу, заходів юридичної відповідальності у вигляді позбавлень особистого, організаційного та матеріального характеру. Застосування державного примусу до правопорушника має на меті захистити порушені права та свободи людини і громадянина, відновити стан правопорядку.

Відсутність зазначених ознак не дозволяє розглядати діяння як правопорушення.

Склад правопорушення - це сукупність закріплених у законі ознак об'єктивного і суб'єктивного характеру, за наявності яких суспільно небезпечне діяння визнається конкретним правопорушенням.

Елементи складу правопорушення:

1. об'єкт правопорушення;
2. об'єктивна сторона правопорушення;
3. суб'єкт правопорушення;
4. суб'єктивна сторона правопорушення.

Види правопорушень за ступенем суспільної небезпечності (шкідливості):

- ✓ проступки (кримінальні проступки, провини, делікти);
- ✓ кримінальні правопорушення (злочини).

Види проступків за галузями права:

Адміністративні проступки - це суспільно небезпечні протиправні діяння, які полягають у винному (умисному чи необережному) посяганні на суспільні відносини, що складаються у сфері державного управління і охороняються законом. Адміністративними проступками є вчинки, що заважають здійсненню нормальної виконавчої і розпорядчої діяльності державних і громадських органів і організацій, посягають на суспільний або державний порядок, власність, права та законні інтереси громадян.

Як правило, вони регулюються нормами адміністративної, фінансової та інших галузей права і не пов'язані з виконанням службових обов'язків (наприклад, порушення правил протипожежної безпеки; незаконне використання спеціальних технічних засобів негласного одержання інформації; останнім часом - порушення митних правил: недоставляння в митницю товарів і документів для контролю, пошкодження митного забезпечення, розвантаження, видача і використання імпортованих вантажів без дозволу митниці, порушення зобов'язань щодо транзиту та ін.).

Дисциплінарні проступки - це суспільно шкідливі протиправні діяння, які полягають у невиконанні робітником, службовцем, військовослужбовцем, студентом виробничих, службових, військових або навчальних обов'язків, порушенні правил внутрішнього трудового розпорядку. Згідно з Дисциплінарним статутом Національної поліції України на поліцейських можуть накладати такі дисциплінарні стягнення: зауваження, догана, сувора догана, затримка в присвоєнні чергового спеціального звання або поданні до його присвоєння на строк до одного року, попередження про неповну службову відповідність, пониження в спеціальному званні на один ступінь, звільнення з поліції.

Конституційні проступки - це суспільно шкідливі протиправні діяння, які полягають у винному (умисному чи необережному) заподіянні шкоди порядку організації та діяльності органів влади і управління, конституційним правам і свободам громадян, але не мають ознак складу кримінального правопорушення. Слід підкреслити, що конституційна відповідальність може наставати лише у випадках прямого порушення конституційно-правової заборони чи невиконання функцій, завдань, обов'язків, покладених конституційно-правовою нормою на суб'єктів конституційно-правових відносин. Санкцією конституційно-правової відповідальності може бути скасування актів, звільнення з посади (відставка, усунення з поста), дострокове припинення повноважень тощо. Так нормами конституційного права передбачено, наприклад, дострокове припинення повноважень народного депутата України (ст. 81 Конституції України), усунення з поста Президента України в порядку імпічменту (ст. 111 Конституції України), скасування рішень голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України (ч. 8 ст. 118

Конституції України), відповідальність Кабінету Міністрів України перед Президентом України і Верховною Радою України (ст. 113 Конституції України), відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування перед територіальною громадою та перед державою (ст. ст. 75, 76 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні").

Цивільні проступки - це суспільно шкідливі протиправні діяння, які полягають у порушенні громадянами й організаціями майнових і особистих немайнових відносин, що виникають між суб'єктами права і становлять для них матеріальну та духовну цінність (наприклад, невиконання зобов'язань за цивільно-правовим договором, поширення чуток, що принижують честь і гідність людини).

Цивільно-правові проступки регулюються нормами цивільного, сімейного, фінансового, аграрного права. На відміну від злочинів цивільні проступки не мають вичерпного переліку в законодавстві. Цивільно-правова відповідальність носить значною мірою правовідновлючий (компенсаційний) характер.

З прийняттям Податкового кодексу України набувають актуальності такий різновид правопорушення як **податкові проступки** - суспільно шкідливі протиправні діяння, які порушують права і законні інтереси суб'єктів податкових правовідносин. За їх вчинення встановлена юридична відповідальність.

Якщо суспільно небезпечний проступок не передбачений кримінальним законом, він кримінальним правопорушенням не визнається. Якщо проступок має всі ознаки, перелічені в кримінальному законодавстві, але не має підвищеного ступеня суспільної небезпеки, він також не може бути визнаний кримінальним правопорушенням. Для особи, яка вчинила злочин і притягується до юридичної відповідальності, законом як наслідок цього передбачена *судимість*.

Слід згадати про **міжнародні правопорушення** під якими ми розуміємо дію або бездіяльність суб'єктів міжнародного права, що суперечать нормам і принципам міжнародного права або власним зобов'язанням і заподіюють шкоду іншому суб'єкту, групі суб'єктів міжнародного права або всьому міжнародному співтовариству.

Види міжнародних правопорушень, що визначаються за суб'єктною і суб'єктивною сторонами складу таких правопорушень:

1. міжнародні злочини;
2. злочини міжнародного характеру;
3. інші міжнародні правопорушення (міжнародні делікти).

Міжнародні злочини - це злочини, що порушують міжнародні зобов'язання, які є основними для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, і розглядаються як злочини міжнародним співтовариством у цілому.

Міжнародні злочини:

- здійснюються державами, посадовими особами держав, що використовують механізм держави в злочинних цілях, а також рядовими виконавцями;

- здійснюються в безпосередньому зв'язку із державою;
- зазіхають на міжнародний мир і безпеку,
- загрожують основам міжнародного правопорядку;
- спричиняють відповідальність держави як суб'єкта міжнародного права і персональну кримінальну відповідальності виконавців, що настає в рамках міжнародної, а в деяких випадках внутрішньодержавної (національної) юрисдикції.

Під злочином міжнародного характеру розуміють діяння фізичної особи, що посягає на права й інтереси двох або декількох держав, міжнародних організацій, фізичних і юридичних осіб. До таких злочинів належать: *захоплення заручників; фальшування грошових знаків; незаконне захоплення повітряних суден.*

Злочини міжнародного характеру:

- торкаються інтересів двох або декількох держав, юридичних осіб і/або громадян;

- здійснюються окремими фізичними особами поза зв'язком із політикою держави;

- спричиняють персональну відповідальність правопорушників у рамках національної юрисдикції.

Міжнародні делікти визначаються за залишковим принципом, до них належать правопорушення, що не ввійшли в перші дві групи. До них належать: порушення державою своїх односторонніх зобов'язань; невиконання рішень міжнародних судів і арбітражів; порушення державою договірних зобов'язань, що не мають основного значення.

Міжнародні делікти:

- не носять характеру злочинів і не мають суспільної небезпеки міжнародних злочинів і злочинів міжнародного характеру;

- можуть здійснюватися будь-якими суб'єктами міжнародних правовідносин, що порушують положення розпоряджень міжнародно-правових норм;

- спричиняють відповідальність суб'єктів, що може виражатися у формі самообмежень, які впливають у результаті офіційного визнання протиправності поведінки суб'єкта.

Не вважаються міжнародними правопорушеннями:

- ✓ *Недружній акт* – поведінка держави, яка завдає шкоди іншій державі й суперечить її інтересам, але не порушує норм міжнародного права.

✓ Злочинні проступки фізичних осіб проти міжнародного права – дії фізичних осіб, які порушують норми міжнародного права, і тому заборонені внутрішньодержавним правом.

✓ Спірні ситуації – держави не порушують норми міжнародного права, однак інтереси однієї держави порушуються поведінкою вищих посадових осіб іншої держави¹²⁶.

§ 11.4. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СКЛАДУ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Об'єкт правопорушення - це ті суспільні відносини, які охороняються нормами права і на які посягає суб'єкт правопорушення.

Розрізняють загальний, родовий і безпосередній види об'єктів правопорушення.

Загальний об'єкт правопорушення - це ті суспільні відносини, що охороняються правом і яким правопорушення завдає шкоди. Коло таких суспільних відносин буде в кожному випадку різне і залежно від нього утворюється певний вид правопорушення. Наприклад, кримінальне право України має своїм завданням забезпечення прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного ладу України, миру та безпеки людства тощо. Завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень.

Родовий об'єкт - це більш чи менш широке коло однорідних і взаємопов'язаних відносин, на яке посягає ціла низка правопорушень. Родовий об'єкт правопорушень найчастіше зазначається в назві розділу Особливої частини відповідного кодексу. Надалі він одержує своє певне визначення на підставі тлумачення цієї назви й змісту статей, що містяться в розділі, але може подаватися й законодавчий опис родового об'єкта. Наприклад, відносини власності, громадський порядок, певні галузі та сфери діяльності тощо.

Безпосередній об'єкт - це конкретні суспільні відносини, на які безпосередньо спрямоване одне або декілька правопорушень. Правильне встановлення безпосереднього об'єкта забезпечує правильність кваліфікації діяння. Наприклад, безпека руху, людська гідність тощо.

¹²⁶ Мультимедійний посібник «Міжнародне право https://arm.naiu.kiev.ua/books/mg/lectures/lecture_8.html

Разом з тим, якщо правопорушник посягає, наприклад, на право особи на власність, то це передбачає, що він посягає на конкретні речі - гаманець, шапку, магнітофон тощо. Такі конкретні речі, на які спрямоване протиправне посягання, називають **предметом правопорушення**.

Об'єктивна сторона правопорушення - це його зовнішня сторона, яку складають протиправні діяння (дія чи бездіяльність), викликані ним небезпечні шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діянням і його наслідками. Як й інші елементи складу правопорушення, об'єктивна сторона чітко закріплена в нормі права. Наприклад, тілесні ушкодження можуть бути тяжкими, середньої тяжкості, легкими. Кожне з них утворює самостійний склад кримінального правопорушення, що передбачений відповідною статтею КК.

Ознаки об'єктивної сторони правопорушення:

1. протиправне діяння (дія чи бездіяльність);
2. суспільно шкідливі наслідки;
3. причинний зв'язок між діянням та шкідливими наслідками;
4. місце, час, спосіб, знаряддя, обставини скоєння правопорушення.

Дія - це активна поведінка людини, яка усвідомлює свої вчинки і здатна керувати ними, охоплює не тільки рухові процеси тіла самої людини, а й процеси, що керуються людиною. Наприклад, хуліганство, порушення правил міжнародних польотів та ін.

Бездіяльність - це пасивна поведінка людини, яка проявилася в невиконанні особою тих дій, які вона повинна та могла в даній ситуації здійснити, наприклад, ненадання лікарем допомоги хворому.

Думки, переконання, наскільки б вони не засуджувались морально, не є правопорушенням, оскільки вони не є діянням - вчинком.

Суспільно шкідливі наслідки - це ті негативні зміни, які настають, завдаються об'єкту посягання (суспільним відносинам, що охороняються).

Причинний зв'язок між протиправним діянням і суспільно шкідливими наслідками має місце тоді, коли ці наслідки об'єктивно походять від певної дії чи бездіяльності.

Причинний зв'язок існує тоді, коли, по-перше, причина (діяння) в часі передує наслідкам; по-друге, причина повинна ці наслідки викликати; по-третє, без цієї самої причини (без цього діяння) дані наслідки не настали б. Наприклад, якщо в результаті наїзду шофера наступила смерть пішохода, то не можна відразу ж вирішити питання про наявність причинного зв'язку між дією шофера (наїздом) і наслідком, що наступив (смерть пішохода). Необхідно, з'ясувати, чи порушив шофер якісь спеціальні правила (правила безпеки прямування й експлуатації транспортних засобів), тому що смерть пішохода могла

наступити і не в результаті порушення цих правил, а в результаті серцевого нападу.

Всі правопорушення скоюються в певному місці чи декількох місцях, в певний проміжок часу, за певних обставин, у той чи інший спосіб, за допомогою тих чи інших засобів. Усі ці ознаки є складовими частинами об'єктивної сторони складу правопорушення.

Суб'єктом правопорушення визнаються фізичні та юридичні особи, що мають здатність і можливість нести юридичну відповідальність за свої протиправні дії (деліктоздатність). У кримінальних, дисциплінарних правопорушеннях суб'єктами правопорушення можуть бути індивіди, лише фізичні особи, які досягли певного віку, і є осудними.

У цивільних, матеріальних - фізичні і юридичні особи, адміністративних - переважно фізичні особи, а в окремих випадках, встановлених у законодавстві, суб'єктом може бути і юридична особа (порушення правил пожежної безпеки, невиконання вимог щодо охорони праці, порушення законодавства про захист прав споживачів та ін.).

Суб'єкт кримінального правопорушення - це елемент складу кримінального правопорушення, що характеризує особу:

– *фізична особа* - тільки фізичні особи визнаються суб'єктами кримінального правопорушення, оскільки лише вони є кримінально караними;

– *вік особи* - досягнення встановленого кримінальним законом віку, з якого настає кримінальна відповідальність:

✓ загальна дієздатність - з 16 років;

✓ за певними статтями КК відповідальність настає з 14 років;

– *осудність* - здатність особи усвідомлювати та оцінювати суспільне значення своєї дії чи бездіяльності або керувати ними;

Спеціальні ознаки суб'єкта (спеціальний суб'єкт):

1. громадянство,
2. посадова особа,
3. військовослужбовець,
4. фах,
5. особливо небезпечний рецидивіст,
6. особа, що відбуває покарання у вигляді позбавлення волі,
7. особа, що підлягає призову на строкову військову службу,
8. працівник транспорту,
9. член виборчої комісії,
10. родинні відносини (батьки, діти).

Колективними суб'єктами правопорушень можуть бути державні, обласні чи районні держадміністрації, чи органи місцевого

самоврядування (наприклад сільські, селищні, міські ради), громадські організації (наприклад, профспілки), юридичні особи.

Юридична особа не може бути суб'єктом кримінального правопорушення. Ним може бути посадова особа підприємства, організації, установи або особа, яка виконує функції керівника організації, капітана морських, річкових і повітряних суден та ін. Така особа іменується в юридичній літературі спеціальним суб'єктом правопорушення. Вона може виступати суб'єктом матеріального і адміністративного проступку.

Правопорушення, суб'єктом якого є юридична особа, являє собою не що інше, як винну дію конкретних фізичних осіб, що призвела до заподіяння певної шкоди. Хоча суб'єктом відповідальності в таких випадках виступає юридична особа, це не виключає можливості відшкодування збитків, заподіяних організації внаслідок притягнення її до юридичної відповідальності, винною в цьому правопорушенні фізичною особою. Наприклад, у ст. 1191 ЦК закріплене положення про те, що особа, яка відшкодувала збитки, завдані з вини іншого, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи в розмірі сплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом.

Суб'єктивна сторона правопорушення - сукупність ознак, що характеризують суб'єктивне (психічне) ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння і його негативних наслідків, а саме - вина, мотив, мета правопорушення. Обов'язковою серед них є **вина** - безпосередній вияв психічного ставлення до вчиненої шкідливої дії (або бездіяльності) та її негативних наслідків.

Залежно від інтелектуального та вольового змісту психічного ставлення особи до вчиненого нею діяння закон поділяє вину на умисну і необережну.

Умисел, як форма вини, характеризується тим, що особа, під час скоєння забороненого законом діяння, усвідомлювала його протиправний характер, передбачала його небезпечні наслідки і бажала їх настання (*прямий*). Наприклад, особа свідомо робить постріл в іншу людину, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер свого діяння і передбачаючи його суспільно небезпечні наслідки (смерть іншої людини); особа, під час скоєння забороненого законом діяння, усвідомлювала його протиправний характер, але байдуже ставилася до настання можливих негативних наслідків, хоча і передбачала можливість їх настання (*непрямий*). Наприклад, двірник, який попередньо не огородив тротуар, скидає з даху гострі брили криги, а на зауваження відповідає: «Нехай не ходять».

Необережність при скоєнні правопорушення має місце тоді, коли особа передбачала абстрактну можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх

ненастання чи відвернення (протиправна самовпевненість - частіше за все протиправна самовпевненість має місце при дорожньо-транспортних пригодах) або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити (протиправна недбалість - наприклад, при розголошенні слідчим матеріалів кримінального провадження, що знаходиться у його провадженні коли він веде розмову у кав'ярні, метро та ін.).

Випадково заподіяна шкода характеризується тим, що особа не передбачала настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (чи бездіяльності) і не могла або не повинна була їх передбачити. Казус - це факт, що виникає не з волі та бажання особи. У цьому випадку юридична відповідальність не настає. Наприклад, курсант навчального закладу з дотриманням усіх правил безпеки веде стрільбу на полігоні з автомату і випадково влучає в особу, яка зайшла на полігон, нехтуючи огорожею і попереджувачими написами.

Мета - це уявлення особи про бажаний результат, до якого вона прагне, скоюючи правопорушення. Наприклад, убивство з метою приховати інший злочин.

Мета правопорушення формується спочатку на основі підсвідомого, а потім усвідомленого потягу до задоволення потреби, що становить мотив правопорушення. Мета і мотив є психологічною основою для утворення у суб'єкта правопорушення ставлення до здійснюваного діяння. Цілі в умисних правопорушеннях мають протиправний характер, оскільки, мета, яку бажає досягти особа, пов'язана із заподіянням шкоди певному об'єкту, що охороняється нормою права. У необережних правопорушеннях цілі мають нейтральний або суспільно-корисний характер (наприклад, мотивом перевищення швидкості, що спричинило ДТП, могло бути прагнення не запізнитися на роботу). Правове значення мотивів і цілей таке ж, як і у решті факультативних ознак складу правопорушення.

Мотив (франц. *motif* - спонукальна причина) - усвідомлене спонукування (прагнення) до здійснення конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність), зумовлені потребами, інтересами й нахилами правопорушника, для задоволення (реалізації) яких він обирає певні суспільно небезпечні форми й засоби. Мотив є істотним елементом складного суб'єктивного процесу, що зумовлює прийняття рішення діяти саме так, а не інакше, і пояснює психологічні причини скоєння правопорушення. Наприклад, убивство з корисливих мотивів.

Тісно пов'язані між собою, мотив і мета по-різному характеризують вольовий процес, відображаючи різні його сторони. Визначення мотиву відповідає на запитання, чому людина діяла саме так, чим вона керувалася; мета визначає напрям дій та їх передбачуваний результат. Мета є опосередковуючою ланкою між свідомістю та волею особистості,

не тільки акумулює в собі внутрішні якості правопорушення, а й відображає моральні позиції правопорушника. Мотиви поділяються на: раціональні (продиктовані потребами) та емоційні; матеріальні та ідеальні (релігійні, світоглядні тощо); поверхові і такі, що глибоко переживає особа; ситуативні й такі, що виникли давно, та ін.¹²⁷

Аналіз стану законності та дисципліни в діяльності поліції дає підстави стверджувати, що до *чинників об'єктивного порядку, що зумовлюють вчинення правопорушень працівниками поліції* слід відносити:

- недоліки і суперечливий характер нормативно-правової бази;
- соціально-економічні умови (загальна соціально-економічна криза в державі, а як наслідок - незадовільний рівень матеріального та соціального захисту працівників поліції);
- недосконалість організаційно-управлінських структур;
- недоліки у підборі, розстановці та вихованні кадрів;
- низький рівень правової свідомості, культури і поведінки як громадян, так і самих працівників поліції.

До суб'єктивних чинників слід віднести:

- низький рівень фахової підготовки і морально-психологічного загартування;
- відсутність відповідних ціннісних орієнтацій;
- неадекватну професійну мотивацію, емоційну незрілість, психічну невірноваженість тощо.

Слід зазначити, що правопорушення, які вчиняються працівниками поліції мають підвищений ступінь суспільної небезпеки, оскільки вони перешкоджають нормальному функціонуванню органів влади та управління, порушують реалізацію принципу рівності всіх громадян перед законом, заподіюють істотну шкоду авторитету державної влади, підривають імідж правоохоронних органів, істотно знижують зацікавленість населення у підтриманні правопорядку та повагу громадян до закону, сприяють формуванню моральних деформацій у суспільстві, що вкрай негативно позначається на ефективності протидії злочинності.

Підтримання правопорядку та припинення правопорушень покладено на компетентні державні органи (прокуратуру, поліцію, органи Служби безпеки України), для яких діяльність із підтримання правопорядку, запобігання правопорушенням, дізнання й розслідування злочинів є обов'язковою і полягає в невідкладному й адекватному реагуванні на факти невиконання або неналежного виконання вимог норм права з боку юридичних або фізичних осіб. Мотивацію правопорушень, зокрема незнання норм права, можуть враховувати в

¹²⁷ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.

характері реагування, але її не може бути визнано підставою для невжиття відповідних заходів щодо припинення правопорушень. У процесі діяльності з припинення правопорушень працівники поліції здійснюють правомірний вплив (реагування на умови та причини правопорушень, роз'яснення процесуальних прав і обов'язків, інформування правопорушника та його мікросередовища про наслідки правопорушення тощо). Разом з тим неприпустимими є протиправні дії щодо правопорушників з боку працівників поліції у вигляді погроз, залякувань, побоїв тощо.

Відновлення порушеного права - пріоритетне завдання в діях правоохоронних органів. Йдеться про систему правомірних дій, до яких примушують фізичну або юридичну особу, що своїми діями завдала збитків або спричинила будь-які інші негативні наслідки, для відшкодування заподіяної шкоди. Для цього передбачено процедури скасування незаконного рішення, прийнятого державним (або й правоохоронним) органом, встановлено порядок відновлення порушених правовідносин, відшкодування моральної або матеріальної шкоди, закріплено компенсаційні виплати за неправомірні дії правоохоронних органів тощо.

Правоохоронні дії тісно пов'язані між собою. Вони утворюють цілісну правоохоронну діяльність, у якій охорону правового порядку здійснює поліція, захист національної безпеки - органи Служби безпеки України, розслідування злочинів - органи досудового слідства, відновлення порушеного права - органи державної виконавчої служби. Діяльність правоохоронних органів є публічною, багатоплановою. Кожний із зазначених органів, в межах покладених на нього повноважень, має щоденні контакти з громадянами, допомагає їм у виконанні конституційних обов'язків, вдосконалює свою діяльність.

У правоохоронній діяльності поліції переконання і примус реалізуються в таких напрямках: у профілактичній роботі для виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень; у здійсненні оперативно-розшукових заходів, по виявленню злочинців; у провадженні дізнання і попереднього розслідування; у виявленні адміністративних проступків та осіб, які їх вчинили; у застосуванні до правопорушників заходів юридичної відповідальності; у виконанні вироку суду щодо осіб, які вчинили кримінальні правопорушення; здійсненні нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, тощо.

Основним (визначальним) методом діяльності поліції щодо профілактики правопорушень є метод переконання. Суть його полягає у впливі на свідомість та поведінку людей з метою формування у них правильних переконань, розуміння необхідності добровільно і сумлінно виконувати вимоги норм права, а зміст становить комплекс різноманітних конкретних заходів і засобів такого впливу. Переконання,

здійснюване у процесі профілактичної діяльності поліції, покликане попередити рецидив з боку колишнього правопорушника, зробити його соціально безпечним членом суспільства, а також вплинути на морально нестійких членів суспільства і зміцнити в громадській думці уявлення щодо цінності і захищеності норм права, загальної нетерпимості щодо їх порушень.

Першорядність методу переконання у правоохоронній діяльності поліції зумовлена об'єктивними причинами, і насамперед гуманістичною сутністю нашого суспільства, а також сутністю та ефективністю даного методу.

У практичній діяльності поліції щодо виконання завдань з профілактики правопорушень метод переконання реалізується в різних формах, які доцільно звести у такі групи:

- ✓ правове виховання;
- ✓ постійне інформування населення про стан правопорядку і стан протидії злочинності;
- ✓ агітаційно-роз'яснювальна робота серед населення;
- ✓ критика антигромадських проявів;
- ✓ застосування заходів заохочення;
- ✓ робота з правопорушниками, особами з так званих груп ризику;
- ✓ поширення та популяризація передового досвіду протидії порушенням громадського порядку тощо.

Примус характеризується тим, що цей метод впливу є допоміжним, здійснюється на підставі переконання і тільки після застосування переконання. Він застосовується до порівняно незначної кількості людей, як правило тих, які вчинили правопорушення.

§ 11.5. СОЦІАЛЬНІ ВІДХИЛЕННЯ, ОБ'ЄКТИВНО-ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА ТА ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ ЯК ОСОБЛИВІ СУСПІЛЬНІ ЯВИЩА

Девіантна поведінка (лат. *deviatio* - відхилення) - це вчинки людини, що не відповідають офіційно прийнятим або фактично існуючим у конкретному суспільстві нормам; під девіацією також розуміється суспільне явище, масова форма людської діяльності, пов'язана з порушенням соціальних норм.

Девіантність передбачає наявність трьох складових:

1. соціально діючу людину;
2. норму, що врегульовує той чи інший вид діяльності;
3. соціальні групи, інститути, організації, що реагують на поведінку особи, виконують функції соціального контролю.

Девіантна поведінка є вибіркоvim і усвідомленим порушенням соціальних норм. Девіантність може бути визначена відносно норм права

чи інших соціальних норм (моральних, релігійних норм або звичаїв). Вирішальну роль тут відіграє позиція більшості, населення або спеціалізованих структур, що аналізують поведінку особи та виносять свій вирок. Девіантність - відносна річ, наприклад, учасники шокуючих багатьох громадян зібрань прихильників так званого бодіарту сьогодні не вважаються суб'єктами девіантної поведінки, оскільки суспільством ще не вироблено відповідні соціальні норми, які б обмежували чи забороняли їх публічні маніфестації на пляжах, у парках чи в інших місцях.

У сучасній науці розроблено власну типізаційну схему патологій у суспільстві, де девіантна поведінка є одним із трьох типів соціальних відхилень. Отже, *типами соціальних відхилень є:*

- ✓ психопатологія;
- ✓ соціопатія;
- ✓ девіантна поведінка.

Такий підхід дещо звужує значення терміна «девіантна поведінка», під яким розуміють лише форми індивідуального і свідомого порушення встановлених правил.

Психопатологія при цьому визначається як порушення психічних механізмів адаптації до соціальних норм. Йдеться про людей несповна розуму, тяжко хворих, з психічними та невротичними розладами або нездатних засвоїти (інтерналізувати) норми як цього потребують обставини, або неадекватно реагують на їх зміст. Психопатології можуть бути як індивідуальні, так і масові: паніка, істерія, агресія. Масові форми психопатології виникають у натовпі під час війни, катастроф: паніка охоплює фізично здорових людей, які втрачають здоровий глузд і «забувають» про соціальні норми.

Особливу увагу в сучасній науці приділяють так званим **соціопатіям**. Вони виникають в умовах ціннісно-нормативного хаосу, коли відсутність норми та соціальні відхилення самі по собі стають правилом буття. Соціопатія є станом масової дезорганізації. Фізично здорові люди втрачають звичайні орієнтири, вони перестають ясно усвідомлювати: що таке добро, а що таке - зло. Яскравий приклад соціопатії - голосування значних мас виборців за відвертих демагогів.

Велика небезпека соціопатій (соціального божевілля) полягає у тому, що люди у складних кризових умовах втрачають здібності діяти раціонально, відшукують легкі (й підступні) шляхи вирішення проблем, які не покращують, а тільки погіршують становище.

Цікавою і водночас складною методологічною проблемою є питання **девіантної поведінки**. З точки зору норм і тих чинників, що її обумовлюють, кожне відхилення є негативним явищем, провиною суб'єкта. Формальний підхід має своє виправдання, він завжди буде зберігатися у сфері права, бо інакше норми права втратять свій сенс. На

цих засадах, до речі, будувалося римське право: «хай руйнується світ, але торжествує закон» - казали стародавні римляни.

Необхідно зазначити, що девіація до певних меж є навіть корисною, бо робить суспільство гнучким і здатним до змін. Дійсно, в разі неухильного та буквального виконання усіх норм - правових, моральних, релігійних, повного дотримання усіх традицій - суспільство неодмінно припинить еволюцію: історія Європи, наприклад, не знала б доби Відродження, Реформації, політичних революцій, сучасної науки й мистецтва. Норма повинна бути функціональною, «працювати» не тільки на стабільність, але й відповідати розвитку суспільства.

Застарілі норми рано чи пізно скасовуються або переглядаються. Це робить учорашніх суб'єктів девіантної поведінки не тільки нормальними, але згодом вони можуть стати шановними людьми. Така доля спіткала багатьох вчених, літераторів, митців, не кажучи вже про релігійних і політичних дисидентів. Саме так протягом життя трансформувався соціальний статус академіка Андрія Сахарова: спочатку він був видатним і суворо засекреченим винахідником термоядерної зброї і мав безліч урядових нагород, потім перетворився на політичного дисидента і вважався майже божевільним, його тримали у засланні, нарешті, став символом перебудови й демократизації, народним депутатом СРСР тощо.

Девіантні вчинки можуть бути двох типів:

1. *екстравертні*, тобто орієнтовані на зовнішню сферу, які безпосередньо зачіпають інтереси інших людей, соціальних груп, організацій;

2. *інтровертні* - спрямовані на самого суб'єкта девіантної поведінки (наприклад, наркоманія, суїцид).

Головними видами девіації є:

- злочинність в усіх її формах та проявах;
- аморальна поведінка;
- алкоголізм, наркоманія;
- сексуальні відхилення;
- проституція;
- самогубство (суїцид).

Дитинство, особливо підлітковий вік, мають свої специфічні форми девіації. Батьки, вихователі, шкільні педагоги часто стикаються з такими відхиленнями:

антидисциплінарна поведінка (труднощі пристосування до вимог формальної організації, режиму навчання, розкладу дня);

підвищена агресивність, конфліктність;

проблеми з навчанням, засвоєнням нового матеріалу і опануванням навчальних програм;

*втечі з дому і бродяжництво;
токсикоманія та ін.*

Розглянемо девіантну поведінку більш докладно на прикладі вживання нелегальних наркотиків. Наркоманія - це небезпечна хвороба і водночас типове відхилення, що спричиняє руйнацію людського організму. Пересічне життя наркомана від початку активного вживання наркотичними речовинами становить десять років. Наркотики не тільки завдають безпосередньо фізичної шкоди, але й роблять людину наркозалежною, заручницею свого лиха, спотворюють її особистість.

На прикладі наркоманії добре проглядається фундаментальна властивість девіації – тісний зв'язок між типами й видами: інтровертна поведінка змінюється на екстравертну, аморальність веде до кримінального правопорушення, наркоманія тягне за собою увесь «букет» відхилень. Наркотична залежність ставить індивіда у становище, коли його або утримують родичі (а сам він розпродав вщент хатнє майно), або наркоман вдається до злочинного промислу. Серед наркоманів - найвищий рівень суїциду та захворювань на гепатит і СНІД¹²⁸.

При вивченні причин девіантної поведінки особлива увага приділяється аналізу механізмів взаємозв'язку різних факторів. Зокрема, аналізується вплив ціннісних орієнтацій особистості, її установок, особливостей формування особистості, соціального середовища, стану суспільних відносин, інституціональних форм суспільства.

Як правило, соціальні відхилення пов'язані зі стійкими перекручуваннями ціннісних орієнтацій, типових для суспільства, соціальних груп. Так, жадоба наживи, презирство до праці, нерозбірливість у засобах діяльності спонукає до майнових злочинів. Егоцентрична орієнтація, зневага до інтересів інших, жорстокість ведуть до агресивних дій і т. п.

Перекручування в системі ціннісних орієнтацій можуть виражатися в їх суперечливості і нестійкості. Якщо, наприклад, високо оцінюються моральні норми поважного ставлення до людини, але немає установок на їх реалізацію, немає готовності відстоювати цю норму, захищати гідність іншої особи, то це робить поведінку хитливою, непослідовною.

Українці негативно позначаються на поведінці протиріччя між ціннісною орієнтацією і діяльністю, між цінностями декларованими і реально функціонуючими, словом і справою, між цілями і можливостями їх досягнення.

Істотний вплив на формування девіантної поведінки здійснюють такі соціально-психологічні особливості людей, як нетерпимість,

¹²⁸ Соціологія: Підручник // За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Вид. центр «Академія», 2008 р. – С. 257.

брутальність і неврівноваженість, самовпевненість, марнославство, кар'єризм, низький самоконтроль. Позначається на поведінці суперечливістю, нестійкістю соціальних норм, недоліки її фактичного застосування. Необхідно враховувати вплив на поведінку стану реальних суспільних відносин. Стан соціальної напруженості, конфронтації, кризи - підсилюють розвиток негативних явищ: злочинності, алкоголізму, наркоманії тощо¹²⁹.

Профілактична діяльність займає одне з провідних місць у структурі правоохоронної діяльності. Суспільство значно більше зацікавлено в недопущенні правопорушення, ніж у подальшому покаранні винних. Профілактика девіантної поведінки та правопорушень повністю відповідає поняттям соціальної справедливості, тому що рівень розвитку соціальних відносин визначає рівень гуманізації права, межі насичення його виховними елементами й застосуванням юридичної відповідальності. Світовий та вітчизняний досвід вказують, що найбільш перспективним заходом у протидії девіантній поведінці осіб та правопорушеннями є профілактика, що передбачає не покарання, а насамперед удосконалення умов життєдіяльності людей та їх виховання. Більше того, профілактику правопорушень визнано одним із пріоритетних напрямів діяльності правоохоронних органів України, зокрема, поліції.

Найвагомішими серед основних методів діяльності поліції є переконання та примус, які визнаються універсальними і всеохоплюючими засобами державного управління в цілому. Вони найширше застосовуються в усіх сферах управлінської діяльності, а також під час профілактики девіантної поведінки та правопорушень і становлять систему засобів впливу держави (в особі її відповідних органів та посадових осіб) на свідомість і поведінку людей, виступають необхідною умовою нормального функціонування суспільства, будь-якого державного або громадського об'єднання. Застосовуючи ці засоби, держава забезпечує функціонування всієї суспільної системи охорона праці та побут людей, забезпечує суспільний порядок в країні.

Об'єктивно-протиправна поведінка - *протиправне, суспільно шкідливе діяння фізичної або юридичної особи, що тягне застосування правовідновлюючих заходів.*

Ознаки об'єктивно-протиправної поведінки:

- 1) це діяння є актом певної поведінки особи, що має власну функціонально-компонентну структуру;
- 2) ця поведінка суперечить нормам права, тобто є протиправною;
- 3) в результаті вчиненого діяння заподіюється шкода встановленому правопорядку;

¹²⁹ Примус М.В. Загальна соціологія: Навч. посіб. – К.: Видавництво «Професіонал», 2004. – С. 312.

4) виступаючи юридичним фактом, вона тягне виникнення, зміну або припинення певних правовідносин.

У *механізмі об'єктивно-протиправної поведінки* можна виділити такі *стадії*:

1. *Розвиток потреби*. Потреба традиційно розглядається початковим пунктом будь-якої активності, що виникає під впливом певної сили, що виражає вимоги суб'єкта до середовища або навпаки, - вимоги середовища до суб'єкта.

2. *Мотиваційний пошук*. Свій об'єктивний зміст потреба знаходить у мотиві, тобто у ставленні суб'єкта до певної сфери об'єктивної реальності, в якій закладена можливість задоволення цієї потреби. У процесі мотиваційного пошуку ніби будується міст між потребою і метою. Необхідно зробити акцент на тому, що мотиви поведінки, в першу чергу, породжує певна проблемна ситуація. Але навіть коли проблемна ситуація розвивається в досить тривалих часових рамках, її складність, відсутність належного досвіду в суб'єкта, як життєвого, так і професійного та інші обставини можуть значною мірою вплинути на формування мотивів поведінки. Однак на цій стадії ще неможливо точно визначити, суб'єкт зробить позитивний або негативний вчинок, а тим більше складно прогнозувати об'єктивно-протиправну поведінку.

3. *Цілеутворення*. Під впливом мотивів, що спонукають особу до дії, починається формування цілеспрямованості. Характерно, що суб'єкт об'єктивно-протиправної поведінки ставить перед собою тільки правомірні, дозволені та схвалювані з точки зору закону цілі. Те, що вони не досягаються, обумовлено низкою незалежних від нього причин, що викликані його індивідуальними особливостями, добросовісною помилкою або ситуацією, що склалася.

4. *Ухвалення рішення*. До досягнення поставленої мети людину можуть спонукати не один, а декілька мотивів, які інколи не лише не співпадають за своїм змістом, але можуть бути прямою протилежністю один одному. Боротьба мотивів ставить особу в ситуацію, в якій вона має зробити вибір. Результатом вибору є рішення діяти певним чином відповідно до поставленої мети. Особа обирає певний варіант поведінки, однак, результат - є протиправним та завдає шкоди суспільним відносинам.

У зв'язку з цим, пропонується, принаймні, враховувати такі *чинники, що характеризують об'єктивно-протиправну поведінку*:

✓ *особистісна спрямованість* - відбиває соціальну спрямованість особи, ставлення до прийнятих у соціумі норм, цінностей, правил поведінки, способів і засобів вирішення конфліктів і протиріч. Важливими є також різноманіття стратегій спілкування, гнучкість тощо;

✓ *емоційно-вольова сфера* - властивості особи, пов'язані з емоційною нестійкістю, низькою стресовою толерантністю, неготовністю до змін. Якості, що визначають сформованість механізмів самоконтролю,

самовладання, тенденції до заборони безпосередніх спонукань. Здатність суб'єкта до довільної регуляції, а також наявність або відсутність намірів здійснювати подібний самоконтроль;

✓ *характеристика кримінальної ситуації* - сюди відносять такі особливості ситуації як швидкість, несподіванка, висока значущість тощо. Крім того, враховуються різні об'єктивні чинники, що впливають на ситуацію (перешкоди, кліматичні та рельєфні особливості місцевості);

✓ *характеристика поведінки суб'єкта в момент здійснення об'єктивно-протиправної поведінки* - основний системоутворюючий критерій аналізу та оцінки здатності суб'єкта до регуляції своєї поведінки та її оцінки.

Таким чином, при об'єктивно-протиправній поведінці, в першу чергу, вивчається весь механізм здійснення неправомірного діяння, як у момент його здійснення, так і безпосередньо до його вчинення.

Класифікації об'єктивно-протиправної поведінки:

1. Залежно від суб'єкта діяння:

поведінка фізичних осіб;

поведінка юридичних осіб.

2. Залежно від розміру заподіяної шкоди:

така, що заподіяла істотну шкоду;

така, що заподіяла незначний збиток;

така, що не завдала шкідливих наслідків, але дезорганізувала нормальні суспільні відносини.

Правовий казус, як різновид об'єктивно-протиправної поведінки, слід відрізняти від обставин завдання шкоди, що зумовлені непереборною силою через такі причини:

✓ не дивлячись на те, що і при казусі, і при непереборній силі в діях особи відсутня провина причини її відсутності відрізняються. При казусі невинуватість породжена безпосередньо суб'єктивним станом особи, за якого вона не знає, не може і не повинна була знати про можливість настання несприятливих наслідків. Казус є внутрішньою обставиною по відношенню до протиправної діяльності. Наприклад, людина йшла по тротуару, підсковзнулася і, падаючи, збила з ніг іншу людину, яка в результаті падіння було тяжко травмована. Той, хто збив з ніг потерпілого, не підлягає кримінальній відповідальності через те, що він не передбачав і в момент падіння не міг передбачити, що від цього постраждає інша особа. При непереборній силі невинуватість полягає в тому, що, незважаючи на знання про настання події і прийняття всіх, можливих у цій ситуації заходів, спрямованих на запобігання шкоді, вони все одно призводять до її настання. Непереборна сила - це надзвичайна і нездоланна в даних умовах обставина. Джерелом непереборної сили можуть бути явища природи, технічні механізми, хвороба тощо. У діянні, вчиненому під впливом непереборної сили, відсутня воля особи, відсутні саме діяння і об'єктивна сторона правопорушення. Отже, за таке діяння

відповідальність наставати також не може. Так, не буди нести кримінальну відповідальність за бездіяльність лікаря, який не міг з'явитися до хворого і надати йому медичну допомогу внаслідок повені або землетрусу;

✓ незалежно від того, чи був заподіяний збиток внаслідок випадкових обставин або непереборної сили, має місце один і той самий єдино можливий причинний зв'язок;

✓ неможливість запобігти випадковим подіям визначається виходячи з можливостей цієї конкретної особи, тоді як наслідки непереборної сили однаково неминучі для всіх осіб, однотипних за родом і умовами діяльності;

✓ обставини непереборної сили є результатом зовнішньої дії, що призводить до появи одиничних явищ. Казус же знаходиться у сфері діяльності особи, опосередковуючи його типові риси.

Що стосується іншого різновиду об'єктивно-протиправної поведінки - *добросовісної помилки*, слід зазначити про необхідність законодавчого закріплення норми права, присвяченій цьому варіанту помилки, як обставині, що виключає винуватість особи в цьому діянні. Добросовісна помилка свідків може бути обумовлена рядом обставин: суб'єктивним станом свідка (жах, розгубленість), помилками сприйняття, нездатністю запам'ятовувати і відтворювати бачене чи іншими причинами психічного характеру.

Подібно до правопорушень, об'єктивно-протиправна поведінка, спричиняє матеріальні (фактичні) та правові наслідки. Основним видом державного примусу, що застосовується за здійснення об'єктивно-протиправного діяння, виступають правовідновлюючі заходи. Необхідно констатувати той факт, що першочерговим завданням є відновлення порушених прав, відшкодування заподіяної шкоди та сприяння подальшому розвитку суспільних відносин. Наприклад, відшкодування збитків спричинених діями працівника поліції, який пошкодив автомобіль особи під час переслідування злочинця.

Виникає необхідність чіткого встановлення меж застосування правовідновлюючих заходів за об'єктивно-протиправну поведінку, з метою вдосконалення законодавства і приведення його у відповідність до загальноправових принципів.

Зловживання правом - це особливий вид правової поведінки, що полягає у використанні громадянами своїх прав у недозволені способи, що суперечать призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (шкода) суспільству, державі, окремій особі.

Ознаки зловживання правом такі:

- 1) наявність в особи суб'єктивного права;
- 2) діяльність, спрямована на здійснення цього права;

- 3) використання цього права не за його соціальним призначенням, а з заподіянням шкоди суспільним або особистим інтересам;
- 4) відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх додержання) або невиконання обов'язків (тобто їх виконання);
- 5) встановлення факту зловживання правом компетентними правозастосовними органами;
- 6) настання юридичних наслідків.

Без суб'єктивного права особа не може зловживати ним. Будь-яке суб'єктивне право має межі, оскільки воно є мірою можливої поведінки правомочної особи у правовідносинах. Зловживання правом, як правило, - це використання суб'єктивного права з порушенням меж його дії. Вихід за встановлені нормою права межі дії суб'єктивного права спричиняє певні юридичні наслідки, але лише в разі встановлення цього факту компетентними правоохоронними органами.

Зловживання правом є небажаним (шкідливим, аморальним) використанням суб'єктивного права, що виражається в конкретних діях, які завдають шкоди іншій особі або загрожують суб'єктивному праву іншої особи. Наприклад, зловживанням правом є свідомі дії громадянина, якому належить будинок на праві приватної власності, спрямовані на погіршення житлових умов, з метою виселення наймача. Або, один з співвласників жилого приміщення без будь-яких причин не дає згоди на обмін. Зловживаючи своїм правом, він обмежує права інших членів сім'ї.

Класифікація види зловживання правом:

1. *За суб'єктами:*
 - фізичних осіб;
 - державних службовців;
 - юридичних осіб (включаючи державні органи, об'єднання громадян) тощо.
2. *За характером суб'єктивного права:*
 - зловживання індивідуальним правом (наприклад, правом на написання індивідуальних скарг);
 - зловживання колективним правом (наприклад, правом на мітинги, пікетування, страйки);
3. *За суб'єктивною стороною:*
 - умисне:
 - ✓ здійснюється з метою нанести шкоду іншій особі;
 - ✓ здійснене з метою реалізувати своє право всупереч інтересам суспільства і держави;
 - необережне (нанесена шкода не охоплюється умислом суб'єкта).

Деякі вчені пропонують розрізняти зловживання правом *за правовою кваліфікацією* на:

– *правомірне (легальне) зловживання правом* - не тягне за собою юридичну відповідальність, воно може бути:

- ✓ *аморальним* (наприклад, шлюб за розрахунком);
- ✓ *недоцільним* (наприклад, застосування слідчим до всіх без винятку осіб, які вчинили вперше нетяжкі кримінальні правопорушення, запобіжного заходу у вигляді взяття під варту);

– *протиправне зловживання правом* - це вид правопорушення, яке характеризується наступними ознаками, які відрізняють його від інших видів правопорушень:

- ✓ при зловживанні правом його суб'єкт реалізує надані йому права, свободи, службові повноваження, тоді як інші правопорушення є забороненими протиправними діями;

- ✓ при зловживанні правом право використовується як засіб («інструмент») здійснення протиправного діяння, тоді як за інших правопорушень використовуються інші засоби;

- ✓ на початковій стадії зловживання правом знаходиться в рамках закону, тоді як інші правопорушення на будь-якій стадії знаходяться поза рамками закону¹³⁰.

Висновки:

Отже, сама правова сфера життя суспільства робить вчинки різних суб'єктів правовими а, отже, такими, що мають низку загальних рис, що дозволяють відмежовувати правові (правомірні) вчинки від не правових, виділяти правопорушення, об'єктивно протиправну поведінку та зловживання правом. Зловживання правом є небажаним (шкідливим, аморальним) використанням суб'єктивного права, що виражається в конкретних діях, які завдають шкоди іншій особі або загрожують суб'єктивному праву іншої особи.

¹³⁰ Шульга А.М. Теория государства и права: [учебное пособие] / Шульга А.М. – Харьков, 2005. – С. 162.

ЛЕКЦІЯ 12

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти щодо правової свідомості та правової культури. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: поняття, ознак правової свідомості та правової культури, а також правової свідомості та правової культури працівників поліції України. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, етичних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія, Психологія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 12.1. Правова культура суспільства та правова культура працівників поліції: взаємовплив і взаємодія.

§ 12.2. Поняття та структура правосвідомості.

§ 12.3. Правове виховання працівників поліції.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – 368 с. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/20812/1/%d0%97%d0%b1%d1%96%d1%80%d0%bd%d0%b8%d0%ba%20%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%bd%d1%86%d1%96%d1%97%2019.05.22_.pdf
2. Атаманова Н. В., Дяченко О. В. Правова культура та її роль у формуванні правопорядку сучасної української держави. *Нове українське право*. Київ: Київський регіональний центр Національної академії правових наук України, 2022. Вип. 1. С.82-87
3. Великий енциклопедичний словник юриста. [в 3-х томах] / [уклад. В.В. Галунько, О.Ю. Дрозд, Д.В. Журавльов, та ін]; за ред Коротюк О.В. К. : ОВК. 2018. - 1392 с.
4. Коба М. Правова культура як предмет вивчення теоретико-правовою наукою. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №4. С. 178-182
5. Козюбра М. І., Погребняк С. П., Цельєв О. В., Матвєєва Ю. І. Загальна теорія права. - К. : Ваїте , 2015 . - 392 с.
6. Козяр Г. В. Імплементация світоглядних концептів соціальної відповідальності в правове виховання громадян. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2020. Вип. 62. С. 359-364.
7. Кравчук О. В., Лев О. Р., Павлишин О. В. Морально-етична культура правоохоронця як основа запобігання професійній деформації працівників Національної поліції України. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*. 2020. С. 157–160

8. Лебедева Ю. О. Особливості формування правової культури в українському суспільстві. *Politology bulletin*. 2020. Iss. 84. С. 128-146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2020_84_12

9. Макаренко Л. О. Правова культура: теоретико-методологічні основи дослідження : монографія. Київ : Парламентське видавництво, 2019. 576 с.

10. Михайліна Т. Правовий нігілізм сучасного українського суспільства: витоки проблеми та шляхи її подолання. *Economic and law paradigm of modern society*. 2019. №4. С.75-80

11. Павлишин О. В. Формування правового світогляду та національно-патріотичне виховання навчанців як завдання юридичної освіти. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – С. 108-113

12. Пендюра М. М., Старицька О. О. Поліцейська деонтологія : навч. посіб. Київ. 2020. 276 с.

13. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О.О. Безрук, Л.М. Герасіна, І.В. Головка та ін. ; за ред. М.П. Требіна. Харків : Право, 2016. 560 с.

14. Про Національну програму правової освіти населення. Указ Президента України від 18.10.2001 № 992/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text>

15. Про реалізацію правопросвітницького проекту “Я маю право!” у 2020-2022 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.07.2019 № 552-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-2019-%D1%80#Text>

16. Проць О. Збереження самобутності національної правової культури в умовах євроінтеграції та глобалізації. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 12. С. 229-232

17. Суходоля М. Особливості правової культури та правосвідомості у суспільствах перехідного типу. Виклики глобалізованого суспільства: економіко-правовий аспект: матер. І міжнар. науково-практ. Інтернет-конф. (15 листопада 2019 року). Вінниця, 2019. Том 1: Право. С. 43-47

18. Суходоля М. Правова культура та правосвідомість транзитивних суспільств: проблеми аналізу та трансформацій. *Інтернаука: міжнародний науковий журнал*. 2020. №20(100). С.80-84

19. Суходоля М. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №1. С.200-204

20. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.

21. Хайруліна Н. Ф. Дубова Г. В. Гендерно-правова культура майбутніх фахівців правоохоронних органів. *Education and pedagogical sciences*. 2021. № 2. С. 35-46.

22. Шай Р. Вплив правової культури на формування та розвиток правового суспільства в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Юридичні науки. 2020. Т. 7, № 4. С. 142-147.

23. Шопіна І. М. Проблеми правового та організаційного забезпечення розвитку інформаційної культури військовослужбовців Збройних Сил України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2021. № 2. С. 139-145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpcvsd_2021_2_21

ВСТУП

Вивчення питань цієї теми надасть можливість здобувачам ступеня вищої освіти отримати знання про поняття, ознаки структуру правової культури, її види та функції, правові цінності, правову культуру і правову свідомість працівників поліції, їх ознаки та функції, правове виховання та його механізм, загальні та спеціальні форми правового виховання правників та працівників поліції.

§ 12.1. ПРАВОВА КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ: ВЗАЄМОВПЛИВ І ВЗАЄМОДІЯ

Культура – це історично розвинута багатогранна система створених людиною матеріальних і духовних цінностей, соціокультурних норм, а також способи їх поширення та використання, процес самореалізації і розкриття творчого потенціалу особистості та суспільства в різних сферах життя.

Однією з найактуальніших проблем у розвитку сучасних демократичних процесів є формування правової культури, бо саме вона є основною економічного, політичного та ідеологічного піднесення нації.

Правова культура акумулює досягнення суспільства в сфері права, роль правових ідеалів та цінностей суспільства, досягнення держави у сфері прав і свобод людини, їх гарантій та ін. Зв'язок правової культури з правом, правосвідомістю, правомірною поведінкою, юридичною

діяльністю відрізняють її від інших форм культури (моральної, політичної, етичної тощо)¹³¹.

У науковій юридичній літературі *правову культуру, в залежності від її носія (суб'єкта), поділяють на:*

- правову культуру суспільства;
- правову культуру соціальної групи;
- правову культуру особи.

Кожному з *цих суб'єктів притаманні* свої цінності, досягнення, склад, характерні *риси, функції та інше*.

Існують також й інші види правової культури. Зокрема, за рівнями та глибиною пізнання правових явищ виділяють побутову (характеризується невисоким рівнем узагальнення правових знань, які використовуються особами у повсякденному житті в міру реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків), професійну (притаманна особам які спеціально займаються правовою діяльністю, мають глибоке знання законодавства, правильне розуміння принципів права і механізму правового регулювання, професійне ставлення до права і практики його застосування) та наукову правову культуру (відображає наукові знання щодо сутності, характеру і взаємодії правових явищ); за характером існування правової культури розрізняють відкриту (таку, що взаємодіє з іншими правовими культурами, сприймаючи її надбання) та закриту (таку, що не взаємодіє з іншими правовими культурами, обмежуючись власними надбаннями як єдино правильними); за характером прояву – зовнішня правова культура (охоплює юридичну діяльність та її наслідки) і внутрішня правова культура (особисті переконання, почуття та уявлення про правові категорії тощо)¹³².

Правова культура суспільства визначається як система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відбивають в правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності¹³³.

Ознаки правової культури суспільства:

- 1) є системою правових цінностей;
- 2) правові цінності відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу;
- 3) правові цінності відбивають в правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності.

¹³¹ Власенко В.П. Конструктивна роль правової культури у формуванні громадянського суспільства. *Митна справа*. 2012. №1 (79), ч. 2, кн. 1. С. 7-14.

¹³² Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ. 2006. 688 с.

¹³³ Теорія держави і права : [навчальний посібник] / А. Колодій, С. Лисенков, В. Пастухов, В. Сумін, О. Тихомиров. За ред. В. В. Копейчикова. Київ. 1995. 190 с.

Поняття «цінність» у наукових джерелах визначається як позитивна значимість дій, процесів, явищ для людини і суспільства. Цінність носить об'єктивний характер і не залежить від її відображення у свідомості людини, вона є явищем, що становить благо для певного суспільства.

Цінність можна визначити як об'єктивну властивість процесів, подій, явищ, які мають позитивне значення у задоволенні потреб та інтересів особи і суспільства, спонукаючи цим самим до суспільного прогресу, керуючись принципами природного права.

Сучасне завдання правових цінностей полягає в тому, щоб бути орієнтирами у всебічній гуманізації суспільства, у підпорядкуванні соціальних процесів потребам та інтересам людини.

Правові цінності розуміються як конкретні соціально-правові явища, правові засоби і механізми. До них відносять: свобода, справедливість, безпека людини, визначеність та гарантованість загальних прав і свобод людини, забезпечення істини при вирішенні юридичних справ, основоположні принципи права, демократичні основи формування державних органів, гарантії справедливого судочинства тощо¹³⁴.

Відповідно до соціологічного опитування у 2020 році, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці з Центром про права людини ZMINA за підтримки Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні, найбільш цінним для українців є: свобода (на першому місці), далі справедливість, безпека, гідність, відповідальність, рівність, вільний розвиток особистості, законослухняність, порядок, матеріальна забезпеченість¹³⁵.

Процес засвоєння правових цінностей в юридичній літературі, називають **правовою соціалізацією**, в процесі якої особа, упродовж усього свого життя, засвоює правові знання, норми і цінності суспільства до якого вона належить. Правова соціалізація відіграє важливу роль у складному процесі – відтворення і подальшого розвитку правових інститутів та загальноприйнятих цінностей у суспільстві. Тому, за допомогою правових цінностей, в процесі правової соціалізації особи відбувається перетворення засвоєних знань, переконань, умінь тощо в особисті правові орієнтири, внаслідок чого формується правосвідомість, правова позиція, правовий досвід, тобто певний рівень правової культури в цілому.

¹³⁴ Власенко В. П. Правові та моральні цінності у нормативному регулюванні діяльності поліції. *Наше право*. 2012. №2, ч.1. С. 30-35.

¹³⁵ Українці активніше захищають свої права: результати опитування. Соціологічне опитування у 2020 році. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці з Центром про права людини ZMINA за підтримки Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні. URL: <https://pon.org.ua/novyny/8390-ukrayinc-aktivnshe-zahischayut-svoyi-prava-rezultati-opituvannya.html>

Правова культура відображає такі зрізи правової реальності (правової системи):

- структурно-функціональний;
- аксіологічний (оцінний).

Структурно-функціональний зріз уможливорює розкриття статичності (структурного аспекту) і динаміки (функціонального аспекту) правової культури. Структурний аспект (статика) правової культури характеризує її склад, внутрішню будову; функціональний (динаміка) – виникнення, розвиток і взаємодію елементів правової культури між собою і з іншими соціальними явищами, насамперед моральною, політичною та іншими культурами.

Аксіологічний (ціннісний) зріз розкриває систему цінностей, створених у ході розвитку суспільства і накопичених людством в галузі права, тобто все те, що належить до правового прогресу.

Кожне суспільство виробляє свою модель правової культури. Рівень сформованості правової культури залежить від людського фактора та культури особистості, рівня вихованих морально-правових цінностей, правової свідомості, вміння застосовувати правові знання, рівня освіченості, відповідальності під час виконання професійних обов'язків, правових переконань тощо¹³⁶.

Структурними елементами правової культури суспільства є:

1. правосвідомість;
2. правомірна поведінка;
3. юридична практика;
4. стан законності та правопорядку.

Функції правової культури – це основні напрями впливу правових цінностей на свідомість і поведінку особи, а також на стан законності та правопорядку в державі.

Функціями правової культури є:

– *пізнавально-правоосвітня* покликана сприяти узгодженню суспільних, групових і особистих інтересів шляхом усвідомлення особою необхідності створення гідних умов життя та праці, забезпечення соціальної справедливості, можливості всебічного розвитку людини. Ця функція пов'язана зі створенням правових і моральних гарантій для забезпечення загальнолюдських цінностей, таких як чесність і порядність, доброта й милосердя, моральний самоконтроль і совісність, людська гідність і свобода вибору;

– *регулятивна* – забезпечує ефективне функціонування всіх елементів правової системи з метою досягнення якісного стану законності та правопорядку в державі;

¹³⁶ Лебедева Ю. О. Особливості формування правової культури в українському суспільстві. *Politology bulletin*. 2020. Iss. 84. С. 128-146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2020_84_12

– *ціннісно-нормативна* – забезпечує співставлення особистої поведінки та поведінки інших осіб або соціальних груп, рівня розвитку законодавства, стану законності і правопорядку тощо із існуючими в суспільстві правовими цінностями та проектування правомірної поведінки відповідно до цих цінностей;

– *прогностична* функція дає особі можливість реально оцінювати перспективи розвитку правової системи відповідної країни і прогнозувати орієнтири власної поведінки у правовому полі;

– *комунікативна* функція правової культури забезпечує ідейно-правові зв'язки громадян, спадкоємність правового досвіду і вдосконалення суспільства, формування й підвищення правової культури індивідів;

– *інтегративна* функція забезпечує об'єднання всіх правових інститутів з правовою поведінкою та правовою діяльністю в єдине ціле, досягнення політичного і юридичного консенсусу як адекватного розуміння змісту й цінностей правових приписів усіма членами суспільства.

Правова культура особи – це обумовлені правовою культурою суспільства ступінь і характер прогресивно-правового розвитку особистості, що забезпечують її правомірну поведінку.

Правова культура особи включає:

1. переконаність у необхідності та соціальній корисності правомірної поведінки;
2. знання та повагу до права;
3. уміння користуватися законами й іншими правовими актами під час реалізації норм права.

Правова культура особи сприяє виробленню стилю правомірної поведінки, що формується в залежності від:

- ступеня засвоєння і прояву цінностей правової культури суспільства;
- специфіки професійної діяльності;
- деонтологічних вимог професійної діяльності;
- індивідуальної творчості кожної особистості.

Показником правової культури особи є її соціально корисна, бажана та допустима з точки зору громадянського суспільства правова поведінка.

Однією із суттєвих передумов розбудови правової, соціальної держави є професійна правова культура як невід'ємна частина процесу формування правової культури та її результат. У такому разі проблема підвищення рівня професійної правової культури набуває надзвичайної актуальності у вирішенні суспільних завдань по зміцненню законності та правопорядку в суспільстві.

У структурі професійної правової культури виділяють елементи суб'єктивного характеру (професійні правові знання, вміння та навички,

професійний досвід, професійна етика, професійно-значущі якості особистості тощо) та *об'єктивного характеру* (професійні завдання, професійні інтереси, професійно-юридичні ідеали, професійні правові цінності тощо)¹³⁷.

Професійна правова культура є однією із форм правової культури суспільства, що характеризується ступенем правового розвитку суб'єктів професійної діяльності та специфікою її функцій та завдань.

Одним із видів професійної правової культури є правова культура працівників поліції, що включає ідеологічні та поведінкові елементи, характеризує специфічний зріз соціального буття, пов'язаного з правоохоронною та правозастосовною діяльністю і складається в процесі виконання службових обов'язків.

Правову культуру працівників поліції доцільно також розглядати як компонент правової культури суспільства, бо саме остання, як єдине ціле, визначає світоглядну спрямованість професійної діяльності працівників поліції.

Правова культура працівників поліції – це сукупність загальнолюдських та правових цінностей, що виступають основою при визначенні завдань поліції та спрямовані перш за все на охорону прав, свобод людини і громадянина, забезпечення безпеки, законності та правопорядку в суспільстві¹³⁸.

Властивостями правової культури працівників поліції є:

- становить сукупність загальнолюдських та правових цінностей (людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, права та свободи; справедливість, рівність, демократія, верховенство права, законність, безпека суспільства, правопорядок та інше);
- правові цінності є основою під час формування правової позиції, основ правової свідомості та завдань працівників поліції, що відбувається через розуміння цінностей суспільства, змісту принципів і норм права. Вплив правових цінностей та правових орієнтацій сприяє самоорганізації та взаємодії в колективі, гармонізації знань про бажані та допустимі моделі поведінки (ціннісно-правовими орієнтаціями є активна громадська позиція щодо необхідності правомірної поведінки, забезпечення верховенства права, прав та свобод людини і громадянина, прогресивності демократичного та безпечного розвитку суспільства тощо);
- професійні правові знання виступають основою у забезпеченні загальнолюдських та правових цінностей і характеризуються особливим обсягом, глибиною та соціальним призначенням (знання про: форми, засоби,

¹³⁷ Сливка С.С. Філософсько-правові проблеми професійної культури юриста [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львівський інститут внутрішніх справ. Львів. 2002. 405 с.

¹³⁸ Власенко В. П. Правова культура працівників міліції в сучасних умовах (аксіологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ. 2013. 20 с.

способи та методи забезпечення прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства і держави; тактику дій поліції щодо протидії злочинності; особливості залучення і мобілізації населення щодо спільного забезпечення безпеки та правопорядку тощо);

– професійна компетентність, що характеризується кваліфікованим застосуванням спеціальних теоретичних та практичних знань, умінь і навичок для повної й ефективної реалізації прав та обов'язків працівників поліції. Ідея компетентнісного підходу – одна з відповідей на питання: який результат професійної підготовки є необхідним? Йдеться про компетентність як про одиницю виміру фахово-професійної освіченості правоохоронця.

§ 12.2. ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ПРАВОСВІДОМОСТІ

Правосвідомість є важливим елементом правової культури. Оскільки рівень засвоєння суспільством, соціальною групою чи окремою особою правових цінностей, їх правові орієнтири та переконання, ставлення до закону, суду, правоохоронних органів, юридичних засобів, механізмів та процедур впливає на стан правової культури.

Отже, правова культура тісно пов'язана з правосвідомістю. Правова культура є ширшою за змістом ніж правосвідомість, так як включає не тільки психологічні та ідеологічні елементи, але й стан правотворчості та реалізації права, юридичну діяльність та її результати.

Як і будь-яка діяльність, що здійснюється без порушень чинного законодавства, так і діяльність працівників поліції (правоохоронних органів) є ефективною за умови чіткого усвідомлення її мети, цілей, завдань, засобів, кінцевого результату тощо. *Правосвідомість працівників поліції характеризується високим рівнем, обсягом та глибиною правових знань, розумінням корисності, необхідності і справедливості застосування норм права.*

Правосвідомість – це форма суспільної свідомості, що відображає ставлення особи (соціальної групи, суспільства) до права, похідних від нього правових явищ та майбутнього стану правопорядку.

Ознаки правосвідомості:

- 1) правосвідомість є специфічною формою суспільної свідомості;
- 2) зміст правосвідомості складають правові ідеї, теорії, почуття, настрої, емоції, концепції тощо, на основі яких формується ставлення особи (соціальної групи, суспільства) до права, похідних від нього правових явищ та майбутнього стану правопорядку;
- 3) правосвідомість є визначальним чинником правомірної поведінки під час реалізації норм права.

Основні функції правосвідомості:

- когнітивна – пізнання правової дійсності з подальшим її відображенням у теоріях, доктринах, концепціях, почуттях тощо;

- *правоутворююча (правоформуюча)* – утворення (формування) соціально-необхідних норм права;
- *оціночна* – критична оцінка наявної системи норм права, правового регулювання, шляхів оновлення законодавства та інше;
- *праворежуюча* – забезпечує належну правомірну поведінку особи під час реалізації норм права.

Структурно правосвідомість складається з таких елементів:

- *правової психіки*, що є результатом емпіричного сприйняття правової дійсності, її відображення у правових знаннях, уявленнях, мотивах, переживаннях, почуттях, емоціях, оцінках тощо;
- *правової ідеології*, основою якої є система правових принципів, ідей, теорій, доктрин, концепцій, що є результатом наукового аналізу закономірностей виникнення, розвитку та функціонування права, його найсуттєвіших характеристик і соціального значення.

Види правосвідомості:

1. За суб'єктами (носіями) правосвідомості:

- *індивідуальна* – сукупність правових поглядів, почуттів, емоцій, переконань тощо конкретної особи;
- *групова* – виражає ставлення до права, та інших правових явищ, їх оцінку з боку формальних і неформальних соціальних груп, відображає їх загальні інтереси і потреби;
- *суспільна* – виражає ставлення всього суспільства до права, відображає його інтереси.

2. З точки зору глибини відображення правової дійсності:

- *буденна* – складається стихійно, під впливом конкретних умов життя, особистого життєвого досвіду, правової інформації тощо та відображає загальні знання про право;
- *наукова* формується шляхом наукових досліджень закономірностей виникнення, розвитку та функціонування права, його сутнісних властивостей. Сприяє вдосконаленню юридичної практичної діяльності;
- *професійна* – це система специфічних правових ідей, поглядів, орієнтацій, способів сприйняття правової дійсності тощо, що характеризується цілісністю, практично орієнтованістю й зумовленістю юридичними (професійними) обов'язками. Суб'єктами такої правосвідомості є особи, які мають відповідну вищу освіту та здійснюють нормотворчу, правоохоронну, правозастосовну діяльність на професійній основі.

§ 12.3. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ

Питання виховання, освіти, соціалізації особи постійно перебувають у центрі уваги держав, які прагнуть імплементувати загальноновизнані ціннісно-правові засади формування та реалізації державної політики у

сфері освіти. До них можна віднести ціннісно-правові засади Європейського освітнього простору, що зафіксовані в нормативних документах міжнародного й регіонального значення. Такі засади слугують підґрунтям формування та реалізації державної політики у сфері освіти й виховання¹³⁹. Правове виховання представляє собою комплекс заходів, що здійснюються різними державними і недержавними організаціями, спрямований на виховання у громадян такої правової культури, яка охоплювала б усе передове в галузі знань про державу і право, поєднувала б ці знання з практикою, перетворювала б їх на правомірну поведінку всіх членів суспільства.

*Отже, **правове виховання** – це діяльність держави та/або інших суб'єктів з метою формування в особи (правоохоронця) правових орієнтацій, поваги до права, належного рівня правових знань, переконаності у необхідності та соціальній корисності правомірної поведінки тощо.*

До структурних елементів механізму правового виховання можна віднести:

- організаційну систему правового виховання, яка складається з суб'єктів, об'єктів правовиховної діяльності;
- форми правового виховання – зовнішній вираз правовиховної діяльності;
- методи правового виховання – сукупність певних способів, прийомів впливу на правосвідомість і поведінку об'єктів;
- засоби правового виховання – всі матеріальні та нематеріальні засоби, що використовуються у процесі правового виховання.

***Суб'єктами правового виховання** можуть бути державні (трудові колективи, заклади освіти тощо) та недержавні організації, що проводять правовиховну роботу (профспілки, представники консультативних місій тощо).*

***Об'єктом правового виховання** є особистість конкретного працівника поліції, окремі категорії працівників, колективи та їх правова культура.*

Засобами правового виховання є: нормативно-правові акти, акти застосування норм права, засоби масової інформації (радіо, телебачення, газети, журнали), культурно-освітні установи (кінотеатри, театри, будинки культури), наукова та навчальна література.

***Форми правового виховання** – це зовнішній вираз правовиховної діяльності та організації виховного процесу, в яких реалізується взаємодія вихователя і вихованців у різних умовах. Форми, в поєднанні з методами виховання,*

¹³⁹ Власенко В.П. «Ціннісно-правові засади Європейського простору вищої освіти. *Освіта на Луганщині*. № 4 (61). Северодонецьк. 2020. С. 9-12. URL: <https://drive.google.com/file/d/1kdCkvyBhH91kCMBWA59SlKdegnSkAW4D/view>

оптимізують роботу і дозволяють досягти поставленої мети¹⁴⁰.

Формами правового виховання працівників поліції є загальні та спеціальні.

Загальні форми (правова обізнаність, правова пропаганда та агітація, правове самовиховання тощо):

– *правова обізнаність* полягає у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення умов для набуття громадянами належного обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації ними своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків¹⁴¹.

Правова обізнаність може здійснюватись під час здобуття освіти (первинна професійна підготовка поліцейських, здобуття ступеня вищої освіти за спеціальністю право та правоохоронна діяльність тощо) із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання.

Метою правової обізнаності є підвищення рівня юридичної грамотності населення щодо існуючих гарантій прав і свобод людини та механізмів їх реалізації і захисту, формування правової культури у суспільстві, подолання правового нігілізму, популяризації правових способів розв'язання проблем людей в Україні для поліпшення доступу кожного до правосуддя¹⁴².

Реалізація концепції правової обізнаності здійснюється Міністерством юстиції України разом з Координаційним центром з надання правової допомоги, іншими міністерствами та центральними органами виконавчої влади, обласними та Київською міською державними адміністраціями за участю органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань відповідно до плану заходів, затвердженого Міністерством юстиції (наприклад, Наказ Міністерства юстиції від 22.08.2019 № 2633/5 «Про затвердження Плану заходів Міністерства юстиції України з реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!» у 2020-2022 роках»).

Реалізація концепції правової обізнаності може здійснюватись шляхом інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права у відповідних сферах, зокрема через засоби масової інформації, шляхом запровадження

¹⁴⁰ Класична педагогіка: Навч. посібн. / Л. С. Нечипоренко, Я. В. Подоляк, В. Г. Паснюк. – Х.: Основа, 1998. – С. 214.

¹⁴¹ Про Національну програму правової освіти населення. Указ Президента України від 18.10.2001 № 992/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text>

¹⁴² Про реалізацію правопросвітницького проекту «Я маю право!» у 2020-2022 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.07.2019 № 552-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-2019-%D1%80#Text>

телефонних «гарячих ліній», організації зустрічей з громадянами за місцем проживання, виготовлення та розповсюдження відповідних інформаційних матеріалів тощо;

– *правова пропаганда* – це форма правового виховання, що полягає у формуванні високого рівня правової культури суспільства шляхом роз'яснення загальних засад державної політики у правовій сфері, поширення правових цінностей, знань, ідей, правової інформації тощо;

– *правова агітація* – це форма правового виховання, що полягає у здійсненні на свідомість особи правового впливу з метою схиляння її до вчинення конкретного правомірного діяння.

Правова пропаганда та агітація як форми правового виховання поліцейських можуть здійснюватись під час проведення лекцій, диспутів, наукових конференцій, симпозіумів, «круглих столів», зустрічей з відомими юристами-науковцями, працівниками правоохоронних органів, суду тощо.

В результаті правової пропаганди та агітації зміцнюється повага до права та переконання особи (правоохоронця) в необхідності правомірної поведінки, підвищується відповідальне ставлення до виконання службових обов'язків;

– *правове самовиховання* – це цілеспрямований та системний процес, під час якого особа самостійно ознайомлюється із правовою інформацією, правовими цінностями, здобуває правові знання, що є основою для формування її ціннісних орієнтирів, мотивів та мети правомірної поведінки.

Спеціальні форми (службова підготовка, підвищення кваліфікації, спеціалізація, перепідготовка, стажування тощо).

– *службова підготовка* – система заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням специфіки та профілю його службової діяльності.

Реалізація службової підготовки передбачає визначення порядку планування, проведення та обліку занять, здійснення контролю знань, умінь та навичок осіб молодшого, середнього та вищого складу Національної поліції України (наприклад, наказ МВС України від 26.01.2016 № 50 «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України»);

– *підвищення кваліфікації* – підвищення рівня готовності працівника поліції до виконання її професійних завдань та обов'язків або набуття особою здатності виконувати додаткові завдання та обов'язки шляхом набуття нових знань і вмінь у межах професійної діяльності або галузі знань;

– *спеціалізація* – складова спеціальності, що передбачає профільну спеціалізовану освітньо-професійну чи освітньо-наукову програму підготовки працівників поліції;

– *перепідготовка* – професійне навчання, спрямоване на оволодіння працівниками поліції іншою професією;

– *стажування* – набуття працівником поліції досвіду виконання завдань і обов'язків певної професійної діяльності або галузі знань¹⁴³.

Методи правового виховання – це сукупність способів і прийомів однорідного за своєю педагогічною функцією впливу на свідомість, волю, психіку і поведінку особи (правоохоронця), що здійснюються з врахуванням здібностей, їх загальних та індивідуальних властивостей і залежно від конкретної правовиховної ситуації та полягають у вирішенні завдань і досягненні мети виховання.

Методами правового виховання є:

– *методи заохочення та примусу* передбачають собою сукупність моральних, матеріальних прийомів і засобів стимулювання кращих результатів різнопланової діяльності працівників поліції та примушування їх розвивати, вдосконалювати свої кращі якості і утриматися від порушення норм права й службової дисципліни. Основними прийомами примусу, що використовуються у правовиховній роботі з працівниками поліції, є: нагадування, попередження, вимога усунути недоліки, заборона, попередження про притягнення до юридичної відповідальності.

– *особистий приклад* – це цілеспрямований, планомірний і системний вплив на свідомість і поведінку працівників поліції шляхом особистої участі керівника, педагога у виконанні службових завдань;

– *метод тренування* сприяє доведенню необхідних в діяльності працівників поліції умінь до автоматизму з мінімальним ризиком помилитись;

– *метод змагання* надає можливість створити атмосферу здорового суперництва, рівняння на лідерів, стимулювання співпраці між усіма учасниками правовиховного процесу, а також забезпечує згуртованість, взаємоповагу та взаєморозуміння в колективі;

– *спостереження* передбачає цілеспрямовану, системну фіксацію тих явищ, феноменів, що цікавлять педагогів, керівників, інших учасників правовиховного процесу з метою їх обробки, дослідження,

¹⁴³ Про затвердження Положення про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24.12.2015 № 1625. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0076-16#Text>

аналізу й подальшого використання у практичній правовиховній діяльності¹⁴⁴.

Виходячи з мети та змісту правового виховання виділяють такі принципи:

- *гуманізму* – полягає у поєднанні вимогливості та довіри, любові й поваги до людини, а також нетерпимості до всіх форм приниження її честі та гідності;
- *демократизму* – означає, з одного боку, співробітництво у правовиховній роботі між вихователем і вихованцем, що робить їх рівноправними суб'єктами правовиховного процесу, а з іншого – виключає вседозволеність та безконтрольність;
- *науковості* – передбачає наукове пізнання закономірностей суспільного розвитку, аналіз потреб суспільства та їх задоволення за допомогою права, правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності держави;
- *об'єктивності інформації* – полягає у висвітленні реальної правової дійсності незалежно від особистої думки чи оцінки. Тобто відбувається застосування об'єктивної інформації про явища, процеси та чинники реального стану забезпечення прав та свобод людини і громадянина, законності і правопорядку, а також можливі способи, шляхи його покращення;
- *відкритості та прозорості* – означає забезпечення доступу до публічної інформації у сфері правового виховання, розвиток партнерських зв'язків із громадськістю, державними організаціями тощо;
- *системності* – передбачає те, що правовиховна робота проводиться відповідно до розроблених планів, програм, наукових підходів у встановлені терміни;
- *цілеспрямованості* – забезпечує послідовну реалізацію всіх правовиховних заходів та належну підготовку до виконання професійних обов'язків.

Функції правового виховання – це напрями впливу на світогляд особи (правоохоронця) загалом та на її правову свідомість і поведінку зокрема.

Види основних функцій правового виховання:

- *пізнавальна* – забезпечує здобуття особою (правоохоронцем) знань про право та державу, особливості службової дисципліни, форми, способи та методи забезпечення належного стану законності та правопорядку тощо;
- *ідеологічно-виховна* – спрямована на розвиток та формування правової свідомості та правової і професійної культури, соціально-правової активності, правомірної поведінки та службової дисципліни;

¹⁴⁴ Гіда Є.О. Деонтологічні засади забезпечення прав і свобод людини та громадянина працівниками міліції у сфері правопорядку : монографія. Київ. 2011. 476 с.

- *регулятивна* – здійснює вплив на поведінку особи (правоохоронця) проектуючи її у відповідності до діючої в суспільстві системи норм права, правових цінностей та законних інтересів;
- *охоронна* – спрямована на вироблення необхідних знань, умінь, навичок щодо охорони суспільних відносин;
- *практико-прикладна* – передбачає здійснення правового виховання у відповідності до суспільних перетворень, допомагає реалізувати теоретичні правові моделі в юридичній практичній діяльності;
- *профілактична* – створює умови для запобігання деформації професійної правосвідомості та усунення причин, що сприяють її появі.

Висновки:

Правова культура являє собою різновид загальної культури, що складається з духовних і матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності. До правової культури входить лише те, що є в правових явищах прогресивного, соціально корисного і цінного. Вона є не лише результатом, а й способом діяльності, і в цьому розумінні духовна правова культура – це спосіб мислення, норми і стандарти поведінки. Правосвідомість же є важливим елементом правової культури. Оскільки рівень засвоєння суспільством, соціальною групою чи окремою особою правових цінностей, їх правові орієнтири та переконання, ставлення до закону, суду, правоохоронних органів, юридичних засобів, механізмів та процедур впливає на стан правової культури.

ЛЕКЦІЯ 13

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти щодо юридичної відповідальності. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: поняття, ознак, принципів та функцій юридичної відповідальності, підстав та стадій юридичної відповідальності, видів юридичної відповідальності, а також юридичної відповідальності працівників поліції України. Отримання навичок стосовно оцінювання сучасного стану правопорядку в Україні та уміння прогнозувати його динаміку в залежності від подій, що відбуваються у суспільстві. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 13.1. Юридична відповідальність: поняття, ознаки, принципи та функції.

§ 13.2. Підстави та стадії юридичної відповідальності.

§ 13.3. Види юридичної відповідальності та їх характеристика.

§ 13.4. Підстави для притягнення і звільнення від юридичної відповідальності.

§ 13.5. Юридична відповідальність працівників поліції України.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бліхар М. Сутність юридичної відповідальності в правовій доктрині України. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Юридичні науки. 2020. Т. 7, № 4. С. 161-168. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2020_7_4_26

2. Великий енциклопедичний словник юриста. [в 3-х томах] / [уклад. В.В. Галунько, О.Ю. Дрозд, Д.В. Журавльов, та ін]; за ред Коротюк О.В. К. : ОВК. 2018. - 1392 с.

3. Глинчук О.І., Бендера І.Л. Актуальні аспекти юридичної відповідальності щодо порушення чинного законодавства про державну мову. *Dictum factum*. 2021. № 1. С. 26-33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dicf_2021_1_6

4. Дашковська О. Р. Яворський В. О., Безсонова К. Д. Позитивна юридична відповідальність: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2021. Вип. 64. С. 21-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2021_64_5

5. Загальна теорія держави та права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ. 2015. 392 с.

6. Іваненко О. В. Теоретико-правові аспекти позитивної юридичної відповідальності / О. В. Іваненко // *Держава і право* : зб. наук. праць – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – Вип. 42. – С. 44 – 49.

7. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2009. – 216 с.

8. Каленіченко Л. І. Особливості юридичної відповідальності працівників Національної поліції. *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету. Серія : Право. 2019. Вип. 55(1). - С. 27-31. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2019_55\(1\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2019_55(1)_8)

9. Книш В. В. Юридична природа санкцій конституційно-правової відповідальності в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2020. Вип. 52. С. 31-38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2020_52_6

10. Козюбра М. І., Погребняк С. П., Цельєв О. В., Матвєєва Ю. І. *Загальна теорія права*. - К. : Ваіте , 2015 . - 392 с.

11. Конституція України [Електронний ресурс] : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. - Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

12. Осауленко А. О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Осауленко Андрій Олександрович. - К., 2007. - 214 с.

13. Теорія держави та права : [підручник] / [за вимогами кредитно-модульної системи навчання] / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. - К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. - 576 с.

14. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. - К. : НАВС, Освіта України, 2017. - 320 с.

15. Терещук М. М. Позитивна юридична відповідальність в публічному праві: теоретичний аналіз / М. М. Терещук // *Молодий вчений*. - 2016. - № 7. - С. 268-271

16. Терещук М. М. Юридична відповідальність у публічному праві. дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Терещук Микола Миколайович. - К., 2019. - 22 с.

17. Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. Київ. 2015. 172 с.

18. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / Колектив авторів. Відп. ред. Ю.В. Баулін. Донецьк. 2013. 424 с.

ВСТУП

Важливим засобом забезпечення охоронної функції права є юридична відповідальність. Остання є якісним показником реального втілення прав і свобод особи у соціальній дійсності. Це зумовлено тим, що у процесі реалізації юридичної відповідальності відбувається безпосередній вплив держави на сферу нормативно закріплених суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. При цьому виявляються

ціннісні орієнтири держави, рівень цивілізованості суспільства, ступінь духовності та культурності населення, а також наявність законодавчих гарантій і механізмів захисту прав і свобод особи.

Проблематика юридичної відповідальності займає одне з ключових місць у вітчизняному правознавстві. Однак, незважаючи на тривалий період комплексного вивчення юридичної відповідальності, й досі дискусійною залишається значна кількість аспектів її правової природи.

§ 13.1. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ПРИНЦИПИ ТА ФУНКЦІЇ

Розгляд юридичної відповідальності неможливий без аналізу її родового поняття - соціальної відповідальності, що містить основний «генетичний код» відповідальності будь-якого виду. Соціальна відповідальність виникає одночасно з суспільством, з моменту, коли поведінка особи набуває суспільної значущості та починає впорядковуватися за допомогою соціальних норм, її формування тісно пов'язане з розвитком людини і суспільних відносин.

Соціальна відповідальність представляє собою нерозривну єдність позитивного та негативного аспектів і має дві *форми реалізації*, тобто способи зовнішнього прояву: позитивну (добровільну) - виражається в реакції на виконання вимог соціальних норм, у його соціально корисній поведінці, та на неї, і негативну (примусову) - виражається в реакції на порушення соціальних норм і застосування визначених заходів суспільного і (або) державного примусу.

Соціальна відповідальність - це реакція на виконання або порушення соціальних норм.

На підставі існуючих різновидів соціальних норм, яких дотримується або порушує людина, виокремлюють такі основні *види соціальної відповідальності*: моральну, політичну, релігійну, корпоративну, юридичну та ін. У суспільстві різновиди соціальної відповідальності існують у єдності та взаємодії. Виникнення ж юридичної відповідальності історично зумовлено, насамперед, тим, що система соціальної відповідальності первіснообщинного суспільства виявилася непристосованою до реалій соціально неоднорідного суспільства.

Юридична відповідальність як будь-який інший вид соціальної відповідальності є єдиною та включає в себе позитивну (перспективну, добровільну) і відповідальність за протиправну поведінку (негативну, ретроспективну)¹⁴⁵.

У вітчизняному правознавстві сформувалися різні *підходи до позитивної юридичної відповідальності*: позитивна відповідальність -

¹⁴⁵ Актуальні проблеми теорії держави та права: навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.]; за заг ред. Є. О. Гіди. – К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – С. 197.

почуття відповідальності; позитивна юридична відповідальність - обов'язок дотримуватися норм права; позитивна юридична відповідальність - правомірна поведінка; заохочувальна позитивна юридична відповідальність та ін.

Крім того, склалися основні *підходи і до негативної юридичної відповідальності*: юридична відповідальність - покарання; юридична відповідальність - реалізація санкцій; юридична відповідальність - міра державного примусу; юридична відповідальність - реакція суспільства на правопорушення; юридична відповідальність - обов'язок перетерпіти обмеження; юридична відповідальність - оцінка (осуд); юридична відповідальність за правопорушення - юридична безвідповідальність суб'єктів права та ін.

Варто відмітити, що вчені, які визнають і досліджують позитивний та негативний аспекти юридичної відповідальності, підкреслюють єдність останніх. Однак виділення аспектів, видів відповідальності (позитивного та негативного) неодмінно має наслідком поділ, розчленування даного явища.

На підставі викладеного вище, є всі підстави стверджувати, що **юридична відповідальність - це нормативна, гарантована та забезпечена державним переконанням або примусом міра реагування держави на дотримання та виконання норм права, у правомірній поведінці суб'єктів права, що схвалюється або заохочується державою, а у випадку порушення норм права - обов'язок правопорушника перетерпіти осуд, обмеження прав особистого, матеріального та організаційного характеру.**

Ознаки юридичної відповідальності:

- 1) ґрунтується на нормах права, формально визначена, володіє чіткістю, деталізованістю та загальнообов'язковістю;
- 2) гарантується державою, безпосередньо пов'язана з державно-владною діяльністю та державно-правовим волевиявленням;
- 3) забезпечується державним переконанням або примусом;
- 4) її наслідками є державне схвалення, заохочення або осуд і покарання;
- 5) здійснюється у визначеному процесуальному порядку.

Окреслені вище ознаки юридичної відповідальності дозволяють виокремити її серед інших видів соціальної відповідальності. У змісті цих ознак поєднані властивості, що характеризують як добровільну, так і державно-примусову форми реалізації юридичної відповідальності.

Важливою складовою природи юридичної відповідальності є її принципи. Останні виражають сутність і призначення юридичної відповідальності. Принципи юридичної відповідальності є різновидом міжгалузевих принципів права, відображають його усталені закономірні зв'язки. Вони володіють підвищеним ступенем загальності та в концентрованому, акумульованому вигляді характеризують юридичну

відповідальність у цілому. У них відображаються першооснова юридичної відповідальності та еталони для формування законодавчої і правозастосовної практики.

Принципи юридичної відповідальності - це засадничі, фундаментальні положення, що виражають сутність і призначення юридичної відповідальності, а також визначають закономірності її функціонування та порядку реалізації.

До **принципів юридичної відповідальності** належать:

- *принцип справедливості* - полягає у формальній рівності, повазі та захисті прав і свобод людини, відповідності інституту юридичної відповідальності моральним нормам і цінностям, категоріям розумності та добропорядності, врахуванні ієрархії особистих, громадських і державних інтересів. Принцип справедливості юридичної відповідальності є системоутворюючим принципом. Відповідно до ст. 61 Конституції України: «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення»;

- *принцип гуманізму* - виражається в людяному, милосердному ставленні до суб'єктів юридичної відповідальності під час її встановлення та реалізації. Основними вимогами принципу гуманізму є: по-перше, заборона застосування насильства та катування, жорсткого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; по-друге, встановлення юридичної відповідальності з урахуванням прав людини та моральних норм; по-третє, функціональне здійснення юридичної відповідальності на основі ставлення до людини як до найвищої цінності; по-четверте, встановлення системи пільг (виключень із принципів невідворотності, рівності) в залежності від особливих характеристик суб'єкта (неповноліття, хвороба, інвалідність та інше) або незалежно від них, що проявляється в актах амністії та помилування;

- *принцип законності* - зводиться до точного та неухильного дотримання норм права під час реалізації юридичної відповідальності. Цей імператив адресований не тільки громадянам, а й до суб'єктів правотворчості та компетентних державних органів. Згідно зі ст. 68 Конституції України: «Незнання законів не звільняє від відповідальності». Законність - це основа юридичної відповідальності з позиції зовнішньої форми її здійснення, водночас вона складає внутрішній зміст цього інституту;

- *принцип індивідуалізації* - виражається в диференційованому закріпленні обов'язків з урахуванням правового статусу суб'єкта відповідальності, диференціації правопорушень і санкцій залежно від типової суспільної небезпеки правопорушення та особистості правопорушника, встановленні міри та обсягу відповідальності з урахуванням суспільної небезпеки правопорушення. Це підтверджується

ст. 61 Конституції України: «Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер»;

– *принцип невідворотності* - полягає в обов'язковому встановленні юридичної відповідальності за суспільно небезпечні діяння, неухильному дотриманні норм права і неодмінній реакції уповноважених державою органів на правопорушення у вигляді осуду та застосування справедливих, гуманних, індивідуалізованих заходів юридичної відповідальності за відсутності законних підстав звільнення від відповідальності. Як відомо, не жорстокість покарання стримує від правопорушень, а його невідворотність. Реалізація цього принципу юридичної відповідальності сприяє підвищенню ефективності правоохоронної діяльності, зміцненню правопорядку та законності в суспільстві;

– *принцип винуватості діяння* - виражається у встановленні та застосуванні юридичної відповідальності тільки стосовно тих суб'єктів відповідальності, в діяннях яких є вина.

Розглянуті вище принципи юридичної відповідальності відображають стійкі закономірності юридичної відповідальності та практики її реалізації, вони обумовлені рівнем правової культури і розвитку суспільства.

Особлива роль юридичної відповідальності в житті суспільства виражається не тільки в її принципах, але й у меті (цілях) і функція.

Мета юридичної відповідальності - це передбачувана та гарантована державою модель майбутнього розвитку суспільних відносин, досягнення якої за допомогою встановлення і застосування юридичної відповідальності прагнуть суб'єкти правотворчої та правореалізаційної діяльності.

Цілі юридичної відповідальності можна поділити на цілі добровільної та державно-примусової форм реалізації юридичної відповідальності. Так, до цілей добровільної форми реалізації юридичної відповідальності відносять: закріплення, впорядкування та вдосконалення суспільних відносин; виховання громадян, підвищення рівня правової культури; формування та забезпечення правомірної поведінки; зниження кількості правопорушень. Цілями державно-примусової відповідальності є: покарання правопорушника; відновлення порушених суспільних відносин; виправлення та виховання правопорушників; зниження та стабілізація рівня скоєння правопорушень. Цілі виправлення, виховання, зниження і стабілізації кількості правопорушень є спільними для двох форм реалізації юридичної відповідальності. З урахуванням викладеного вище, доречніше вести мову не лише про одну загальну мету юридичної відповідальності, а про систему цілей останньої.

Соціальне та цільове призначення юридичної відповідальності розкривається в її функціях. Функціонування юридичної

відповідальності забезпечує перехід суб'єктивної категорії мети в об'єктивну реальність.

Функції юридичної відповідальності - це основні напрями дії юридичної відповідальності на суспільні відносини, поведінку суб'єктів, правосвідомість і правову культуру, в яких розкриваються її сутність, соціальне призначення та через які досягаються цілі юридичної відповідальності.

Види основних функцій юридичної відповідальності:

- *регулятивна* - напрям дії юридичної відповідальності на суб'єктів суспільних відносин, що полягає в спонуканні останніх дотримуватися норм права і виражається в їх правомірній поведінці. Способами здійснення регулятивної функції юридичної відповідальності є закріплення в нормах права зразків правомірної поведінки шляхом встановлення заборон, дозволів, заохочень тощо;

- *превентивна* - напрям дії юридичної відповідальності на індивідуальну та суспільну свідомість, що полягає в недопущенні, попередженні розвитку протиправного варіанта поведінки, витісненні, протидії антисоціальній поведінці. Способами здійснення превентивної функції є застосування осуду та покарання. Превентивна функція залежно від видів суспільних відносин і суб'єктів, на яких вона діє, поділяється на підфункції *загальної превенції* (стосовно всіх суб'єктів права) та *приватної (спеціальної) превенції* (щодо конкретного правопорушника);

- *каральна (штрафна)* - напрям дії юридичної відповідальності на суб'єктів правопорушень, що полягає в осуді, позбавленнях (втратах) особистого, майнового та організаційного характеру. Каральна функція спрямована на припинення або зміну правовідносин і встановлення між суб'єктами права конкретного правового зв'язку необхідного для реалізації юридичної відповідальності (правовідносин юридичної відповідальності). Способами здійснення каральної функції юридичної відповідальності є осуд, обмеження майнової сфери, позбавлення суб'єктивних прав, ліквідація колективного суб'єкта правовідносин тощо;

- *відновлювальна* - напрям дії юридичної відповідальності на свідомість і поведінку людей, спрямований на приведення правового статусу суб'єктів правовідносин у попередній нормальний стан, на поновлення порушених суб'єктивних прав і свобод однієї зі сторін правовідносин. Способами здійснення відновлювальної функції є відшкодування завданої шкоди, осуд правопорушника та ін.;

- *виховна* - напрям дії юридичної відповідальності на індивідуальну та суспільну свідомість, внутрішній світ суб'єктів права з метою виховання, ознайомлення з відповідними цінностями, формування правосвідомості, правової культури, мотивації правомірної поведінки, зменшення проявів правового нігілізму, антисоціальної

поведінки. Способами здійснення цієї функції юридичної відповідальності є встановлення обов'язків, покарання, осуд, заохочення, правове інформування громадян, відшкодування завданої шкоди.

Окрім того, в юридичній літературі поряд з розглянутими вище функціями юридичної відповідальності виділяють й інші, наприклад, *охоронну* - спрямована на захист позитивних суспільних відносин шляхом нормативно-встановлених відповідних механізмів притягнення винних осіб до відповідальності в разі порушення норм права, *заохочувальну* (стимулюючу) - сфокусована на позитивне ставлення особи до встановлених правил поведінки і бажання виконувати необхідні вимоги права та отримувати відповідні заохочення, передбачені законодавством¹⁴⁶.

§ 13.2. ПІДСТАВИ ТА СТАДІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Під час розгляду природи юридичної відповідальності необхідно проаналізувати її підстави. В енциклопедичній літературі під юридичною підставою розуміється сукупність передбачених правом обставин, умов, фактів і передумов, що забезпечують настання юридичних наслідків. У теорії права та правозастосовній практиці добре відомо положення, згідно з яким юридична відповідальність можлива тільки тоді, коли існують підстави для її виникнення та якщо при цьому відсутні підстави, що її виключають.

Підстави юридичної відповідальності - це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою та належною.

У правознавстві розрізняють *підстави притягнення* до юридичної відповідальності та *підстави настання* юридичної відповідальності.

Так, суб'єкт правотворчості, встановлюючи норму права, моделює в ній можливі заборонені та дозволені варіанти поведінки суб'єктів права. У нормі права закріплюється міра обмеження суб'єкта вимогами, які до нього пред'являються, та можлива оцінка його поведінки: осуд, застосування заходів примусу, схвалення або заохочення. З огляду на це, **формальною підставою** позитивної юридичної відповідальності є *норма права*, що набрала юридичної сили. Остання містить у собі правило, що регулює поведінку суб'єктів права, вказує на негативні наслідки в разі її порушення, або, навпаки, містить у собі міру заохочення, тим самим стимулюючи соціальну активність суб'єктів.

Вказуючи на міру заохочення або можливість негативних наслідків у разі скоєння протиправних діянь, норма права як модель правомірних вчинків впливає на формування у суб'єктів права позитивних установок, що втілюються в їх правомірній поведінці. Норма права закріплює

¹⁴⁶ Іваненко О. В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Іваненко Олена Володимирівна. – К., 2007. – С. 73 – 74.

цінності та уявлення, що мають стати частиною свідомості особи, її життєвою орієнтацією. При цьому особа не є пасивним об'єктом виховної дії норм права. Виходячи з потреб, інтересів і цінностей особистості, суб'єкт вибірково ставиться до норм права, позитивно сприймаючи одні, відкидаючи інші, байдуже ставлячись до третіх. Від змісту мотивів особи у значній мірі залежить вид правомірної поведінки: соціально-активна, законослухняна, конформістська, маргінальна, звична.

У свою чергу *підстави притягнення до негативної юридичної відповідальності* - це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою. Фактичною підставою притягнення до негативної юридичної відповідальності є *склад правопорушення* (наприклад, у ч. 1 ст. 2 КК зазначається, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом).

Підстави настання негативної юридичної відповідальності - це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність належною. Такими підставами виступають: а) факт скоєння правопорушення (*фактична підстава*); б) наявність норми права, що забороняє таку поведінку та встановлює відповідні санкції (*формальна або нормативна підстава*); в) відсутність підстав звільнення від юридичної відповідальності; г) наявність правозастосовного акта, тобто рішення компетентного органу, яким покладається юридична відповідальність, визначається вид і міра державного впливу (наприклад, наказ адміністрації, вироку суду) - *процесуальна підстава*.

Окресливши підстави притягнення та настання державно-примусової форми реалізації юридичної відповідальності, слід також назвати і *підстави звільнення* від останньої, що встановлені галузевим законодавством. Зокрема КК передбачено такі підстави звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з: 1) дійовим каяттям (ст. 45 КК); 2) примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК); 3) передачею особи на поруки (ст. 47 КК); 4) зміною обстановки, коли вчинене особою діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною (ст. 48 КК); 5) закінченням строків давності (ст. 49 КК). Давність не застосовується в разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства, передбачених у ст. 449 - 451, 454 КК¹⁴⁷.

Одночасно в розділі VIII КК визначено обставини, що виключають злочинність діяння: необхідна оборона (ст. 36); уявна оборона (ст. 37); затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38); крайня необхідність (ст. 39); фізичний або психічний примус (ст. 40); виконання наказу або розпорядження (ст. 41); діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42); виконання

¹⁴⁷ Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О. І. Осауленко. – К. : Істина, 2007. – С. 238.

спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43).

Свої підстави притягнення, настання, звільнення від юридичної відповідальності закріплені і в інших галузях законодавства (адміністративному, цивільному, трудовому та ін.).

На підставі розглянутого вище можна підсумувати, що для позитивної форми реалізації юридичної відповідальності достатньо *формальної (нормативної)* підстави, а для виникнення та застосування негативної форми її реалізації необхідні як *формальна*, так і *фактична* підстави.

Юридична відповідальність здійснюється на певних стадіях.

Стадії юридичної відповідальності - це:

- ✓ *визначені етапи розвитку (реалізації) процесу юридичної відповідальності, що характеризуються особливими цілями, на досягнення яких спрямована діяльність юрисдикційних органів;*

- ✓ *етапи юридичної відповідальності, які відрізняються своїм суб'єктним складом і специфічним правовим статусом його учасників.*

Так, у своєму розвитку *позитивна юридична відповідальність* проходить декілька стадій: 1) закріплення в нормах права обов'язку щодо здійснення позитивних вчинків (статика встановлення відповідальності); 2) реалізація цього обов'язку - правомірна поведінка; 3) схвалення або заохочення поведінки особи (динаміка відповідальності). Встановлення в нормі права конкретних обов'язків, схвалень або заохочень є об'єктивним вираженням і закріпленням добровільної юридичної відповідальності суб'єкта. Зовнішньо остання реалізується в реальній правомірній поведінці, за якою слідує «мовчазне» схвалення з боку держави або застосування заходів заохочення (нагородження медаллю громадянина за врятування життя людини, активну благодійну, гуманістичну та іншу діяльність у справі охорони здоров'я громадян, запобігання нещасним випадкам з людьми).

У свою чергу стосовно кількості та видів стадій державно-примусової форми реалізації юридичної відповідальності окремих вчених різняться. Узагальнюючи різні підходи до цієї проблеми, реалізацію *негативної юридичної відповідальності* доречно розглядати на таких **стадіях**:

1. *виникнення юридичної відповідальності* - розпочинається з моменту скоєння правопорушення та продовжується до виявлення його компетентними органами держави чи посадовими особами. Змістом цієї стадії є право держави на застосування заходів юридичної відповідальності, реалізація яких можлива на наступних стадіях юридичної відповідальності;

2. *конкретизація юридичної відповідальності* - починається з моменту виявлення компетентними органами чи посадовими особами правопорушника та закінчується вступом у законну силу

правозастосовного акта, що визнає факт правопорушення, скоєного конкретною особою;

3. *реалізація конкретних заходів юридичної відповідальності* - розпочинається з моменту набуття законної сили правозастосовним актом, що визнає скоєне діяння правопорушенням, встановлює вид і міру юридичної відповідальності та закінчується за загальним правилом тоді, коли призначене покарання реалізовано.

Таким чином, юридична відповідальність є важливим засобом забезпечення законності та правопорядку, належної реалізації чинного законодавства. З іншого боку, вона стимулює правомірну поведінку суб'єктів суспільних відносин, сприяє формуванню в населення поваги до права та закону, а отже, виступає істотним фактором побудови правової держави в Україні.

§ 13.3. ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Вивчення юридичної відповідальності неможливе без ґрунтовного аналізу її видів. Класифікація юридичної відповідальності надає можливість дослідити останню як складний, системний і багатофункціональний інститут, з'ясувати місце юридичної відповідальності в системі соціальної відповідальності, охарактеризувати особливості певних різновидів та обґрунтувати критерії поділу відповідальності у сфері права на види.

На наш погляд, найбільш оптимальною та істотною підставою для детальної класифікації системи юридичної відповідальності на види є особливості предмету і методу правового регулювання суспільних відносин, тобто *галузевий критерій*. На його підставі юридична відповідальність поділяється на такі основні різновиди: конституційну, кримінальну, адміністративну, цивільну, трудову (дисциплінарну та матеріальну).

Додатковими ознаками, що свідчать про самостійність конкретного виду юридичної відповідальності, є: по-перше, наявність кодифікованого нормативно-правового акта, який передбачає юридичну відповідальність; по-друге, особливості процесуального здійснення; по-третє, наявність самостійного правопорушення (з власною природою об'єкта); по-четверте, вид встановлених державою несприятливих наслідків за скоєне діяння.

Конституційна відповідальність існує в таких визначальних сферах суспільного життя як права, свободи та обов'язки людини і громадянина; народовладдя та суверенітет; організація та функціонування державної влади, правосуддя, прокуратури та ін. В юридичній літературі під *конституційною відповідальністю* розуміється самостійний вид юридичної відповідальності, що передбачає

належне та сумлінне виконання суб'єктами конституційного права своїх обов'язків (позитивний аспект) або настання негативних наслідків чи небажаної зміни конституційно-правового статусу для цих суб'єктів за порушення норм чинного конституційного права (негативний аспект).

Суб'єктами конституційної відповідальності є відповідне коло органів держави, їх посадових осіб, органів місцевого самоврядування.

В якості прикладів негативної конституційної відповідальності можна навести:

- 1) відправлення у відставку президента в порядку імпічменту;
- 2) вираження парламентом недовіри уряду в формі резолюції, в наслідок чого уряд йде у відставку;
- 3) визнання неконституційними нормативно-правових актів з боку Конституційного Суду України;
- 4) дострокове припинення повноважень державних органів (наприклад, парламенту), посадових осіб, суддів (наприклад, за порушення присяги).

Кримінальна відповідальність має місце в таких сферах суспільних відносин: національна безпека; права та свободи людини і громадянина; економіка, власність, господарська діяльність; громадський порядок; довкілля; моральність; безпека людства і міжнародний правопорядок та ін. Кримінальна відповідальність виконує поряд з іншими видами юридичної відповідальності регулятивну, превентивну, каральну, відновлювальну та виховну функції. Регулятивна функція кримінальної відповідальності діє як на поведінку суб'єктів кримінальної відповідальності, так і на діяльність суб'єкта правозастосування. З одного боку, вона закріплює обов'язок громадян щодо дотримання кримінально-правових норм, право та обов'язок держави сприяти та забезпечувати кримінально-правомірну поведінку, а з іншого - у випадку, якщо суб'єкт вчинить злочин, право та обов'язок держави застосувати до нього заходи кримінально-правового примусу.

Особливості державно-примусової форми реалізації кримінальної відповідальності:

- 1) настає за вчинення злочинів, вичерпний перелік яких міститься в КК України, тобто встановлюється лише законом;
- 2) настає з моменту вступу в законну силу вироку суду;
- 3) реалізується виключно в судовому порядку;
- 4) її підставою є виключно вчинені кримінальні правопорушення;
- 5) тягне за собою застосування до винуватої особи санкцій, перелік яких також обмежено законом - від основних до додаткових покарань.

Заходи негативної кримінальної відповідальності передбачені ст. 51 КК. Правозастосовний акт - вирок.

Адміністративна відповідальність існує в таких сферах суспільного життя як права та свободи людини і громадянина; охорона

праці та здоров'я населення; власність; сільське господарство; транспорт; громадський порядок і громадська безпека; порядок управління та ін. Поняття адміністративної відповідальності, її зміст і обсяг до сьогодні залишається одним з найбільш суперечливих питань вітчизняної адміністративно-правової науки. Навіть у чинному КУпАП, що містить розділ 2 під назвою «Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність», у ст. 9 визначення адміністративного правопорушення сформульовано, а відносно адміністративної відповідальності законодавець обмежився вказівкою на те, що її мірою є адміністративне стягнення (ст. 23 «Мета адміністративного стягнення»). У наукових джерелах під адміністративною відповідальністю в негативному аспекті розуміється примусове, з додержанням встановленої процедури застосування правомочним суб'єктом передбачених законодавством за вчинення адміністративного проступку заходів впливу. Заходи державно-примусової форми реалізації адміністративної відповідальності передбачені ст. 24 КУпАП, а саме - попередження, штраф, адміністративний арешт, позбавлення спеціальних прав (наприклад, обіймати посади або права керування автотранспортом) та ін. Правозастосовний акт - рішення.

Цивільна відповідальність впливає на визначення цивільно-правового статусу фізичних і юридичних осіб, закріплення та оформлення динаміки майнових та особистих немайнових відносин, договірних і позадоговірних обов'язків. Цивільна відповідальність застосовується, насамперед, для узгодження різноманітних майнових інтересів у суспільстві та забезпечує виконання бажаних дій і обмежує можливості вчинення небажаних.

Особливості негативної цивільної відповідальності:

1) настає за спричинення шкоди будь-якій особі (фізичній, юридичній або державі) та будь-якою особою, визнаною цивільним законодавством суб'єктом цивільних правовідносин;

2) питання притягнення до цивільної відповідальності та рішення за ними покладені на суди (загальні, господарські, третейські) або адміністративні державні органи;

3) обов'язок доводити відсутність вини, тобто самої підстави відповідальності, покладено законом на правопорушника;

4) на відміну від інших видів відповідальності цивільна відповідальність іноді можлива і за відсутності вини, наприклад, за спричинення незалежно від вини збитків та моральної шкоди джерелом підвищеної небезпеки, що передбачено ст. 1167 ЦК.

Трудова відповідальність існує в таких сферах суспільних відносин як дисципліна праці, охорона та добросовісне поводження з майном. Відповідальність у трудовому праві поділяється на *дисциплінарну* та *матеріальну*.

Вони відрізняються за правовим змістом, юридичними наслідками, процедурою застосування заохочень і стягнень; але в обох випадках суб'єктом відповідальності виступає працівник. **Негативна дисциплінарна відповідальність** - це застосування до винуватого працівника в порядку та на умовах, передбачених законодавством про працю, дисциплінарних стягнень у вигляді обмежень особистого або організаційного характеру.

Розрізняють загальну та спеціальну дисциплінарну відповідальність. Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена КЗпП і правилами внутрішнього трудового розпорядку, вона застосовується до всіх без винятку працівників (ст. 147 КЗпП). Спеціальна дисциплінарна відповідальність визначає особливості правового статусу окремих груп працівників і здійснюється: в порядку підлеглості; відповідно до статутів про дисципліну; на підставі окремих нормативно-правових актів.

У юридичній літературі розрізняють такий вид відповідальності як **матеріальна відповідальність** працівників (ст. 130 - 138 КЗпП), що інтерпретується як вид негативної юридичної відповідальності працівника за матеріальну шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації, внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків (ст. 130 КЗпП). Разом з тим, матеріальна відповідальність може бути повною та обмеженою¹⁴⁸.

У сучасній юридичній науці дискутується питання про видову самостійність фінансової, процесуальної, кримінально-виконавчої, сімейної, міжнародної, екологічної та деяких інших видів юридичної відповідальності.

Таким чином, можна підсумувати, що у вітчизняному правознавстві визнається існування та самостійне значення різних видів юридичної відповідальності. Специфіка суспільних відносин обумовлює своєрідність і певні особливості того чи іншого виду юридичної відповідальності. Розвиток суспільних відносин та об'єктивна необхідність у розширенні сфери правового регулювання в подальшому зумовлюватимуть появу нових різновидів юридичної відповідальності.

§ 13.4. ПІДСТАВИ ДЛЯ ПРИТЯГНЕННЯ І ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Підставами притягнення до юридичної відповідальності є:

- а) наявність правової норми, що передбачає склад правопорушення;
- б) юридичний факт - вчинення самого правопорушення;
- в) наявність правозастосовного акта, що набрав чинності.

¹⁴⁸ Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2009. – С. 66.

Підстави звільнення від юридичної відповідальності передбачаються у кримінальному, адміністративному, трудовому та іншому законодавстві. Так, кримінальне законодавство передбачає випадки звільнення особи від кримінальної відповідальності (розділ IX Загальної частини КК) та відбування покарання (розділ XII Загальної частини КК).

Підставами звільнення від кримінальної відповідальності є такі:

а) у зв'язку з дійовим каяттям. Тобто особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, щиро покалася, активно сприяла розкриттю кримінального правопорушення і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду (ст. 45 КК);

б) у зв'язку з примиренням винного з потерпілим та відшкодуванням завданих особою, яка вперше здійснила злочин невеликої тяжкості збитків або усуненням заподіяної шкоди (ст. 46 КК);

в) у зв'язку з передачею на поруки - особу, яка вперше вчинила злочин та щиро покалася, може бути звільнено від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їхнім клопотанням за умови, що вона протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку (ст. 47 КК);

г) у зв'язку зі зміною обстановки - особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною (ст. 48 КК);

г) у зв'язку із закінченням строків давності - особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею кримінального правопорушення і до дня набрання вироком законної сили минули відповідні встановлені Кримінальним кодексом строки (ст. 49 КК).

Підставами звільнення від адміністративної відповідальності є:

а) давність притягнення до адміністративної відповідальності;

б) передача матеріалів справи на розгляд товариського суду, громадської організації чи трудового колективу;

в) обмеження усним зауваженням при вчиненні незначного адміністративного правопорушення.

Звільнення від дисциплінарної відповідальності. Власник або уповноважений ним орган чи фізична особа може замість накладення дисциплінарного стягнення передати питання про правопорушення на розгляд трудового колективу або його органу (ст. 152 КЗпП України).

§ 13.5. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Подальша демократизація суспільного життя, становлення соціальної, правової держави потребують забезпечення належного порядку в сфері службово-трудових відносин працівників поліції. Важливе місце у вирішенні цієї проблеми належить юридичній відповідальності працівників поліції, яка є гарантом зміцнення законності при проходженні служби в підрозділах поліції України.

Юридична відповідальність є одним з надійних і дієвих засобів, що попереджає та блокує протиправну поведінку працівників поліції, стимулює їх до сумлінного виконання своїх функціонально-службових обов'язків, дотримання різних за характером і змістом норм права, встановлених для регламентації діяльності цієї правоохоронної структури державного апарату України.

Отже, в сучасних умовах в Україні виникла нагальна потреба в підвищенні професійної якості особового складу підрозділів поліції. Допомогти в досягненні цієї мети у значній мірі може вміле використання начальниками всіх рівнів інституту юридичної відповідальності. Усвідомлення необхідності диференціації видів правомірної поведінки з метою як найповнішої реалізації своїх можливостей у разі заохочення особового складу, з одного боку, та уміла кваліфікація правопорушень як підстав юридичної відповідальності працівників поліції в разі потреби покарання винуватих у порушенні встановлених норм права, з іншого боку, матимуть своїм наслідком підвищення ефективності застосування дисциплінарної практики та зменшення кількості правопорушень, скоєних працівниками поліції України¹⁴⁹.

Юридична відповідальність працівників поліції - це нормативна, гарантована та забезпечена державним переконанням або примусом міра реагування держави на дотримання та виконання норм права, у правомірній поведінці працівників поліції, що схвалюється або заохочується державою, а у випадку порушення норм права - обов'язок працівників поліції перетерпіти осуд, обмеження прав особистого, матеріального та організаційного характеру

Функціонування та розвиток **юридичної відповідальності працівників поліції** ґрунтується на основі діалектичної єдності таких компонентів:

- закріпленого в загальних і спеціальних нормах права еталона, моделі поведінки суб'єктів службово-трудових відносин;
- свободи вибору працівником поліції варіанту поведінки;

¹⁴⁹ Попов С. В. Юридична відповідальність працівників ОВС України / С. В. Попов // *Форум права: електронне наукове фахове видання*. – 2010. – № 2. – С. 393.

- усвідомлення необхідності дотримання та виконання норм права;
- фактичної поведінки працівників поліції;
- оцінки цієї поведінки та її соціально значущих наслідків з боку конкретного уповноваженого органу, службово-трудового колективу, громадських організацій, а також самою особистістю відповідно до юридично закріплених критеріїв;
- застосування заохочень за сумлінне виконання службово-трудових обов'язків або заходів впливу за порушення норм права, тобто за скоєння правопорушення. Юридична відповідальність працівників поліції разом з повноваженнями, тобто правами та обов'язками, є складовою частиною їх спеціального правового статусу як службових осіб.

Юридична відповідальність працівників поліції має дві форми реалізації - добровільну (позитивну, перспективну) та державно-примусову (негативну, ретроспективну). При цьому *негативна юридична відповідальність працівників поліції* є одним із засобів протидії правопорушенням, засобом забезпечення правомірної поведінки особового складу під час і у процесі виконання службових обов'язків щодо захисту, охорони та забезпечення прав, свобод і законних інтересів учасників суспільних відносин. У свою чергу *позитивна юридична відповідальність працівників поліції* є засобом заохочення, стимулювання персоналу до якісної, ефективної службово-трудової діяльності.

Добровільна та державно-примусова форми реалізації юридичної відповідальності працівників поліції *діалектично взаємопов'язані між собою*: чим вищий рівень позитивної відповідальності, тим рідше виникає негативна юридична відповідальність. Водночас негативна юридична відповідальність працівників поліції настає лише в тому випадку, коли не спрацював механізм позитивної юридичної відповідальності цієї категорії службовців.

Працівник поліції як суб'єкт юридичної відповідальності знає вимоги, що пред'являються до його діяльності, виконує доручену справу і тим самим забезпечує досягнення стану охорони, захисту та забезпеченості прав, свобод і законних інтересів учасників суспільних відносин. Однак, якщо він при цьому виявив службово-трудову активність, ініціативу та творчість, досяг вищих результатів у своїй суспільно-корисній діяльності, до нього може бути застосована заохочувальна (активна) позитивна відповідальність.

Основними критеріями оцінки службово-трудових заслуг (досягнень) працівників поліції потрібно вважати: міру якості та ефективності виконаних завдань; ступінь активності, напруженості інтелектуальних і вольових зусиль при їх виконанні; міру дисциплінованості; особисті якості - освітній рівень, досвід, стаж роботи,

моральну стійкість, правдивість, чесність, роботу над підвищенням інтелектуального рівня та фізичного розвитку.

Так, відповідно до ст. 6 Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» за мужність, відвагу, героїзм, розумну ініціативу, старанність, сумлінне і бездоганне виконання службових обов'язків до осіб рядового і начальницького складу можуть бути застосовані такі *види заохочень*:

1. дострокове зняття дисциплінарного стягнення;
2. занесення на дошку пошани;
3. заохочення грошовою винагородою;
4. заохочення цінним подарунком;
5. надання додаткової оплачуваної відпустки тривалістю до п'яти днів;
6. заохочення відомчими заохочувальними відзнаками Національної поліції України;
7. заохочення відомчими заохочувальними відзнаками Міністерства внутрішніх справ України;
8. дострокове присвоєння чергового спеціального звання;
9. присвоєння спеціального звання, вищого на один ступінь від звання, передбаченого займаною штатною посадою;
10. заохочення відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства внутрішніх справ України "Вогнепальна зброя";
11. заохочення відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства внутрішніх справ України "Холодна зброя".

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» за мужність, відвагу, героїзм, особливі заслуги перед державою в боротьбі із злочинністю, забезпеченні публічної безпеки і порядку, зразкове виконання службових обов'язків може бути внесено подання про нагородження поліцейського державними нагородами України, відзнаками Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України.

Подання про нагородження державними нагородами України, відзнаками Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України керівника Національної поліції України вносить Міністр внутрішніх справ України.

Подання про нагородження державними нагородами України, відзнаками Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України інших поліцейських вносить Міністр внутрішніх справ України за поданням керівника Національної поліції України.

Подання про нагородження державними нагородами України, відзнаками Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України поліцейських, які проходять службу або навчаються у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку

поліцейських, вносить Міністр внутрішніх справ України за поданням ректора такого навчального закладу, що погоджується керівником Національної поліції України.

Подання про нагородження державними нагородами України поліцейського за виявлені мужність, відвагу, героїзм, особливі заслуги в боротьбі із злочинністю, забезпеченні публічної безпеки і порядку вноситься незалежно від наявності у поліцейського дисциплінарних стягнень.

До курсантів навчальних закладів МВС України, крім заохочень, передбачених Законом України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України», можуть також застосовуватися:

нагородження особистою фотокарткою курсанта або слухача, сфотографованого біля розгорнутого прапора навчального закладу;

направлення батькам курсанта листа з подякою;

надання дозволу на позачергове звільнення з розташування навчального закладу;

надання короткострокової відпустки тривалістю до 5 діб.

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» за вчинення дисциплінарних проступків поліцейські несуть *дисциплінарну відповідальність* згідно з цим Статутом. Разом з тим, поліцейські, яких в установленому законодавством порядку притягнуто до адміністративної, кримінальної або матеріальної відповідальності, водночас можуть нести і дисциплінарну відповідальність згідно з цим Статутом.

Підставою для настання *негативної дисциплінарної відповідальності працівників поліції* є порушення *службової дисципліни* (вчинення дисциплінарного проступку). Відповідно до ст. 12 Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» *дисциплінарний проступок* - це протиправна винна дія чи бездіяльність поліцейського, що полягає в порушенні ним службової дисципліни, невиконанні чи неналежному виконанні обов'язків поліцейського або виходить за їх межі, порушенні обмежень та заборон, визначених законодавством для поліцейських, а також у вчиненні дій, що підривають авторитет поліції. При цьому *службова дисципліна* - це дотримання поліцейським Конституції і законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України, наказів Національної поліції України, нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України, Присяги поліцейського, наказів керівників (ст. 1 Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України»).

Службова дисципліна ґрунтується на усвідомленні працівниками поліції свого обов'язку захищати життя, здоров'я, права та свободи

громадян, власність, інтереси суспільства та держави від протиправних посягань.

Особливостями негативної дисциплінарної відповідальності поліцейських є:

Для працівників поліції встановлена більш сувора дисциплінарна відповідальність порівняно з відповідальністю працівників і службовців інших органів державної влади. Ця суворість полягає в підвищеній вимогливості, що встановлюється державою до поліцейських, обов'язком яких є охорона громадського порядку та суспільної безпеки, забезпечення законності та захист прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина.

Для дисциплінарної відповідальності працівників поліції характерна більш широка система стягнень за службові порушення порівняно зі стягненнями, що накладаються на працівників і службовців інших державних органів (наприклад, попередження про неповну посадову відповідність, пониження в спеціальному званні на один ступінь та інше).

У поліції правом застосування заходів дисциплінарного впливу наділено ширше коло керівників. У разі, якщо в *безпосереднього начальника* недостатньо прав для покарання порушника, він має право звернутися до *вищого керівництва*. Накази про покарання оголошуються всьому особовому складу з метою попередження та недопущення подібних випадків у майбутньому.

Згідно зі ст. 13 Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України», до поліцейських можуть застосовуватися такі види дисциплінарних стягнень:

- 1) зауваження;
- 2) догана;
- 3) сувора догана;
- 4) попередження про неповну службову відповідність;
- 5) пониження у спеціальному званні на один ступінь;
- 6) звільнення з посади;
- 7) звільнення із служби в поліції.

Негативна матеріальна відповідальність працівників поліції - це обов'язок працівника поліції відшкодувати шкоду, завдану відповідному органу, службі чи підрозділу, з яким він перебуває у службово-трудових відносинах, його протиправним і винним порушенням своїх обов'язків¹⁵⁰. Правовідносини у сфері негативної матеріальної відповідальності працівників поліції, що виникають внаслідок заподіяння останніми шкоди органу, службі чи підрозділу, зумовлені сукупністю певних юридичних фактів, з-поміж яких визначальне місце займають підстава та

¹⁵⁰ Кузніченко О. В. Правові питання притягнення працівників органів внутрішніх справ до матеріальної відповідальності за заподіяну ними шкоду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / О. В. Кузніченко. – Х., 2001. – С. 11.

умови матеріальної відповідальності. Фактичною підставою матеріальної відповідальності працівників поліції є *майнове правопорушення* - винне і протиправне невиконання або недбале виконання працівником поліції його службово-трудових обов'язків за трудовим договором (контрактом), що спричинило пряму дійсну шкоду органу, службі чи підрозділу поліції.

Умовами негативної матеріальної відповідальності потрібно вважати: а) протиправну поведінку працівника поліції; б) наявність прямої дійсної шкоди; в) причинний зв'язок між протиправною поведінкою та настанням шкоди; г) вину в заподіянні шкоди. Серед способів відшкодування шкоди, заподіяної працівником поліції, виділяють: по-перше, добровільний (за заявою працівника поліції), по-друге, адміністративний (за розпорядженням начальника органу внутрішніх справ), по-третє, судовий (за рішенням суду).

Негативна цивільна відповідальність працівників поліції настає за скоєння ними *цивільного проступку*, під яким варто розуміти суспільно небезпечне, протиправне, винне порушення врегульованих нормами цивільного права майнових та особистих немайнових відносин, що укладаються в різноманітних сферах суспільної життєдіяльності.

Позитивна адміністративна відповідальність у сфері адміністративно-правових відносин системи МВС України має як юридичне, так і моральне-етичне значення, знаходить відображення в положеннях, інструкціях, наказах і спонукає працівників поліції до ефективного виконання своїх обов'язків¹⁵¹.

Особливостями *негативної адміністративної відповідальності працівників поліції* є:

відповідальність за адміністративні правопорушення, в більшості випадків, настає за Дисциплінарним статутом Національної поліції України;

відповідальність за деякі правопорушення, вичерпний перелік яких встановлений КУпАП настає на *загальних підставах*¹⁵²;

адміністративна відповідальність, на відміну від дисциплінарної відповідальності, реалізується в межах службового підпорядкування;

до поліцейських не застосовуються такі види адміністративних стягнень як *громадські роботи, виправні роботи та адміністративний арешт* (ч. 1 ст. 15 КУпАП); наявність права в органів (посадових осіб) замість накладення адміністративних стягнень передавати матеріали про правопорушення працівників поліції відповідним органам (посадовим особам) для вирішення питання про притягнення винуватих до

¹⁵¹ Кононець Т. Л. Теоретичні аспекти окремих видів юридичної відповідальності службових осіб органів внутрішніх справ України : навч. посіб. / Т. Л. Кононець, О. О. Лов'як. – К. : СПД Моляр С. В., 2009. – С. 116.

¹⁵² Бесчастний В. М. Правове регулювання проходження служби в органах внутрішніх справ / В. М. Бесчастний. – Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. – С. 102 – 103.

дисциплінарної відповідальності;

заходи адміністративної відповідальності застосовуються відповідно до законодавства, що регламентує адміністративне провадження.

Негативна кримінальна відповідальність працівників поліції застосовується за кримінальні правопорушення та охоплює найбільш суворі заходи державного примусу. Порядок її здійснення регламентований детально та визначається кримінальним, кримінально-процесуальним і кримінально-виконавчим законодавством. Притягненню певної особи до кримінальної відповідальності в якості обвинуваченого передують кримінальне провадження за фактом кримінального правопорушення, збирання та дослідження доказів, що стосуються конкретного кримінального провадження.

У зв'язку з виконанням працівниками поліції службових обов'язків КК передбачена їх особиста відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності. **Службовим кримінальним правопорушенням** визнається діяння (дія або бездіяльність) службової особи, пов'язане з використанням нею наданої їй влади або службового становища з порушенням правильної діяльності державного апарату або апарату підприємств, установ чи організацій, незалежно від форми власності, з заподіянням істотної шкоди правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб. З цього слідує, що службовий злочин може вчинити лише службова особа.

Відповідно до п. 1 примітки до ст. 364 КК, **службовими особами** є особи, які постійно або тимчасово здійснюють функції *представників влади*, а також обіймають на підприємствах, в установах чи організаціях, незалежно від форми власності, посади, пов'язані з виконанням *організаційно-розпорядчих* чи *адміністративно-господарських* обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням. До представників влади належать працівники державних органів і установ, зокрема **працівники поліції**, які наділені правом у межах наданої їм компетенції пред'являти вимоги або приймати рішення, обов'язкові для виконання фізичними та юридичними особами, незалежно від їхньої відомчої належності чи підлеглості.

Працівник поліції при виконанні своїх повноважень може вступити в управлінські та інші відносини з різними державними органами, об'єднаннями громадян, а також окремими громадянами. Ці відносини можуть бути відносинами влади, влади-підлеглості, співпраці, координації та погодження. Тому одна й та сама службова особа в різних відносинах може виконувати різні функції, наприклад, щодо громадянина працівник поліції виконує функцію *представника влади*, а стосовно підлеглого - *організаційно-розпорядчу*.

Відповідальність працівників поліції передбачена у КК за такі кримінальні правопорушення у сфері *службової діяльності*: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364); Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365); службове підроблення (ст. 366); службова недбалість (ст. 367); Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368); Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369); Провокація підкупу (ст. 370). Окрім того, працівники поліції несуть кримінальну відповідальність і за кримінальні правопорушення проти правосуддя: Завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою (ст. 371); Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372); примушування давати свідчення (ст. 373); порушення права на захист (ст. 374); невжиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під захист (ст. 380); Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист (ст. 381); Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування (ст. 387).

Отже, на сьогоднішній день юридична відповідальність продовжує залишитися актуальним питанням для освітнього та наукового вивчення. Законодавчі зміни породжують нові задачі та активізують наукові дослідження.

Висновки:

Важливим засобом забезпечення охоронної функції права є юридична відповідальність. Остання є якісним показником реального втілення прав і свобод особи у соціальній дійсності. Це зумовлено тим, що у процесі реалізації юридичної відповідальності відбувається безпосередній вплив держави на сферу нормативно закріплених суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. При цьому виявляються ціннісні орієнтири держави, рівень цивілізованості суспільства, ступінь духовності та культурності населення, а також наявність законодавчих гарантій і механізмів захисту прав та свобод людини.

ЛЕКЦІЯ 14

ЗАКОННІСТЬ, ДИСЦИПЛІНА, ПРАВОПОРЯДОК

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти щодо законності і правопорядку як мети та результату правоохоронної діяльності. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: визначення законності як умови ефективності правоохоронної діяльності, ролі і значення дисципліни у процесі реалізації службових повноважень працівників поліції, а також стану правопорядку як критерію оцінки ефективності діяльності поліції України. Отримання навичок стосовно оцінювання сучасного стану правопорядку в Україні та уміння прогнозувати його динаміку в залежності від подій, що відбуваються у суспільстві. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 14.1. Законність як умова ефективної правоохоронної діяльності.

§ 14.2. Принцип Верховенство права у вітчизняній правовій теорії.

§ 14.3. Роль і значення дисципліни у процесі реалізації службових повноважень працівника поліції.

§ 14.4. Стан правопорядку як критерій оцінки ефективності роботи поліції України.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні нормативні джерела

1. Декларація про поліцію: резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 690 (1979) від 8 травня 1979 р. URL: https://constituanta.blogspot.com/2011/12/1979_24.html

2. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15 березня 2018 р. // Відомості Верховної Ради. – 2018, № 5, ст.35. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T182337>

3. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ МВС України від 7 липня 2017 р. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#n14> URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0529-20#Text>

4. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: Наказ МВС України від 19 грудня 2017 р. № 1044. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE32138>

5. Про затвердження Інструкції із заходів безпеки при поводженні зі зброєю: Наказ МВС України від 1 лютого 2016 р. № 70. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE28380>

6. Про затвердження Концепції запровадження в діяльності органів та підрозділів Національної поліції України скандинавської моделі забезпечення публічної безпеки та порядку під час проведення

масових заходів: Наказ МВС України від 23 серпня 2018 р. № 706. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MVS873>

7. Про затвердження Положення з організації перевірки рівня фізичної підготовленості кандидатів до вступу на службу в Національну поліцію України: Наказ МВС України від 9 лютого 2016 р. № 90. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE28436>

8. Про затвердження Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції: Наказ МВС України від 16 лютого 2016 р. № 105. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE28706>

9. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України: Наказ МВС України від 26 січня 2016 р. № 50. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/RE28390>

10. Про затвердження Положення про підрозділи поліції особливого призначення: Наказ МВС України від 4 грудня 2017 р. № 987. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE32888>

11. Про затвердження Порядку присвоєння спеціальних звань поліції та позбавлення спеціальних звань: Наказ МВС України від 12 березня 2016 р. № 177. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE28628>

12. Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських: Наказ МВС України від 9 листопада 2016 № 1179. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE29706>

13. Про Національну гвардію України: Закон України від 13 березня 2014 року № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>

14. Про реалізацію окремих положень Дисциплінарного статуту Національної поліції України»: Наказ МВС України від 07 листопада 2018 р. № 893. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE32807>

Підручники, навчальні посібники, практикуми, енциклопедії, словники, довідники

1. Бугайчук К. Л. Правові основи діяльності Національної поліції України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Т. 3, випуск 2(23). С. 125-130

2. Забара І. М. Міжнародна законність: концептуальні підходи в українській доктрині міжнародного права [Текст] / І. М. Забара // *Вісник Київ. нац. університету ім. Т. Г. Шевченка*. Міжнародні відносини. – 2017. – № 1 (46). – С. 73–77

3. Кривов'яз О. В. Державні форми забезпечення правопорядку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2013. Вип. 21, ч. 2, т. 1. С. 65–68

4. Крижановська О. В. Співвідношення функцій та елементів інфраструктури правопорядку за сучасних умов формування правового суспільства. *Право і суспільство*. 2020. Вип. 2. С. 75–83

5. Крижановський А. Ф. Законність і правопорядок: «сіамські близнюки» чи самостійні правові категорії? *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1 (1). С. 27–36.

6. Подорожна Т. С. Законність як необхідна умова конституціоналізації правового порядку. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2015. № 5. С. 46–51

7. Подорожна Т. С. Правопорядок як результат дії ефективного права: наукові підходи до інтерпретації поняття. *Держава і право. Юридичні науки*. 2016. Вип. 72. С. 14–30

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку держави Україна, особливе місце посідає вимога дотримання законності та правопорядку. Процес організації суспільно-політичного життя має базуватись на принципах верховенства права і закону, а також на засадах гласності, рівності та соціальної справедливості. Вони вирішують найбільш важливі для народу питання, гарантують реалізації стратегічно запланованих політичних планів, щодо поліпшення якості виконання державних завдань.

§ 14.1. ЗАКОННІСТЬ ЯК УМОВА ЕФЕКТИВНОЇ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Законність – комплексне соціально-правове явище, що характеризує організацію та функціонування суспільства і держави на правових засадах. Як відзначає більшість сучасних учених, законність – явище багатоаспектне і може виступати як принцип, метод і режим.

Законність виступає принципом діяльності державних органів, громадських організацій, комерційних корпорацій, посадових осіб, громадян¹⁵³. При цьому принцип виступає, як ідеальна форма законності – додержуватися норми права повинні всі. Насправді ж не всі норми права і не всіма суб'єктами реалізуються, а реалії сьогодення, засвідчують, що має місце чимало порушень законності. Принцип законності властивий тільки демократичним державам, оскільки він є антиподом сваволі та беззаконня, означає пов'язаність усіх органів держави нормами права, діяльність у їх межах та в ім'я їх реалізації.

¹⁵³ Скаун О.Ф. Теория государства и права. – Х.: Консум, 2000. – С. 485.

Законність виступає і як метод державного управління суспільством, тобто таке управління має здійснюватися виключно правовими засобами. Метод законності проявляється в повному здійсненні, реалізації (у різноманітних формах) норм права у діях посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, як тих, що створені для забезпечення користування громадянами й іншими особами наданих їм прав і свобод, так і тих, що створені для захисту зазначених прав і свобод у випадку їх порушення або при наявності конфліктів між громадянами і посадовими особами.

Законність (як метод державного управління суспільством) означає, що:

- органи держави та посадові особи при здійсненні своєї діяльності, розробляючи і приймаючи рішення, спираються на принципи і вимоги законності;
- при організації реалізації прийнятих рішень вони не виходять за межі своєї компетенції;
- при здійсненні контролю і нагляду за законністю дій учасників суспільних відносин вони дотримуються правових процедур, використовують правові методи та способи.

Метод законності є основою застосування інших методів державного управління: організації, примусу, виховання, контролю і т. ін. Він підсумовує високий рівень правової культури й одночасно є засобом її підвищення.

У результаті дії законності як принципу та законності як методу виникає режим суспільного життя, який полягає в тому, що більшість учасників суспільних відносин дотримуються і виконують норми права. Реально існуюче право і стан суспільних відносин мають відповідати законам і підзаконним нормативно-правовим актам, що, в свою чергу, мають відображати принципи свободи і справедливості, закладені в праві. При режимі законності встановлюється правова атмосфера, де панують ідеї права, гуманізму і відповідальності; особа захищена від сваволі, а суспільство – від анархії, хаосу, безладдя і насильства.

Режим законності – неодмінний елемент демократії, в умовах якої дійсно визнаються і реалізуються принципи народовладдя, рівності громадян, створюються умови для їх участі у вирішенні питань державного і громадського життя. Можна сказати: законність – основа демократії, демократичного режиму суспільства. В умовах режиму законності стають реальними демократичні права громадян і громадських організацій, здійснюється принцип розподілу влади, принцип загального виборчого права, дотримуються засновані на законі процедури як у правотворчій, так і в правозастосовній практиці.

Як справедливо зауважує М. Вовпенко, відповідно до основних напрямів регулюючого впливу держави в суспільстві є можливим виділити *три аспекти прояву законності*:

ідеологічний – полягає в правовій ідеології, тобто властивій суспільству системі ідей, поглядів, принципів і понять з приводу сутності, змісту і соціальної ролі законності в суспільному житті.

При цьому, як відмічається в літературі, сама ідея законності – це провідна ідея правової ідеології, що об'єднує в систему всі погляди й уявлення відносно характеру, сутності норм права та інститутів, способів їх реалізації.

Цей аспект виступає чинником формування правосвідомості законослухняних громадян, а правосвідомість, у кінцевому підсумку, і відображає і наставляє соціальну поведінку людей, оцінюючі як найбільш значимі і належні правовому регулюванню ті суспільні відносини, без твердої регламентації яких неможливе існування правової держави;

психічний – стосується особливої сфери людської життєдіяльності – психіки індивідів, соціальних груп, колективів і суспільства в цілому.

Почуття законності становить первісний елемент у системі психічних механізмів правомірної поведінки. Загальновідомий дореволюційний правник Г. Шершеневич писав, що почуття законності визначається як спонукання дотримуватися встановлених законів у силу засвоєної звички.

Це почуття передбачає існування у свідомості індивіда «ідеального образу» права і його реалізації (своєрідної моделі законного та незаконного); розпізнавання належного у правовій сфері; оцінку правової дійсності та психофізичні процеси реагування певним чином на правові явища. Розвинуте в процесах правової діяльності і спілкування почуття законності сприяє формуванню навичок і звичок правомірної поведінки, обумовлює внутрішню схильність і готовність діяти відповідно до вимог норм права;

практичний – це матеріалізація, втілення її ідеологічного та психічного елементів у правовому режимі суспільства, який в свою чергу є складовою частиною режиму політичного.

Законність виступає в якості методу демократії. Зміст цього методу полягає в установленні непорушного порядку правомірності в діяльності всіх суб'єктів політичної системи.

Практичний аспект законності знаходить свій прояв також у правозастосовному процесі та процесі прийняття нормативно-правових актів.

Окрім того, ідеологічний і психічний аспекти законності будуть працювати, тільки якщо знайдуть своє кінцеве втілення і формалізацію в положеннях нормативно-правових актів, які мають відображати

принципи доцільності і справедливості. Тому юридичне закріплення в чинному законодавстві вимог чіткого, точного, суворого і неухильного дотримання правових приписів складає іншу сторону практичного аспекту виразу законності.

Принципи законності – це ті основні засади, керівні ідеї та основоположні вимоги, що розкривають її сутність, основу її змісту як обов'язкового режиму державного і суспільного життя.

Основними **принципами законності** є:

- *верховенство закону по відношенню до всіх нормативно-правових актів.* Цей принцип передбачає виключність закону, тобто підпорядкованість закону всіх юридичних актів у відповідності з їх субординацією. Конституція країни має найвищу юридичну силу. Всі закони повинні відповідати Конституції, підзаконні нормативно-правові акти – законам, причому підзаконні акти приймаються та діють тільки в тому випадку, коли які-небудь суспільні відносини не врегульовані законом. Правозастосовні акти повинні бути підзаконними, тобто відповідати законам і підзаконним нормативно-правовим актам;

- *загальність законності* означає, що в суспільстві діяльність всіх державних органів, громадських організацій, комерційних об'єднань, посадових осіб, громадян регламентована нормами права. Не може бути виключення ні для фізичних, ні для юридичних осіб, на яких би дія норм права не розповсюджувалася;

- *неприпустимість протиставлення законності та доцільності.* Неможливо заперечувати норми права, не виконувати їх, керуючись інтересами життєвої доцільності. останні враховуються в законі. Правові закони самі володіють вищою суспільною доцільністю. Доцільність норми права означає необхідність вибору суворо в межах норми права найбільш оптимальних варіантів здійснення правотворчої та правореалізаційної діяльності. Наприклад, при визначенні кримінального покарання суддя, керуючись нормою права, призначає те покарання, яке найбільш доцільне в даному випадку, з урахуванням тяжкості злочину, особи злочинця і т. і.;

- *невідворотність відповідальності за правопорушення* означає своєчасне розкриття будь-якого протиправного діяння. Правоохоронні органи повинні попереджати правопорушення та протидіяти їм. У цьому відбивається реальність законності – досягнення фактичного виконання норм права у всіх видах діяльності та невідворотності відповідальності за будь-яке їх порушення;

- *обумовленість законності режимом демократії, який передбачає суворе дотримання двох типів правового регулювання:*

загальна заборона – розповсюджується на владні державні органи та посадові особи (дозволено тільки те, що прямо передбачено законом);

загальний дозвіл – розповсюджується на громадян та їх об'єднання (дозволено все, що не заборонено законом).

Вимоги законності відображають її спрямованість, що обумовлена змістом норм права. На відміну від принципів, які, виражаючи зміст законності, діють у всіх її сферах, відносяться до всіх видів діяльності будь-яких суб'єктів суспільних відносин, вимоги пов'язані з окремими видами діяльності певних суб'єктів. Наприклад, вимоги охорони прав і законних інтересів громадян, видання нормативно-правових актів у встановленому порядку відносяться до органів держави і т. ін.

Вимоги законності у сфері правотворчості:

- забезпечення відповідності змісту закону потребам життя. Для цього необхідно створювати закони на науковій основі, на основі рекомендацій і узагальнень учених;
- забезпечення верховенства закону стосовно інших нормативно-правових актів, тобто дотримання субординації в нормативно-правових актах (наприклад, укази президента повинні відповідати законам, акти уряду – указам президента);
- забезпечення своєчасного створення закону і його скасування з дотриманням визначеної процедури;
- забезпечення стабільності нормативно-правових актів, більш тривалого терміну їх дії, за винятком тих, які видаються на визначені терміни (наприклад, закон про бюджет на рік);
- видання нормативно-правових актів у тій формі, що передбачена законом, з усіма необхідними реквізитами.

Вимоги законності у сфері реалізації норм права:

- наявність спеціальних і юридичних механізмів, що забезпечують реалізацію норм права (дотримання заборон і виконання обов'язків, наявність можливостей для використання суб'єктивного права);
- гарантоване якісне застосування норм права, з урахуванням усіх обставин;
- правильне тлумачення норм права;
- стабільність судової практики й ін.

Будь-який принципи законності можна трансформувати у вимоги, а потім і у певні норми права, виходячи з видів діяльності та її результатів. Це дозволяє, визначивши чіткий перелік вимог законності, здійснити їх нормативне закріплення і конкретизацію, що створює додаткові можливості для зміцнення правопорядку.

Гарантії законності – це сукупність умов і засобів, що дозволяють безперешкодно реалізувати норми права, користуватися суб'єктивними правами і виконувати юридичні обов'язки.

Більшість учених-юристів виділяють **дві групи гарантій законності:**

– *загальносоціальні*, які є реальною матеріальною основою для нормального функціонування громадянського суспільства:

– *економічні* – це, насамперед, матеріальні умови життя суспільства, серцевину яких складає соціально-економічний устрій суспільства. Сутність матеріальних (економічних) гарантій дотримання режиму законності полягає в різноманітності та рівності всіх форм власності та наявності відповідних їм способів виробництва (що знаходить своє відображення в Конституції України, Законі України «Про власність» та інших нормативно-правових актах), рівності економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин, безкризовому розвитку господарського комплексу, високому рівні зайнятості населення в суспільно-корисній праці.

Так, у ст. 13 Конституції України передбачено, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом;

політичні – ступінь демократизму конституційного ладу, тобто наявність розвинутої системи народовладдя, демократичних форм й інститутів його здійснення, політичного плюралізму, що дозволяє особистості вільно самовизначатися, об'єднуватися в організації за різними інтересами; дотримання принципу поділу влади, наявність правової держави або хоча б тенденції до її побудови;

ідеологічні – полягають у пануванні ідеології, на основі якої розвивається духовне життя суспільства, ідейне виховання громадян, включаючи всі форми суспільної свідомості, в першу чергу правову, глибока повага до права як до соціальної цінності.

Ступінь розвитку правосвідомості, комплексу моральних і правових уявлень про необхідність законослухняної поведінки, неприпустимості здійснення аморальних вчинків, які одночасно є протиправними; ідеологічний плюралізм, не нав'язування державою ідеології, а турбота про правове навчання, виховання, правову культуру. Істотне значення має широка інформованість населення, свобода преси, думок, що дозволяє протидіяти правопорушенням в будь-якій сфері державного і громадського життя;

морально-духовні – сприятлива морально-психологічна обстановка, в якій реалізуються юридичні права та обов'язки учасників правовідносин; рівень їх духовності та культури; чуйність і увага державних органів і посадових осіб до людини, до її інтересів і потреб.

Якщо в суспільстві існує дефіцит культури, духовності, то наукове керівництво суспільством замінюється імпровізацією, адміністративним утиском, вольовими рішеннями. При пануванні волюнтаризму ігноруються норми права і моралі, історичні традиції і звичаї. У

кінцевому підсумку це завдає непоправної шкоди державі й особистості¹⁵⁴.

спеціально-юридичні – це передбачена законом система спеціальних засобів, за допомогою яких забезпечується створення якісних норм права, їх дотримання і виконання. Вони включають у себе правову регламентацію відповідних суспільних відносин, діяльність спеціальних державних органів: законодавчих, виконавчих, правоохоронних і судових органів влади, що контролюють забезпечення законності, запобігають та припиняють правопорушення. Основні напрями протидії правопорушенням формують законодавчі органи, видаючи відповідні нормативно-правові акти, що передбачають юридичну відповідальність за протиправні дії. При наявності достатньо міцних та усталених економічних і політичних гарантій правоохоронна діяльність держави ефективно забезпечує оптимальний режим законності й усталеності правопорядку.

Крім того, О. Скакун розрізняє *юридичні гарантії за найближчими цілями*:

- *превентивні (попереджуючі)* – які полягають у системі заходів, спрямованих на попередження і недопущення правопорушень: наприклад, запобігання порушенням трудових прав громадян власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом;

- *припиняючі* – спрямовані на припинення вже виявлених правопорушень: затримання, арешт, обшук, підписка про невийзд та ін.;

- *відновлюючі* – виражаються в усуненні або відшкодуванні негативних наслідків правопорушень: примусове стягнення аліментів, примусове вилучення майна з чужого незаконного володіння (віндикація), стягнення збитків, завданих неналежним виконанням зобов'язання;

- *каральні або штрафні* – що спрямовані на визначення міри юридичної відповідальності правопорушників: покарання особи, винної у вчиненні правопорушення, застосування до правопорушника штрафних санкцій тощо.

За суб'єктами виділяють такі юридичні гарантії законності:

президентські, які мають забезпечуватися гарантом Конституції України – Президентом України;

парламентські, тобто це ті гарантії, які мають втілюватися в життя найвищим і єдиним законодавчим органом держави – Верховною Радою України;

судові – дуже важливі гарантії, які повинні реалізовуватися судовою системою України у процесі відправлення правосуддя. Відповідно до

¹⁵⁴ Скакун О.Ф. Теория государства и права. – Х.: Консум, 2000. – С. 488.

чинного законодавства України судові органи зобов'язані виявити причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, і вжити заходів до їх усунення;

прокурорські – які здійснюються органами прокуратури України як спеціальними органами, на які покладені обов'язки загального нагляду за законністю досудового слідства і дізнання, утримання в місцях позбавлення волі, за актами судових органів з точки зору їх обґрунтованості та законності. Діяльність прокуратури здійснюється у специфічних формах: притягнення до кримінальної відповідальності; підтримка державного обвинувачення в суді;

адміністративні (управлінські) – які здійснюються адміністративними органами шляхом прийняття управлінських рішень;

контрольні – полягають у реалізації спеціально уповноваженими на те державними органами контролю за дотриманням законності та правопорядку в певних сферах державного і громадського життя, наприклад, у діяльності різних державних інспекцій і комітетах (Державна податкова служба України, Державна інспекція України з питань праці, Державне агентство земельних ресурсів України та багато інших) і контрольно-ревізійний апарат, що здійснює роботу з попередження, виявлення і припинення порушень законності, а також у контрольній функції громадськості, використанні можливостей урахування громадської думки;

муніципальні (місцеві) – які полягають у забезпеченні дотримання і зміцнення режиму законності органами місцевого самоврядування і органами державної виконавчої влади на місцях (місцевими державними адміністраціями) на підпорядкованій їм території¹⁵⁵.

Під *організаційними гарантіями законності* деякі вчені пропонують розуміти систему заходів організаційно-юридичного характеру. Ця система заходів спрямована на забезпечення режиму законності, протидію правопорушенням, захист прав громадян. До них відносяться кадрова робота, організація умов для нормального функціонування судових органів, їх структурних підрозділів з метою ефективної протидії організованій злочинності, корупції тощо¹⁵⁶.

Основними засадами, на яких ґрунтується вся службово-професійна діяльність поліції із забезпечення законності та дисципліни, є Конституція України, що має найвищу юридичну силу гаранта забезпечення законності та правопорядку в державі. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Взаємодія нормативно-правових актів у діяльності поліції щодо дотримання і зміцнення законності та дисципліни відображає загальний

¹⁵⁵ Скаун О.Ф. Теория государства и права. – Х.: Консум, 2000. – С. 485.

¹⁵⁶ Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. – К.: Кондор, 2006. – с 335.

стан ідеології та політики держави, об'єктивних і суб'єктивних чинників взагалі, правової культури законодавця та правоохоронців.

Методи реалізації законності у практичній діяльності правоохоронних органів ґрунтуються на зазначених принципах. Основний принцип законності в тому, що «людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права та свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Це закріплено у ст. 3 Конституції України.

Реалізація функцій законності у службовій діяльності працівників поліції може відбутися завдяки принципам і методам, серед яких:

- верховенство права;
- єдність і всезагальність;
- об'єктивність;
- справедливість;
- ясність і доступність;
- державний контроль;
- невідворотність покарання за вчинене правопорушення.

Сутність законності полягає в забезпеченні неухильної реалізації законів і заснованих на них підзаконних актів усіма учасниками суспільних відносин, у підкоренні їх поведінки чинним нормам права. Вимоги законності поширюються на всі органи державної влади та органи місцевого самоврядування, на їх вищих посадових осіб і рядових службовців, на громадські об'єднання – партійні, профспілкові, жіночі, молодіжні тощо; господарські товариства та об'єднання, виробничі і споживчі кооперативи, підприємства, всіх громадян та іноземців і осіб без громадянства. Мета діяльності поліції України обумовлена необхідністю забезпечення додержання прав і свобод людини та громадянина, законності та правопорядку.

§ 14.2. ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА У ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ ТЕОРІЇ

Зміст принципу верховенства права був вперше чітко сформульований англійським вченим А. Дайсі, на сьогодні є одним з найбільш обговорюваних питань у західній юридичній і політологічній науці. Проте, не є винятком і вітчизняна наука, яка останнім часом почала приділяти йому значно більшу увагу.¹⁵⁷ В Україні діє принцип верховенства права (правового закону). Найвищу юридичну силу має Конституція України, норми якої мають пряму дію.

¹⁵⁷ Малишев Б.В. Застосування норм права (теорія і практика)/ Б.В. Малишев. – Київ, Реферат.- 260 с.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 8, 18 Конституції України).

Відносно громадян діє принцип: «дозволено все, що прямо не заборонено законом». Державні органи, органи місцевого самоврядування, посадові особи діють за принципом «дозволено лише те, що прямо визначено законом».¹⁵⁸

Верховенство права можна розуміти як верховенство права людини над обов'язком держави дотримуватись прав і свобод людини. З іншого боку, цей принцип можна розуміти, як верховенство природного права (право людини) над позитивним правом (право держави). Незважаючи на свій природно правовий характер, принцип верховенства права не може функціонувати без існування позитивного законодавства. Як вказується у преамбулі Загальної декларації прав людини від 1948, необхідно, щоб права людини охоронялись силою закону з метою забезпечення того, щоб людини не була змушена до повстання, як останнього засобу проти тиранії та гноблення. Так, професор П. Рабінович під верховенством права розуміє «визначальну роль права у стосунках між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільностей, груп, об'єднань, усіх людей». Він зазначає, що принцип верховенства права має самостійний характер лише у випадку, коли саме право інтерпретується як явище, що виникає й існує незалежно від держави, від діяльності її законодавчих та інших органів.

Професор конституційного та адміністративного права Великої Британії Г. Вейд принципу верховенства права надає п'ять різних, але взаємопов'язаних значень. По-перше, принцип верховенства права означає, що всі дії держави повинні бути вчинені у відповідності з правом в тому сенсі, що всі дії виконавчої влади, що торкаються прав та свобод індивідів, мають бути уповноважені правом. По-друге, діяльність виконавчої влади має здійснюватися згідно з тими нормами та принципами, які обмежують її дискреційну владу (вільний розсуд. — США) та унеможлиблюють зловживання нею. По-третє, всі спори стосовно законності актів адміністративних органів мають бути вирішені судами, які є незалежними від виконавчої влади. По-четверте, закон повинен бути єдиним для держави та особи у тому сенсі, що уряду, якщо це не є необхідним, не можуть належати привілеї та виняткові повноваження щодо відмови застосування деяких положень закону. По-п'яте, поза сферою державної адміністрації верховенство права означає, що ніхто не

¹⁵⁸ Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. — К. : Кондор, 2006. — с 356 .

може бути покараний за злочини, які не визначені законом; теж саме стосується адміністративних правопорушень.

Його колега, знаний у наукових колах філософ права Д. Раз доповнює визначення принципу верховенства права, надане Г. Вейдом, такими елементами: всі закони повинні бути перспективними, доступними та чіткими; вони мають бути відносно стабільними; процес прийняття звичайних законів повинен регламентуватися відкритими, стабільними, чіткими та загальними правилами; незалежність суддів має гарантуватися; слід дотримуватися принципів природної справедливості; суди повинні мати повноваження щодо контролю за реалізацією цих принципів; повинен існувати відносно легкий доступ до судів; дискреція державних органів, які здійснюють функції по боротьбі зі злочинністю, не може призводити до нехтування ними законів. Професор Р. Саммерс при здійсненні аналізу західних правових систем нарахував 18 елементів принципу верховенства права: 1) уповноваження належним чином (чинність); 2) критерій для визначення чинності є чітким та простим у застосуванні; 3) загальність права (стосується та застосовується щодо всіх людей, незалежно від статусу та соціального становища); 4) чіткість та визначеність всіх законів; 5) їх легкодоступність (письмова форма, промульгація, офіційне опублікування); 6) перспективне застосування (заборона зворотньої дії); 7) правові вимоги повинні бути адресовані тим, хто здатен їх виконати; 8) відносно стабільні правові вимоги (тобто ті, які не змінюються постійно); 9) правові зміни мають здійснювати відповідні органи згідно з відомою процедурою; 10) єдність тлумачення та застосування права; 11) наявність попередньо відомих засобів правового захисту або наслідків невиконання правових вимог; 12) незалежна та безстороння судова влада з повноваженнями перевіряти всі закони та вирішувати всі справи, що надходять до неї; 13) судовий контроль та наявність повноважень для «подолання» прецеденту, якщо у справі це вимагатиметься; 14) наявність дієвих обмежень на здійснення судової влади; 15) доступність правосуддя для постраждалих від правопорушень; 16) загальний принцип попереднього повідомлення відповідачів та здатність змінити обсяг обвинувачення, що їм висунуто; 17) доступність апеляційного перегляду (включно з касаційним. — США); 18) загальна доступність правової системи загалом (правники, суди, інші радники). Принцип верховенства права також має формальну та органічну характеристику. Остання є основою для здійснення судової правотворчості. На таке «подвійне» значення принципу верховенства права вперше звернув увагу відомий англійський професор права А. Дайсі, який цьому принципу надає три різних значення, або, ще точніше, дві різні характеристики: «по-перше, жодна людина не може бути покарана, а її тілу та власності завдано правомірної шкоди інакше, як за порушення чітко визначених положень

закону, прийнятому згідно з попередньо визначеною процедурою, яке встановлюється судовою системою; по-друге, кожна людина, незалежно від її статусу та обставин, підпадає під дію звичайних законів у межах судової юрисдикції; останнє, норми конституційного права, які у закордонних країнах формують частину конституційного кодексу, є не джерелом, а наслідками прав індивідів, які визначені та захищені судами».

Перші два значення являють собою формальну характеристику принципу верховенства права, до якої входять такі елементи: відповідальність людини тільки на підставі порушення позитивних правових норм; прийняття правових актів згідно з нормативно встановленими повноваженнями та процедурами; діяльність державних органів на підставі правових норм та у правових формах; відсутність дискреційних повноважень у державних органів, що застосовують кримінальний закон; дія органів виконавчої влади щодо громадян уповноважується правом та здійснюється у правовій формі; рівність перед законом; право на судове слухання та вільний доступ до судів, гарантія процесуальних прав людини; принцип чіткості правових норм та законності; заборона зворотної дії законодавства тощо.

Як вважає П. Рабінович, верховенство права може бути інтерпретоване як пріоритетність у суспільстві, насамперед, прав людини та проявляється головним чином у таких рисах державного і громадського життя:

- закріплення у конституційному та інших законах держави основних прав людини (закони, які суперечать правам і свободам людини, є неправовими законами);
- панування у суспільному і державному житті таких законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому загальнолюдські цінності та ідеали, насамперед, права і свободи людини;
- врегулювання відносин між особою і державою на основі загально-дозволеного принципу: «особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом»;
- взаємовідповідальність особи і держави.

Професор М. Козюбра вважає, що принцип верховенства права набуває самостійного значення, відмінного від традиційної теорії і практики принципу верховенства закону, коли право не ототожнюється із системою встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм поведінки, тобто коли має місце теоретичне і практичне розрізнення права і закону, коли право розглядається як соціальний феномен, тобто коли воно розглядається як явище,

безпосередньо пов'язане з такими фундаментальними категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм.

Професор Ю. Тодика звертає увагу на певні особливості співвідношення принципу верховенства права з Конституцією та законами: «Розгляд принципу верховенства права поза верховенства Конституції і законів – це шлях до беззаконня та вседозволення, а визнання тільки принципу верховенства закону поза системного розуміння принципу верховенства права – шлях до прийняття несправедливих, негуманних, недемократичних законів, інших нормативно-правових актів». Професор О. Скрипнюк правильно зауважує, що верховенство права – це той основоположний принцип правової держави, без якого неможливе здійснення прав та свобод¹⁵⁹.

Таким чином, пріоритет невід'ємних основних прав людини забезпечуються юридичною конструкцією принципу верховенства права, яка складається:

1) *структурно-функціональний аспект*: наявність індивіда і держави; здійснення державою правотворчої та правозастосовчої діяльності; наявність незалежної і професійної судової влади;

2) *формальний аспект*: відповідність правотворчої та правозастосовчої діяльності держави процедурним вимогам; заборона зворотної дії закону, вимога оприлюднення законів, вимога ясності та несутеречливості змісту законів, вимога щодо однакового застосування закону; реалізація органами державної влади свої повноважень у межах та у спосіб, передбачений законом;

3) *змістовний аспект*: наявність мети юридичного відношення між індивідом та державою, де індивід має невід'ємні основні права, а держава відповідні обов'язки; здійснення судовою владою правосуддя.

За допомогою дії принципу верховенства права діяльність держави спрямовується на виконання її мети як соціального інституту – створення і підтримання умов для повноцінного, безпечного життя. а також гармонійного фізичного і інтелектуального розвитку кожної людини. Тобто принцип верховенства права є одним із засобів, за допомогою якого держава досягає своєї мети, а людина – своєї¹⁶⁰.

§ 14.3. РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ

На особливу увагу, при висвітленні діяльності поліції, заслуговує питання дисципліни. Дисципліна є найважливішим соціальним чинником, що має безпосередній вплив на життя суспільства та кожної

¹⁵⁹ http://e-pidruchniki.com/content/701_242Princip_verhovenstva_prava.html

¹⁶⁰ Малишев Б.В. Застосування норм права (теорія і практика)/ Б.В. Малишев. – Київ, Реферат.- с 33.

людини. Від рівня дисципліни значною мірою залежать успіхи в економічній діяльності, якість соціального обслуговування тощо.

У юридичному сенсі **дисципліна** – це підпорядкування обов'язкам, що містяться у правових актах (нормативних, правозастосовних, інтерпретаційних, договірних) або в інших соціальних і технічних приписах.

Основні ознаки дисципліни:

1) дисципліна є формою соціального зв'язку суб'єктів, що створюється і реалізується у процесі тієї або іншої спільної діяльності (службової, трудової, навчальної тощо). Відомо, що спільна діяльність припускає певну узгодженість і організацію, що і досягається за допомогою дисципліни;

2) дисципліна пов'язана з відношенням підпорядкування одного суб'єкта іншому, що передбачає певні владні або авторитетні вимоги, установки, орієнтири. Проте самі по собі стосунки підпорядкування похідні або від влади, або від авторитету.

Дисциплінованість характеризує суб'єктивні якості окремого індивіда і є результатом виховання, соціалізації людини. Дисциплінованість не зводиться тільки до слухняності, а з включає необхідність свідомої ініціативи з боку людини. Високий рівень свідомості дозволяє людині програмувати свою поведінку та діяльність, ставити найближчі перспективні завдання, цілі та сприяти їх досягненню, що дає можливість контролювати свої думки і справи, передбачати їх наслідки, давати їх аналіз, оцінку, співвідносити їх зі справами і вчинками інших людей та з вимогами соціальних норм.

Одна з основних властивостей дисципліни – її єдність, оскільки вона втілює суспільні інтереси, не може діяти вибірково, витікає з єдності обов'язків. Утілюючи суспільні інтереси, дисципліна повинна логічно забезпечуватися правовою політикою держави, основною ідеєю якої є не лише забезпечення надійних гарантій захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина, але й виконання ними обов'язків по відношенню до суспільства і держави.

Дисципліну, залежно від того, які відносини регулюються і якими нормами стверджується порядок поведінки людей поділяють на такі **види**:

1. *державну* – виконання державними службовцями вимог, що ставляться державою;
2. *трудова* – обов'язкове дотримання учасниками трудового процесу встановленого розпорядку;
3. *військову* – дотримання військовослужбовцями правил, встановлених законами, військовими статутами, наказами;
4. *договірну* – дотримання суб'єктами права договірних зобов'язань;
5. *фінансову* – дотримання суб'єктами права бюджетних, податкових та інших правил;

6. *технологічну* – дотримання технологічних правил у процесі виробничої діяльності та ін.

Державна дисципліна – це режим верховенства закону у взаємовідносинах органів держави, посадових осіб, інших уповноважених суб'єктів, заснований на вимогах до кожного суб'єкту виконувати свої обов'язки, не перевищувати свої повноваження, не зазіхати на права інших, проявляти ініціативу та відповідальність за доручену справу. Державна дисципліна передбачає свідоме позитивне ставлення громадян до встановленого правопорядку, що виражає інтереси всього населення. Дисципліна сприяє розвитку соціально-політичної активності громадян, являє собою невід'ємну властивість демократії.

Державна дисципліна, законність і правопорядок пов'язані між собою тому, що державна дисципліна неможлива без дотримання та виконання норм права та свідомого позитивного відношення державних службовців до встановленого порядку.

Але між законністю та дисципліною є відмінності у змісті та місці в системі правового регулювання:

- з точки зору права законність виступає основою дисципліни, але дисципліна – не тільки правове, але і соціальне явище. Вона не вичерпується законністю. Якщо законність означає чітке та неухильне дотримання норм права, то дисципліна припускає ще й активність, ініціативу у роботі;

- державна дисципліна ширше ніж поняття законності, оскільки забезпечується як нормами права, так й іншими соціальними нормами, особливо нормами моралі. В основі державної дисципліни знаходиться виконавча дисципліна, сумлінне відношення посадових осіб до виконання покладених на них обов'язків.

- дисципліна та законність мають різні результати дії. Результат законності – правопорядок. Результат дисципліни – суспільний порядок.

- державна дисципліна реалізується у сфері здійснення функцій держави, її органів, установ, підприємств. Її різновидами є планова, фінансова, службова та ін.

У службово-професійній діяльності працівників поліції, окрім законності, суттєву роль відіграє дисципліна. **Службова дисципліна в поліції** – це система суспільних відносин, суб'єктами яких є працівники, які суворо і точно виконують згідно з порядком і правилами, встановленими законодавством України, присягою, статутами, нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України і наказами начальників, що видаються в межах їх повноважень та дотримуються обмежень у процесі своєї професійної діяльності¹⁶¹.

¹⁶¹ Синявська О.Ю. Реалізація громадянських та політичних прав персоналу органів внутрішніх справ: сутність та існуючі проблеми // *Право і безпека*. – 2004. – № 3. – С.107 – 112.

В умовах морально-психологічного перевантаження, деградації моральних цінностей у суспільстві, постійного зростання рівня злочинності, політичного протистояння суттєву роль відіграє дисципліна особового складу служб і підрозділів поліції, яка фактично є основою функціонування системи і забезпечення стабільності в державі. Складність процесів соціальної трансформації, що відбуваються в державі, певним чином позначається на дисципліні особового складу поліції.

Службова дисципліна є одним з видів державної дисципліни, містить особливі форми зв'язків і стосунків між начальниками та підлеглими, фахівцями різних служб і підрозділів, між підрозділами (стосунки координації та субординації), а також способи діяльності керівників, підлеглих, засновані на правових і моральних вимогах і спрямовані на підтримання правопорядку як в поліції, так і суспільстві в цілому. Дисципліна – це сполучний ланцюг між законністю і правопорядком. Висока організація та дисципліна – важливий стабілізуючий фактор правопорядку.

Для дисципліни характерні такі функції:

- *організаційно-управлінська*, вона об'єктивно притаманна всім системам, елементи якої взаємодіють між собою і між ними існує чітка ієрархія та субординація;
- *дисциплінарно-стройова*, вона виражається в чіткому та суворому виконанні вимог присяги, статутів, нормативно-правових актів, дотримання статутів, субординації та етикету;
- *виховна*, вона формує позитивне ставлення до соціальної ролі та статусу в суспільстві, справляє відчутний вплив на особовий склад, на корекцію його поведінки і культури, на свідомо відповідальне ставлення до виконання покладених на нього обов'язків. Суттєву роль вона відіграє у функціонуванні інституту заохочення та покарання працівників поліції;
- *виконавчо-розпорядча*, полягає у своєчасному й оперативному виконанні наказів і розпоряджень керівництва, реагуванні працівниками поліції на заяви та скарги громадян, сумлінному виконанні своїх службових обов'язків;
- *етико-психологічна* функція вказує на те, що на дотриманні законності та дисципліни серед особового складу поліції істотно позначається морально-психологічний стан колективів, тобто так звана «внутрішня дисципліна». Іншими словами, це внутрішня морально-психологічна готовність, що ґрунтується на високому усвідомленні великої відповідальності за неухильне виконання службового і громадянського обов'язку, необхідності підпорядкування свого «Я» волі керівника.

Особлива відповідальність за дотримання дисципліни серед особового складу покладається на керівника – начальника органу чи підрозділу поліції. Дисципліна може існувати тільки тоді, – наголошував єпископ Збройних сил Франції монсенйор Мішель Дюбост, – коли командир є щирою людиною, вірить в те, що робить, і живе цим: дисципліна не можлива без особистого прикладу начальника¹⁶². Службова дисципліна в поліції базується на принципі єдиноначальності, сутність якого в тому, що в одній особі повновладного керівника сконцентровані майже всі функції управління. Він виступає повновладним організатором підбору, розстановки і виховання кадрів, несе персональну відповідальність за стан законності та дисципліни своїх підлеглих тощо. Я. Кондратьєв зазначав, що справжньому керівнику, властиві такі моральні риси, як дисциплінованість, порядність, чесність, здатність сприймати нове, прислухатися до критики, любити людей¹⁶³. Вимогливість начальника-керівника буде найбільш ефективною, якщо вона систематична і поширюється на всіх без винятку підлеглих. При цьому керівник обов'язково повинен бути тактовним, не допускати грубості, приниження гідності підлеглих, поєднувати вимогливість з піклуванням про них. Проблема вимогливості та піклування виступає як єдність двох протилежностей, що відграє важливу роль у профілактиці правопорушень серед особового складу служб і підрозділів поліції.

Дисципліна як соціально-правове явище має свою структуру, зміст, форму і принципи. Основними принципами дотримання службової дисципліни працівниками поліції є принципи: відповідальності, системності, послідовності та обов'язковості. Аналіз стану законності та дисципліни в діяльності поліції повинен спиратися на певні *принципи*:

- *принцип об'єктивності* орієнтує на правдиве відображення існуючих явищ у правовій сфері. Це означає, що стан законності та дисципліни в службах і підрозділах МВС України слід аналізувати і давати їм оцінку такими, якими вони є реально, без будь-якого спрощення і штучного ускладнення;

- *принцип науковості* вимагає, спираючись на принцип об'єктивності, вивчати соціально-правові явища в їх взаємозв'язку та взаємовпливі. Це допомагає розкривати внутрішні суттєві зв'язки і відношення, їх вплив на стан законності та дисципліни, вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів, що зумовлюють причини і умови їх порушень працівниками поліції;

¹⁶² Дюбост М. Пастир Миру. Християнські погляди на війну та армію. – Львів, 2000. – С.74.

¹⁶³ Кондратьєв Я. Ю. Органи внутрішніх справ України в ХХІ столітті: перспективи розвитку системи навчання і перепідготовки кадрів. // Розвиток навчання поліцейському управлінню у перехідних суспільствах: Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару (Київ, 22-23 лютого 2001р.). – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2001. – С.19.

– *принцип послідовності* полягає у дотриманні чіткої систематизації при класифікації стану, законності та дисципліни в поліції. Він вимагає, щоб при аналізі правопорушень усі факти були тісно і послідовно пов'язані між собою;

– *принцип єдності історичного і логічного* відіграє суттєву роль в аналізі процесів і явищ у сфері правоохоронної діяльності, дозволяє встановити зв'язки між минулим і сучасним, виокремити основні тенденції розвитку, обробити вже накопичений досвід, сформулювати пропозиції щодо поліпшення діяльності правоохоронних органів. Тільки гармонійний взаємозв'язок історичного і логічного в процесі пізнання дає можливість одержання історико-правових знань про сутність і специфіку функціонування права, стану законності, організації та дисципліни у правоохоронних структурах як минулого, так і сучасного в найбільш розвинутих країнах світу;

– *принцип єдності теорії і практики* вказує на те, що їх взаємодія і нерозривна єдність є гарантією історичного пізнання соціально-правових явищ. Практичні потреби в регулюванні соціально-правових відносин у суспільстві визначають, які проблеми, перш за все, повинна вирішувати наука. Так, актуальність проблеми законності та профілактики правопорушень у поліції вимагає комплексного наукового дослідження, вироблення науково обґрунтованих рекомендацій та реалізацію їх на практиці.

Стан дисципліни та законності в службах і підрозділах поліції слід аналізувати, спираючись на статистику і соціологічну інформацію, що дозволяє *типізувати працівників поліції, залежно від їх ставлення до законності та дисципліни*:

– перший – працівники, які дотримуються законності та дисципліни і досягли значних успіхів у своїй службовій діяльності;

– другий – працівники, які добросовісно виконують покладені на них службові обов'язки;

– третій – працівники, які допускають незначні помилки у своїй службовій діяльності;

– четвертий – працівники, які ухиляються від виконання покладених на них обов'язків, ігнорують заборони й обмеження;

– п'ятий – працівники, які грубо порушують вимоги законності та дисципліни у своїй службовій діяльності.

Цікаву *класифікацію «професійної особистості» поліцейського США* запропонував Джон Бродерик:

– «охоронник», для нього головною метою є підтримування порядку на вулицях, здійснення значної кількості арештів, надання допомоги громадянам, разом з тим він не високо цінує права та свободи людини і громадянина;

– «ідеаліст», головною метою службової діяльності вважає підтримання громадського порядку, щиро вірить у справедливість права і законів, суворо дотримується кодексу професійної честі; його характеризує упевненість у здатності законів, кримінального процесу, правил департаменту вирішити проблеми злочинності; поважає конституційні права всіх громадян, у тому числі і злочинців;

– «реаліст», не обмежує свої функції тільки підтриманням порядку, приділяє порівняно менше уваги власне поліцейській роботі; йому притаманні цинізм і сумніви щодо системи кримінального правопорядку;

– «оптиміст», вважає, що протидія злочинності та допомога людям здатні поліпшити засади суспільства; робота приносить йому відчуття внутрішнього задоволення, вважає протидію злочинності своїм важливим завданням, пріоритет віддає допомозі, послугам населенню, служінню громадськості¹⁶⁴.

Факти порушення законності і дисципліни працівниками поліції можна поділити на три групи:

– ті, які спричинили небезпеку для життя, завдали шкоди здоров'ю чи гідності особи, істотно порушили важливі державні інтереси;

– ті, які хоч і не потягли за собою таких серйозних наслідків, але негативно вплинули на діяльність фізичних чи юридичних осіб;

– ті, які створюють у адміністративній діяльності негативний морально-психологічний клімат, породжують адміністративні проступки, конфлікти між поліцією та громадянами.

Особливо небезпечними є правопорушення, що вчиняються вищими посадовими особами, державними службовцями, в тому числі працівниками апарату МВС України. Згідно із законом наслідування Г. Тарда, вся гідність людини, її переконання, віра, мова, її знання, манери – результат наслідування. Протиправні дії, які є психологічним проявом, що поширюється по вертикалі, особливо небезпечні тоді, коли вчиняються тими, хто стоїть на нижній соціальній драбині, наслідують тих, хто має вищий соціальний статус.

§ 14.4. СТАН ПРАВОПОРЯДКУ ЯК КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ РОБОТИ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Громадянське суспільство і держава об'єктивно потребують впорядкування свого функціонування за допомогою соціальних (у тому числі правових) норм. В умовах стабільного правопорядку ефективно функціонує економіка, досягається гармонія в діях законодавчої,

¹⁶⁴ Джурканин Т., Негодченко А., Сергєвнин В. Кадровое обеспечение полиции США: Монография / Под ред. засл. юриста Украины, проф. А.В. Негодченко. - Х.: Изд-во НУВД; Д.: Лири ЛТД, 2003. – С.233

виконавчої та судової влади, активно здійснюється діяльність різноманітних громадянських і приватних організацій, гарантується вільний розвиток людини, задоволення його матеріальних і нематеріальних потреб. Тому громадянське суспільство і держава мають формувати соціальні норми, спрямовані на зміцнення суспільного і правового порядку.

Держава, об'єктивно зацікавлена у правовому забезпеченні власної діяльності – виконанні завдань і функцій, у правових відносинах з громадянським суспільством. В умовах стабільного правопорядку зміцнюється виконавча дисципліна всіх органів держави та їх посадових осіб, проводиться зовнішньополітична діяльність. Правовий порядок і законність виступають правовою базою і засобом функціонування державної влади, демократії. Коли держава у вигляді уповноважених на це органів формулює норми права, вона закладає в них основи правопорядку та забезпечує їх реалізацію.

Таким чином, правопорядок як державно-правове явище служить стабілізації, підтриманню рівноваги між інтересами громадянського суспільства та держави.

Суспільний порядок – це стан (режим) упорядкованості соціальними нормами (нормами права, нормами моралі, корпоративними нормами, нормами-звичаями) системи суспільних відносин та їх додержання. Поняття суспільного порядку ширше за поняття правового порядку, оскільки у зміцненні та підтриманні першого важлива роль належить усім соціальним нормам. Правопорядок складається лише на підставі норм права і внаслідок цього охороняється спеціальними державно-правовими заходами. Правопорядок – частина суспільного порядку.

Отже, **правапорядок** – це частина системи суспільних відносин, що врегульовані нормами права та перебувають під захистом закону й охороняються державою. Він встановлюється в результаті додержання режиму законності в суспільстві. Якщо законність – це принцип, метод діяльності, режим дій і відносин, то правопорядок є їх результатом.

Основні ознаки правопорядку:

- 1) закладається у нормах права у процесі правотворчості;
- 2) спирається на принцип верховенства права і панування закону в галузі правових відносин;
- 3) встановлюється в результаті реалізації норм права, тобто здійснення законності в діяльності з реалізації норм права;
- 4) створює сприятливі умови для здійснення суб'єктивних прав;
- 5) припускає своєчасне і повне виконання всіма суб'єктами юридичних обов'язків;
- 6) вимагає невідворотності юридичної відповідальності для кожного, хто вчинив правопорушення;
- 7) встановлює сувору громадську дисципліну;

8) припускає чітку та ефективну роботу всіх державних і приватних юридичних органів і служб, насамперед правосуддя;

9) створює умови для організованості громадянського суспільства і режим сприяння індивідуальній свободі;

10) забезпечується всіма державними заходами, аж до примусу.

Зміст правопорядку – це система правових і неправових елементів, властивостей, ознак, процесів, що сприяють встановленню і підтримці правомірної поведінки суб'єктів, тобто такої поведінки, яка врегульована нормами права і досягла цілей правового регулювання.

Види змісту правопорядку:

– **матеріальний** – система реальних (економічних, політичних, морально-духовних, юридичних) упорядкованих відносин у громадянському суспільстві, з правомірною поведінкою їх учасників – фізичних і юридичних осіб, як результат їх об'єктивної потреби. У матеріальному змісті правопорядку виражається закономірність його виникнення, розвитку і функціонування у процесі взаємозв'язку з економікою, політикою, культурою;

– **юридичний (державно-правовий)** – система реалізованих прав, обов'язків, відповідальності громадян, тобто результат встановлення законності, впорядкованості та урегульованості правових відносин, правомірної поведінки їх учасників, досягнутий за допомогою правових засобів через виражену в них волю держави.

Структура правопорядку – це єдність і одночасно поділ системи суспільних відносин, урегульованих нормами права відповідно до їх галузевого змісту. Правопорядок включає конституційні, фінансові, адміністративні, земельні, сімейні та інші види суспільних відносин, урегульованих нормами відповідних галузей права. У структурному відношенні правопорядок відображає реалізовані елементи системи права.

Елементи структури правопорядку:

1. **суб'єкти права** – держава, її органи, державні, громадські та комерційні організації, громадяни, які мають права, обов'язки, повноваження, відповідальність, суворо визначені конституцією, законами, іншими нормами права актами – статична частина.

2. **правові відносини і зв'язки** між реалізованими елементами системи права (конституційні, фінансові, адміністративні, земельні, сімейні та ін.) – динамічний зв'язок.

3. **упорядкованість усіх елементів структури** – суб'єктів права, правових відносин і зв'язків між реалізованими елементами системи права, методів правового регулювання і поведінки людей, процедурно-процесуальних форм їх здійснення і оформлення, тобто введення багатосторонньої правової регламентації – розпорядку, в межах якого

організує та функціонує громадянське суспільство і держава, – інтегративний зв'язок.

Функції правопорядку – це основні напрями формування та підтримання стабільного правового стану системи суспільних відносин.

Види функцій правопорядку:

– *впорядкування зовнішніх зв'язків і відносин з великими системами суспільства* – економічною, політичною та іншими, складовим елементом яких є правопорядок. Зазнаючи впливу зовнішнього середовища – економічних, політичних, соціальних та інших факторів, правопорядок, у свою чергу, сприяє впорядкуванню і стабілізації всіх найважливіших зв'язків і відносин з суспільним середовищем;

– *зміцнення внутрішніх зв'язків і відносин усередині правопорядку* на різних структурних рівнях його впорядкування. Ця функція характеризує автономне "буття" системи правопорядку, відокремлює якісну визначеність його як цілого у внутрішній взаємодії власних складових частин. Завдяки цій функції досягаються специфіка правопорядку, його сутнісні ознаки як правового стану системи суспільних відносин;

– *збереження і вдосконалення правопорядку* – виражається в його непохитності та протистоянні зовнішнім впливам руйнівного характеру (правовий нігілізм, волюнтаризм, правопорушення, зловживання правом та ін.), збереженні та розвитку власної якісної визначеності, відкритості впливу зміцнюючого характеру (розвиток демократії, вдосконалення законів, укріплення законності, поліпшення діяльності судової системи, правоохоронних органів та ін.). Єдиним засобом розвитку правопорядку є його вдосконалення.

Принципи правопорядку – це відправні засади, незаперечні вимоги, що формують правопорядок і виступають основою його існування та функціонування.

Специфічні принципи правопорядку:

– *конституційності* – підпорядкування нормативним положенням конституції та забезпечення її реалізації. Теоретична конституція (те, що має бути) покликана стати практичною конституцією (те, що є насправді), тобто усталеним порядком життя;

– *законності* – створення якісних законів та їх суворе додержання. Законність – головна умова встановлення правопорядку;

– *системно-структурної організації* – наявність цілісності та структурності як необхідних властивостей, що дозволяють злагоджено діяти всім елементам громадянського суспільства та правової системи держави;

– *ієрархічної субординації та підпорядкування* – виявляється в чіткій співпідпорядкованості органів держави, посадових осіб, нормативно-

правових актів за юридичною силою, а також актів застосування норм права і т. д., що забезпечують упорядкованість їх зв'язків;

– *соціальної (в тому числі правової) нормативності* – полягає в необхідності підпорядкування діяльності суспільства, і особливо суб'єктів правотворчості, соціальним нормам, головним чином нормам права. Правова нормативність є основою і засобом упорядкування;

– *справедливості та гуманізму* – базується на високих моральних підвалинах, повазі прав людини, її гідності та честі;

– *підконтрольності* – наявність повсюдного, загального й універсального контролю, здійснюваного громадянським суспільством, його структурами, державою в особі її різних органів, громадянами;

– *державного забезпечення, охорони і захисту* – виражається в реальних засобах гарантування прав суб'єктів правопорядку, функціонування правової системи, забезпечення законними засобами прав, свобод, обов'язків та ін.

До головних ознак сучасного правопорядку потрібно віднести такі:

1) має ґрунтуватися на розумінні суспільною правосвідомістю ідеї права як міри свободи, справедливості та формальної рівності. Воно несумісне з етатистським праворозумінням, яке виходить з того, що межі свободи і справедливості визначаються державою. Різноманітні прояви ідеалізації держави як інституції, що найбільш за інших зацікавлена у встановленні правопорядку породжують ілюзії, які тільки віддаляють від дійсно правових основ формування правопорядку. Раціональне, послідовно наукове вирішення цієї проблеми має ґрунтуватися на чіткому визначенні місця та ролі держави в цій сфері таким чином, щоб її діяльність, з одного боку, була «додатковою» до суспільної самоорганізації, достатньою, але не надлишковою, а з іншого – потрібною суспільству й ефективною;

2) має ґрунтуватися саме на правових джерелах, тобто на тих, які отримують витoki із природного права, визнані цивілізованим світом стандартів стандарти прав і свобод людини. Такі джерела правопорядку (нормативно-правові акти, прецеденти, правові цінності та традиції) є «рівноправними» у правовому регулюванні суспільних відносин і формуванні правопорядку, (якби лише закон визнавався як головний чинник порядку, це призвело б до встановлення тільки «законопорядку»). Закон визнається джерелом правопорядку за умови, що він є правовим;

3) це легітимний порядок у правовій сфері, тобто фактичний (реально існуючий) стан впорядкованості правової життєдіяльності суспільства, який підтримується домінуючою частиною суспільства, передусім громадянським суспільством. Легітимність правопорядку спричиняється його відповідністю інтересам і потребам, передусім громадянського суспільства, яке солідаризується з існуючим

правопорядком, своєю волею та зусиллями сприяє його утвердженню та усталеному функціонуванню;

4) це легальний порядок у правовій сфері, який завдяки суспільній свідомості і інституціям громадянського суспільства (насамперед, незалежних і неупереджених засобів масової інформації) відновлюється і розвивається як стан відкритого, прозорого правового буття. Адекватність сприйняття правопорядку суспільством не деформується штампами і офіційними міфами. Латентні правові процеси, нелегальні квазі-юридичні практики та інші відхилення від сучасного правопорядку знаходять належну, передусім доктринальну і професійно правову оцінку та піддаються раціональним впливам відповідних (передусім владних) інституцій;

5) це економічно доцільний, морально обґрунтований і релігійно вивірений правопорядок. Такі його риси характеризують не тільки сприятливість до економічного розвитку, а й те, що забезпечення правопорядку не вимагає від суспільства надзвичайних матеріальних і фінансових витрат, не є важким тягарем для державного бюджету. Моральні та релігійні підґрунтя правопорядку забезпечують його надійність і усталеність і додаткову легітимацію в очах суспільства.

Висновки:

Підсумовуючи вище наведене, варто наголосити, що сьогодні від якості роботи державних органів (їх працівників, службовців), що здійснюють правоохоронну діяльність, від їх компетентності, добросовісності, порядності залежать долі мільйонів людей. Діяльність правоохоронних органів та зокрема поліції спрямована на охорону прав і законних інтересів громадян. Внаслідок цього за всіх часів від працівників правоохоронних структур вимагалось невідступне виконання законів і дотримання дисципліни. Порушення цього правила неминуче призводило до зневіри з боку громадян до органів державної влади, підриваючи авторитет правоохоронних структур.

ЛЕКЦІЯ 15

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти щодо правового регулювання та його механізм. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: поняття, предмету, способів, типів правового регулювання, його механізму та стадій, аспектів співвідношення нормативного та індивідуального правового регулювання, особливостей діяльності поліції в процесі правового регулювання. Отримання навичок щодо оцінювання сучасного стану правопорядку в Україні та уміння прогнозувати його динаміку в залежності від подій, що відбуваються у суспільстві. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 15.1. Правове регулювання: поняття, предмет, методи, способи, типи.

§ 15.2. Стадії правового регулювання та його механізм.

§ 15.3. Нормативне та індивідуальне правове регулювання: аспекти взаємодії.

§ 15.4. Особливості діяльності поліції в процесі правового регулювання.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Pendiura, M., Pylypenko, S., Serbina, N., Pluhatyr, M., & Tovpyha, L. (2022). Legal regulation of the police: international aspects: Regulación legal de la policía: aspectos internacionales. *Cuestiones Políticas*, 40(72), 125-144. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4072.07>
2. Великий енциклопедичний словник юриста. [в 3-х томах] / [уклад. В.В. Галунько, О.Ю. Дрозд, Д.В. Журавльов, та ін]; за ред Коротюк О.В. К. : ОВК. 2018. - 1392 с.
3. Демків Р. Я. Правове регулювання як юридичне явище: окремі аспекти розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2015. Вип. 34. Т. 1. С. 19-23
4. Дрозд В. Г. Правове регулювання досудового розслідування: проблеми теорії та практики: монографія / В. Г. Дрозд; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. - Київ, 2018. - 448 с. - ISBN 978-966-916-792-7
5. Загурська-Антонюк В. Ф. Полістратегія та правове регулювання політики національної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 19-20. С. 134-140
6. Ковалів М. В. Правове регулювання правоохоронної діяльності: навчальний посібник / М. В. Ковалів, С. С. Єсімов, Ю. Р. Лозинський. - Львів: ЛьвДУВС, 2018. - 323 с.
7. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання у загальній теорії права: теоретичні проблеми розуміння // Актуальні питання державотворення в Україні. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції (24-25 квітня 2008 року). - К.: ВГЛ „Обрії”, 2008. - С. 31 - 32.
8. Лепех Л. Л. Вимоги до правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. № 21. Ч. 1. С. 67-70

9. Мельник О. М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Інститут держави та права ім. В.М. Корецького. – К., 2004. – 209с.
10. Островська Б. В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 44 с.
11. Подковенко, Т. Правове регулювання медіації у європейському праві [Текст] / Тетяна Подковенко, Наталія Фігун // *Актуальні проблеми правознавства*. – 2019. – Вип. 4. – С. 22-29
12. Правове регулювання організації та діяльності суб'єктів сектора безпеки і оборони: збірник документів і матеріалів / Упорядники: Беланюк М.В., Доронін І.М., Лебединська О.В., Радзієвська О.Г., Пилипчук В.Г., Шамара О.В., Фурашев В.М. – К.: Видавничий дім «АртЕк». – 2020. – 756 с.
13. Правове регулювання та економічні свободи і права : монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород : Видавництво «РІК-У», 2020. 224 с.
14. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – Вид. 4-те, допов. і перероб. – К. : Правова єдність ; Алерта, 2014. – 524 с.
15. Теорія держави і права : підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 468 с.
16. Теорія держави та права : [підручник] / [за вимогами кредитно-модульної системи навчання] / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.
17. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.
18. Ярмачі Х. П. Механізм правового регулювання [Електронний ресурс] /Х. П. Ярмачі // *Південноукраїнський правничий часопис*. – 2013. – № 2. – С. 81-87. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2013_2_30

ВСТУП

Правове регулювання в юридичній літературі розглядають як одне з центральних і всеохоплюючих правових явищ. Воно переслідує мету впорядкування та вдосконалення суспільних відносин, без чого в суспільстві неможливий правопорядок і законність, нормальний ритм життя та спокій громадян. Тому так важливо вивчати цю правову

категорію, предмет, методи та засоби правового регулювання, його стадії та механізм як з наукової точки зору, так і з точки зору практики. Цю тему можна розглядати як узагальнюючу стосовно вивчення різних правових явищ, оскільки більшістю юристів підтримується думка про те, що чим більше правових явищ беруть участь у правовому регулюванні суспільних відносин, тим ефективніше його результат. Тому під час її вивчення кожен здобувач вищої освіти може перевірити свої знання з інших тем і поглибити їх за рахунок узагальнення в цій темі.

§ 15.1. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ: ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ, СПОСОБИ, ТИПИ

Правове регулювання - це здійснюване громадянським суспільством або державою за допомогою правових засобів упорядкування, охорона та розвиток суспільних відносин.

Ознаки правового регулювання:

- 1) є різновидом соціального регулювання;
- 2) здійснюється громадянським суспільством або державою;
- 3) має нормативно-результативний характер - здійснюється за допомогою цілісної системи правових засобів, що забезпечують втілення в життя норм права для досягнення необхідної мети (результату);
- 4) має організаційний характер - за допомогою правового регулювання відносини між суб'єктами набувають певної правової форми (в нормах права закріплюється міра можливої або належної поведінки)
- 5) має цілеспрямований характер - спрямоване на задоволення прав, свобод, законних інтересів суб'єктів права;
- 6) має конкретний характер - завжди пов'язане з реальними (конкретними) відносинами.

Предмет правового регулювання - це конкретні вольові суспільні відносини, що регулюються правом чи об'єктивно потребують правового регулювання.

Властивості предмету правового регулювання:

- суспільні відносини мають вольовий характер, тобто право регламентує лише свідомі та вольові дії людей (психічно хворі, обмежені в дієздатності особи, люди під гіпнозом не можуть усвідомлювати свої дії, а тому їх поведінка не може регулюватися нормами права);
- право регулює лише ті суспільні відносини, що об'єктивно потребують регуляції та можуть бути об'єктом такого регулювання;
- право регулює найбільш важливі суспільні відносини, що мають значення для всіх суб'єктів правовідносин.

Правове регулювання охоплює:

специфічну діяльність держави (її нормотворчих органів) або громадянського суспільства, пов'язану з виробленням норм права і з визначенням юридичних засобів забезпечення їх дієвості. У цьому аспекті змістом правового регулювання охоплюється різноманітна діяльність нормотворчих органів держави, пов'язана з вибором типу, методів, способів регламентації, визначенням співвідношення нормативних та індивідуальних засобів регулювання, що об'єктивно необхідні у певних соціально-економічних і політичних умовах для забезпечення нормального функціонування громадянського суспільства, його інститутів, організації життєдіяльності людей на цивілізованих засадах;

діяльність безпосередніх учасників суспільних відносин, спрямовану на пошук і використання засобів юридичного регулювання, для узгодження своєї поведінки з нормами права (їх принципами, цілями, призначенням). Це обумовлює необхідність врахування специфіки духовно-культурної сфери, зокрема національні та релігійні особливості учасників правовідносин.

Метод правового регулювання - це сукупність способів і прийомів, за допомогою яких упорядковуються суспільні відносини визначеного виду.

В юридичній літературі, зазвичай, виділяють такі **основні методи правового регулювання**:

централізоване регулювання (метод субординації або імперативний метод) - впорядкування здійснюється зверху до низу на владно-імперативних засадах (найчастіше цей метод використовується в адміністративному праві). Засобами централізованого регулювання є нормативно-правові акти (закони та підзаконні нормативно-правові акти). Він передбачає встановлення заборон, обов'язків, покарань;

децентралізоване регулювання (метод координації або диспозитивний метод) - на хід і процес такого регулювання впливають учасники правових відносин шляхом укладання договорів, здійснення односторонніх правомірних юридичних дій (найчастіше цей метод використовується в цивільному праві). Головним засобом децентралізованого регулювання є індивідуальні акти.

Способи або ж шляхи регулювання відносин державою розкривають специфіку методів регулювання і отримують свій особливий вираз в нормах права.

Способи правового регулювання :

дозвіл - це надання особі права на її власні активні дії (*роби, як вважаєш за потрібне*). Прикладом здійснення правового регулювання за допомогою цього способу може бути будь-яка норма права, що надає суб'єкту право на одержання тих чи інших благ. Для самозахисту українцям дозволено купувати газові пістолети та балончики, а представникам окремих професій - зброю під гумову кулю (порядок видання дозволів регламентовано відповідною Інструкцією, що

затверджена Наказом МВС України). Дозвіл превалює в основному в галузях, що належать до сфери приватного права;

зобов'язання (веління) - покладання на особу обов'язку активної поведінки (*роби тільки так*), наприклад, обов'язок забезпечення обвинуваченому права на захист (ч.1 ст. 47 КПК);

заборона - це покладання на особу обов'язку утримуватися від вчинення дій певного роду (*тільки так не роби*), наприклад, заборона примушування давати показання (ст. 373 КК), позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК). Більшість норм особливої частини Кримінального кодексу України фактично і є заборонами, оскільки вони встановлюють відповідальність за певні дії і тим самим їх забороняють.

У правовому регулюванні використовуються різноманітні комбінації цих способів. На основі норм права, що містять зобов'язання складаються правовідносини активного типу, а на основі норм, що містять заборону - правовідносини пасивного типу, а на підставі норм, що містять дозвіл - як активного, так і пасивного типу. При централізованому регулюванні привалюють заборона та зобов'язання, а при децентралізованому - дозвіл.

Трьом способам правового регулювання (дозволу, зобов'язання, забороні) відповідають ***безпосередні форми реалізації норм права: використання, виконання, дотримання*** (про них йшла мова у п. 2.1.6.1).

Тип правового регулювання - це особливий порядок правового регулювання, що виражається в певному поєднанні способів для задоволення інтересів суб'єкта права.

Види типів правового регулювання:

загальнодозвільний - ґрунтується на загальному дозволі, в межах якого закон встановлює заборони на здійснення конкретних дій. Базується на принципі - дозволено все, що прямо не заборонено законом. У контексті цього типу виникають цивільні, трудові, сімейні, житлові та інші правовідносини (особа має право укладати будь-які угоди, на власний розсуд, за винятком тих заборон, що передбачені в законі -

загальнозабороняючий - ґрунтується на загальній забороні, в межах якої закон встановлює конкретні дозволи. Базується на принципі - заборонено все, що прямо не дозволено законом (дозволено тільки те, що прямо передбачено законом). За цим типом встановлюються правові статуси та функції державних службовців, посадових осіб тощо (у відповідності зі ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію», працівник поліції має сім підстав для застосування вогнепальної зброї, восьмої не існує).

Основні напрями правового регулювання в Україні:

закріплення та охорона нових суспільних відносин. Наприклад, в Україні на конституційному рівні закріплені право на свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації, право на підприємницьку діяльність, право приватної власності; охорона довкілля, винаходу, авторства тощо;

заборона певних суспільних відносин і поведінки, наприклад, посягання на конституційний лад, шлюб між родичами, заснування комерційних банків посадовими особами правоохоронних органів, створення партій у військових формуваннях та ін.;

зміна характеру відносин у певній сфері, наприклад, поряд з обов'язками держави у сфері охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина у Конституції України (ст. 55) визначено, що кожний має право будь-якими способами, не забороненими законом засобами, захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Одним із таких способів є приватна охоронна діяльність;

стимулювання розвитку певних суспільних відносин, наприклад, стимулювання державою участі в охороні громадського порядку і державного кордону громадян, у ст. 18 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» передбачено заходи заохочення громадян за участь в охороні громадського порядку і державного кордону;

сприяння (за допомогою нових норм права) виникненню та формуванню нових відносин і суспільних явищ.¹⁶⁵

§ 15.2. СТАДІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

Використання в певному порядку тих чи інших елементів механізму характеризує процес правового регулювання. Він може бути простим і складним.

Простий процес правового регулювання припускає використання лише одного державно-владного акта - нормативно-правового. Індивідуалізацію прав і обов'язків здійснюють самі суб'єкти, до яких цей акт звернений. Наприклад, ст. 35 Конституції України закріплює право особи на свободу світогляду та віросповідання і кожна особа сама вирішує яку релігію їй сповідувати чи не сповідувати ніякої.

Складний процес правового регулювання припускає наявність двох актів державно-владного характеру, один з яких - нормативно-правовий, а інший - акт застосування норм права (індивідуальний акт). Його стадії залежать від правової поведінки суб'єкта - правомірної чи неправомірної.

Стадії правового регулювання:

стадія загальної дії норм права. На цій стадії відбуваються визначення змісту і формулювання меж поведінки суб'єкта, умов виникнення прав, обов'язків, повноважень, відповідальності тощо (*вступає в дію механізм правотворчості*).

¹⁶⁵ Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб / Є. В. Білозьоров [та ін.] ; за заг. ред. доц. каф. теорії та історії держави і права, канд. юрид. наук, доц. Є. О. Гіди ; КНУВС. – К. : Ліпкан О. С., 2010. – С. 109 – 110.

Наприклад, дія цього механізму в контексті отримання вищої освіти можлива лише за наявності норми права, що міститься у законодавстві про вищу освіту. Однак, як загальне правило, ця норма не вирішує питання про те, хто саме буде отримувати вищу освіту. Для цього потрібні додаткові юридичні дії, що відбуваються на другій стадії.

виникнення конкретних суб'єктивних прав і обов'язків, тобто виникнення правовідносин. Необхідною умовою цієї стадії виступає юридичний факт (система фактів), з яким норми права пов'язують настання юридичних наслідків (*вступає в дію механізм реалізації норм права*).

Дія механізму щодо отримання вищої освіти починається з подачі у вищий навчальний заклад заяви і документів, проходження конкурсного відбору та винесення рішення щодо зарахування на навчання на основі загальної норми права.

Винесення індивідуального розпорядження про зарахування особи у вищий навчальний заклад означає індивідуалізацію загальної норми права стосовно конкретної особи. За допомогою індивідуально-правового акта за учасниками відносин, що регулюються, закріплюється відповідне суб'єктивне юридичне право і об'єктивний юридичний обов'язок.

Після ухвалення рішення про зарахування на навчання (індивідуально-правовий акт) особа вступає у правовідносини щодо реалізації свого суб'єктивного права на вищу освіту, а вищий навчальний заклад набуває юридичного обов'язку створити належні умови для здобуття нею вищої освіти. З наведеного випливає, що реалізацією суб'єктивного юридичного права особи на вищу освіту є її одержання, а реалізацією юридичного обов'язку вищого навчального закладу - належна організація навчального процесу.

У разі правомірної поведінки суб'єктів правовідносин правове регулювання вичерпує себе механізмом реалізації норм права.

застосування санкцій норми права - виникає у випадках неправомірної поведінки суб'єкта. Правовою підставою цієї стадії є правопорушення, а також норми права, що встановлюють санкції за вчинені правопорушення і визначають порядок застосування відповідальності. Державні органи і посадові особи реалізують свою компетенцію через розслідування обставин вчинення правопорушення, встановлення і покарання винних, а інша сторона - правопорушники - за вчинені правопорушення зазнає втрат державно-владного характеру (*вступає в дію механізм накладення юридичної відповідальності*). Наприклад, під час здобуття вищої освіти курсант за академічну неуспішність (тобто не виконання своїх обов'язків щодо навчання) може бути відрахований з навчального закладу.

Відмінна риса правового регулювання полягає в тому, що воно має специфічний механізм. Поняття механізму правового регулювання використовується в теорії держави та права для розкриття взаємодії різних елементів правової системи, за допомогою яких здійснюється регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх впорядкування.

Механізм правового регулювання - це узяті в єдності система правових засобів, способів, форм, за допомогою яких здійснюється результативне врегулювання суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється і забезпечується правопорядок («належне» у праві стає «суцим»).

Основні ознаки механізму правового регулювання такі:

1) є складовою частиною механізму соціального регулювання. Його правова діяльність супроводжується політичним, економічним, етичним та іншими сферами механізму соціального регулювання, переплітається з ними;

2) будучи категорією широкою за обсягом, збирає воедино всі явища правової дійсності:

- ✓ засоби (норми права, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, правозастосовні акти (акти застосування норм права));

- ✓ способи (дозвіл, зобов'язання, заборона);

- ✓ форми (використання, виконання, додержання, застосування);

3) становить систему правових засобів, способів, форм, що перебувають у взаємозв'язку і взаємодії. Кожна частина механізму правового регулювання знаходиться на своєму місці (як механізм годинника), виконує специфічні функції. Якість виконуваних ними функцій впливає на роботу інших частин і на результат функціонування механізму в цілому;

4) є динамічною частиною правової системи суспільства. Його рух виражається у стадіях правового регулювання, яким відповідають свої механізми дії. Як і правова система суспільства, механізм правового регулювання являє собою цілісність правової дійсності, визначається закономірностями еволюції суспільства, рівнем розвиненості економіки, культури. Його призначення полягає в приведенні в дію необхідних елементів правової системи суспільства, забезпеченні їх «роботи». Від механізму залежать ефективність правового регулювання, відповідність поведінки учасників правових відносин розпорядженням норм права, їх рух до задоволення своїх інтересів;

5) результатом його діяльності є встановлення правопорядку в суспільстві.

Механізм правового регулювання складають *елементи*, що є обов'язковими на окремих його стадіях.

Отже, до *основних елементів механізму правового регулювання* слід відносити:

Норма права в механізмі правового регулювання.

Норма права - це первинний елемент і нормативна основа механізму правового регулювання. Норма права являє собою загальне обов'язкове правило (модель) поведінки, яке встановлює для суб'єкта як можливий варіант поведінки - суб'єктивні юридичні права, так і необхідний варіант поведінки - суб'єктивні юридичні обов'язки або заборони. Специфічна функція норм права полягає в нормативній регламентації суспільних відносин. Це означає, що за допомогою норм права програмуються певні відносини і вся сукупність юридичних засобів, що використовуються для здійснення державної волі. Безпосереднім фактором виникнення норм права є правотворча діяльність держави.

Специфічне завдання норми права в механізмі правового регулювання полягає в тому, щоб:

- ✓ визначити загальне коло людей, на які вона поширює свою дію;
- ✓ встановити зміст суспільних відносин (зміст поведінки суб'єкта), а також
 - ✓ об'єкти правовідносин;
 - ✓ визначити обставини, в яких особа повинна керуватися цим правилом поведінки;
 - ✓ розкрити саме правило поведінки вказівкою на права і обов'язки учасників відносин, що регулюються, характер їх зв'язку між собою, а також державно-примусові заходи, що застосовуються до осіб у разі невиконання ними юридичних обов'язків.

Норма права набуває зовнішнього вираження в *нормативно-правовому акті*, який забезпечує її дієвість.

Нормативно-правові акти обслуговують нормативну основу механізму правового регулювання. Функції нормативно-правових актів полягають головним чином у тому, щоб вводити в правову систему нові норми права, забезпечити їх зміну або скасування, підвищити ефективність їх дії.

До нормативно-правових актів (законів, підзаконних актів) приєднуються акти тлумачення норм права (інтерпретаційні акти). Дані акти є засобом, що забезпечує однакове розуміння і застосування чинних норм права. Чіткість і ефективність механізму правового регулювання залежать від правильного тлумачення норм права.

Юридичні факти в механізмі правового регулювання.

Особлива роль юридичних фактів в механізмі правового регулювання обумовлена тим, що в них виражається специфіка методу правового регулювання, яка властива певній галузі права.

Для кримінального права, характерний імперативний метод правового регулювання. В цілому слід зазначити, що цей метод правового регулювання є характерним і для всієї сфери правоохоронної діяльності.

Він обумовлює такі особливості юридичних фактів, що породжують кримінальні правовідносини:

по-перше, підставою виникнення кримінальних правовідносин є протиправні дії - кримінальні правопорушення, склади яких закріплені в нормах Особливої частини КК;

по-друге, фактично загальний юридичний факт, що породжує будь-які кримінальні правовідносини, сформульований у ст. 2 КК, у відповідності з якою підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК. Це загальна гіпотеза для всіх норм кримінального права, що містяться в Особливій частині КК.

Для цивільного права, навпаки, характерна перевага диспозитивного методу регулювання. Тобто учасникам цивільних правовідносин законодавець надає право на здійснення активних дій. Це полягає в тому, до числа юридичних фактів, що породжують цивільні правовідносини, законодавець відносить: договори та інші правочини; створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; інші юридичні факти. Враховуючи вимоги ст. 11 ЦК перелік підстав виникнення цивільних прав та обов'язків може бути і не передбачений актами цивільного законодавства, але цивільні права та обов'язки можуть виникати за аналогією.

Правовідносини в механізмі правового регулювання.

За допомогою правовідносин відбувається індивідуалізація положень відповідної норми права, конкретизуються суб'єктивні права і юридичні обов'язки певних суб'єктів, їх повноваження та міра можливої юридичної відповідальності за неправомірні дії.

Зміст прав, обов'язків, повноважень і відповідальності (а звідси й особливості правовідносин) багато в чому залежать від характеру регулюючого впливу норм права, в результаті якого складаються різні види правовідносин - регулятивні чи охоронні, активні чи пасивні.

Отже, правовідносини в механізмі правового регулювання відповідають за переведення загальних приписів норм права в суб'єктивні права і юридичні обов'язки, визначають повноваження та міру юридичної відповідальності для конкретних осіб, сприяють реалізації їх волі, та задоволенню інтересів суб'єктів.

При цьому центром загальних юридичних зв'язків, що складають основу правовідносин, є правовий статус особи.

Правовідносини в механізмі правового регулювання виконують такі **функції**:

— *визначають конкретне коло осіб, на яких поширюється дія норм права в цей момент;*

– закріплюють конкретну поведінку, якої повинні або можуть дотримуватися особи;

– виступають умовою для можливого приведення в дію спеціальних юридичних засобів (прокуратурою, судом, міліцією) з метою забезпечення суб'єктивних прав, обов'язків, відповідальності.

Таким чином, правовідносини в механізмі правового регулювання - це засіб «переведення» загальних правил норм права у площину суб'єктивних прав і юридичних обов'язків для даних суб'єктів.

Акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків у механізмі правового регулювання.

Акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків - це фактична поведінка суб'єктів права пов'язана зі здійсненням (реалізацією) своїх прав і обов'язків.

Така реалізація може здійснюватись двома способами:

✓ активний - вчинення дій, що дозволяються чи до яких зобов'язують (використання суб'єктивних прав або виконання юридичних обов'язків. Наприклад, брати участь у виборах органів влади або сплачувати податки);

✓ пасивний - утримання від заборонених дій (додержання заборон. Наприклад, норми кримінального права реалізуються тоді, коли громадяни не вчиняють протиправних дій).

Таким чином, акти безпосередньої реалізації втілюються в життя у формах використання наданих нормами права можливостей, виконання обов'язків, дотримання заборон. Саме з їх допомогою відбувається «переведення» розпоряджень норм права (спочатку виражених у правах і обов'язках) у фактичну, реальну поведінку учасників суспільних відносин, на що і було спрямоване правове регулювання.

Акти застосування норм права в механізмі правового регулювання.

Більшість науковців схиляється до думки, що у процесі правового регулювання можлива (але не обов'язкова) стадія застосування норм права, яка полягає у виданні державно-владного акта - акта застосування норм права, що забезпечує виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Акти застосування норм права мають форму рішень, розпоряджень, наказів, вироків тощо. У них персоніфікуються загальні права і обов'язки, а також, якщо це необхідно, індивідуалізуються санкції. Специфіка акта застосування норм права полягає в тому, що індивідуалізація здійснюється від імені держави як вимога, що може бути у разі необхідності виконана і примусово.

Акти застосування норм права в механізмі правового регулювання використовуються в таких випадках:

1) коли самі норми права передбачають, що індивідуалізація прав і обов'язків здійснюється органами держави, посадовими особами, а не учасниками відносин. Якщо суб'єкти права не в змозі самі реалізувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки, держава в особі компетентних органів здійснює *застосування норм права* (наприклад, стягнення податків, призначення пенсій, відправлення правосуддя);

2) коли суб'єкти відносин, що регулюються, поведуться неправомірно: порушують права, не виконують обов'язки. У цьому разі актом застосування норм права індивідуалізується юридична відповідальність, передбачена нормами права за їх порушення, тобто встановлюється персональна відповідальність правопорушників. Саме за таких умов акти безпосередньої або опосередкованої реалізації прав і обов'язків завершують правове регулювання.

Отже, саме завдяки акту застосування норм права встановлюються (змінюються або припиняються) права та обов'язки конкретних суб'єктів правовідносин або визначається міра юридичної відповідальності конкретної особи за вчинене нею правопорушення.

Покращення функціонування механізму правового регулювання забезпечується *законністю, державною дисципліною, які разом з правосвідомістю і правовою культурою є обов'язковими* протягом усієї його дії.

Критерієм ефективності норм права (і права в цілому) є рівень досягнення результатів.

Цілями правового регулювання є:

1. регламентація, за допомогою юридичних засобів, існуючих суспільних відносин;
2. стимулювання розвитку існуючих суспільних відносин;
3. створення умов для виникнення та розвитку нових типів і форм суспільних відносин;
4. заборона та припинення дії суспільних відносин, що є суспільно небезпечними чи шкідливими.

Порівнюючи фактичні результати дії норм права з тими цілями, що ставилися при їх виданні можна зробити висновок про ефективність або неефективність норми права. Рівень досягнення цілей і буде визначати - рівень ефективності норми права.

До основних факторів, що впливають на ефективність правового регулювання відносяться такі:

відповідність норм права рівню соціально-економічного розвитку суспільства. Створення норми права є продуктом свідомої діяльності людей, а тому економічні закономірності розвитку суспільства можуть або об'єктивно правильно визначатися і відбиватися в праві або спотворюватись (умисно чи неумисно). Останнє, призводить до появи норм, що не відповідають економічним вимогам певного етапу розвитку

суспільства. Практика свідчить про те, що такі норми, як правило, з часом змінюються з метою забезпечення їх відповідності реальним вимогам соціально-економічного розвитку суспільства, або ж просто скасовуються;

рівень досконалості законодавства. Чим досконаліше законодавство, тим швидше і повніше будуть досягатися цілі, що були визначені при виданні конкретних норм права. Удосконалення процесу правотворчості передбачає, що з урахуванням високого рівня законодавчої техніки, в нормах права найбільш повно закріплюються інтереси суспільства та закономірності, в межах яких вони будуть діяти. Від правильного вибору правових засобів залежить, в кінцевому рахунку, ступінь досягнення мети правового регулювання, а відповідно, і ефективність права в цілому. Недооцінка, неправильний вибір юридичних засобів, прийомів, закладених у нормативній основі правового регулювання, призводить до виникнення проблем при реалізації норм права та зниженню ефективності правового регулювання;

рівень правової культури в суспільстві. Цей фактор впливає і на режим законності при правотворенні та правозастосуванні, і на рівень правосвідомості суб'єктів правозастосовної діяльності, а також на низку інших явищ. Сутність правової культури виявляється в тому, що всі учасники правових відносин зобов'язані знати зміст норм права, що регулюють ці відносини, чітко усвідомлювати свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки і неухильно дотримуватись останніх, а також уявляти наслідки додержання та недодержання правових вимог. Цілком зрозуміло, що не можуть бути ефективними правові вимоги, адресати яких, у потрібних масштабах, не інформовані про їх зміст, або ж зовсім не мають про них ніякого уявлення. Разом з тим, самі по собі, знання норм права учасниками правовідносин, ще не забезпечить їх ефективне виконання. Вся діяльність у сфері правового регулювання має бути зорієнтована на принципи законності та їх практичну реалізацію. Законність це режим точного та неухильного здійснення норм права у результаті дотримання якого в суспільстві встановлюється правовий порядок.

§ 15.3. НОРМАТИВНЕ ТА ІНДИВІДУАЛЬНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ: АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ

Правове регулювання за «обсягом» суспільних відносин, на які воно розповсюджується поділяється на такі види:

нормативне (загальне) - це впорядкування поведінки людей за допомогою нормативно-правових актів, розрахованих на їх багаторазове використання за наявності передбачених ними обставин. Тобто обсяг

суспільних відносин, на які поширюється нормативне правове регулювання, є кількісно невизначеним;

індивідуальне регулювання - це впорядкування поведінки людей за допомогою правозастосовних актів, тобто індивідуальних рішень, розрахованих на одну конкретну життєву ситуацію, одну особу (наприклад, наказ ректора університету про призначення підвищеної стипендії певному курсанту).

Взаємозв'язок нормативного та індивідуального регулювання проявляється в тому, що перше покликане забезпечити єдиний порядок і стабільність регулювання; а друге спрямоване на врахування конкретної обстановки, своєрідності певної юридичної ситуації. Деякі індивідуальні акти, що не підлягають багаторазовому застосуванню, виконуються або тривалий час (як у разі призначення підвищеної стипендії певному курсанту), або одноразово (наприклад, притягнення до кримінальної відповідальності певної особи).

Проблема взаємодії нормативного та індивідуального правового регулювання є однією з найактуальніших і практично значущих у теорії правового регулювання. Нормативне та індивідуальне правове регулювання як два види правового регулювання не слід протиставляти один одному. Тільки при їх взаємодії і взаємозв'язку забезпечується ефективний вплив права на суспільні відносини.

Нормативне та індивідуальне правове регулювання - це два види і одночасно два рівні правового регулювання. Перехід від нормативного до індивідуального правового регулювання незалежно від форми відбувається в межах масштабного процесу, що називається «індивідуалізація у праві».

У аспекті індивідуального правового регулювання найбільший інтерес представляє така форма індивідуалізації як конкретизація у праві. **Конкретизація права** - це одна з форм конкретизації в цілому, що об'єктивно обумовлена, спрямована на підвищення точності та визначеності правового регулювання закономірну діяльність державних та інших уповноважених органів з переведення абстрактного змісту юридичних норм на конкретний рівень, результати якої фіксуються у правових актах.

Якщо результати конкретизації закріплені в нормативно-правовому акті, то йдеться про *правотворчу конкретизацію* (наприклад, Розділ 2 Конституції України конкретизує положення ст. 3 Конституції України, що утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави), а коли результати конкретизації закріплені в індивідуальному правовому акті, в наявності *індивідуальне правове регулювання* (наприклад, громадянин, що має власність, має право нею розпоряджатися, оформивши заповіт або уклавши договір купівлі-продажу, або іншим дозволеним законом способом. Наявність такого права - невід'ємний елемент його правосуб'єктності. Проте лише після

реалізації цього права шляхом здійснення односторонньої угоди або укладення договору можна говорити про індивідуальне правове регулювання).

Створення необхідних *умов для втілення норми права в конкретні акти поведінки*:

- виникнення ситуації, що підпадає під дію цієї норми права;
- необхідний суб'єктний склад;
- наявність юридичного факту (чи фактичного складу), з яким пов'язано виникнення цих правовідносин;
- дотримання необхідної процедури (якщо така встановлена).

За наявності названих умов виникають конкретні правовідносини, а правове регулювання з рівня нормативного регулювання переходить на рівень індивідуального правового регулювання.

При правозастосовній конкретизації відбувається переведення нормативного припису в індивідуальний. Як зазначає С.Л. Вільховська, індивідуальне регулювання, здійснюване в процесі застосування права, вирішує в основному завдання конкретизації.

Правозастосовну конкретизацію називають також простою формою конкретизації. Крім того, цю форму пропонують називати «індивідуальна конкретизація», що здійснюється за допомогою правозастосовної діяльності.

Доречно підкреслити, що «конкретизація» і «тлумачення норм права» не є тотожними поняттями. Конкретизація права може проходити в різних формах, у тому числі і в процесі тлумачення права. У той же час тлумачення права як інтерпретаційна діяльність може здійснюватися і без конкретизації змісту норми права (наприклад, при буквальному тлумаченні).

Суть тлумачення норм права полягає в тому, що в ході цього процесу загальні та абстрактні норми поведінки перекладаються на мову більш конкретних висловлювань, що не викликають сумніву про віднесення норми, що тлумачиться саме до цієї ситуації, що підлягає юридичному вирішенню. Важливо зазначити, що це одна з форм взаємодії нормативного та індивідуального правового регулювання, спосіб переходу від нормативного правового регулювання до індивідуального.

§ 15.4. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ

У правовому регулюванні можна виділити три рівні.

Перший рівень - суспільний. На рівні суспільства правове регулювання здійснюється опосередковано, шляхом закріплення і підтримання певних умов життєдіяльності людей, насамперед, встановленням та закріпленням суспільного ладу. Для розуміння

механізму правового регулювання на цьому рівні важлива не сфера дії свідомості та внутрішньої мотивації, а соціальний статус індивіда, соціальні позиції індивіда у сфері виробництва, суспільно-політичному житті, сфері культури, побуту і споживання.

На другому рівні (його можна назвати **статусним**) відбувається визначення правового стану - правового статусу громадян, установ, організацій, підприємств, органів держави. Встановлюючи структуру органів держави, підприємств та установ, цілі та порядок їх діяльності, правове положення особи тощо, право забезпечує регулювання суспільних відносин у певних межах, достатніх для нормального функціонування суб'єктів права.

На третьому рівні (**індивідуальний рівень**) правове регулювання має дещо інші особливості. Норми права прямо і безпосередньо адресовані певному суб'єкту. Вони зобов'язують, забороняють чи дозволяють певні форми поведінки. Поведінка індивіда визначається складною взаємодією зовнішніх і внутрішніх впливів, причому залежно від ситуації ті або інші її варіанти домінують. Правове регулювання пов'язане, насамперед, із зовнішнім впливом на поведінку людини. У процесі цього впливу реалізуються можливості, закладені в правовій системі та в організації діяльності державних органів, спрямованої на реалізацію норм права (інформування суб'єктів права, тлумачення норм права, контроль за їх виконанням, профілактика, застосування санкцій тощо)¹⁶⁶.

У випадку внутрішнього впливу неабиякого значення набувають сфера дії свідомості людини та її внутрішні мотивації. Мораль є внутрішнім регулятором поведінки людей. Моральні норми відображають вищі ідеали людини, заради яких потрібно жити, визначають її вчинки, спонукаючи до того чи іншого способу дії. Ефективність будь-якого нормативного регулювання багато в чому залежить від того, якою мірою відповідні норми стали частиною внутрішнього світу людини. Бути свідомим означає не лише мати здатність усвідомлювати зовнішній світ, а й діяти за велінням совісті, честі, обов'язку, сприймати і в теорії, і на практиці моральні цінності суспільства.

Право по-справжньому дієве тоді, коли його норми реалізуються за внутрішнім переконанням - свідомо, і не потребують зовнішнього примусу. Мораль набуває в праві особливої форми свого існування. Тому дотримання всіх без винятку норм права (безвідносно до їх змісту) стає вимогою моралі. Проблема співвідношення моральних цінностей і права має не лише теоретичне, а й практичне значення, стосується

¹⁶⁶ Мельник О.М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мельник Олена Миколаївна / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2004. – 208 с.

гуманістичної спрямованості права, його доцільності та ефективності. В юридичній літературі підкреслюється, що норма права не може бути ефективною, якщо суперечить вимогам моралі.

Первинний рівень правового регулювання утворюється такими елементами: соціальними суб'єктами, що беруть участь в процесі правового регулювання, правовими засобами і методами, що використовуються в такому регулюванні, а також формами праворегулятивної діяльності.

Соціальні суб'єкти, що беруть участь в процесі правового регулювання поділяються на суб'єктів юридичної діяльності і суб'єктів правореалізації. Поліція та її працівники в процесі правового регулювання в більшості випадків виступають суб'єктами правоохоронної системи - носіями державно-владних повноважень. У той же час вони є учасниками внутрішньоорганізаційних трудових і службових правовідносин, а тому виступають суб'єктами правореалізації.

Діяльність поліції - державно-владна діяльність служб та підрозділів поліції, що спрямована на виконання завдань і функцій покладених на них суспільством.

Не дивлячись на те, що традиційно її відносять до діяльності правоохоронної, що обумовлено загальною функціональною спрямованістю в правовому регулюванні (обслуговуванням механізму правозабезпечення), вона органічно поєднує в собі різні види юридичної діяльності, що виділяється за різними підставами.

У процесі діяльності поліції має місце складне переплетення різних видів юридичної діяльності, а також взаємні переходи з однієї форми в іншу (з організаційно-розпорядчої в контрольну, з контрольної - в правозастосовну, з адміністративно-юрисдикційної - в кримінально-процесуальну і тому подібне).

Найбільш високоорганізований, рівень правового регулювання утворюється трьома соціально-правовими механізмами: *праворегламентація, правозабезпечення і правова саморегуляція.*

Процес правової регламентації суспільних відносин забезпечується за допомогою правотворчої (законотворчої та підзаконно-нормотворчої), правосистематизуючої та інтерпритаційної діяльності, що і складають єдиний механізм правової регламентації.

Значення правотворчої діяльності поліції зумовлюється тією обставиною, що від її рівня та якості, залежить досконалість правової бази діяльності поліції, наявність якої - це неодмінна умова ефективної роботи служб і підрозділів поліції з виконання покладених на них завдань щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, охорони правопорядку і протидії злочинності.

У змістовому плані *правотворча діяльність поліції* пов'язана з виданням відомчих нормативно-правових актів і включає чотири основні *стадії*:

1. виявлення потреби у правовій регламентації;
2. розробка проекту нормативно-правового акта;
3. проведення правової (юридичної) експертизи проекту нормативно-правового акта;
4. прийняття нормативно-правового акта.

Пріоритетними напрямками участі поліції у правотворчому процесі виступають:

- забезпечення захисту конституційного ладу і територіальної цілісності держави;
- забезпечення особистої безпеки громадян, охорона їх прав, свобод і законних інтересів;
- протидія корупції та тіньовій економіці;
- підвищення ефективності роботи щодо розкриття і розслідування кримінальних правопорушень;
- посилення контролю за обігом зброї, приватною охоронною діяльністю;
- вдосконалення організаційно-правового положення поліції.

Механізм забезпечення процесу правомірної реалізації норм права їх безпосередніми адресатами - явище більш складне. Забезпечити - означає зробити можливим, здійсненим. Це - головна мета юридичної діяльності на даному етапі правового регулювання. Вона, у свою чергу, поділяється на більш *конкретні цілі*:

1. створення необхідних юридичних умов, передумов для реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків;
2. здійснення контролю за правомірністю процесу реалізації норм права;
3. усунення перешкод, що виникають при реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків: захист і відновлення порушених права, в необхідних випадках - застосовувати заходи примусу щодо виконання покладених на суб'єкта юридичних обов'язків.

Належна реалізація норм права, забезпечується в процесі організаційно-розпорядчого, реєстраційного, засвідчувального і дозвільного видів юридичної діяльності

У разі виявлення порушень за допомогою контрольної діяльності виникає необхідність в усуненні перешкод у правореалізаційному процесі (припинення правопорушень, захисту і відновлення порушених прав) і в притягненні правопорушників до відповідальності. У цьому випадку в правове регулювання включаються охоронні види юридичної діяльності (правозахисна, правообмежувальна, правовиконавча). У межах

процесуальних форм до відповідних суб'єктів застосовуються заходи державного примусу, і забезпечується правомірна реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків безпосередніми адресатами норм права.

Таким чином, механізм правозабезпечення складають ті види юридичної діяльності, в процесі та за допомогою яких, здійснюється піднормативне регулювання і охорона суспільних відносин, забезпечується нормальний процес реалізації норм права їх безпосередніми адресатами: організаційно-розпорядча, реєстраційна, засвідчувальна, дозвільна, правозастосовна, контрольна, правообмежувальна, правозахисна, правовідновлююча та правовиконавча.

Правоохоронна діяльність охоплює такі основні напрями:

- виявлення, запобігання й розслідування злочинів, кримінальних правопорушень та інших проступків;
- захист державної (національної) безпеки, державного кордону та правопорядку в Україні;
- забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства.

Правоохоронна діяльність спрямована на запобігання виникненню умов і можливих причин та вчиненню суспільно небезпечних дій, припинення їх розвитку та ліквідацію наслідків. Різним видам правоохоронної діяльності властива одна спеціальна ознака. Вона полягає в тому, що охорона прав фізичної чи юридичної особи здійснюється шляхом застосування публічно встановлених процедур. Як охоронний інструмент держави, правоохоронна діяльність впливає на поведінку суб'єктів правовідносин за допомогою використання дозволів, приписів, заборон, контролю за їх додержанням та застосування юридичної відповідальності.

Правоохоронна діяльність, яку здійснюють правоохоронні органи, визначається правоохоронною функцією держави, що є об'єктивною потребою розвитку держави й суспільства та спрямована на забезпечення правопорядку. Забезпечення правопорядку може відбуватися лише в межах законності.

Підтримання правопорядку та припинення правопорушень покладено на компетентні державні органи (зокрема, поліцію), для яких діяльність із запобігання правопорушенням, дізнання та розслідування кримінальних правопорушень є обов'язковою й полягає в невідкладному та відповідному реагуванні на факти невиконання або неналежного виконання вимог норм права з боку юридичних або фізичних осіб.

Державне регулювання всієї правоохоронної діяльності здійснюється шляхом правового визначення конституційних та інших законодавчих засад цієї діяльності, її стратегії, основних напрямків і завдань на певний період, забезпечення реальної координації зусиль усіх державних

структур, зокрема правоохоронних органів, а також відповідних громадських формувань та органів місцевого самоврядування, які мають свою компетенцію з питань підтримки правопорядку на території обслуговування¹⁶⁷.

Істотними гарантіями регулювання діяльності поліції є різні форми державного контролю та нагляду, які дозволяють своєчасно вносити відповідні корективи до організації діяльності її підрозділів і на підставі інформації про фактичні ситуації, явища чи зміни застосовувати заходи до усунення недоліків. Ефективність контролю забезпечується багатьма чинниками, і насамперед його спрямованістю, систематичністю, усеосяжним характером, дієвістю здійснюваних заходів і надійною правовою базою.

Природно, що безпосередня практична діяльність служб та підрозділів поліції є об'єктом внутрішньовідомчого контролю з боку МВС України та його відповідних структур чи підрозділів. Але важливим є і контроль з боку судових органів та нагляд за діяльністю поліції органів прокуратури. Певним чином на ефективність діяльності поліції впливають різні види громадського контролю, а також громадська думка, ураховувати яку важливо в організації діяльності з метою подальшого розвитку партнерських відносин поліції з населенням.

У нових умовах розвитку суспільства *основними напрямками правового регулювання діяльності поліції є:*

- розгляд поліції як організації з надання послуг населенню та діяльність якої спрямована на забезпечення та захист прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства і держави;
- розширення повноважень місцевого самоврядування щодо створення превентивних підрозділів поліції;
- надання поліції статусу власне правоохоронного органу, що передбачає необхідність зведення до мінімуму функцій поліції, що безпосередньо не пов'язані з попередженням, припиненням і розкриттям злочинів;
- забезпечення балансу обов'язків і прав поліції, створення ефективних механізмів контролю за їх виконанням та гарантій їх реалізації;
- зміцнення кадрів поліції, поліпшення роботи з персоналом, посилення правового та соціального захисту її працівників;
- підвищення рівня правового регулювання організації та діяльності поліції шляхом визначення головних аспектів її функціонування на законодавчому рівні.

¹⁶⁷ Бандурка О.М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. – Х.: Основа, 1999. – С. 77.

На нашу думку, правоохоронна діяльність поліції повинна бути спрямована на зменшення державного репресивного впливу, поступову заміну його механізмами саморегуляції конфліктів шляхом примирення, поширення участі населення в правоохоронній діяльності тощо. Першочерговим завданням і головною функцією поліції та інших правоохоронних органів має стати надання допомоги людині та її захист, що не виключає в необхідних випадках і на законних підставах припинення правопорушень і покарання винних осіб.

Висновки:

Отже, підсумовуючи вище зазначене, варто наголосити про те, що безумовним надбанням цивілізації, показником цивілізованого розвитку суспільства є встановлення та забезпечення соціального порядку. Одним із ціннісних проявів характерних ознак дієвості права в суспільстві вважається відповідний правопорядок, який досягається засобами правового впливу, правового регулювання, правозабезпечення.

Цінність правового регулювання характеризується позитивним впливом на існування й розвиток особи, створенням кращих умов для суспільства, групи осіб або окремої особистості.

ЛЕКЦІЯ 16

ПРАВОВА СИСТЕМА. ОСНОВНІ ПРАВОВІ СІМ'Ї

Дидактичні цілі:

Навчальні: домогтися обізнаності здобувачів вищої освіти у теоретичних питаннях сутності та призначення сучасної держави, що передбачаються програмою навчальної дисципліни, слугувати подальшому міцному засвоєнню знань, формуванню практичних умінь і навичок щодо правильного розуміння приписів чинного законодавства та державно-правової дійсності. Отримання здобувачами вищої освіти вичерпної інформації про чинники, що сприяють формуванню самостійного мислення, навичок глибокого аналізу, вмінню робити висновки стосовно державно-правових явищ, перспектив їх розвитку тощо, а також формування високої правової свідомості та правової культури, стимулювання активної правомірної поведінки.

Розвиваючі: розвинути інтелектуальні здібності здобувачів вищої освіти щодо правової системи суспільства. Сприяти розвитку у здобувачів вищої освіти навиків чіткого формулювання теоретичних положень, а саме: визначення поняття, ознак, структури правової системи суспільства та характеристики її елементів. Розкриття поняття та типології правових систем сучасності та основних напрямів розвитку сучасної правової системи України. Отримання навичок стосовно оцінювання сучасного стану правопорядку в Україні та уміння прогнозувати його динаміку в залежності від подій, що відбуваються у суспільстві. Крім перерахованого засвоєння зазначеної теми дасть змогу підвищити у здобувачів вищої освіти культуру мовлення, пам'ять, увагу, уяву, мислення, спостережливість, активність, творчість, самостійність при прийнятті рішень.

Виховні: сприяти формуванню наукового світогляду, підвищення рівня правової культури, моральних, естетичних та інших позитивних якостей особистості.

Міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки:

Забезпечуючі дисципліни: Юридична деонтологія, Поліцейська деонтологія, Історія держави та права України, Історія держави та права зарубіжних країн, Логіка, Філософія.

Забезпечувані дисципліни: Конституційне право, Державне будівництво та місцеве самоврядування, Міжнародне право, Адміністративне право, Поліцейська діяльність, Кримінальне право, Цивільне право і процес, Сімейне право тощо.

Навчальний час: 2 год.

Навчально-методичне забезпечення лекції, ТЗН:

Наочність: викладення матеріалу забезпечується мультимедійним супроводженням з використанням схем, таблиць та ключових тез.

Технічні засоби навчання: відеопроєктор, інтерактивна дошка, комп'ютерна техніка та відповідне програмне забезпечення.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

§ 16.1. Поняття та ознаки правової системи суспільства.

§ 16.2. Структура правової системи суспільства та характеристика її елементів.

§ 16.3. Місце юридичної практики в правовій системі: поняття, структура, види.

§ 16.4. Співвідношення поняття системи права, правової системи та правової сім'ї.

§ 16.5. Основні напрями розвитку сучасної правової системи України.

Висновки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бірюков Р. М. Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Бірюков Руслан Миколайович ; Нац. ун-т "Одес. юрид. акад.". - О., 2011. - 204 арк.
2. Бірюкова А. Трансформація національної правової системи в умовах глобалізації. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 198–202. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/5/39.pdf>
3. Інтеграція правової системи України в Європейський простір: стан та шляхи розвитку : монографія / В. Г. Гриценко, Є. Ю. Соболь, Л. Т. Рябовол, В. М. Кондратенко, Т. М. Мілова ; за ред. В. Г. Гриценко, Є. Ю. Соболь. – Кропивницький : ПОЛІМЕД-Сервіс, 2018. – 336 с.
4. Кононенко В. П. Вирішення територіальних спорів Міжнародним Судом ООН: теорія і практика : монографія / В. П. Кононенко. - Київ-Одеса : Фенікс, 2018. - 438 с.
5. Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Чеська Республіка, Республіка Польща / О. В. Коротюк, О. В. Лавринович. - К. : ОВК, 2021. - 232 с.
6. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи в сучасному світі : монографія / Дмитро Лук'янов. - Х. : Право, 2015. - 352 с.
7. Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір) [Текст] : монографія / Б. В. Малишев ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - К. : Дакор, 2012. - 363 с.
8. Мельник Р. С. Основні права людини: німецько-український правовий вимір : монографія / за ред. Мельника Р. С. - Одеса :

Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 404 с.

9. Михайліна Т. В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи: монографія / Т. В. Михайліна. – Вінниця, 2018. – 312 с.

10. Основні правові системи світу: навчальний посібник / В.Д. Гапотій, О.Л. Жильцов, Г.І. Воржевітіна. - Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2019 - 279 с.

11. Порівняльне правознавство : хрестоматія для юрид. ф-тів і закл. вищ. освіти : навч. посіб. / уклад.: О. В. Петришин, О. В. Зінченко, Д. В. Лук'янов. - 2-ге вид., змін. - Харків : Право, 2019. - 1024 с.

12. Правова доктрина і державність: вектор взаємозв'язку: монографія / кол. авторів; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Наукова думка, 2022. 432 с.

13. Правова система України в умовах сучасних національних та міжнародних тенденцій розбудови державності: монографія / за заг. ред. проф. Ю. Л. Бошицького; Київський університет права НАН України. Київ: Кондор-Видавництво, 2012. 616 с.

14. Ситар І. М. Релігійні правові системи: проблема секуляризації та ресекуляризації [Текст] : навч. посіб. / І. М. Ситар ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. - Л. : ЗУКЦ, 2012. - 279 с.

15. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : Підручник. 4-те вид. стереотипне. Київ : Алерта, 2021. 528 с.

16. Теорія держави та права : навч. посіб. [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. - К. : НАВС, Освіта України, 2017. - 320 с.

17. Традиційна правова сім'я // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін.. – 2017. – Т. 3 : Загальна теорія права. – С. 789. – ISBN 978-966-937-233-8

18. Удовика Л. Г. Legal system of present under the conditions of globalization transformations / The legal system of Ukraine in the conditions of transformation of society transformation. Collective monograph. Edited by Iryna Sopilko. Podhajska : European institute of further education, 2020. 208 p. P. 23-43.

19. Удовика Л. Г. Правові системи сучасності в умовах глобалізаційних перетворень. Правова система України в умовах трансформації суспільства: монографія / Сопілко І., Вовк В., Удовика Л. Г., Калюжний Р., Бородін І. та ін. Велике герцогство Люксембург. Люксембургський Центр дослідження європейських реформ, 2019. 199 с. С. 22-39

20. Удовика Л. Г. Формування теорії правової системи у юридичній науці (Ч. 1). *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 12–20. URL: http://kul.kiev.ua/KUP/_flash/map/CHAS19_3.pdf

21. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

Інформаційні ресурси

1.	Бібліотека Національної академії внутрішніх справ	https://library.naiau.kiev.ua/
2.	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського	http://www.nbuv.gov.ua/
3.	Національна бібліотека Франції	https://www.bnf.fr/fr
4.	Німецька цифрова бібліотека	https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/
5.	Британська бібліотека	https://www.bl.uk/
6.	Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України	http://idpnan.org.ua/zagalna_informacija.html

ВСТУП

Сучасний правник повинен мати досконалу професійну підготовку, одним з вагомих аспектів якої є розуміння сучасних правових процесів як у межах своєї країни, так й на рівні інших країн та в цілому світового співтовариства. Успіх в опануванні знаннями, вміннями та навичками залежить від системного виміру їх сприйняття, чому сприяє вивчення цієї теми, в межах якої формується уявлення про юридичну карту сучасного світу. Засвоєння теоретичних положень цієї теми дає можливість здобути знання щодо поняттєво-структурної характеристики категорії правова система, її функцій, категорії правова сім'я, її співвідношення з правовою системою, основних рис сучасних правових сімей, а також специфіки організаційно-функціональної побудови органів правопорядку окремих правових систем відповідних правових сімей.

§ 16.1. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Правова система суспільства - комплекс взаємопов'язаних, взаємоузгоджених та взаємозалежних між собою правових явищ і процесів, що розвиваються системно, циклічно та послідовно, а також правових інститутів, які здійснюють управлінський вплив на суспільні відносини у відповідності з чітко визначеною процедурою.

На нашу думку, основними *ознаками правової системи суспільства* є:

1) *системність* - із самого визначення «системи» ми розуміємо, що мається на увазі певне коло правових явищ і процесів, які до того ж пов'язані між собою певними зв'язками;

2) *циклічність функціонування* передбачає те, що у правовій системі, в процесі регуляції, охорони та захисту суспільних відносин, взаємодія елементів відбувається за принципом «отриманий результат тягне за собою певні зміни, які в свою чергу створюють підстави для досягнення якісно нового результату», іншими словами, відбувається постійне вдосконалення системи;

3) *послідовність розвитку правових процесів у системі* - це визначений на основі здобутого досвіду та зумовлений необхідністю процесів регулювання та охорони суспільних відносин у різних умовах порядок переходу від одних елементів правової системи суспільства до інших;

4) *поєднання статички і динаміки* можна визначити із двох характерних взаємопов'язаних блоків елементів правової системи суспільства: постійних (система права, система законодавства, правова культура та ін.) і змінних (правовідносини, правотворчість, право реалізація та ін.);

5) *інтегративність правової системи* можна розглядати у двох значеннях:

✓ *внутрішній аспект* - це глибокі взаємозалежні зв'язки між елементами правової системи суспільства, які забезпечують її існування як цілісної структури;

✓ *зовнішній аспект* - можливість правової системи, наприклад певної держави, «зближатись» з метою взаємопроникнення з правовою системою іншої держави, результатом чого є виникнення нового утворення, яке органічно поєднує у собі елементи та властивості обох правових систем. Географія регулювання таких утворень збільшується, взаємозв'язки держав у сфері регуляції, охорони та захисту суспільних відносин - спрощуються;

6) *чіткість* - забезпечується тим, що правова система структурована, тобто в ній визначені конкретні елементи, що і забезпечують її функціонування;

7) *внутрішня впорядкованість*, яка надає системі, при всій її динамічності, стійкого характеру. Мається на увазі те, що елементи всередині правової системи розвиваються і функціонують не хаотично, а на засадах взаємозв'язку і взаємозалежності одне від одного, вони являють собою ланки єдиного ланцюга, який називається «правова система суспільства».

Ми цілком підтримуємо думку В.Перевалова, який аналізував структуру правової системи з точки зору взаємозв'язку її рівнів. Отже, на його думку, можна виділити *п'ять рівнів правової системи суспільства*:

- суб'єктивно-сутнісний (суб'єкти права);
- інтелектуально-психічний (правосвідомість);
- нормативно-регулятивний (норми права);
- організаційно-діяльнісний (правотворчість, правовідносини, правореалізація, правова поведінка);
- соціально-регулятивний (законність, правопорядок, правова культура).

Як відомо, метою існування будь-якої правової системи є забезпечення урегульованості суспільних відносин, досягнення високого рівня правосвідомості та правової культури, беззаперечне дотримання і виконання норм права, в яких відчувається дух права, підкріплений високими моральними принципами.

Всі вище перелічені процеси мають безпосереднє відношення до діяльності людини щодо реалізації норм права. Отже, *суб'єктивно-сутнісний рівень правової системи суспільства* являє собою, так зване поєднання усвідомлення суб'єктом права змісту норми права та організації своєї діяльності у відповідності з ними. Суб'єкт права, на наш погляд, є найважливішим елементом правової системи суспільства. Наприклад, проміжною ланкою між системою законодавства і реалізацією норм права є людина, яка, по-перше, «приймає» певні нормативно-правові акти у стінах Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України тощо, по-друге, забезпечує їх реальне втілення в повсякденне життя через дотримання заборон, виконання обов'язків, використання прав, застосування норм права. Саме людина, з'ясовуючи зміст тієї чи іншої норми права, роз'яснює його так, як вона до цього усвідомила його для себе. Отже, згадуючи стародавню приказку про те, що усі дороги ведуть до Риму, так само і всі правові процеси знаходять своє відображення у свідомості людини. І тому, людина, усвідомивши мету призначення, зміст певної норми права, зможе правильно, гуманно реалізовувати її у процесі правовідносин, суб'єктом яких вона виступає.

Дуже тісно переплітається із суб'єктивно-сутнісним рівнем правової системи суспільства другий її рівень - *інтелектуально-психічний*. Чому тісно, бо як на першому, так і на другому рівнях відбувається усвідомлення змісту правової дійсності. Різниця лише в тому, що на суб'єктивно-сутнісному рівні ця діяльність виступає як процес, а на інтелектуально-психічному - як результат. Адже саме розуміння поняття «інтелектуально-психічний рівень» дає змогу визначити ступінь усвідомленого людиною. Тобто, мова йде не про бажану сукупність розуміння правової дійсності, а про можливий обсяг її засвоєння.

Доречно, на нашу думку, охарактеризувати інтелектуально-психічний рівень саме з точки зору розуміння його складових елементів - інтелектуального та психічного.

Інтелектуальний підрівень - властивість свідомості людини сприймати інформацію правової реальності певного типу і характеру. При цьому, спостерігається прямо пропорційна залежність: чим вищий інтелектуальний підрівень сприйняття суб'єкта - тим складнішу і більшу за обсягом інформацію стосовно правової дійсності йому вдасться засвоїти.

Психічний підрівень - якісна властивість свідомості людини, спрямована на сприйняття змін оточуючого правового середовища. Саме психічний підрівень закладає підґрунтя правової поведінки, від того як людина сама себе налаштує залежить і характер її вчинків.

Отже, як бачимо із вищевикладеного, інтелектуально-психічний рівень правової системи суспільства необхідно розуміти як певний кількісно-якісний ступінь сприйняття та усвідомлення правової дійсності.

Наступний рівень правової системи суспільства - *нормативно-регулятивний*. В основі діяльності або, точніше кажучи, функціонування будь-якої правової системи суспільства лежить норма права. Вона являє собою загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, що санкціоноване державою. Саме в нормі права знаходять своє вираження дух права і моральні принципи. Але ще раз нагадаємо, що це стосується країн, що входять до романо-германської правової сім'ї. Регулятивний вплив норми права на суспільні відносини забезпечується її офіційним статусом. Що мається на увазі? Офіційний статус передбачає те, що, знаходячи своє відображення у нормативно-правовому акті, норма права поширюється на всю територію держави, крім того вона набуває характеру загальнообов'язковості, оскільки була прийнята певним органом законодавчої гілки влади (в Україні - Верховною Радою). Крім того, через такий засіб як державний примус встановлюється обов'язок щодо її виконання та дотримання.

Норма права є тим неподільним атомом, що забезпечує функціонування молекули - «правової системи суспільства». Саме норми права визначають права та обов'язки суб'єктів на суб'єктивно-сутнісному рівні та виступають об'єктом усвідомлення на інтелектуально-психічному. Норми права встановлюють вид і міру можливої або обов'язкової поведінки суб'єкта права, тобто визначають, які права використовуються, які обов'язки виконуються, яких заборон слід дотримуватися, або які нормативні приписи застосовувати.

Отже, із вище викладеного слідує, що норма права є тим неподільним, основоположним, базовим елементом, з яким пов'язані всі елементи правової системи суспільства і який зумовлює рух всієї системи.

Організаційно-діяльнісний рівень правової системи суспільства розуміється через систему відносин, які є необхідним атрибутом взаємодії між суб'єктами права. Хід та результат правових відносин залежать від наявності юридичних фактів, що безпосередньо встановлюють, змінюють чи припиняють їх розвиток. Організаційно-діяльнісний рівень - це та сфера об'єктивної правової дійсності, де знаходять своє відображення погляди різних суб'єктів правовідносин, що базуються на попередньому усвідомленні та засвоєнні змісту норм права. Саме вони зумовлюють різні види правової поведінки суб'єктів права. А в тому випадку, коли одна зі сторін правовідносин не виконує належним чином свої обов'язки - це дає підстави для правозастосовної діяльності державних органів чи посадових осіб.

Останній, п'ятий, рівень правової системи - *соціально-регулятивний*, передбачає цілеспрямований вплив на суспільство з метою врегулювання суспільних відносин у ньому за допомогою норм права. Тобто, це і законність, і правопорядок, і правова культура тощо. Перелічені категорії є результатом певного регулюючого впливу на суспільство. Недарма саме соціально-регулятивний рівень виділено останнім. Саме цей рівень базується і, водночас, гармонійно поєднує у собі властивості чотирьох попередніх. Зв'язок із суб'єктивно-сутнісним рівнем виражається в тому, що людина, як суб'єкт правовідносин, є частиною суспільства, на яке і спрямовано регулюючий вплив норм права. Із інтелектуально-психологічним рівнем - у характері цього ж регулюючого впливу. Адже, безумовно, при виборі засобів впливу необхідно враховувати кількісно-якісний ступінь сприйняття та усвідомлення правової дійсності. Щодо нормативно-регулятивного - це засіб здійснення впливу або, інакше кажучи, врегулювання суспільних відносин, результатом яких є законність, правопорядок, правова культура тощо. Організаційно-діяльнісний рівень - це та площа, в якій і відбувається регулятивний вплив права на суспільство.

Під поняттям «**механізму**» ми розуміємо *систему засобів, за допомогою яких відбуваються внутрішньосистемні процеси, що зумовлюють зміни у процесі розвитку правової системи суспільства*. Тобто, це всі ті об'єктивні та суб'єктивні чинники, що характеризують правову систему суспільства як динамічне явище.

На основі нашого внутрішнього переконання, ми висуваємо думку про те, що функціонування правової системи суспільства здійснюється в результаті співвідношення та взаємодії наступних механізмів:

Об'єктивний механізму функціонування правової системи - являє собою пояснення співвідношення таких категорій як «сучасний стан суспільних відносин» та «фактичний стан інструментарію правового регулювання». Інакше кажучи, об'єктивний механізм відображає здатність права

регулювати суспільні відносини в процесі та після змін економічних формацій в цілому та соціальному житті суспільства зокрема.

Світ не стоїть на місці, постійно відбуваються процеси виникнення, зміни, припинення суспільних відносин, перетворення (перехід) від одних явищ суспільного життя до інших. У зв'язку з цим суспільні відносини також зазнають змін: вони розвиваються під впливом зазначених вище процесів. Тобто, кожного дня «життя» висуває перед суспільством якісь нові проблеми, нові вимоги, тому і державно-правові явища, виходячи на якісно новий рівень свого розвитку, потребують в результаті перетворень більш сучасного або модифікованого, тобто пристосованого до нових умов життя, інструментарію їх врегулювання.

З огляду на це, «право» у свою чергу має висунути власні «пропозиції» для розв'язання проблеми, що виникла. Результатом таких «пропозицій» є поява нових норм права, їх зміна та доповнення, інколи і взагалі їх скасування.

Саме взаємозв'язок між розвитком суспільних відносин та якісним показником регулювання їх з боку правових явищ, тобто здатність «права» швидко реагувати та пристосовуватись до змін у соціальному житті, і відображається у об'єктивному механізмі функціонування правової системи.

Це все дуже легко показати на прикладі: у зв'язку із переходом людства до нової епохи - електронної, глобального розповсюдження набули електронні мережі у всьому світі: це і процеси комп'ютеризації, поява мобільних телефонів, інших пристроїв та носіїв електронної інформації. Відразу ж відреагував на це і злочинний світ - зросла кількість злочинів, пов'язаних з нормальним функціонуванням електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), з порушенням права володіння, користування та розпорядження майном. Саме з цієї причини «законодавець» вносить зміни до чинного Кримінального кодексу України, в якому знаходять своє відображення статті (згруповані та виділені в окремий розділ), що передбачають відповідальність за несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин.

Цей приклад яскраво показує сам процес «механізму функціонування правової системи суспільства»: зміна суспільного життя - злочинні прояви у цій сфері - реакція «права», «держави», зміни у нормативно-правових актах. Інша справа - наскільки швидко відбуваються зміни у суспільних відносинах і реагування на них з боку держави.

Переходячи до розгляду суб'єктивного механізму функціонування правової системи необхідно, перш за все, зазначити, що його «дія» тісно пов'язана з існуванням об'єктивного механізму. Тобто, **суб'єктивний механізм функціонування правової системи суспільства** - це прояви

суб'єктивного бачення розв'язання певного питання у відповідній нормі права. Наприклад, народні обранці - депутати, нібито репрезентують волю (інтереси) всього народу, однак, при створенні та прийнятті нормативно-правових актів, вони не абстрагуються від власних суб'єктивних потреб та переконань. Мається на увазі те, що, при прийнятті рішень, особа, яка представляє інтереси певної групи населення, не може вкласти у його зміст індивідуальність думок кожного громадянина, а робить це виходячи із власного життєвого досвіду, думок і спостережень. Тобто таке рішення є результатом суб'єктивних суджень. Інколи ці судження можуть бути зумовлені корисливими мотивами і не відповідати принципам справедливості, демократизму, гуманізму тощо. Саме суб'єкти правовідносин є тією проміжною ланкою, яка забезпечує процес реагування з боку «права» на зміни у розвитку суспільних відносин. Адже всі зміни суспільного життя та процеси їх врегулювання знаходять своє відображення у свідомості людини, яка, в свою чергу аналізує наскільки повно чинні норми права регулюють суспільні відносини. В цьому аспекті і проявляється нерозривна єдність об'єктивного та суб'єктивного механізмів функціонування правової системи суспільства.

Людина здійснює підбір найбільш гармонійно діючих елементів системи з метою досягнення цілей її існування - регулювання, охорони та захисту суспільних відносин. Правова система суспільства, в свою чергу, є тим «інструментом», за допомогою якого досягається ця мета.

Формально визначений механізм, який, на наш погляд, являється своєрідною процесуальною гарантією забезпечення правильного вирішення проблеми, що знаходить свій прояв у життєвій ситуації.

Цей механізм передбачає певну форму розв'язання конкретного завдання. Це означає, що будь-який процес руху права має чітко встановлену процедуру чи то прийняття нормативно-правового акту, його зміни (внесення змін), скасування чи призупинення у дії або ж процес реалізації норм права, чи тлумачення норм права. На нашу думку, даний механізм можна назвати своєрідним «тунелем», через який необхідно проїхати потягу, щоб «побачити» світло, під яким в даному контексті слід розуміти законність та правопорядок.

Отже, об'єктивний і суб'єктивний механізми тісно переплітаються між собою і доповнюють одне одного, а формально визначений механізм є своєрідною «стежиною» (шляхом), на якій розвиток і взаємодія об'єктивного і суб'єктивного механізму може забезпечити досягнення результату - прийняття законного рішення, з дотриманням відповідних процесуальних гарантій, встановлення режиму законності та забезпечення правопорядку.

§ 16.2. СТРУКТУРА ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ЇЇ ЕЛЕМЕНТІВ

З точки зору професорки О. Скакун до елементів правової системи суспільства слід відносити суб'єктів права, правові норми та принципи, правореалізацію, правозастосування, правовідносини, правомірну поведінку, юридичну практику, праворозуміння, правові ідеї, концепції, правову свідомість, правову культуру, зв'язки між названими елементами, що визначають результат їх взаємодії - законність, правопорядок.

На нашу думку до складових елементів правової системи суспільства, що найбільш повно відображають всі сторони цієї системи входять:

постійні елементи:

- ✓ суб'єкти права;
- ✓ система права;
- ✓ система законодавства;
- ✓ правові принципи;
- ✓ правова культура;
- ✓ правова свідомість;
- ✓ юридичні установи;
- ✓ юридична техніка;
- ✓ юридичні терміни;
- ✓ правова політика;

Змінні елементи:

- ✓ правотворчість;
- ✓ правореалізація;
- ✓ правовідносини;
- ✓ юридична практика.

Перш, ніж переходити до конкретизації і пояснення кожного із запропонованих елементів у структурі правової системи суспільства, ми вважаємо за необхідне пояснити поділ елементів на постійні та змінні, а не на статичні та динамічні, як це робить чимало науковців. Використовуючи термін «постійні», ми розуміємо, що ці компоненти у структурі правової системи суспільства розглядаються як явища, що завжди мають місце і складають своєрідний кістяк правової системи суспільства. В той час, як поняття «статичні» передбачає собою, так звану, нерухому модель. Насправді ж, ті самі система права, система законодавства не є нерухомими елементами, навпаки, це ті елементи, що постійно змінюються в залежності від подій, які відбуваються у суспільному житті країни. Тому, на нашу думку, більш коректним буде віднесення цих правових явищ до «постійно діючих елементів правової

системи». Щодо «змінних елементів», то вони об'єднують своєрідні правові процеси.

Пропонуємо більш детально дослідити названі елементи, звернувшись до їх характеристики. Розпочнемо із постійних елементів. Вони являють собою, так званий, невід'ємний каркас, який завжди є і від якого залежить функціонування та розвиток змінних елементів.

Система права - це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певного суспільства, що полягає в єдності та узгодженості всіх норм права, їх розподілі (диференціації) за галузями, підгалузями та інститутами.

Система законодавства - цілісна сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів, що являє собою зовнішній вираз системи права¹⁶⁸.

Правові принципи - об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), що висувуються до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і суспільних інтересів. Іншими словами, це своєрідна система координат, у межах якої розвивається право, і одночасно вектор, що визначає напрямок його розвитку.

Правова культура - різновид загальної культури, який становить систему цінностей, що досягнуті людством у галузі права і стосується правової реальності даного суспільства. Правова культура поєднує соціальні ідеали і практику, моральні та правові цінності з практично корисною діяльністю по втіленню в життя вимог законності.

Правова свідомість - форма суспільної свідомості, яка відображає ставлення соціальних суб'єктів до чинних норм права та правових явищ. Правосвідомість складається з певних елементів: ідеологічних (система правових принципів, ідей, теорій, які відбивають теоретичне (наукове) відношення суспільства до права), психічних (утворюються стихійно на основі (безпосереднього відображення суб'єктами правових відносин у вигляді суспільної думки, переживань, почуттів, емоцій) та поведінкових (мотиви правової поведінки, правові установки)). Правосвідомість - це система понять, поглядів, уявлень та почуттів людей (колективів, суспільства в цілому), відносно правопорядку діючого і бажаного.

Юридичні установи - це такі органи, організації, установи, посадові особи державного та недержавного походження, які займаються правотворчою, правозастосовною або правоохоронною діяльністю. Юридичні установи, що здійснюють правореалізаційну функцію, зазвичай, це органи державної влади та місцевого самоврядування, які уповноважені чи зобов'язані у своїй повсякденній діяльності доводити до виконання правові приписи.

¹⁶⁸ Загальна теорія держави і права. Підручник / За ред.. проф. М.В. Цвіка, доц.. В.Д. Ткаченка, проф.. О.В. Петришина. – Харків: «Право», 2002. – С. 211 – 213.

Юридична (законодавча, нормотворча) техніка - сукупність правил та прийомів підготовки, формування та опублікування нормативних правових актів.

Юридичні терміни - це слова або словосполучення, які достатньо чітко позначають визначені правові поняття.

Правова політика - система (комплекс) заходів, які здійснюються органами законодавчої, виконавчої та судової гілок влади у правовій сфері. Це - стратегія і тактика, засади, принципи діяльності держави в галузі правотворчості, реалізації та охорони права. В якомусь розумінні правову політику можна віднести і до організаційного аспекту, оскільки остання певним чином організує діяльність держави у сфері правового регулювання.

Особливим або специфічним постійним елементом правової системи є **суб'єкт права** тобто фізичні або юридичні особи, які є учасниками державно-правових чи правових процесів, які мають місце у правовій системі будь-якої держави. Без людського фактору не відбудеться прийняття нормативно-правового акту, він не буде звернений до виконання. Саме особа наділена такими правовими категоріями як правова культура, правова свідомість. Людина визначає яку юридичну техніку використовувати, які юридичні терміни вживати. Тобто всі правові явища і процеси, що відбуваються у суспільстві тим чи іншим чином пов'язані з людиною. Ми пропонуємо визнати «суб'єкта права» як постійний (основоположний) елемент правової системи суспільства.

Якщо звернутися до змінних елементів правової системи, то, перш за все, необхідно визначити, що вони уособлюють собою безперервний постійно змінюваний процес руху правових явищ. Ґрунтуючись на постійних елементах, адже саме вони забезпечують офіційний характер змінних елементів, останні є тією рушійною силою, яка вказує органам державної влади та місцевого самоврядування напрям майбутньої роботи по вдосконаленню цих процесів.

До змінних елементів, правової системи суспільства ми віднесли:

Правотворчість - це форма владної діяльності держави, а в окремих випадках-безпосередньо народу, спрямована на утворення чи санкціонування нормативно-правових актів, за допомогою яких в діючу систему права запроваджуються нові, змінюються чи скасовуються існуючі норми права.

Правові відносини (правовідносини) - це специфічні суспільні відносини, що виникають на підставі норм права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Правореалізацію - це втілення розпоряджень правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права тобто в їх практичній діяльності.

Юридичну практика - це діяльність та накопичений в результаті цього досвід компетентних органів, посадових осіб та громадян по виданню та реалізації юридичних норм.

§ 16.3. МІСЦЕ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, ВИДИ

Юридична практика - це сформовану в суспільстві діяльність соціальних суб'єктів, яка забезпечує найбільш ефективно і оптимально досягнення цими суб'єктами бажаного суспільного чи особистого результату.

Сутність юридичної практики виявляється у наступних змістовних ознаках, притаманних цій правовій діяльності:

1) юридична практика є частиною суспільної практики, відповідно їй притаманні загальні риси, що характеризують будь-яку суспільну практику;

2) юридична практика має суспільний характер, оскільки вона обумовлена іншими типами соціальної практики, будь-яка правова діяльність припускає певну взаємодію суб'єктів суспільства, отриманий правовий досвід та сформовані на його підставі соціальні моделі дій є сукупним продуктом суспільної діяльності;

3) юридична практика є свідомою діяльністю, припускає обізнаність і усвідомлення соціального суб'єкта про існуючі в суспільстві досвід, моделі дій для отримання результату, якого бажає досягти цей суб'єкт. Якщо особа вчиняє дії на досягнення поставленої мети не будучи обізнаною і не усвідомлюючи існуючого суспільного досвіду, правильніше говорити про певну правову діяльність такої особи, а не про юридичну практику;

4) юридична практика здійснюється у межах існуючих правових і соціальних норм і положень. Суттєві регулятивні основи закладені у зовнішніх природних, соціальних, правових, економічних, політичних, матеріальних, духовних та інших факторах, які впливають на дії членів суспільства, спрямовують їх діяльність, обмежуючи суб'єктивізм і волюнтаризм;

5) юридична практика впливає на оточуючу дійсність, сприяє змінам у суспільному житті. Здійснювана у межах правових норм вона разом з тим заповнює прогалини у праві, врегульовує нерегламентовані правом суспільні відносини, усуває суперечності, колізії у праві, створює прецеденти та формує звичаї у суспільстві;

6) юридична практика є одним з вагоміших елементів правової системи суспільства. Вона - своєрідний місток між правом і правосвідомістю та правовідносинами у суспільстві. Без юридичної практики неможливі виникнення, розвиток і функціонування правової системи. Юридична практика поєднує нормативно-правові й індивідуально-правові приписи, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, правові ідеї з рішеннями, що приймаються на їх реалізацію, тощо;

7) юридична практика є частиною культури суспільства. Дослідження джерел юридичної практики дає уявлення про державний

і суспільний лад певної країни, економічний, соціальний, правовий, політичний устрій відповідного суспільства у різні часи його існування;

8) юридична практика впливає на всі сторони життя суспільства, сприяє розвитку одних суспільних процесів та гальмує інші. Це методологічно важливе положення треба враховувати при розробленні і втіленні у життя будь-яких планів і програм економічного, політичного, соціального устрою суспільства. Юридична практика є критерієм істинності права і правової діяльності¹⁶⁹.

Під структурою (від лат. *structura* - порядок, устрій, розташування) розуміють сукупність стійких зв'язків об'єкта, які забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, збереження його основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх вимірах.

Структура будь-якого типу соціально-історичної практики включає потребу, мету, мотив, цілеспрямовану діяльність, предмет, засоби і результат.

Враховуючи, що юридична практика є різновидом суспільної практики, її структуру можна визначити як сукупність складових елементів, що взаємопов'язані один з одним, і разом забезпечують цілісність юридичної практики як правового явища, збереження її соціальних і правових властивостей та виконання цією практикою суспільних функцій.

Відповідно складовими елементами структури юридичної практики є суб'єкт, його потреби, визначені цілі, сформовані мотиви, визначений предмет, здійснювана діяльність, використані засоби та досягнутий суспільний чи особистий результат.

Суб'єктами юридичної практики виступають члени суспільства, які мають свої потреби, бажають досягти поставлених цілей та вступають для цього у відносини з іншими особами чи соціальними установами. У правовій науці серед суб'єктів суспільних відносин виокремлюють основних носіїв, без яких неможливе існування юридичної практики та від яких безпосередньо залежить вирішення правового казусу, та інших учасників практики, які сприяють основним суб'єктам у здійсненні діяльності.

Суб'єкти мають власні потреби у будь-чому об'єктивно необхідному для підтримання життєдіяльності і розвитку організму людини, її особистості, соціальної групи, суспільства в цілому. Потреби можуть бути біологічними і соціальними та є динамічним явищем, оскільки постійно змінюються. На підставі задоволених потреб виникають нові, більш високі, що пов'язано з включенням особи у різні сфери і форми діяльності. Потреби відображаються у психіці людини, у почутті й

¹⁶⁹ Місце юридичної практики в правовій системі: поняття, структура, види .- Режим доступу <http://studies.in.ua/teorija-derzhavy-ta-prava-lekcii/4424-msce-yuridichnovi-praktiki-v-pravovy-sistem-ponyattya-struktura-vidi.html>

усвідомленні незадоволеності, невідповідності між внутрішнім станом і зовнішніми умовами діяльності та проявляються у її цілях і мотивах.

Бажаючи задовольнити власні потреби та досягти внутрішньої гармонії, суб'єкти виробляють спонукаючи мотиви та формують відповідні цілі, які є ідеальним, розумовим відображенням очікуваного результату в свідомості людини. Формуючи власні цілі та плануючи здійснення певної діяльності на їх досягнення, людина визначає предмет діяльності, необхідні засоби, шляхи і порядок вчинення необхідних дій. При цьому особа усвідомлює і аналізує сформовані у суспільстві моделі (порядки, правила) найбільш ефективних і оптимальних дій, здійснення яких приведе до бажаного особистого чи суспільного результату з найменшими витратами зусиль і часу.

Предметами юридичної практики є матеріальні й нематеріальні блага, суспільні відносини, дії чи бездіяльність членів суспільства, інші об'єкти і явища, на які спрямована юридична діяльність суб'єкта для досягнення поставленої ним мети та отримання очікуваного результату.

Правова діяльність як динамічний бік юридичної практики полягає у вчиненні соціальним суб'єктом юридичних дій (бездіяльності), які спрямовані на отримання бажаного суспільного чи особистого результату та тягнуть певні юридичні наслідки. Сукупність взаємопов'язаних між собою юридичних дій, спрямованих на досягнення єдиної мети, складає операцію. Особливість правової діяльності як структурного елемента юридичної практики полягає у тому, що юридичні дії (бездіяльність) вчинюються соціальним суб'єктом відповідно до сформованої у суспільстві моделі найбільш ефективних і оптимальних дій, здійснення яких дозволить отримати бажаний результат з найменшими витратами зусиль і часу.

При здійсненні правової діяльності соціальним суб'єктом використовуються певні необхідні, доступні і допустимі правові засоби. Під засобами розуміють допустимі правом предмети і явища, за допомогою яких забезпечується здійснення правової діяльності на досягнення поставленої мети й отримання бажаного результату. Серед правових засобів можна виділити наступні види: загальносоціальні - моральні норми, соціальні правила; технічні - інструменти, прилади тощо; спеціально-юридичні - угоди, правові норми, принципи інше.

Правові засоби можуть використовуватись у різні способи - певні шляхи досягнення поставленої мети з використанням конкретних засобів при наявності відповідних умов діяльності. Способи у певній мірі визначають стиль суб'єктів суспільства, а інтегровані у єдине ціле споріднені способи становлять той чи інший метод правового впливу. Система способів і методів, спрямованих на досягнення найближчих цілей, складає юридичну тактику, а спрямованих на досягнення головних, фундаментальних цілей - юридичну стратегію.

Внаслідок здійснення правової діяльності соціальний суб'єкт отримує певний особистий чи суспільний результат. Під результатом юридичної практики розуміють бажаний підсумок, отриманий суб'єктом суспільства завдяки здійсненню правової діяльності згідно з сформованою у суспільстві моделлю вчинення дій, що дозволяє цьому суб'єкту задовольнити відповідну індивідуальну чи колективну потребу.

У юридичній літературі виокремлюють зовнішню і внутрішню форми юридичної практики. Під зовнішньою формою розуміють різні юридичні акти - документи (нормативні й індивідуальні, судові й слідчі, нотаріальні тощо), у яких закріплюються правові дії, методи і засоби їх здійснення, прийняті рішення. До внутрішньої форми, тобто способу організації, внутрішнього зв'язку елементів змісту, відносять: процедурно-процесуальне оформлення юридичної практики, яке визначає коло її суб'єктів, обсяги їх процесуальних прав і обов'язків, умови вступу в правовий процес, порядок використання засобів і методів, строки і час вчинення дій, процесуальні гарантії, умови і процедуру прийняття і виконання рішень, порядок їх оскарження та інші вимоги, які поєднують різні властивості й елементи здійснюваної практичної діяльності.

В суспільному житті структура юридичної практики може значно ускладнюватись внаслідок одночасного здійснення багатьма суб'єктами дій, спрямованих на досягнення спільних цілей та взаємопов'язаних генетичними, функціональними, внутрішніми, зовнішніми, прямими, зворотними, правовими, неправовими, іншими зв'язками та відносинами, коли результати діяльності одних суб'єктів є відправною точкою діяльності інших суб'єктів.

Як і будь-яке явище об'єктивної дійсності юридичну практику можна за певними критеріями класифікувати на види і підвиди.

Залежно від видів правової діяльності юридичну практику можна класифікувати на правотворчу, правотлумачну, правореалізаційну, практику систематизації права, правового виховання.

Правотворча практика полягає у здійсненні уповноваженим суб'єктом діяльності у порядку і формах, визначених суспільством, які дозволяють створювати норми права, що найбільш ефективно, повно і адекватно будуть регулювати суспільні відносини, врегулювання яких дійсно вимагається потребами життя.

Правотлумачна практика характеризується вчиненням соціальними суб'єктами юридичних дій, спрямованих на адекватне з'ясування і роз'яснення дійсного змісту правових норм, які здійснюються згідно з виробленими у суспільстві прийомами і способами тлумачення.

Правореалізаційна практика визначається як правова діяльність суб'єктів права, що забезпечує найбільш ефективно і оптимальне використання наданих прав, виконання покладених обов'язків,

дотримання введених заборон та застосування правових норм з найменшими витратами зусиль і часу.

Практика систематизації права, правового виховання - це також відповідні види правової діяльності, що здійснюються згідно з сформованими у суспільстві моделями (порядками, правилами), які дозволяють отримати бажаний результат такої діяльності з найменшими затратами.

Ще юридичну практику можна класифікувати залежно від суб'єктів правової діяльності на наступні види: законодавчу, судову, слідчу, нотаріальну, антимонопольну тощо.

Майже кожний з вказаних видів юридичної практики можна класифікувати на підвиди. Наприклад, у судовій практиці: за підвідомчістю виокремлюються - практика Конституційного Суду України, господарських судів, неспеціалізованих судів загальної юрисдикції; за категоріями справ - практика вирішення кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських справ.

§ 16.4. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТТЯ СИСТЕМИ ПРАВА, ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ТА ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

Термін «правова система» відображає конкретно історичний, реально існуючий комплекс взаємопов'язаних юридичних засобів і явищ держави. В цьому терміні закріплюється узагальнена теоретична модель (конструкція) правового змісту, яка функціонує легітимно¹. Правова система - система, яка постійно розвивається, тобто не є сталою. Вона безперервно вдосконалюється та змінюється в ході історичного процесу. Правову систему слід відрізнити від поняття «система права». Система права на відміну від правової системи відображає не всю сукупність правових явищ, а лише внутрішню будову права як сукупність правових норм. Система права, на відміну від правової системи, є сукупністю впорядкованих і взаємоузгоджених між собою норм права, які характеризують його внутрішню будову, складовим елементом правової системи.

Серед ознак, що характеризують систему права необхідно виділити наступні:

- 1) це обумовлена об'єктивним розвитком суспільних відносин внутрішня структура права;
- 2) дієвий нормативний регулятор, здатний здійснювати багатосторонній вплив на суспільні відносини;
- 3) зміст характеризується цілісністю й структурованістю взаємопов'язаних між собою норм права, поділених за інститутами, підгалузями та галузями права;

4) норми права взаємоузгоджені між собою, знаходяться у відносинах внутрішнього підпорядкування та взаємовпливу.

Системність суспільних відносин надає праву системних властивостей та зумовлює його структуру, яка є цілісним об'єднанням відносно самостійних, але пов'язаних між собою елементів - норм права, основним призначенням яких є регулювання суспільних відносин.

За змістом суспільні відносини можуть бути майновими та немайновими, фінансовими, земельними, сімейними тощо. Кожен із цих видів суспільних відносин регулюється визначеною групою норм права, які відбивають їх характерні особливості та відповідну соціальну спрямованість.

Традиційним у теорії права, як і зазначалося вище, є розгляд у якості складових елементів системи права - норм права, інститутів права, підгалузей та галузей права.

Норма права - це загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене або санкціоноване державою правило поведінки, за невиконання або неналежне виконання якого настає юридична відповідальність. Норма права як елемент системи права відбиває основні властивості права: *нормативність, формальну визначеність, державну примусовість*.

Змістом норм права є суб'єктивні права та юридичні обов'язки, які надаються та покладаються на суб'єктів суспільних відносин з метою їх врегулювання. За різними критеріями (за змістом, сферами дії, характером приписів тощо) норми права класифікуються на види.

Хоча необхідно зазначити, що окремо взята норма права не може врегулювати суспільні відносини. Зазначені вище групи суспільних відносин регулюються відповідними групами правових норм, які створюють самостійні елементи системи права - галузі права, підгалузі та інститути права.

Правова система - це більш широке поняття, яке охоплює не лише право, як нормативну систему, його джерела, а й праворозуміння, правоутворення, правозастосування, юридичну науку, юридичну практику тощо. Поняття правової системи дає змогу охопити всі правові явища в їх сукупності, взаємозв'язку та взаємодії. Аналіз лише одних норм не дає повної характеристики права. Важливим є і те, як воно формується, систематизується, реалізується та ідеологічно обґрунтовується. В теорії правової системи існують різні підходи до її поняття та структури. Так, американський дослідник Л. Фрідмен у книзі «Вступ у американське право» розглядаючи правову систему відносить до її складу наступні структурні елементи: 1) державні органи; 2) норми права, зразки поведінки, конкретні рішення і дії; 3) правову культуру С. Кобринська визначає правову систему як цілісне багаторівневе утворення, яке відображає сукупність взаємопов'язаних юридичних засобів (явищ), і по-

друге, в якості елементів включає такі правові явища, які забезпечують єдність соціальних і правових якостей.

Професорка О. Скакун під правовою системою розуміє комплекс взаємопов'язаних і узгоджених юридичних засобів, що призначені для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, виникаючих внаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та його деформація, правопорядок тощо). Іншими словами, це обумовлена об'єктивними закономірностями розвитку суспільства цілісна система юридичних явищ, що постійно діють внаслідок відтворення і використання людьми та організаціями (перш за все державою) для досягнення своїх цілей. Професор П. Рабінович, розмежовуючи правову систему і систему права, зазначає, що правова (юридична) система - це система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або у групі однотипних держав, до складу якої входять: 1) різноманітні правові акти і діяльність відповідних суб'єктів по створенню таких актів; 2) різноманітні види і прояви правосвідомості; 3) стан законності та його деформації.

Правова система - це цілісний комплекс правових явищ, який зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, усвідомлений! та постійно відтворюваний людьми та їх організаціями (державою) і який використовується ними для досягнення своїх цілей. У правовій системі злилися природні потреби людей із їх думками, волею та почуттями, з правовими традиціями та арсеналом техніко-юридичних засобів, з вчинками, діяльністю їх об'єднань.

Історично в кожній країні діють свої правові звичаї, традиції, законодавства; юрисдикційні органи, сформувались особливий правовий менталітет, правова культура. Правова своєрідність країн дозволяє казати про їх самотність, специфіку і про те, що кожна з них утворює свою правову систему - сукупність всіх правових явищ (норм, установ, відносин, правосвідомості), що існують у конкретній країні (правова система у вузькому розумінні). Втім, є підстави говорити і про об'єднання тих чи інших правових систем в одну правову сім'ю, оскільки в них існують загальні риси, елементи схожості (правові системи у широкому розумінні).

Правова сім'я - це широка сукупність національних правових систем у межах одного типу права, що об'єднані спільністю історичного формування, структури джерел, провідних галузей та правових інститутів, юридичної культури та мислення, а також практикою правозастосування. Групування величезної різноманітності правових систем у певні правові сім'ї створює зручності для наукового дослідження, порівняння і глибокого розуміння кожної з них.

Існує декілька критеріїв об'єднання, класифікації правових систем

різних держав.

1. *Спільність генезису* (виникнення і подальшого розвитку). Інакше кажучи, системи зв'язані між собою історично, мають загальні державно-правові корені (засновані на одних і тих принципах, нормах).

2. *Спільність джерел, форм закріплення і вираження норм права.* Мова йде про зовнішні форми права, про те, де і як фіксуються його норми (в нормативних актах, договорах, судових рішеннях, звичаях), про їх роль, значення, співвідношення.

3. *Структурна єдність, схожість.* Правові системи країн, які входять в одну правову сім'ю, повинні володіти схожістю структурної побудови нормативно-правового матеріалу. Як правило, це знаходить своє вираження на рівні побудови норми права, її елементів, а також на рівні побудови великих блоків нормативного матеріалу (галузей, підгалузей).

4. *Спільність принципів регулювання суспільних відносин.* В одних країнах не ідеї свободи суб'єктів, їх формальної рівності, об'єктивності правосуддя тощо, в інших - теологічні, релігійні засади (наприклад, мусульманські країни), у третіх - соціалістичні, націонал-соціалістичні ідеї та ін.

5. *Єдність правничої термінології, юридичних категорій і понять, а також техніки викладу і систематизації норм права.* Споріднені у правовому відношенні країни, як правило, використовують тотожні за своїм значенням терміни, що пояснюється єдністю їх виникнення. З цієї причини законодавці країн, які входять в одну правову сім'ю, при опрацюванні правових текстів застосовують однакові юридичні конструкції, засоби побудови нормативного матеріалу, його впорядкування, систематизації.

З урахуванням всіх обставин у науці виділяють наступні **основні види правових сімей**: романо-германську, англо-американську (англосаксонську), соціалістичну, релігійні та сім'ї традиційного і звичаєвого права.

Серед ознак романо-германської правової сім'ї можна виділити наступні:

1) єдина ієрархічно побудована система форм права, в якій домінуюче місце займають нормативно-правових актів (законодавство);

2) головна роль у формуванні права приділяється законодавцю, який створює загальні юридичні правила поведінки; особа, яка застосовує норми права (суддя, адміністративні органи тощо) повинна лише точно реалізувати ці загальні норми в конкретних правозастосовних актах;

3) маються писані конституції, що мають вищу юридичну силу;

4) високий рівень нормативних узагальнень досягається за допомогою кодифікованих нормативних актів;

5) вагоме положення займають підзаконні нормативні акти (регламенти, інструкції, циркуляри й таке інше);

6) розподіл системи права на публічне та приватне, а також на галузі;

7) правовий звичай і юридичний прецедент виступають у якості допоміжних, додаткових форм права;

8) на першому місці знаходяться не обов'язки, а права людини та громадянина;

9) особливе значення має юридична доктрина, яка розробила і розробляє в університетах основні принципи (теорію) побудови даної правової сім'ї.

В *англо-американській правовій сім'ї* поєднання загальних та спеціальних засобів характеризується тим що: значна частина загальних правових засобів входить до складу механізму правового впливу поряд зі спеціальними і при цьому порушується оптимальність у корисності перших. До того ж рівень нормативності знижує менш загальний та абстрактний характер норми права, а також можливість її об'єктивації не тільки у нормативно-правових актах, але й у судових прецедентах. Тому рівень нормативності країн цієї правової сім'ї - середній.

Серед ознак цієї правової сім'ї можна виділити такі:

1) основною формою права виступає судовий прецедент (правила поведінки, сформульовані суддями в їхніх рішеннях по конкретній справі, які поширюються на аналогічні справи);

2) прецеденти носять індивідуальний (казуїстичний) характер;

3) провідну роль у формуванні права (у правотворчості) відіграють суди, які у цьому зв'язку займають особливе місце в системі державних органів;

4) на першому місці знаходяться не обов'язки, а права людини і громадянина, які захищаються насамперед судом;

5) велике значення має процесуальне (процедурне, доказове) право, що багато в чому визначає право матеріальне;

6) відсутні кодифіковані галузі права;

7) відсутній розподіл права на приватне і публічне;

8) законодавство і правові звичаї виступають у якості допоміжних, додаткових форм права;

9) юридична доктрина, зазвичай, носить суто прагматичний, прикладний характер.

Особливості права США:

✓ в основу покладено право Англії;

✓ прецедент дещо обмежений законодавством штатів і федеральним законодавством;

✓ законодавство штатів не тільки не збігається, але може навіть суперечити одне одному;

✓ тенденціями розвитку законодавства є збільшення обсягу федеральної нормотворчості.

В сім'ях релігійного та звичаєвого права низький рівень нормативності пояснюється тим, що, перш за все, загальні правові засоби (а часто і неправові

засоби) мають перевагу над спеціальними. Свою роль у зниженні рівня відіграє і недиференційований характер норм (нерозмежованість нормативного та індивідуальних приписів, правових та моральних, релігійних, звичаєвих, традиційних правил), а звідси і специфічні способи об'єктивації (традиції, звичаї, релігійні джерела тощо).

До *сім'ї релігійного права* відносяться правові системи таких мусульманських країн, як Афганістан, Іран, Ірак, Катар, ОАЕ, Пакистан, Саудівська Аравія, Судан та ін., а також індуське право громад Індії, Сінгапуру, Бірми, Малайзії та іудейське право - Ізраїлю.

Серед ознак цієї правової сім'ї можна виділити такі:

- 1) головний творець права Бог, а не суспільство чи держава, тому юридичні розпорядження дані раз і назавжди, у них потрібно вірити та суворо дотримуватись;
- 2) джерелами права є релігійно-моральні норми і цінності, що містяться, зокрема, у Корані та поширюються на мусульман, в Шастрах, Ведах та діють на поведінку індусів або в Торі - для іудеїв тощо;
- 3) дуже тісне переплетення юридичних положень з релігійними, філософськими і моральними постулатами, а також з місцевими звичаями утворить у своїй сукупності єдині правила поведінки;
- 4) особливе місце в системі джерел права займають праці вчених (доктрини), що конкретизують і тлумачать першоджерела і покладені в основу конкретних рішень;
- 5) відсутній розподіл права на приватне і публічне;
- 6) нормативно-правові акти (законодавство) мають вторинне значення;
- 7) судова практика у власному змісті слова не є джерелом права;
- 8) багато в чому заснована на ідеї обов'язків, а не прав людини (як це має місце в романо-германській і англо-американській правових сім'ях).

До *сім'ї традиційного права* відносяться правові системи Мадагаскару, ряду країн екваторіальної Африки і Далекого Сходу.

Серед ознак даної правової родини можна виділити наступні:

- 1) домінуюче місце в системі джерел права займають звичаї і традиції, які мають, як правило, неписаний характер і передаються з покоління в покоління;
- 2) звичаї і традиції являють собою синтез юридичних, моральних, міфічних розпоряджень, що склалися природним шляхом і визнані державами;
- 3) звичаї і традиції регулюють відносини в першу чергу груп та співтовариств, а не окремих індивідів;
- 4) нормативно-правові акти (писані закони) мають вторинне значення, хоча останнім часом їх приймається все більше і більше;
- 5) судова практика (юридичний прецедент) не виступає як основна

форма права;

6) судова влада керується ідеєю примирення, встановлюючи згоду в суспільстві та забезпечуючи його згуртованість;

7) юридична доктрина не відіграє істотної ролі в юридичному житті даних суспільств;

8) архаїчність багатьох звичаїв і традицій.

В окремих державах спостерігається переплетіння, множинність двох або більше правових систем. Ці правові сім'ї інколи називають «гібридними», оскільки їх важко віднести до якоїсь правової сім'ї - це стосується правових систем Філіппін, Ізраїлю, Японії, Камеруну, Греції, Сомалі, Південно-Африканської Республіки, штату Луїзіана в США, провінції Квебек у Канаді, Шотландії та ін. Однак, на нашу думку, позначення правових систем терміном «гібридні» не доречно, доцільніше їх називати «змішаний тип правових систем».

Що ж стосується змішаного типу (особливо скандинавських правових систем), він характеризується високим рівнем нормативності, у скандинавському підтипі, як за рахунок оптимального поєднання загальних та спеціальних засобів, так і за рахунок узгодження різних способів і форм об'єктивації норм права та адекватності їх застосування у відповідних сферах регулювання. Важливу роль для зростання рівня нормативності у групі скандинавських правових систем відіграє уніфікація законодавства.

До сім'ї соціалістичного права відносяться правові системи таких країн: Китай, В'єтнам, Кореїська народно-демократична республіка, Куба.

У країнах соціалістичної правової сім'ї одержали правове втілення наступні ідеї:

1) централізованого керування економікою, господарськими відносинами, що тягне за собою використання імперативних норм, планових регуляторів;

2) детальної регламентації цивільних договорів, правового положення майна і повноважень суб'єктів;

3) усупільнення власності, створення державної, «загальнонародної» власності як основи економіки;

4) націоналізації підприємств, банків, господарського майна, а в деяких країнах - землі, інших об'єктів нерухомості;

5) регулювання міри праці і споживання і, як наслідок, створення соціально-правових інститутів нормування трудової діяльності та розподілу соціальних благ.

Хід розвитку людства, необхідність вирішення загальнолюдських (загальносвітових) проблем та інші фактори спричинили інтеграційні світові процеси, результатом яких стало формування якісно нової інфраструктури світового порядку, появу міждержавних (міжнародних) об'єднань як універсального, так і регіонального характеру, що здійснюють

структуризацію міжнародних суспільних відносин. Все це сприяло виникненню на сучасному етапі розвитку нового типу правової системи - міждержавно-правової. Її поява об'єктивно визначається рядом таких закономірностей як: розширення кола учасників міжнародних відносин, ускладнення та збільшення кількості міжнародних відносин; визнання багатьох людських проблем всесвітніми, глобальними; необхідністю зміни правових засобів та їх відповідність цілям міжнародно-правового регулювання, зростанням ролі права у врегулюванні міжнародних відносин тощо.

§ 16.5. ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Правова система сучасної України знаходиться на стадії формування, у перехідному стані від командно-адміністративних методів управління до процесів саморегуляції та самоорганізації. Діставши у спадок від Радянського Союзу заідеологізовану концепцію розвитку державно-правових явищ зокрема та суспільних взагалі, Україна «намагається» поступово відкидати соціалістичні методи регуляції суспільних відносин. Даний процес позитивно підкріплюється тим, що сьогодні свідомо обрано курс на європейську інтеграцію, зокрема всі погляди спрямовані на Європейський Союз, який повинен стати запорукою розвитку та становлення України як дійсно демократичної держави, де є місце ринковій економіці, в повній мірі забезпечується охорона та належне регулювання суспільних відносин, забезпечення прав, свобод і та законних інтересів громадян завдяки ефективному функціонуванню правової системи.

Формування сучасної правової системи України у відповідності з міжнародними, зокрема - європейськими правовими стандартами, є процесом складним та багатофункціональним, а тому потребує як глибокого науково-теоретичного аналізу правової дійсності, так і визначення основних напрямів її розвитку. Перш за все слід відзначити, що сучасна правова система України складається, і в цьому ми погоджуємося з думкою Л. Луць, з трьох основних частин: інституційної, функціональної та нормативної, хоча на нинішньому етапі розвитку вона все ще знаходиться у стані формування.

До інституційної частини входять суб'єкти права (фізичні та юридичні особи та їх об'єднання), що є її елементами. Складно організованим суб'єктом, що покликаний виражати інтереси всього суспільства, є держава. Реалізація правового статусу держави здійснюється через утворювані нею органи, що втілюють в життя правотворчі, правотлумачні та правореалізаційні функції. Саме такі види діяльності відповідних органів держави є засобом досягнення

правопорядку - основної мети функціонування правової системи суспільства.

Інституційна частина тісно взаємодіє з функціональною частиною правової системи України. Визначені вище Л. Луць функції реалізації правового статусу держави є не тільки засобом досягнення правопорядку, але й способом виразу зв'язків між елементами правової системи суспільства. Ці зв'язки виникають як результат діяльності суб'єктів права та знаходять свій вияв у правових відносинах. Останні, в залежності від суб'єктів цих зв'язків, можуть бути владними (субординаційними) та позавладними (координаційними).

Владні відносини притаманні органам держави, органам місцевого самоврядування, саморегулюючим організаціям, посадовим особам, тобто всім тим суб'єктам, щодо яких діє спеціальнодозвільний принцип правового регулювання; там же, де застосовується загальнодозвільний принцип, - між фізичними та юридичними особами виникають позавладні відносини.

До інституційної частини правової системи України входить також глава держави - Президент України, уряд - Кабінет Міністрів України, Рада Міністрів Автономної республіки Крим, центральні та місцеві органи виконавчої влади, судові органи та органи місцевого самоврядування.

Перейдемо до розгляду третьої складової правової системи України - тобто її нормативної частини. Вона відіграє основну роль у виникненні зв'язків між суб'єктами права. Об'єктивною основою її реформування є, насамперед, розвиток системи права, від стану якої залежить не тільки стан системи законодавства, але й забезпечення зв'язків між усіма елементами правової системи суспільства, а також зв'язків між правовою системою суспільства, з одного боку, та іншими підсистемами (економічною політичною, культурною соціальною тощо). Система права України нині перебуває на стадії еволюційної трансформації: відбувається вдосконалення існуючих та формування нових галузей та інститутів права. Так, відносно недавно виникли інститути кредитних спілок, земельного сервітуту, самоорганізації населення, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, гарантування банківських вкладів фізичних осіб, біржове, інвестиційне та інше право. Система права характеризується зменшенням рівня його формалізації, що проявляється у розширенні сфери приватноправового регулювання, використання загальнодозвільного принципу правового регулювання.

На думку багатьох авторів, важливою ознакою демократичності Української держави є впровадження в її практику принципу верховенства закону, конкретним проявом якого є факт упорядкування системи нормативно-правових актів України завдяки такій властивості, як наявність вищої юридичної сили серед нормативно-правових актів.

Забезпеченню дії цього принципу сприяє чітке визначення об'єкта правового регулювання. Новоприйнятий закон повинен мати відповідну фінансову, організаційно-технічну, інформаційну та іншу забезпеченість та відповідати об'єктивно існуючим умовам. Так, підтверджуючи висловлену вище думку, слід навести міркування М. Савчина, який визначає, що у вітчизняній системі законодавства найважливіше положення посідає Конституція. Конституції України належить правове верховенство по відношенню до всіх інших нормативно-правових актів. Конституція визначає основи законності та правопорядку в країні. Верховенство Конституції проявляється в тому, що ніякий інший нормативно-правовий акт не може містити поправки чи доповнення до Конституції, вона створює такий порядок, коли право і закон не повинні розходитися; таким чином держава зв'язана правом, а органи державної влади і місцевого самоврядування - законом. В самій Конституції України у ч. 1 ст. 8 закріплено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Окрім вище досліджених (інституційної, нормативної та функціональної), неодмінно до складу правової системи суспільства мають бути включені - ідеологічна, організаційна та політична частини правової системи України.

Саме організаційна частина правової системи України, до якої відносяться юридичні установи, юридична техніка, юридичні терміни, є, відповідно, місцем, засобом та підґрунтям «народження» норми права. Сьогодні, як ніколи, вплив політики на всі сфери суспільного життя виражається в якості пріоритетної галузі. Не є винятком і правова політика держави щодо ключових питань життєдіяльності суспільства. З точки зору О. Зайчука й Н. Оніщенко загальні параметри майбутньої цілісної й систематизованої концепції правового розвитку України полягають у такому:

1) вітчизняна правова ідеологія не повинна будуватися на ідеї соціального й політичного розколу, протиставлення однієї соціальної групи іншій. Навпаки, вона мусить прагнути до максимального духовного об'єднання країни, досягненню нею стану моральної й духовної соборності, необхідного ступеня політичної консолідації. Країна вже пережила достатньо воєн, революцій, контрреволюцій, розколів та реформацій і тепер має потребу в об'єднанні своїх інтелектуальних і матеріальних сил для складної відбудовної і творчої роботи. Право має в максимальному ступені сприяти реалізації цього завдання;

2) правовій ідеології належить бути досить відкритою для обліку і сприйняття історичного досвіду, яку б ідеологічну належність він не мав. Ідеологія, повинна ввібрати все конструктивне й корисне для України з теорії і практики минулого й сьогодення;

3) ні принцип суверенізації особистості стосовно суспільства й держави в його індивідуалістичному варіанті, ні одержавлення людини й придушення її самостійності й ініціативи - жодна з цих крайностей не може стати методологічним підґрунтям правової ідеології в Україні. Індивідуальність можлива тільки через соціальність. Потрібне раціональне сполучення інтересів особи та суспільства, а не домінування одного над іншим. Повноцінний розвиток особистості, забезпечення гармонії прав та обов'язків реалізуються через інтеграцію людини в суспільство та його культуру.

Отже, розвиток сучасної правової системи України характеризується:

- 1) активним формуванням основних структурних частин, що сприяє правильному співвідношенню та взаємодії елементів;
- 2) формуванням механізму самоорганізації, який концентрує зусилля суспільства на необхідному стані рівноваги;
- 3) поступовим приведенням правової системи у відповідність з міжнародними стандартами, насамперед - європейськими, утвердженням під впливом цих вимог принципів правової, демократичної держави та громадянського суспільства;
- 4) спрямованістю правового регулювання загальновизнаними нормами та принципами міжнародного права;
- 5) урізноманітненістю в юридичній науці методологічних підходів до праворозуміння;
- 6) створенням нових інститутів та галузей права і законодавства, виникненням міжгалузевих (комплексних) інститутів законодавства;
- 7) урізноманітненням зовнішніх форм права, що забезпечує динамічність, гнучкість правової системи суспільства.

Висновки:

Отже, як підсумок, наскрізне верховенство права в сукупності правовідносин, підвищення якості регулювання правовідносин є необхідним для якісних змін економічного, соціального, політичного життя суспільства. Ініційовані реформи здатні розв'язати значну частину завдань, тоді як визначені цілі та заходи державної політики мають забезпечити глибинні трансформації в політико-правовій системі.

Без модернізації правової системи зберігаються ризики для національної безпеки, суспільної легітимності дій влади, соціальної стабільності, а також - імплементації правових норм, стандартів у частині зобов'язань відповідно до ратифікованих Україною міжнародних документів.

ГЛОСАРІЙ

А

Автократія – форма державного правління, що являє собою необмежене і безконтрольне повновладдя однієї особи.

Адміністративна відповідальність – вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (проступок), певного примусового заходу адміністративного впливу.

Адміністративні правовідносини – суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного права, які впливають на поведінку суб'єктів у сфері державного управління та приводять до виникнення між ними правових зв'язків державно-владного характеру.

Акти органів державної влади – правова форма здійснення повноважень органів державної влади. Акти органів державної влади можуть бути нормативними, які за юридичною силою поділяються на закони та підзаконні акти, або правозастосовними, які завжди є підзаконними актами.

Амністія – це повне або часткове звільнення від відбування покарання осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, або кримінальні справи стосовно яких розглянуті судами, але вироки стосовно цих осіб не набрали законної сили.

Анклав – частина території однієї держави, що оточена територією іншої держави.

Апарат держави – система державних органів, які уповноважені здійснювати державну владу та управління щодо виконання завдань і функцій держави.

Аристократія – 1) форма правління, за якої державна влада належить привілейованій знатній меншості; 2) знать, привілейована частина суспільної групи, яка має особливі права або привілеї.

В

Верховна Рада України – єдиний, загальнонаціональний, представницький, колегіальний орган законодавчої влади в Україні.

Виконавча влада – самостійна гілка державної влади, зміст діяльності якої визначається реалізацією Конституції України, законів України, указів Президента України, формуванням і здійсненням державної політики в усіх сферах соціально-економічного, гуманітарного, екологічного, інформаційного, інноваційного життя суспільства і держави та здійсненням ефективного державного управління в інтересах людини і для реалізації конституційних прав і свобод.

Виконання норм права – форма безпосередньої реалізації зобов'язальних норм права, які передбачають активну поведінку суб'єктів права щодо виконання покладених на них обов'язків, які передбачені нормами права, незалежно від власного бажання.

Використання норм права – форма безпосередньої реалізації уповноважувальних норм права, які передбачають активну чи пасивну поведінку

суб'єктів права, які на власний розсуд використовують закріплені у нормах права можливості щодо реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Вища рада правосуддя є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм [Конституції](#) і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів. Вища рада правосуддя є юридичною особою, видатки на її утримання визначаються окремим рядком у Державному бюджеті України.

Відповідальність – це окремий вид юридичної відповідальності, що полягає у передбаченому нормами трудового права обов'язку працівника відповідати за вчинене трудове правопорушення і понести відповідні санкції.

Влада – у загальному розумінні реальна здатність і можливість владноможного суб'єкта впливати на діяльність і поведінку людей, примушувати їх виконувати його волю.

Влада законодавча – представницькі політичні органи влади, до компетенції яких віднесене законодавство.

Влада судова – самостійна гілка єдиної державної влади, яка має власну виключну компетенцію щодо розгляду юридично значущих справ, що мають правові наслідки і реалізуються створеними на основі закону органами – судами за допомогою спеціальних судових процедур у встановленій законом процесуальній формі.

Внутрішні функції держави – напрями діяльності держави, що здійснюються у межах її території і в яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, культурних та інших сторін життя суспільства.

Г

Галузь права – це сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та регулюють суспільні відносини певного виду своїм особливим методом.

Гарантії законності – це об'єктивні умови і суб'єктивні фактори, а також: спеціальні засоби та заходи, за допомогою яких забезпечується режим законності.

Гарантії прав та обов'язків – засоби та умови, які забезпечують цілковите й неухильне здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів.

Гіпотеза – складова частина норми права, що визначає умови, за наявності яких суб'єкти права мають здійснювати свої права та обов'язки, визначені в диспозиції цієї норми.

Глава держави – посадова особа або колегіальний орган, що здійснює верховне представництво держави у внутрішній та зовнішній політиці. Главою держави в Україні є Президент, який займає особливе місце у системі органів державної влади, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина.

Глава уряду – керівник вищого колегіального органу у системі органів виконавчої влади. Главою уряду в Україні є Прем'єр-міністр України, який входить до складу Кабінету Міністрів України.

Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів.

Громадянин – особа, яка знаходиться у сталих юридичних зв'язках із конкретною державою, що проявляється саме в наявності відповідного громадянства.

Громадянське суспільство – організація вільних і рівноправних індивідів, сімей, інших соціальних груп і прошарків, кожному з яких держава забезпечує юридично рівні можливості бути власниками, користуватися свободами в процесі виробництва і розподілу матеріальних благ, мати надійний соціальний захист, брати участь у політичній та інших сферах життєдіяльності людини.

Гуманізм – прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на формування поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

Д

Декларація – одностороння заява однієї або декількох держав, у якій висловлюється її (їх) точка зору на яку-небудь одну важливу проблему.

Делікт – діяння, що суперечить вимогам чинного законодавства, тобто правопорушення. Делікт завдає шкоди охоронюваним законом цінностям, інтересам фізичної або юридичної особи, суспільним або державним інтересам. Особа, яка вчинила делікт, у передбачених законом випадках притягається до юридичної відповідальності.

Деліктоздатність – передбачена нормами права здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинення протиправних дій.

Демілітаризована територія – це така частина державної території, у відношенні якої держава прийняла міжнародне зобов'язання скоротити або не мати в її межах військових укріплень і споруд, визначених видів озброєнь і збройних сил.

Демократична держава – держава, що базується на визнанні та втіленні в суспільну практику таких принципів конституційного устрою, як народовладдя, політичний плюралізм, свобода і рівність громадян, реальність та невід'ємність прав людини тощо.

Демократичний державний режим – державний режим, за якого реально забезпечується здійснення широкого кола прав і свобод громадян, які мають реальні можливості впливати на формування та діяльність державних органів.

Держава – це суверенна, політико-територіальна організація публічної влади в соціально неоднорідному (поліетнічному) суспільстві, що має апарат управління і примусу та здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, керувати і управляти загальносуспільними справами, виступати повноправним суб'єктом міжнародних відносин.

Держава соціальна – демократична правова держава, що спирається на широку соціальну основу і здійснює активну соціальну політику, спрямовану на підвищення, стабільне забезпечення життєвого рівня населення, захист і реалізацію прав та свобод громадян, створення сучасної системи охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення, підтримку незахищених верств населення, запобігання та успішне розв'язання соціальних конфліктів.

Державна влада – особливий різновид соціальної влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політичний характер, здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами (органами держави та їхніми посадовими особами), які здатні регулювати і впливати на поведінку людей та спеціальними засобами домагатися здійснення своєї волі.

Державна мова – мова, що є обов'язковою для використання в законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві тощо.

Державна служба – це професійна діяльність державних службовців з підготовки пропозицій щодо формування державної політики, забезпечення її реалізації та надання адміністративних послуг.

Державна територія – це геофізичний та політико-правовий простір земної кулі, який, відповідно до норм міжнародного та національного права, знаходиться під суверенітетом певної держави.

Державне управління – діяльність органів усіх гілок державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації ними делегованих державою повноважень з метою вдосконалення суспільної системи відповідно до публічних інтересів.

Державний лад – система основних політико-правових, економічних, соціальних відносин, які закріплюються державно-правовими (конституційно-правовими) нормами.

Державний режим – сукупність форм і методів здійснення державної влади.

Державний службовець – громадянин України, який займає посаду державної служби у державному органі, або його апараті, одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з реалізацією завдань та виконанням функцій державного органу.

Державний суверенітет – властивість державної влади, що визначає її верховенство, повноту, самостійність і неподільність у внутрішніх відносинах, рівність і незалежність у зовнішніх відносинах, забезпечує можливість державі діяти на свій розсуд, вирішувати самостійно всі внутрішні та зовнішні справи.

Державні органи – вид державних організацій, які наділені чітко визначеними державно-владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання конкретних завдань і функцій держави у певній сфері суспільних відносин.

Державні символи – встановлені конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки держави, в яких уособлюється її суверенітет, а в деяких випадках – і певний історичний чи ідеологічний зміст.

Державні установи – державні організації, які здійснюють функції держави, пов'язані зі створенням нематеріальних благ.

Джерело підвищеної небезпеки – це діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних,

радіоактивних, вибухо- і вогненебезпечних та інших речовин, утриманням диких тварин, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб.

Диспозиція – складова частина норми права, що визначає правило поведінки, згідно з яким дозволяється, забороняється або рекомендується проведення певних дій. Вона закріплює права та обов'язки учасників правових відносин.

Дисципліна – своєчасне й точне виконання вимог, що впливають із нормативних та індивідуально-правових актів, технологічних, організаційних, моральних, громадських та інших соціальних норм.

Дисциплінарна відповідальність – це відповідальність за порушення трудової дисципліни, яке полягає у невиконанні або неналежному виконанні працівником своїх трудових обов'язків.

Дієздатність – здатність особи своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Додержання норм права – форма реалізації заборонних норм права, які передбачають пасивну поведінку суб'єктів права, тобто їх утримання від вчинення, заборонених правом дій.

Е

Економічні права – можливості людини реалізувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ.

Екстракція (або «ексфільтрація») – походить від англійських слів «extraction», «exfiltration»; «exfil» та передбачає переміщення людей з підконтрольної ворогові території в безпечну зону.

З

Закон про кримінальну відповідальність – це нормативний акт, прийнятий Верховною Радою України, який містить у собі правові норми, які встановлюють принципи і підстави кримінальної відповідальності, призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності і покарання, а також визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання можуть бути призначені за їх вчинення.

Законність – правовий режим (стан) точного і неухильного виконання законів та підзаконних нормативно-правових актів держави усіма суб'єктами суспільних відносин (державою, її органами та посадовими особами, громадськими об'єднаннями, громадянами).

Законодавство – сукупність усіх чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів органів держави, що видаються уповноваженими правотворчими органами в межах їх компетенції.

Звернення громадян – викладені у письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) чи скарги осіб до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів.

Злочин міжнародного характеру – діяння фізичної особи, які посягають на права та інтереси двох або більше держав, міжнародних організацій, фізичних чи юридичних осіб.

I

Імперативні норми права – норми, де диспозиція формулюється органом держави, в якій чітко позначенні дії і не допускається ніяких відхилень від вичерпного переліку прав і обов'язків суб'єктів.

Імпічмент – усунення президента з посади на основі ухваленого парламентом за спеціальною процедурою рішення про його обвинувачення у вчиненні державної зради або іншого злочину.

Іноземні громадяни (піддані) – особи, які перебувають на території держави не маючи її громадянства і є громадянами (підданими) іншої держави або держав.

Інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

K

Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України, що керується у своїй діяльності Конституцією, законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України.

Кодекс – нормативно-правовий акт, в якому об'єднано і систематизовано правові норми, що регламентують відповідну сферу суспільних відносин. Кодекс, як правило, виступає основою певної галузі чи підгалузі законодавства.

Конвенція – міжнародна угода, що укладається в якійсь спеціальній галузі з цілого ряду питань.

Конкордат – міжнародний договір, однією зі сторін якого виступає Ватикан.

Конституційний лад – стан відносин (або порядок), що характеризує державу як конституційну, забезпечує підпорядкованість держави праву, сприяє закріпленню в суспільній практиці і правосвідомості справедливих, гуманних та правових взаємозв'язків між людиною, громадянським суспільством і державою або як установлені конституційним правом взаємовідносини між людиною, народом, суспільством і державою, що покликані забезпечити визнання та захист прав і свобод людини та громадянина, народовладдя, громадянського суспільства і демократичної держави.

Конституційний Суд України – незалежний від законодавчої та виконавчої гілок влади спеціальний судовий орган, який здійснює перевірку нормативних актів на їх відповідність Конституції України способом конституційного судочинства.

Конституційні засади судочинства в Україні – система світоглядних принципів, що нормативно визначають сутність і зміст судочинства в цілому та встановлюють особливості здійснення цивільного, кримінального, господарського та адміністративного судочинства в Україні.

Конституційні обов'язки громадян України – відтворені в конституційно-правових нормах побажання держави щодо поведінки осіб, які знаходяться на території даної держави або лише до поведінки громадян даної

держави незалежно від місця їх знаходження.

Конституційні принципи правового статусу особи – відображені в конституції головні ідеї, покладені в основу змісту і умов реалізації прав та обов'язків людини в державі.

Конституційно-правова відповідальність – особливий вид юридичної відповідальності, що має складний політико-правовий характер, настає за вчинення конституційно-правового делікту та знаходить вияв у передбачених конституційно-правовими нормами особливих несприятливих наслідках для суб'єкта конституційного делікту.

Конституційно-правові відносини – суспільні відносини, врегульовані конституційно-правовими нормами, тобто відносини, суб'єкти яких наділяються взаємними правами і обов'язками згідно з приписами конституційно-правових норм.

Конституція – Основний Закон держави, в якому регламентуються найважливіші відносини у сферах державного устрою, організації й функціонування органів держави, правового статусу особи.

М

Матеріальна відповідальність – це обов'язок однієї сторони трудового договору - працівника або роботодавця відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі й порядку.

Метод правового регулювання – сукупність прийомів та способів, за допомогою яких здійснюється вплив права на суспільні відносини певного виду. Метод правового регулювання відповідає на питання: як, яким чином право здійснює свій регулятивний вплив.

Механізм правового регулювання – система спеціальних правових засобів, за допомогою яких здійснюється впорядкування суспільних відносин. До елементів механізму правового регулювання належать норми права, нормативно-правові акти, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації, тлумачення та застосування норм права, законність, правосвідомість і правова культура.

Механізми міжнародного захисту прав людини – система міжнародних (міждержавних) органів і організацій, що діють з метою здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення.

Міжнародна правосуб'єктність – це якісна характеристика статусу суб'єкта міжнародних правовідносин, що виражає його здатність самостійно брати участь у цих правовідносинах, підпорядковуватися нормам міжнародного права, брати участь у їх створенні й володіти міжнародними правами та обов'язками.

Міжнародне право – система договірних та звичаєвих норм і принципів, які регулюють взаємовідносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, визначають взаємні права та обов'язки, виражають їх узгоджену волю і направлені на врегулювання міжнародних відносин з метою розвитку міжнародного співробітництва та забезпечення міжнародного миру і безпеки.

Міжнародне правопорушення – дія або бездіяльність суб'єкта міжнародного права, у результаті якої порушуються норми міжнародного права і міжнародні зобов'язання цього суб'єкта, та наносять іншому суб'єкту або групі суб'єктів міжнародного права або всьому міжнародному співтовариству в цілому шкоду матеріального або нематеріального характеру.

Міжнародний договір – міжнародна угода, яка укладена між суб'єктами міжнародного права у письмовій формі і регулюється міжнародним правом, незалежно від того, чи міститься така угода в одному документі, чи в двох або декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретної назви.

Міжнародний злочин – міжнародно-протиправне діяння, яке порушує міжнародні зобов'язання, що є основними для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, і розглядаються як злочини міжнародним співтовариством у цілому.

Міжнародні стандарти у сфері прав людини – це обов'язкові для всіх держав правила поведінки з людьми, що полягають у необхідності гарантувати особам, які перебувають під їх юрисдикцією, встановлені універсальними і регіональними міжнародно-правовими актами права і свободи, а також не зазіхати на такі права і свободи.

Міжнародно-правова відповідальність – це обов'язок суб'єкта міжнародного права усунути шкоду, заподіяну іншому суб'єкту міжнародного права в результаті порушення міжнародно-правового зобов'язання, а у випадках, передбачених міжнародним договором, – також і шкоду, заподіяну правомірними діями.

Міжнародно-правова норма – це створене за угодою суб'єктів формально визначене правило, що регулює міждержавні відносини шляхом запровадження прав та обов'язків для суб'єктів і забезпечується юридичним механізмом охорони.

Міжнародно-правовий інститут – це група норм міжнародного права, що регулюють певну сферу міжнародно-правових відносин.

Міністерство – центральний орган виконавчої влади, уповноважений формувати та реалізувати державну політику у певній сфері суспільного та державного життя.

Місцеве самоврядування – одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється у самостійному вирішенні населенням питань місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Місцеві державні адміністрації – місцеві органи виконавчої влади, які у межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізують повноваження, делеговані їм відповідною радою.

Моральна шкода – це шкода, яка полягає у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Н

Надзвичайний стан – особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях із виникненням надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або в разі спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства, і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Напіванклав – частина території однієї держави відрізана частково сухопутною територією і частково морською територією іншої держави.

Населення – сукупність людей, які проживають на певній території та здійснюють свою життєдіяльність у межах адміністративної чи політичної одиниці.

Національна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства від наявних і можливих загроз у всіх сферах суспільних відносин.

Національний суверенітет – реальна спроможність нації визначати зміст, характер і повноту свого політичного, економічного, соціального, культурного та інших сфер життя, забезпечувати своє самовизначення, аж до утворення незалежної держави.

Нація – спільність людей, які проживають на одній території, зв'язані загальними економічними відносинами, спільною мовою, культурою, одним законодавством, національними інтересами, митними кордонами та іншими ознаками.

Нейтралізована територія – територія із статусом встановленим міжнародними угодами при якому забороняється її використання в якості театру воєнних дій або в якості бази для ведення воєнних дій в інших районах світу.

Необхідна оборона – дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони (ст. 36 КК).

Неосудна особа – це особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням

суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру (ч.2 ст. 19 КК).

О

Об'єкт правопорушення – суспільні відносини, які охороняються нормами права та на які посягає конкретне правопорушення.

Об'єкти правовідносин – певні матеріальні, духовні та інші соціальні блага з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються правові відносини.

Об'єктивна сторона правопорушення – зовнішнє вираження протиправного діяння, яке посягає на об'єкт, що охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди.

Омбудсман – посадова особа, уповноважена парламентом за скаргами громадян або власною ініціативою здійснювати нагляд за законністю дій органів влади та посадових осіб. Інститут О. був запроваджений у Швеції у XVIII ст. Він використовується в країнах під різними назвами: парламентський комісар у справах адміністрації (Велика Британія, Нова Зеландія, Австралія), медіатор (Франція), народний захисник (Іспанія), уповноважений у справах прав людини (Польща, Російська Федерація, Україна).

Орган держави (державний орган) – відносно самостійна, організаційно та структурно відокремлена частина державного механізму, утворена відповідно до Конституції та законів України, наділена державно-владними повноваженнями, а також правовими та матеріальними ресурсами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави.

Органи виконавчої влади в Україні – система центральних і місцевих, одноособових і колегіальних органів державної виконавчої влади загальної та спеціальної компетенції на чолі з Кабінетом Міністрів України, що відповідно до Конституції та законів України забезпечують виконання Конституції України, законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради України в найважливіших сферах суспільного і державного життя України.

Особа – людина як суб'єкт, що має індивідуальні інтелектуальні та інші ознаки та усвідомлює себе членом спільності таких же суб'єктів.

Особа без громадянства (апатриди) – особа, яку жодна держава світу відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Осудність – психічний стан фізичної особи, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння здатна усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

П

Пакт – двостороння або багатостороння угода між державами, яку укладають з якої-небудь однієї важливої політичної проблеми.

Парламент – вищий загальнонаціональний представницький орган держави, побудований на виборчих засадах.

Парламентська більшість у Верховній Раді України – добровільне об'єднання народних депутатів України – членів депутатських фракцій (груп), позафракційних народних депутатів України у кількості, що складає більшість

від конституційного складу Верховної Ради України, яке бере на себе відповідальність за законодавчий процес і політичні дії Верховної Ради України, формування коаліційного Уряду та результати його діяльності, конструктивну співпрацю з Президентом України та Кабінетом Міністрів України.

Парламентська опозиція – добровільне об'єднання народних депутатів України – членів депутатських фракцій (груп), позафракційних народних депутатів України, які не підтримують політичний та соціально-економічний курс Президента України, діяльність Кабінету Міністрів України із його реалізації та пропонують суспільству альтернативну програму розвитку.

Поділ влади – модель побудови державного апарату, згідно з якою влада в державі має поділятися між законодавчими, виконавчими та судовими органами. При цьому кожна гілка влади повинна бути незалежною від інших і водночас їм підконтрольною, що має на меті виключення можливості концентрації влади в руках одного органу.

Покарання – це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Політичні права і свободи – можливості громадян України брати участь в управлінні державними справами, впливати на діяльність різних державних органів та органів місцевого самоврядування, а також громадських організацій політичного спрямування, користуватися правами на свободу думки, слова, світогляду і переконань та їх прояву та поширення.

Помилування – акт глави держави, за яким певна особа (чи кілька осіб) повністю або частково звільняється від покарання, або до неї застосовується більш м'яке покарання, або ж з особи знімається судимість.

Права та основоположні свободи людини і громадянина в Україні – певні можливості людини володіти, користуватися та розпоряджатися певними благами, наданими або визнаними суспільством та державою, а також набувати їх у порядку, межах, формах і способі, передбачених Конституцією та законами України.

Правова держава – держава, в якій панує право, діяльність усіх її органів і посадових осіб здійснюється на основі та в межах, визначених правом, де не тільки особа відповідальна за свої дії перед державою, а й держава несе реальну відповідальність перед особою за результати своєї діяльності.

Правовий статус особи – сукупність закріплених у законодавстві прав, свобод, обов'язків громадян і гарантій їх здійснення.

Правовідносини – специфічні суспільні відносини, учасники яких виступають як носії прав та обов'язків, установлених нормами права.

Правоздатність – передбачена нормами права здатність суб'єкта мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Правоохоронні органи – органи, що їх держава наділяє компетенцією охорони суспільних відносин, врегульованих правом.

Правопорядок – відповідність суспільних відносин приписам норм права.

Правосуб'єктність – це передбачена нормами права здатність виступати учасником правовідносин. Вона містить два елементи – правоздатність і дієздатність.

Правосуддя – вид державної діяльності, пов'язаний з вирішенням соціальних конфліктів, в основі яких лежить спір про право, шляхом розгляду на судових засіданнях цивільних, кримінальних та інших справ з додержанням встановленої законом процесуальної форми.

Представництво – це відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи.

Представницька демократія – сукупність форм організації державної влади, за якої певні важливі рішення щодо управління справами суспільства і держави виносяться виборними установами (парламентами, муніципалітетами тощо).

Президентська республіка – республіка, в якій повноваження глави держави, а в деяких випадках і глави уряду, належать президентові, який обирається непарламентським способом (громадянами держави) і формує уряд, що не несе відповідальності перед парламентом.

Примус – метод здійснення державної влади, який полягає у психологічному, фізичному чи матеріальному впливі уповноважених органів держави на особу з метою примусити її діяти в інтересах держави.

Р

Реалізація норм права – процес втілення приписів правових норм у поведінку суб'єктів права та їх практичну діяльність зі здійснення, використання суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків.

Репарація ординарна – форма матеріальної міжнародно-правової відповідальності, яка полягає у відшкодуванні державою-правопорушницею матеріального збитку шляхом виплати грошових сум, постачання товарів чи надання послуг, еквівалентних сумі, що підлягає відшкодуванню потерпілим суб'єктам міжнародного права.

Репарація надзвичайна – це особливі обтяження, що виражаються в тимчасовому обмеженні правомочності держав, що вчинили міжнародне правопорушення, розпоряджатися своїми матеріальними ресурсами.

Репресалія – форма нематеріальної міжнародно-правової відповідальності, що полягає у застосуванні односторонніх правомірних примусових заходів до суб'єкта-правопорушника з метою примусити його відмовитися від своїх незаконних дій.

Республіка – форма державного правління, за якої вищі державні органи обираються населенням або формуються загальнонаціональним представницьким органом влади.

Ресторація – форма нематеріальної міжнародно-правової відповідальності, що полягає у відновленні суб'єктом-правопорушником попереднього стану певного матеріального об'єкта, який постраждав внаслідок міжнародного правопорушення.

Реторсія – форма нематеріальної міжнародно-правової відповідальності, що полягає у застосуванні заходів впливу однієї держави на іншу, що мають на меті спонукати останню припинити недружелюбні, несправедливі чи дискримінаційні дії.

Референдум – голосування населення всієї держави (загальнодержавний референдум) або його певної частини (місцевий референдум) із метою вирішення найважливіших питань суспільного життя.

С

Санкція – складова частина норми права, яка передбачає юридичні наслідки для суб'єкта за виконання чи невиконання правила поведінки, передбаченого диспозицією цієї норми.

Сатисфакція – обов'язок держави-правопорушниці надати задоволення нематеріального характеру, відшкодувати моральну шкоду, заподіяну честі і гідності іншої держави.

Сейм – 1) станово-представницька установа у феодальній Польщі, Чехії та деяких інших державах Східної Європи; 2) нижня палата парламенту Республіки Польща.

Сенат – 1) у Стародавньому Римі дореспубліканського періоду – збори старійшин; у період республіки – орган верховної і державної влади; 2) у багатьох сучасних країнах (Бельгії, Канаді, США та ін.) – верхня палата парламенту.

Сесія Верховної Ради України – передбачений Конституцією і Регламентом Верховної Ради України загальний, основний, постійний, колегіальний спосіб організації роботи парламенту України з метою здійснення ним своїх функцій і повноважень протягом півріччя або іншого встановленого часу.

Система права – внутрішня організація права, що полягає в єдності й погодженості правових приписів певної держави.

Система судів загальної юрисдикції України – нормативно упорядкована та структурована сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених місцевих, апеляційних, вищих спеціалізованих судів і Верховного Суду, яка ґрунтується на засадах територіальності та спеціалізації і забезпечує здійснення правосуддя в Україні.

Склад правопорушення – сукупність закріплених у законі об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких, суспільно небезпечно, винне, протиправне діяння визнається конкретним правопорушенням.

Службові особи – це особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом. Службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних

держав у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів (ст. 18 КК).

Соціальні норми – правила поведінки загального характеру, які виникли в процесі історичного розвитку, регулюють різні сфери суспільних відносин, мають зміст, зумовлений свідомо-вольовою діяльністю людей, рівнем економічного, соціального і культурного розвитку суспільства та забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Соціальні права – певні можливості людини володіти, користуватися, розпоряджатися певними соціальними благами та послугами, наданими суспільством і державою, а також набувати і захищати їх у порядку, межах, формах і в спосіб, передбачені Конституцією та іншими законами України.

Суб'єкти міжнародного права – це учасники міжнародних відносин, які володіють міжнародними правами і обов'язками, здійснюють їх на основі міжнародного права і несуть в необхідних випадках міжнародно-правову відповідальність.

Суб'єкт правопорушення – деліктоздатна фізична особа, яка вчинила правопорушення. Рівень деліктоздатності фізичної особи залежить від її віку, стану психічного здоров'я, посади та інших обставин.

Суб'єктивна сторона правопорушення – внутрішнє психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків.

Суди загальної юрисдикції – система незалежних і безсторонніх органів судової влади, які здійснюють через суддів цих судів правосуддя шляхом цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства в порядку, встановленому Конституцією та законами України, іншими актами чинного законодавства.

Суспільний порядок – порядок у суспільстві, який відповідає вимогам всього комплексу соціальних норм.

Субституція – форма матеріальної міжнародно-правової відповідальності, яка полягає у заміні неправомірно знищеного чи пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням.

Т

Територіальна громада – об'єднання жителів, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Територія в міжнародному праві – різноманітні простори земної кулі з її сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряними просторами, а також космічний простір і небесні тіла, що знаходяться в ньому.

Територія з міжнародним режимом – територія, яка не входить до складу державної території: водні простори за межами виключних економічних зон прибережних держав, Міжнародний район морського дна, Антарктика, космічний простір, Місяць та інші небесні тіла.

Територія зі змішаним режимом – це територія, на яку одночасно поширюється дія норм міжнародного та національного права.

Територія з особливим міжнародним режимом – це демілітаризована і нейтралізована зона і зона миру.

Територіальне море – полоса прибережних морських вод шириною не більше 12 миль від лінії найбільшого відпливу чи від прямих вихідних ліній.

Трактат – багатосторонній міжнародний договір, що встановлює взаємовідносини між його учасниками з яких-небудь політичних питань.

У

Угода в міжнародному праві – це міждержавний договір, що підписується зазвичай від імені уряду і, як правило, не підлягає ратифікації.

Узурпація – насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

Указ – назва підзаконного нормативно-правового акту, який видається Президентом України у межах його повноважень.

Унітарна держава – єдина централізована держава, що не має у своєму складі державних утворень і територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (області, райони, провінції тощо).

Ф

Федерація – форма децентралізованого державного устрою, за якої ознаки державного утворення властиві як державі в цілому, так і її складовим частинам, що вважаються суб'єктами федерації, а вищі органи як держави в цілому, так і суб'єктів федерації мають широку сферу власної виключної компетенції.

Форма держави – комплексне поняття, яке характеризує державу щодо форми правління, форми державного устрою та державного режиму.

Форма державного правління – порядок організації вищих державних органів, що визначає їхню структуру, компетенцію та взаємодію.

Форма державного устрою – порядок територіального і поділу держави, взаємовідносин її складників між собою й державою в цілому та відповідної організації державних органів.

Функції Верховної Ради України – передбачені Конституцією України основні напрями діяльності Верховної Ради України, що визначають її місце і загальне призначення у державному механізмі, а також відповідну роль у вирішенні суспільних завдань, що стоять перед державою.

Функції держави – основні напрями діяльності держави, в яких втілюються її сутність і соціальне призначення.

Ю

Юридична особа – це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку.

Юридичний прецедент – письмове або усне рішення судового або адміністративного органу, яке стало нормою, еталоном, зразком (правилом поведінки) при розгляді всіх подібних справ у майбутньому.

Юридичні (спеціальні) гарантії – правові засоби (юридичні норми та інститути), покликані забезпечувати реальність прав та обов'язків особи.

Юридичні факти – конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують настання юридичних наслідків у вигляді виникнення, зміни чи припинення правових відносин.

Юрисдикція – передбачена законом або іншим правовим актом правомочність державного органу розв'язувати правові питання, юридичні спори.

Юстиція – сукупність судів, які здійснюють правосуддя, а також інших юридичних установ, що входять до судової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні нормативні джерела

1. Акт проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серп. 1991 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1991. № 38. Ст. 502.
2. Декларація про державний суверенітет України : прийнята 16 лип. 1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
3. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Положення про Офіс Президента України : затв. указом Президента України від 25 черв. 2019 р. № 436/2019. *Офіційний вісник Президента України*. 2019. № 51. Ст. 1734.
5. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 8 лип. 2011 р. № 3671-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 59. Ст. 2347. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>
6. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листоп. 2011 р. № 4061-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 10-11. Ст. 73. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>
7. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 груд. 2016 р. № 1798-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: zakon.rada.gov.ua/go/1798-19.
8. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.
9. Про громадянство України : Закон України від 18 січ. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 4. Ст. 65. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>
10. Про державний кордон : Закон України від 04 лист. 1991 р. № 1778-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>
11. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 трав. 2003 р. № 755-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15>.
12. Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
13. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.

14. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лют. 2015 р. № 192-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 18, № 19–20. Ст. 132. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19>.

15. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

16. Про захист персональних даних : Закон України від 01 черв. 2010 р. № 2297-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17.

17. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

18. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>

19. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лют. 2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18>

20. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

21. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>

22. Про місцеві вибори : Закон України від 14 лип. 2015 р. № 595-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19#Text>

23. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20–21. Ст. 190. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14>

24. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. № 63. Ст. 2075. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

25. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 10 верес. 2014 р. № 442. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF#Text>

26. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2365-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. Ст. 118. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>

27. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 верес. 2011 р. № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19–20. Ст. 179. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

28. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2–3. Ст. 12. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>.

29. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 5 берез. 1998 р. № 183/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*.

1998. № 35. Ст.237. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>

30. Про Рахункову палату : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 576-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 36. Ст. 360. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text>

31. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14–15, № 16–17. Ст. 133. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>

32. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 черв. 2001 р. № 2493-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 33. Ст.175. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2493-14>

33. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>

34. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 берез. 2011 р. № 3166-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 27. Ст. 1123.

Підручники, навчальні посібники, практикуми, енциклопедії, словники, довідники

1. Антропологія права: професійна аргументація / С. С. Сливка, А. С. Романова, О. Л. Чорнобай, І. М. Коваль. Львів: Ліга-прес, 2018. 212 с.

2. Бурдін М. Ю., Логвиненко І. А., Лазарєв В. В. Теорія держави та права у визначеннях та схемах : довідник. Харків : ХНУВС, 2021. 108 с.

3. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.] ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика. 2019. Т. 3. М – Я. 992 с.

4. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності : навч. посіб. / Кол. авт. ; за ред. д-ра юрид. наук, доц. В. О. Боняк. [2-е вид. перероб. і допов.]. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 263 с.

5. Загальна теорія права : підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.] ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

6. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів за ред. д-ра юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021, 576 с.

7. Кельман М. С. Загальна теорія права: підручник / М. С. Кельман, В. М. Стратонов. Вид. 6-те, доп. Херсон: Олді-Плюс, 2020. 742 с.

8. Кириченко В. М., Кириченко Ю. В., Соколенко Ю. М. Політико-правова система України : підручник / за заг. ред. В. М. Кириченка. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 304 с.

9. Кресіна І. О., Явір В. А., Ходаківський М. Д. Етнокультурна автономія як інститут забезпечення прав національних меншин: світовий

досвід і Україна : наук. записка. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 100 с.

10. Лісовська Ю. П., Лісовський П. М., Подоляка С. А. Правова держава : історія, теорія, методологія : навч. посіб. Київ : Кондор, 2018. 347 с.

11. Макушев П. В., Хрідочкін А. В. Теорія правозастосування : навч. посіб. Дніпро : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 360 с.

12. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень : навч. посіб. / А. П. Лелеченко, О. І. Васильєва, В. С. Куйбіда, А. Ф. Ткачук. Київ : Рада Європи, 2017. 110 с.

13. Пендюра М. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / М. М. Пендюра – К. : О. С. Ліпкан, 2013. – 304 с.

14. Петков С. Поліетнічна Україна: формування поліетнічного та полірелігійного складу населення на теренах Східної Європи з найдавніших часів до ХІХ ст. Київ : АртЕк. 2019. 152 с.

15. Право і прогрес: запити громадянського суспільства / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко. Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Наукова думка, 2020. 367 с.

16. Правове регулювання правоохоронної діяльності: навчальний посібник. М. В. Ковалів, С. С. Єсімов, Ю. Р. Лозинський. Львів : Неодрук, 2018. 323 с.

17. Правознавство : навч. посіб. / М. М. Пендюра, О. Я. Лапка, А. Л. Калінюк та ін. – К. : 7БЦ, 2022. – 548 с.

18. Правознавство: Підручник для студентів ВНЗ / Кол. авторів. Черкаси, 2019. 686 с. URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/1977/1/pravozn21.04.pdf>

19. Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності : об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ : Логос, 2019. 384 с.

20. Старосольський В. Й. Держава і політична влада : у 2 ч. Київ : ЛОГОС України, 2017. Ч. 2. 472 с.

21. Теорія держави і права : підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2018. 416 с.

22. Теорія держави і права : підручник / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва, Т. О. Гуржій та ін. ; за заг. ред. Л. В. Ніколаєвої, Т. О. Гуржія. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. – 424 с.

23. Теорія держави і права в схемах та таблицях : навч. посіб. / Л. Р. Наливайко, Д. С. Припутень, І. О. Грицай та ін. Київ : Хай-Тек Прес, 2020. 296 с.

24. Теорія держави і права. Збірник тестових завдань : навч.-метод. посіб. / В. О. Боняк, І. С. Лантух, І. А. Сердюк, Ю. В. Христова. Дніпро : Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. Ч. 1. 60 с.

25. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова ; Нац. акад. внутр. справ. Київ :

Освіта України, 2017. 320 с.

26. Теорія держави та права : практикум / [Є. В. Білозьоров та ін.]. Київ : Маслаков, 2018. 166 с.

27. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

28. Чернов С. І., Бельська Т. В., Волик С. В. Система місцевого самоврядування: конспект лекцій. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. 40 с.

29. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 168 с.

Монографії

1. Богів Я. С. Народний суверенітет : правова теорія та державотворча практика: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2019. 416 с.

2. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики / Бостан С. К. – Запоріжжя : Юридичний ін-т, 2005. – 540 с.

3. Булкат М. С. Теоретико-правові засади розвитку та функціонування судової влади : монографія / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Юрид. думка, 2018. 502 с.

4. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації : монографія : у 3 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН О. В. Скрипнюка. Київ : Юрид. думка, 2019. Т. 2. Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні. 588 с.

5. Дідич Т. О. Правоутворення в Україні: теоретико-правові та практичні аспекти : монографія. Київ : Ліра-К, 2018. 492 с.

6. Кононенко В. П. Вирішення територіальних спорів Міжнародним Судом ООН: теорія і практика : монографія. Київ – Одеса: Фенікс, 2018. 483 с.

7. Кравцова З. С. Конституційно-правові засади організації і здійснення державної влади в Україні : монографія. Київ : Ліра-К., 2019. 428 с.

8. Макаренко Л. О. Правова культура: теоретико-методологічні основи дослідження : монографія. Київ : Парлам. вид-во, 2019. 576 с.

9. Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. В. Батанова, д-ра юрид. наук, проф. О. В. Марцеляка, д-ра юрид. наук, проф. А. Берлінгуера. Київ : ОСНОВА, 2020. 672 с.

10. Наливайко Л. Р., Олійник В. М. Теоретико-правова характеристика взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства : монографія. Дніпро : ДДУВС, 2019. 192 с.

11. Народний суверенітет у теорії політико-правових вчень: історична школа: : монографія / за заг. ред. А. О. Селіванова. Київ : Логос, 2013. Кн. 1. 181 с.

12. Правова ідеологія як засадничий принцип консолідації українського суспільства : монографія. / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Скрипнюк та ін.]. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 86 с.

13. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: сучасний контекст : монографія. Київ : Юрид. думка, 2018. 212 с.

14. Севрюков Д. К. Суверенітет. Генеалогія ідеї в контексті політичної та правової історії : монографія. Київ : Талком, 2018. 234 с.

15. Сімутіна Я. В. Юридичні факти в механізмі правового регулювання трудових відносин : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2018. 436 с.

16. Сухонос В. В. Механізм держави і місцеве самоврядування: дихотомія антиномії і симбіозу в конституційно-правовій парадигмі : монографія. Суми : Університетська книга, 2018. 287 с.

17. Сучасний унітаризм: доктрина і практика : монографія. До 30-річчя незалежності України / [Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, О. В. Батанов та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юрид. думка, 2021. 514 с.

Публікації науковців у збірниках наукових праць

1. Pendiura, M., Pylypenko, S., Serbina, N., Pluhatyr, M., & Tovpyha, L. (2022). Legal regulation of the police: international aspects: Regulación legal de la policía: aspectos internacionales. *Cuestiones Políticas*, 40(72), 125-144. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4072.07>

2. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Леґуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – 368 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/20811>

3. Білозьоров Є. В. Методологічний підхід як інструмент пізнання права / Є. В. Білозьоров // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 90 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 32-37

4. Богів Я. С. До питання про сутність суверенітету: теоретико-правовий аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Право. 2018. № 2 (18).

5. Богів Я. С. Народний суверенітет та проблеми його реалізації в умовах демократичної трансформації в Україні: теоретико-правовий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2017. № 876. С. 304–312

6. Богів Я. С. Співвідношення народного суверенітету та державного суверенітету. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2018. № 52. С. 76–81. (Index Copernicus International)

7. Богів Я. С., Ковальчук В. Б. Народний суверенітет та права людини в європейській доктрині конституціоналізму. *ScienceRise: Juridical Science*. 2019. № 1. С. 4–9.

8. Бондаренко А. І. Роль верховенства права у правозахисній діяльності сучасної держави / А. І. Бондаренко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 87 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 17-22

9. Даніліна М. І. Конституційні основи становлення соціальної держави / М. І. Даніліна // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 85 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 56-61.

10. Козинець О. Г. Платон та Арістотель про державу і право: порівняльна характеристика / О. Г. Козинець, А. І. Остапенко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 89 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 37-41

11. Костенко А. Н. Рашизм – "детская болезнь", проходящая со временем? (дата звернення: 28.05.2022).

12. Кравцова З. С. Зміст народного суверенітету та представницької демократії в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 75–79.

13. Кривицький Ю. В. Правове виховання як засіб забезпечення правової реформи. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – С. 67-74

14. Кривицький Ю. В. Юридична аргументація: загальнотеоретичні аспекти. *Кафедра теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ: від витоків до сьогодення (до 30-річчя від дня створення)* : науково-довідкове вид. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 82–93.

15. Курилюк Ю. Б. Значення державного кордону для забезпечення правопорядку в Україні / Ю. Б. Курилюк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 90 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 83-88.

16. Лапка О. Я. Правовий менталітет як складова правосвідомості. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – С. 77-81

17. Лапка О. Я., Пендюра М. М. Верховенство права як основоположний принцип українського конституціоналізму. *Незалежність України: права людини та національна безпека* : зб. матеріалів Першої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 трав. 2021 р.) / [упоряд. Л. В. Ярмол] ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2021. С. 98–102.

18. Леусенко О. В. Рашизм как идеология Кремля (дата звернення: 28.05.2022)

19. Мінченко О. В. Свобода вираження поглядів у демократичному суспільстві як актуальна проблема. *Правовий дискурс* : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів та викладачів закладів вищої освіти (Черкаси, 12 жовт. 2021 р.). Черкаси, 2021. С. 35–36.

20. Мозоль Н. І. Соціально-педагогічні засади формування почуття патріотизму та громадянської відповідальності здобувачів вищої юридичної освіти. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – С. 96–100

21. Назаренко О. А. Деформація правосвідомості: теоретичні перспективи подолання (до сторічного ювілею Національної академії внутрішніх справ). *Здобутки кафедри теорії держави та права крізь призму сторічного поступу Національної академії внутрішніх справ* : матеріали круглого столу (м. Київ, 24 берез. 2021 р.). Київ, 2021. С. 99–102.

22. Назаренко О. А. Загальнотеоретична характеристика принципів права: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні». 7-8 лютого м. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права» 2020 р. с. 15-18

23. Назаренко О. А. Питання держави і громадянського суспільства в межах демократичного устрою. Збірка тез учасників круглого столу 4 грудня 2019 року присвяченого 185-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вип. № 7. Київ, 2020. С. 76–81

24. Назаренко О. А. Правові цінності: загальнотеоретичний огляд. *European potential for the development of legal science, legislation and law enforcement practice*. Włocławek, Republic of Poland. 2021. February 26–27. S. 42–46

25. Наукові засади державотворення і правотворення: історія сучасність і перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 серп. 2021 р.). До 30-річчя незалежності України / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2021. 372 с.

26. Пархоменко Н. М. Національна ідея як основа правового та патріотичного виховання. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав.

2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – С. 15-19

27. Пендюра М. М. Актуальні аспекти механізму правового і патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО із специфічними умовами навчання в науково-педагогічній практиці працівників кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – С. 114-122

28. Пендюра М. М. Граматичне (мовне) тлумачення норм права як необхідний та ефективний спосіб забезпечення якісного правотворчого процесу у правовій системі України. *Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О. Г. Мурашина)* : зб. матеріалів круг. столу (м. Київ, 21 берез. 2019 р.) / [редкол. : А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. С. 114-115.

29. Пендюра М. М. Роль права як аксіологічного феномена в розвитку сучасної демократичної, правової соціальної держави. *Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти* : матеріали VIII всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22 берез. 2018 р.) / [редкол. : В. В. Черней, С. С. Чернявський, Д. В. Андрєєв, Б. В. Калиновський та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2018. С. 257-260.

30. Пендюра М. М., Лапка О. Я. Толерантність і європейські правові цінності. *Альманах права. Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави*. Випуск 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 276-281

31. Процюк І. В. Виконавча влада в парламентських державах / І. В. Процюк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 91 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 174-185.

32. Процюк І. В. Закон як основний нормативний правовий акт / І. В. Процюк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 88 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 106-115.

33. Рогова Є. І. Теоретичні основи правового забезпечення інформаційної безпеки / Є. І. Рогова // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 86 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 190-196.

34. Сухарко А. В. Система органів суддівського врядування в Україні / А. В. Сухарко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 88 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 128-134.

35. Халюк С. О. Поняття принципів конституційно-правового статусу Вищої ради правосуддя / С. О. Халюк // Актуальні проблеми

держави і права : зб. наук. пр. Вип. 91 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 217-222

36. Харченко Н. П. Структура правового режиму: загальнотеоретична характеристика. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1 (22). С. 25–28.

37. Чорна А. М. До характеристики правового статусу окремих центральних органів виконавчої влади як суб'єктів / А. М. Чорна // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 87 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 198-204

Інформаційні ресурси

1.	Офіційне інтернет-представництво Президента України	https://www.president.gov.ua
2.	Офіційний портал Верховної Ради України	https://rada.gov.ua
3.	Європейський парламент	https://www.europarl.europa.eu/portal/en
4.	Урядовий портал	https://www.kmu.gov.ua/control/
5.	Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	http://www.ombudsman.gov.ua
6.	Агентство Європейського Союзу зі співробітництва у сфері кримінального правосуддя	https://www.eurojust.europa.eu/
7.	Міністерство внутрішніх справ України	https://mvs.gov.ua
8.	Інтерпол	https://www.interpol.int/
9.	Європол	https://www.europol.europa.eu/
10.	Національне центральне бюро Інтерполу (НЦБ) Україна	https://www.interpol.int/Who-we-are/Member-countries/Europe/UKRAINE
11.	Національна поліція України	https://www.npu.gov.ua/
12.	Міністерство освіти і науки України	https://www.mon.gov.ua
13.	Міністерство юстиції України	https://minjust.gov.ua/ua
14.	Верховний Суд	https://www.scourt.gov.ua
15.	Європейський Суд	https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/
16.	Офіс Генерального прокурора України	https://www.gp.gov.ua/

17.	Прокуратура Європейського Союзу European Public Prosecutor's Office (EPPO)	https://www.eppo.europa.eu/en
18.	Міжнародний кримінальний Суд International Criminal Court (CPI i ICC)	https://www.icc-cpi.int/
19.	Організація Об'єднаних Націй	https://ukraine.un.org/uk
20.	Організація з безпеки і співробітництва (OSCE)	https://www.osce.org/hcnm/
21.	Бібліотека Національної академії внутрішніх справ	https://library.naiu.kiev.ua/
22.	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського	http://www.nbuv.gov.ua/
23.	Національна бібліотека Франції	https://www.bnf.fr/fr
24.	Німецька цифрова бібліотека	https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/
25.	Британська бібліотека	https://www.bl.uk/
26.	Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ)	https://www.ohchr.org/en/ohchr_homepage
27.	Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)	https://www.unhcr.org/
28.	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)	https://www.unesco.org/en
29.	Дитячий фонд ООН, ЮНІСЕФ (United Nations Children's Fund, UNICEF)	https://www.unicef.org/
30.	Міжнародна організація праці (МОП) (International Labour Organization)	https://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm

Навчальне видання

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Курс інтерактивних лекцій

Підп. до друку 23.03.2023. Формат 60⁷84/16
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 27,32. Зам. №. 2806-22.
Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ТОВ «7БЦ»
03087, м. Київ, вул. Олекси Тихого, 84
e-mail: 7bc@ukr.net, тел: (044) 592-00-80
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5329 від 11.04.2017